

Шарқ юлдузи

Ойлик
адабий-бадиий,
ижтимоий-сиёсий
журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

6

1986

55-йил чиқиши

Бош редактор

Уткир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Ҳафиз АБДУСАМАТОВ

Саид АҲМАД

Абдусайд КУЧИМОВ

(масъул секретарь)

Мурод МУҲАММАД ДУСТ

(проза бўлими мудири)

Омон МУХТОРОВ

(поэзия бўлими мудири)

Умарали НОРМАТОВ

Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА

Хайриддин СУЛТОНОВ

Зоя ТУМАНОВА

Туроб ТУЛА

Худойберди ТҲАТБОЕВ

(бош редактор ўринбосари)

УЙГУН

Улмас УМАРБЕКОВ

Носир ФОЗИЛОВ

Тўлапберген ҚАЙПБЕРГЕНОВ

Азиз ҚАЮМОВ

Ҳамид ҒУЛОМ

Гафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.

УШБУ СОНДА

Шоғирият

**Асқад МУХТОР
ДОЛ ҚОЯ
Достон**

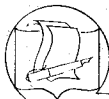
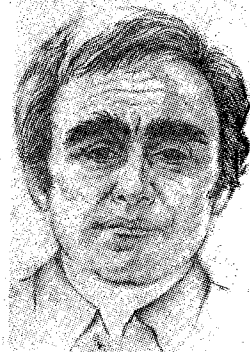
Ўтмишу келажақ — бус-бутун.
Тарихнинг қаъридан келар садолар:
Набиралар бахти, камолоти учун
Яшасин дунёда ҳамма боболар!

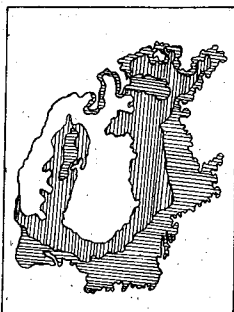
Ҳикоялар ҳазиниши

**Нодар ДУМБАДЗЕ
ҚОН
Ҳикоя**

Инсон қалби унинг танасидан юз баробар оғирроқ... Шу даражада оғирки, уни бир киши кўтаролмайди... Бинобарин, биз — одамлар, токи тирик эканмиз, бир-биримизга ёрдам беришимиз, бир-биримизнинг қалбимизга мадад бўлишга ҳаракат қилишимиз керак: сиз — менга, мен — унга, у эса — бошқа бировга, шу тариқа узлуксиз давом этиши лозим... Токи ҳаёт бизни ёлғизлик балосига гирифтор қилиб қўямасин...

Публицистика

**Зиёвуддин АКРАМОВ,
Асом РАФИҚОВ**

ОРОЛ МАДАД СҮРАЙДИ

Илмий-публицистик очерк

Орол денгизининг ҳозирги қирғоғи жанубий соҳилдан 40—50, жануби-шарқий қисмидан эса 80—100 километрдан узоққа чекинди. Нега?..

Ҳамид Ғулом

ПАРТИЯ ВА ХАЛҚ ХИЗМАТИДА

Биз тарих томонидан жамият олдига қўйилган энг муҳим масалалар ҳал этилаётган буюк даврда яшамоқдамиз. КПСС XXVII съезди мамлакатимиз иқтисодий ва социал тараққиётининг 1990 йилгача ва асримиз охиригача бўлган муддатга мўлжалланган асосий йўналишларини белгилаб берди, партиямизнинг янги таҳрирдаги Программасини тасдиқлади ва Уставга ўзгартишлар киритди.

XII беш йилликнинг дастлабки ярим йилидаёқ ишлаб чиқаришда, фан ва техника тараққиётида, умуман халқ хўжалигининг ҳамма асосий соҳаларида қўлга киритилган дастлабки муваффақиятлар узоққа мўлжалланган партия қарорлари реал негизга асосланганидан, улар муқаррар адо этилажагидан далолат бериб турибди.

2000 йилга бориб, Совет давлати ўз миллий даромадини деярли икки баробар кўпайтириши керак, яъни Совет ҳокимиятининг ўтган қарийб 70 йили ичида қанча маҳсулот ишлаб чиқарилган бўлса, олдимиздаги 15 йил ичида ҳам шунча маҳсулот ишлаб чиқарилиши керак. Бинобарин, эндиги маҳсулот аввалгисига қараганда ҳар жиҳатдан, биринчи навбатда янгилиги, зарурлиги, замонавийлиги жиҳатидан анча устун туради.

Мамлакатимиз ҳар жиҳатдан жадал ривожланадиган даврда иқтисодий ва ижтимоий жабҳада қўлга киритадиган зафарларимиз аввало, совет кишиларининг билим-заковати ва мардлик-жасоратига боғлиқ. Шу сабабдан ҳам партия *инсон омили* масаласини биринчи ўринга қўйди.

Улуғ вазифани садоқатли совет халқи, фидокор совет кишилари бажарадилар. Халқнинг маънавий савияси, одамларнинг маънавий камоли эса, кўп жиҳатдан адабиёт ва санъатнинг таъсир кучига боғлиқ.

«Жамиятимизнинг маънавий соғломлиги, одамлар яшайдиган маънавий муҳит кўп жиҳатдан *адабиёт ва санъатнинг* аҳволи билан белгиланади,— деди ўртоқ М. С. Горбачев КПССнинг XXVII съездида қилган Сиёсий докладида.— Адабиётимиз янги дунёнинг туғилишини акс эттириб, шу билан бирга янги дунёнинг қарор топишида актив қатнашди, ана шу дунё кишисини — ўз она юртининг ватанпарварини, чинакам интернационалистни вояга етказди. Бу билан адабиётимиз умумхалқ ишидаги ўз ўрнини, ўз ролини тўғри танлаб олди. Аммо, халқ, партия ёзувчининг, санъаткорнинг ишига баҳо беришда, адабиёт ва совет санъатининг ўзи ўз вазифаларига ёндашишда қўлланадиган мезон ҳам ана шундан иборатдир».

Ўртоқ М. С. Горбачевнинг бундай ҳаққоний хулосасидан келиб чиқадиган вазифамиз шуки, совет адабиёти янги давр воқеаларини чуқур идрок этиши, янги давр қаҳрамонларининг ёрқин образларини яратиб бериши керак.

Биз тасвирлайдиган давр жамиятимиз тарихида бурилиш давридир. Бу даврни чуқур идрок этиш ёзувчининг ижтимоий бурчидир. Бизнинг республикамизда Ўзбекистон КП МКнинг XVI пленумидан бошланган, Ўзбекистон КП XXI съездида чуқур ифодасини топган партия ва халқ ҳаётидаги жиддий ижобий ўзгаришлар адабиёт ва санъат асарларида кенг кўламда акс эттирилаётгани, бинобарин прозада, поэзияда, драматургияда, кинода долзарб мавзуларда йирик асарлар пайдо бўла бошлаганлиги қувончли ҳолдир. Бу асарларда қўшиб ёзиш, порахўрлик, мансабпарастлик, ошна-оғайнигарчилик ва ҳоказо маънавий тубанликларнинг республикамиз экономикасига, халқимизнинг маънавий ҳаётига беҳисоб зарар етказганлиги рўй-рост фош этилади, умуман машъал республика — Ўзбекистон шаънига доғ бўлиб тушганлиги очиб ташланади. Бинобарин, жиддий нуқсонларни чуқур таҳлил этабилган, жиноятчиларнинг бадбин башараларини кўрсатган, бу йўлдаги курашда мардона турабилган қатъиятли коммунистларнинг, софдил юртдошларимизнинг образлари яратилгани адабиётимиздаги ижобий ҳодисадир.

СССР Ёзувчиларининг VIII съездида Ўзбекистон ёзувчилари ижодий ҳисоб берар эканлар, улар ўз ишларини танқидий баҳолаб, икки съезд ўрталиғидаги даврда ўзбек совет адабиётида содир бўлган жиддий ғоявий ва бадий нуқсонларни очиб ташладилар. Кейинги йилларда пайдо бўлган «Сўнги бархан», «Улмас қоялар», «Ер нафаси» каби ҳаётни, тарихни бузиб кўрсатувчи асарлар кўпмилатли совет адабиётининг салмоқли отряди бўлган ўзбек совет адабиётининг бош йўналиши ва умумий равнақи учун мутлақо характерли эмас.

Икки съезд оралиғидаги даврда ўзбек совет адабиётида ўнлаб етук қалам соҳиблари янги йирик асарлар яратдилар ва бу асарларнинг кўп қисми Ватанимизда қардош тилларда ҳамда чет элларда эълон қилинди. Шу даврда адабиётимизга анчагина истеъдодли ёшлар кириб келдилар. Бинобарин, Союз раҳбарлигига, нашриёт, газета ва журналларимиз редколлегияларига баркамол ёш ижодкорлар кўтарилдилар. Буларнинг зиммасидаги вазифа ниҳоятда шарафли ва масъулиятлидир.

«Маънавий, маданий ҳаётга раҳбарлик қилиш оддий иш эмас,— деб таъкидлайди ўртоқ М. С. Горбачев Сиёсий докладда.— Бу соҳа одоб билан иш кўришни, ижод табиатини тушунишни ва албатта, адабиёт ва санъатга меҳрни, истеъдод соҳибини ҳурматлашни талаб қилади. Бу ўринда кўп нарса партиянинг маданий сиёсатини пропаганда қила билишга, уни амалга ошира билишга, ёзувчи, композитор, рассомнинг ижоди, изланишлари ҳақида гап борганда уларни баҳолашда адолатли, хайрихоҳ бўлишга боғлиқдир».

Ҳар бир ёзувчи ўз съездига катта умид, аниқ режалар билан боради. Бизнинг ҳамма умид-орзуларимиз, режаларимиз КПСС XXVII съезди белгилаб берган улуғвор программани муваффақиятли амалга оширишга хизмат қилади.

Бу шарафли вазифани бажариш учун биз ўз ижодимизга талабни яна ҳам оширишимиз, бутун меҳримиз ва маҳоратимиз билан халқ ҳаётини кенгроқ ва чуқурроқ тасвирлашимиз керак.

Ҳар бир давр ўз қаҳрамонларини майдонга чиқаради. Эндиги давр қаҳрамонлари илмий-техника революциясини амалга оширадиган, жамият тараққиётини юқори поғонага кўтарадиган етук ижодкорлар бўладилар. Ёзувчи бундай баркамол одамларни тадқиқ этадиган, уларнинг серқирра образларини яратишга қодир бўлмоғи керак.

Бадий ижод — ўта машаққатли иш. Адабий танқидчилик ёзувчи меҳнатига ҳурмат билан, ақалли самимий хайрихоҳлик билан муносабатда бўлмоғи керак. Баъзи танқидчиларнинг ёшларни кекса-

ларга қарши қўйиш, ошна-оғайнигарчилик каби нотўғри ҳаракатларини қаттиқ қоралаши даркор.

Биз ижоднинг партиямиз аниқ белгилаб берган катта йўлидан собит одимлаб борамиз, қаҳрамон халқимизнинг маънавий камолотини ҳаққоний тасвирлаймиз, Ватанимиз омонлиги ва саодатини мадҳ этамиз. Ёзувчи учун бундан улўғроқ бахт йўк!

Абдулла Орипов

БУРИЛИШЛАР ДАВРИ

Коммунистик партиямизнинг XXVII съезди халқимизнинг ижтимоий ҳаётида туб бурилишлар, янгилаишлар, изланишлар, меҳнатга ҳалол муносабатлар даврини бошлаб берди. Давримизнинг асосий қирралари, хусусиятлари, назарий ва амалий жиҳатдан мужассамини топган бу бош йўналиш ижодкорлар зиммасига ҳам муҳим вазифалар юклади. КПСС Марказий Комитетининг Бош секретари ўртоқ Михаил Сергеевич Горбачевнинг съезде қилган Сиёсий докладида ёзувчининг халқ ва давр олдидаги масъулияти аниқ ва равшан кўрсатилди. «Жамият ёзувчидан бадий кашфиётларни, ҳаёт ҳақиқатини кутмоқдаки, бу фазилатлар ҳамиша чинакам санъатнинг моҳияти бўлиб келди. Лекин ҳақиқат, мавҳум эмас, конкрет тушунчадир. Ҳақиқат халқнинг ишларида ва жамият тараққиётининг зиддиятларида, қаҳрамонлик ва оддий меҳнат кунларида, ғалабаларда ва муваффақиятсизликларда, яъни ҳаётнинг ўзида, унинг кўп қирралигида, драматизми ва улўғворлигида намоён бўлади. Ғоявий, бадий, халқчил адабиётгина ҳалол, матонатли, ўз зиммасига давр юкени олишга қодир бўлган кишиларни тарбиялайди». Бу — улўғ партиямизнинг адабиётимизга билдирган катта ишончи. Маълумки, адабиёт — халқ ҳаётининг бадий инъикоси. Халқ ҳаёти, бизнинг давримизга келиб Коммунистик партиямизнинг ғояларида, йўналишларида ифодасини топмоқда. Ўз ўзидан аёнки, халқ, партия, адабиётдан иборат учлик ҲАҚИҚАТ деб аталган мустаҳкам бирликка айланмоғи лозим. Даврнинг талаби шундай. Бу, ижодкордан ҳаётга янгича қарашни, воқеликни теран ва ҳаққоний таҳлил эта олишни, ўзининг имкониятини англаган ва уни ҳалол мақсад сари йўналтира билган кишиларнинг характерларини бадий образларга кўчиришни тақозо этади. Адабиётнинг халқ ҳаётига чуқурроқ кириб бориши муҳим заруратдир. Унинг бош қаҳрамони меҳнат ва меҳнаткаш инсон бўлмоғи керак. Бу ҳақда республикамиз ёзувчиларининг IX съездида ҳам алоҳида тўхталиб ўтилди. Инсоннинг атрофга, ўраб турган муҳитга муносабати, унинг ўзига бўлган муносабатидан бошланади. Демак, ҳар бир инсон, энг аввало, ўзини, яъни қувватини, имкониятини англаб етмоғи лозим. Ҳаракат фактори-га айланган ана шундай одамлар асарларимизнинг қаҳрамонлари бўлсагина, адабиётнинг тарбиявий аҳамияти ошади, ибрат қуввати кучаяди.

«Даврни, айниқса бурилишлар даврини идрок этишдан иборат ижтимоий эҳтиёж вужудга келган пайтда даврнинг ўзи ҳамиша ана шу ишни қилиш ички эҳтиёжига айланиб қоладиган одамларни майдонга чиқаради», — деб таъкидланади Сиёсий докладда. Шу жиҳатдан келиб чиқиб, адабиётимизнинг кейинги йилларига назар ташлайдиган бўлсак, шубҳасиз, қатор янги ва яхши асарлар яратилди. Тилга тушган

асарларнинг асосий фазилати, даврнинг ҳаракатига ҳамоҳанглигида, тасвирга олинган воқеа моҳиятининг теран очилишида, характер фалсафасининг ҳаққоний ижросида, фикрнинг бадий ифодасида кўринади. «Жадаллаштириш» тушунчаси худди ана шу ерда адабий ҳодисага айланади. Адабиётдаги «жадаллаштириш» хусусияти, масаланинг моҳиятини теран англаб, нуктадонлик, чапдастлик, донолик, принципиаллик билан тадқиқ этишда намоён бўлади. Бунда, ижодкор воқеанинг оддий кузатувчиси ёки ундан олган таассуротнинг ифодачиси бўлиб турмасдан, балки ҳаракат факторига айланмоғи керак. Ижоди ва фаолияти виждон марказига айланган ижодкоргина воқеликка ҳаққоний муносабатда бўлади.

Асар материални чуқур ўрганиш ёзувчини турли чалғишлардан, шошма-шошарликка асосланган тезкорликдан, юзаки ҳозиржавобликдан асрайди. Шунинг ҳам тан олиш керакки, мавзунинг масала долзарблигини рўкач қилиб айрим бадий саёз, ўртамиёна, воқеанинг енгил-елпи тавсифига қурилган асарлар ҳам пайдо бўлди. Ва улар республикамиз коммунистларининг ХХI съезди ҳамда ёзувчиларимизнинг IX съездида асосли равишда танқид қилинди.

Ижоднинг бош мезонларидан бири ёзувчининг аниқ позициясидир. Танқидга учраган асарларнинг муаллифлари ўз ижодий ниятлари замирига шундай фазилатни сингдиришмаганлар. Ўзбекистон Компартиясининг XVI пленуми содир бўлган камчиликларни юз-хотирсиз, ошкора очиб ташлашни ўртага қўйган эди. Шундан кейин ўтган даврда, тўғри, бир қатор ўткир публицистик мақолалар эълон қилинди. Лекин бу ҳали талаб даражасида эмас. Публицистика ўзининг имкониятини кўрсатолмаяпти. Аслида, публицистика ижоднинг граждандлик туйғуларни бирлашган асаб системаси ҳисобланади. Аксарият, публицистик мақолаларда фактларни келтириш билан, рақамларни санаш билан чекланилмоқда. Ваҳоланки, масала ана шу факт ва рақамларнинг моҳиятини очишдадир. Уларни келтириб чиқарган нуқсонларнинг илдизини кўрсатишдадир. Шу жиҳатдан публицист — ижодкорларимиз партиямиз ҳужжатларида илгари сурилган муаммоларнинг амалиётдаги ҳаракатини таҳлил этувчи проблематик очеркларга алоҳида эътибор беришлари зарур. Бунда, мақсад воқеликдан иллат ахтариш эмас, балки камчиликни тузатиш йўлини топиш учун куюнчакликдан иборат бўлмоғи лозим. Фақат фикр билдириш ва кузатиш билан фидойилик қилиб бўлмайди. Фидойиликнинг замирида доимо собит ҳаракат ётади. Асарларимизнинг кучи ҳам партиямизнинг ғояларини давом эттирган, покиза фидойиликка йўғрилган қатъият билан белгиланади. Негаки, партиямизнинг йўли, талаби бутунги кунда халқимизнинг юрагига ростмана қулоқ тутиб, унинг ҳаётига янада чуқурроқ кириб бормоқда. Ижодкорлар ана шу яқдилликни тўлақонли бадий образларда, пухта фикрларда ифодалашлари керак. Бутунги, бурилишлар даврининг моҳияти ва эҳтиёжи шундай.

Ҳафиз Абдусаматов

ҲАЁТИЙЛИК ЙЎЛИДА

Инсоният тарихида катта воқеа бўлган КПССнинг XXVII съезди жамиятимизга, ҳаётимизга янги оқим олиб кирди. Халқнинг юрагидаги гаплар айтилди, мамлакатимизнинг муҳим, долзарб масалалари ва муаммолари рўй-рост очиб ташланди.

Совет давлатининг табиати шундайки, у ҳақиқатни халқдан

яширмайди, нуқсонларни, мавжуд хатоларни тузатиш имкониятларини қидиради, зарур чора-тадбирлар кўриб, истиқбол режаларини белгилаб беради. В. И. Ленин ҳамиша камчиликлардан кўз юммасликка, уларни четлаб ўтмасликка чақирган ва шу руҳда партия ва халқни тарбиялаган эди. Улуғ доҳиймиз бу йўлда адабиёт ва санъат воситаларидан кенг фойдаланиш, бу қудратли қуролни адолатсизликка ва ноҳақликка қарши курашга хизмат қилдириш масаласини бир неча бор қайд қилган, ўзи эса амалий фаолиятида озодлик душманларига, обивателларга, меньшевик-эсерларга зарба бериш учун адабий образларда кўплаб мисоллар келтирган эди.

Шонли партиямизнинг XXVII съезди буюк доҳиймиз белгилаб берган йўлдан борди — марксизм-ленинизм ғояларини янги ғоялар ва муҳим хулосалар билан бойитди.

XXVII съездда совет адабиёти ва санъатининг янги вазиятадаги ўрни ва роли кўрсатиб берилди. Съездга қилинган Сиёсий докладда: «Жамиятнинг анъанавий соғломлиги, одамлар яшайдиган маънавий муҳит кўп жиҳатдан адабиёт ва санъатнинг аҳволи билан белгиланади», — дейилган. Бу юксак баҳо, мамлакатимизда ўрнатилган соғлом ижтимоий муҳит, ҳар бир қаламкашга мустақкам қанот бериши, уни янги-янги парвозларга чорлаши шубҳасиздир. Бундай ажойиб шароитда астойдил ижод қилмаслик, атрофдаги юз бераётган воқеа-ҳодисаларга лоқайд қараш ёки хом-хатала асарлар ёзиш кечириб бўлмайдиган ҳол. Бошқачароқ қилиб айтсак — гуноҳ.

КПСС XXVII съездида қўйилган асосий масалалардан бири — жамиятимизни социал-иқтисодий ривожлантириш, жадаллаштириш талабидир. Унинг адабиёт ва санъатга тадбиқ этишда бирёқламаликка йўл қўймаслик керак. Зеро, жадаллаштириш масаласи фақат хўжалик ва иқтисодгагина тааллуқли эмас. У маънавий категория бўлиб, санъат ва адабиётга ҳам тўла алоқадордир. Бу ўринда гап шоша-пиша асар ёзиш устида эмас, балки мавзунини соз қилиб ёритиш ҳақида кетяпти. «Соз» сўзи моҳиятига маҳорат ҳам, юксак ғоявий-бадиий савия ҳам, қунт билан изчил равишда ижодий меҳнат қилиш ҳам, ҳамиша изланишда бўлиш ҳам киради. Худди мана шу талабларга жавоб берадиган бадиий ижод намуналаринигина адабиёт ва санъатни ривожлантириш, жадаллаштириш учун хизмат қиладиган асарлар деб аташимиз мумкин.

КПСС XXVII съездида қўйилган муҳим масалалардан яна бири — ҳаётга ҳаққоний кўз билан қараш, яхшини — яхши, ёмонни — ёмон деб дадил, ошқора равишда айтишдир. Бу муаммони кўтариш ва ёритишда адабиёт ва санъатнинг роли ниҳоятда катта эканлиги шубҳасиздир. Совет адабиёти тарихига бир назар ташласак, ҳаётимизда учраган нуқсон ва хатоларни шафқатсиз равишда фош қилиб ташлайдиган асарлар ҳамма даврларда ҳам яратилганлиги маълум. Бу ўринда М. Горький ва В. Маяковскийнинг ўткир публицистик асарларини, Д. Бедныйнинг ҳажвий шеърларини, И. Ильф ва Е. Петровнинг романларини, А. Корнейчукнинг комедияларини, С. Михалковнинг пьесалари ва фелъетонларини, В. Овечкиннинг очеркларини назарда тутамиз. Ўзбек адабиётида ҳам Ҳамза ва Сўфизода, Ғафур Ғулом ва Абдулла Қаҳҳор бутун қиёфалари билан кўз олдимиздан ўтади. Бу адибларнинг иллатлар, сарқитларни фош қилишда, ярамас, фирибгар, порахўр, ҳаромхўр шахсларнинг пўстагини қоқишда ғоят катта ижодий меҳнат қилганликлари, ҳақиқатни халқ оммаси олдида бадиий воситалар билан очиб ташлаганликлари таҳсинга сазовор. Лекин шу нарсани айтиб ўтишимиз керакки, ҳамма ҳам ҳажвий асарларни, айниқса сатирик комедияларни бир хилда ҳазм қилавермайди. Келгуси ишларимизга фойдаси тегар деган ниятда ҳажвга нисбатан рўй берган айрим нотўғри муносабатларни айтиб ўтмоқчиман.

Баҳром Раҳмоновнинг новаторлик билан яратилган «Юрак сирлари» сатирик комедиясига ҳазилакам тош отилмади дейсизми?

Талантли драматургнинг қаламини синдириш учун унга турли хуружлар, тухматлар қилиндики, уларни енгиб ўтиш, баргараф қилиш учун пўлатдай асабга эга бўлиш лозим эди. «Юрак сирлари»да ўзбек хотин-қизларига тухмат қилинган, уларнинг турмуши қийшиқ ойнада кўрсатилган деб асарни сахнадан олиб ташлаш, бадном қилиш учун кўп уринишлар бўлди. Лекин жамоатчилик уни сақлаб қолди.

Абдулла Қаҳҳорнинг «Тобутдан товуш»ини йўқ қилиб ташлашга ҳаракат қилганлар кўп эди. Ачинарлиси шундаки, булар ичида таниқли адиблар ҳам учради. Муаллиф асарда порахўрликни шафқатсиз равишда фош қилса ҳаромхўрларнинг ёқасидан ушлаб сахнага олиб чиқиб, шармандаю шармисор қилса — нимаси ёмон! Абдулла Қаҳҳор порахўрлик жирканч иллат эканлигини моҳирлик билан очиб берган-ку!

Бадий асарда танқидий руҳ кучлироқ бўлса, авторлар кўпинча балога қолишган. Талантли санъаткор Уйғун «Хуррият», айниқса «Парвоз»ни ёзгандан кейин узоқ вақтгача қулоғи тинчимади. Унга ҳам воқеликни бузиб тасвирлаган, ҳаётни чуқур ўрганмаган деган таъналарни ёпиштиришга уринганлар. Бу драмаларда кўтарилган масалалар нақадар тўғри, ҳаётий эканлигини Ўзбекистон Компартия-сининг XVI пленуми ва XXI съезди очиқ-ойдин исбот қилиб берди. Баъзи мартабали шахсларнинг адабиёт ва санъат ишларига билиб-билмасдан аралашаверишлари юқоридаги асарларни рўёбга чиқишини қийинлаштирди. Албатта мартабали кишиларни ишонтириш, уларни ўз фикрларидан қайтариш осон эмас. Шу сабабдан ҳам КПССнинг XXVII съездида қилинган Сиёсий докладда қуйидаги сўзларнинг айтилиши бежиз эмас эди: «Маънавий, маданий ҳаётга раҳбарлик қилиш оддий иш эмас. Бу соҳа одоб билан иш кўришни, ижод табиатини тушунишни ва албатта, адабиёт ва санъатга меҳрни, истеъдод соҳибини ҳурматлашни талаб қилади».

Айрим адиблар ёки танқидчилар салбий ҳодисаларнигина очиб ташлаган асарларда ҳақиқат ўз аксини топган бўлади, деб фикр юритмоқдалар. Бу ҳам масалага бир томонлама ёндашишдир.

Партияимизнинг XXVII съезди адиблардан, санъаткорлардан жамиятимизни олдинга кетишига халақит берадиган барча иллатларни савалаш билан бирга, халқ хўжалигининг ҳар бир соҳасида жонбозлик билан меҳнат қилиб, мўъжизалар яратаётган қаҳрамонларнинг пухта, мукаммал образларини яратиб бериш вазифасини ҳам қатъий талаб қилди. Баъзан биз нуқсонлар, иллатлар орқасидан қувиб кетиб, замонамизнинг бош тенденцияларини, давр руҳини ўзида гавдалантирган кишиларни эсдан чиқарамиз ёки образларини эплаб ярата олмаймиз. Ахир бизга Павел Корчагин, Чапаев ва Ҳамзага ўхшаш янги, бақувват образлар керак-ку! Шундай образлардан ибрат олишимиз, уларга эргашшимиз зарур. Биз бундай қаҳрамонларни идеаллаштириш ёки уларнинг ҳаётини фақат қизил бўёқларда кўрсатиш тарафдори эмасмиз. Бизга шундай қаҳрамонлар керакки, улар ҳаётий бўлсин, бой ички дунёси, маънавий олами, ташвишлари ва изланишлари чуқур очиб берилсин. Афсуски, адабиётимизнинг асоси бўлган замондошларимиз, ижобий қаҳрамонларнинг ранг-баранг образларини асарларимизда жуда кам учратамиз.

Адабиёт ва санъат арбоблари КПСС Марказий Комитетининг Сиёсий доклади, партия Программаси ва бошқа съезд ҳужжатларидан илҳом ва маънавий мадад олмақдалар. Бу ҳужжатларда қайд этилган ҳақиқат сўзлари адабиёт ва санъат ходимларини янги-янги ижодий парвозларга чорлайди.

Беш йиллик зарблари

Жуманиёз Жабборов

Тонг сўзи

Ранглар жимжимасидан уфқлар зебо, гулгун,
Кенгликларга кўксинг оч, эй йўлга чиққан одам.
Катта шижоатларнинг майдони Ҳаёт бугун,
Меҳру ҳақиқатингга муштоқ ҳар лаҳза олам.

Инсонийлик санъати — туганмас бир хазина,
Улашган сари яна кўпаяр қават-қават.
Сен унинг чўққисига борурсан зина-зина,
Сен унинг теранига интилажаксан абад.

Битта нозик ниҳолдан самовий кема қадар —
Зарра-зарра сочилиб ётур инсон даҳоси.
Оддий бир интилиши — беқиёс улуг самар,
Фикр юлдузларидан мунаввардир самоси.

Минглаб жажжи ирмоқдан уюшган янглиғ дарё,
Минглаб тола шуъладан гулхан бўлгандек ҳосил,
Ўзингда бор қувватни жам эта бил, аввало,
Иштиёқинг мингларнинг бахти учун йўллай бил.

Гуркирасин ўрмонлар, тоғлар боқсин виқорли,
Гулларнинг шабнамида камалак чизсин офтоб.
Ҳалол меҳнатдан ўзга дунёда инъом борми,
Бизга бу саодатни бермиш улуг Инқилоб.

Токи дўстлик яйрасин, бор бўлсин тинчлик токи,
Эзгулик заминида севги уриб турсин барқ.
Дарёларни чўлларга бурсин инсон идроки,
Адолат оғушида жилвалансин Ғарбу Шарқ.

Улуг анжуманимнинг сабоғин олган юрак,
«Катта карвон йўлида» битта сафарбар жонсан.
Жабҳаларда ўз ўрнинг аниқ бўлмоғи керак,
Дунёни яшартмоққа келган азиз инсонсан!

Неча-неча авлоднинг она бешиги замин,
Баъзан киприкдаги ёш каби омонат турар.
Евуз шамол ўчирмоқ бўлади ҳаёт шамин,
Ялдо тунин бошлай деб ядро деви ўқирар.

Қайдасан олий шафқат, муроса билмас тугён,
Болаларни, боғларни асра мудҳиш қуюндан.
Энг нурли уфқларга йўл олди бизнинг карвон,
Эртанги ғалабамиз бошлангайдир бугундан.

Янги мавж, янги талқин тафаккурда ва ҳисда,
Кўз қарашу нафасда янгича уфқу миқёс.
Битта жойда депсиниш бўлмайди коммунистда,
Курашларга тик борар, талаб қилмай имтиёз!

Абдулҳай Носиров

Сиз яратган дунё

«Ўқиш керак!..»
В. И. Ленин

1

«Ўқиш керак!..»

Боғчада

сутга қўшиб ичдим бу каломни.

У орзуга айланди,

Қушга айланди кейин,

Кабутарга айланди нурли.

Хаёлимга айланди,

Онгимга айланди,

Мени қанотида кўтарди баланд.

Учдим...

узоқларга эркин-эркин.

Учдим...

ҳаволарни шимириб-шимириб.

Учдим...

қўшиқларни куйлаб-куйлаб.

«Ўқиш керак!..» —

Дунёни танигин, дегани.

2

«Ўқиш керак!..»

Мактабда

нурга қўшиб бердилар бу каломни.

Дунёни танидим мактабда.

Билмадим,

қай элда,

қаерда,

қачон —

Езмиди,

қишмиди,

тунмиди,

тонгми?..

Кабутарим тутдилар ўққа —

Кўксимни тутдилар ўққа...

Тўйиб-тўйиб,

кулиб-кулиб

қоним ичган ким?

Бургутга айландим шунда,

Утга айландим —

Нафасимда аланга кундай.

«Ўқиш керак!..» —

Дунёни англагин, дегани.

3

«Ўқиш керак!..»

Ўқув юртида

онга қўшиб бердилар бу каломни.

Дунёни англадим университетда.

Владимир Ильич,

Қонимда —

қонли якшанбаларда,

баррикадаларда,

Сталинград,

Прага,

Берлин кўчаларида

қолганлар қони,—

Бухенвальд,

Освенцим,

Маутхаузен,

Хатинь алангаларида

қуйганлар қони,—

Никарагуа,

Афғонистон,

Вьетнам,

Чилида

ўлганлар қони —

оқади ёниб.

Куйдиради бу қонлар —

томиримни,

бағримни,

руҳимни

Ендириб,

ёндириб,

ёндириб...

«Ўқиш керак!..» —

Дунёни тиклагин, дегани.

4

«Ўқиш керак!..»

Ҳаётда

шонга қўшиб бердилар бу каломни.

Дунёни тингладим юракларимда

Ўқиб —

кўзлардан,

юзлардан,

сўзлардан,—

Кечалардан,

бугунлардан,

эрталардан,—

Садолардан,

нидолардан,

даҳолардан,

Владимир Ильич,

Кўксимда сиз яратган,

сиз кўтарган,

сиз берган —

ДУНЕ.

Кўксимда ардоқлаб,

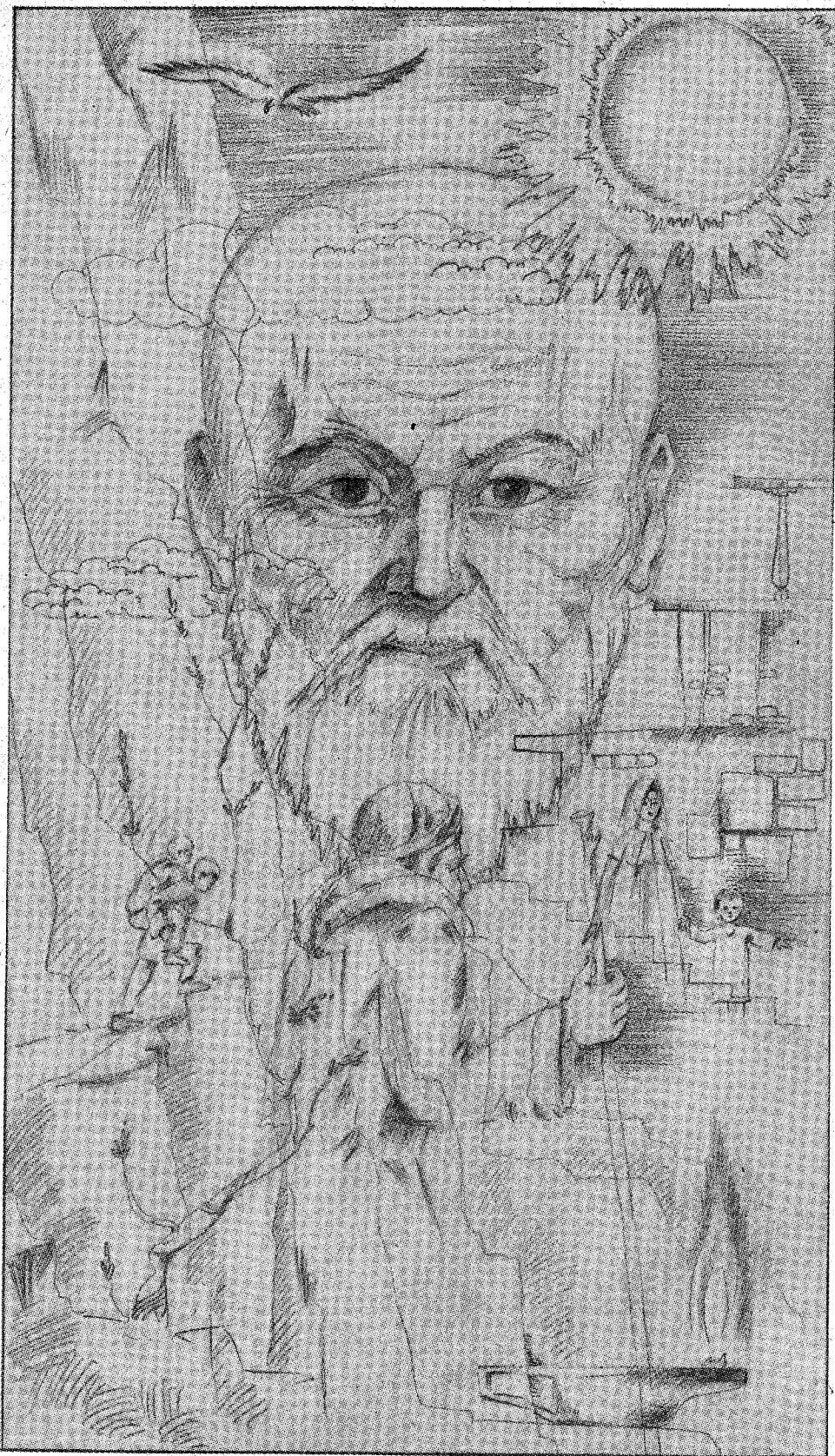
кифтимда кўтариб, уни

Кўкси тозаларга тутаман

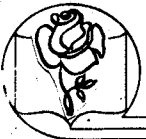
омон.

«Ўқиш керак!..» —

Дунёни поклагин, дегани...

Расмни Комил ТОЛИПОВ чизган.

Асқад Мухтор

ДОЛ ҚОЯ

Достон

Биринчи қисм

Йигит-ку, нафаси сиқарди жичча.
Кўйлаги танига ёпишган.
Букчайиб, ҳансираб борар йигитча,
Чуваккина чолни опичган.

Тоғ йўли — айланма. Сўқма йўл. Тикка.
Чақир тош тилади товонни.
Аммо чол оғирмас йигитга,
Ўзга юк аламли, давомли.

Тепада баҳайбат Дол Қоя,
Аждод-авлодларнинг мудҳиш манзили.
Е тангри! Бу йўлга борми ниҳоя,
Қоями, юкининг рамзими?

Қора тунда қора қоя тош,
Шомлари шафакдан қондек қизарар...
Оғир юкдан ловуллайди бош,
Қалтирар, қалтирар тиззалар.

Реза тер йилтилар сабза мўйида,
Бўйнида томирлар бўртади...

* * *

Мен ғулув уйғотдим шеърхон ўйида.
Бу узок ўтмишнинг эртаги.

— Яна ўтмиш? — дейди ғашланиб
Шу кун ташвиши-ла яшовчи ўртоқ.
Ҳа, кўхна гап кетди бошланиб,
Ўтмишидан кечган — нодон ё кўрқок.

Ўтмиш хотирадир. Хотира — бойлик.
Кеча, Бугун, Эрта — бус-бутун.
Шошманг, дўстим, сабр қилайлик,
Қайга элтар экан йигитча юкин...

* * *

У ўрлайди. Тошлоқ йўл тикка.
Қоқиниб, қолади чўкиб, тиззалаб.
Чол ундайди, гўё эзгуликка,
Гоҳ далда бериб, гоҳ иззалаб.

Иzza қилса ҳақли, бегона эмас,
Шу йигитчанинг у — буваси.
Пастда туман, водий элас-элас,
Водий тўла ува-жуваси.

Лекин қариб, тамом қочди қон
Суякка ёпишган этидан.
Экин-тикинда йўқ, бедармон,
На юра олади сурув кегидан...

Шунинг учун неварога бу кун
(Унгагина эмас) юк бўлиб қолди.
Шунинг-чун умрида энг оғир юкин
Бола бугун кифтига олди.

Ўсмирларча, елкалари чиққан,
Усти-боши юпун, суяги бузуқ.
Бобо эса чанқаб ютлиққан,
Нафаси тез, гаплари юлуқ.

— Чапроққа юр, болам, ўнгда тайғоқлар... —
Бу йўлларни бобо билади.
Бувасин опичиб келган бир вақтлар.
Энди бунга боқиб, бағрин тилади.

Наҳотки, уни ҳам бир кун жигари
Бу йўллардан чиқса кўтариб?!..
Наҳот, ўшанда ҳам манов сингари
Қуйида водийлар ётса кўкариб?!.

Наҳот, йиллар ўтиб биланиҳоя
Узилмас бу лаънат занжири?
Тундай соя солиб турар Дол Қоя,
Гўёки бош узра қисмат шамшири?

Ҳа, икки бор ўтар шу мудҳиш йўлдан
Бу элатнинг марди-мардуми.

Шундай аждодлардан унга мерос бўлган
Дахлсиз, шафқатсиз урф русуми.

* * *

— Афсонами? Яна афсона? —
Дейди ишчан, омилкор дўстим.
Ҳа-да. Афсонанинг мағзи — дурдона.
Арчиб кўринг туманли пўстин.

Қалқиб чиқар нурдай ёришиб
Замонларнинг доно ҳамроҳи.
Борлиқ билан ҳаргиз қоришиқ.
Ҳаёт сабоқларин асил қаймоғи.

Бу афсона мени узоқ қийнади.
Эргашиди, чирмашиди ўй-ҳисларимга.
Тушларимга кирди, қўймади.
Аралашди баҳсларимга.

Мен уни эсладим, етдим қадрига
Солдат қасамини дилдан туйганда;
Қизалоқлар гуллар қўйганда
Ветеран боболар қабрига;

Бир навқирон шаккок ўз бобосининг
Жанговар медалини картга тикканда;
Е кимнингдир мушфиқ момосини
«Жигули»си билан туртиб ўтганда.

Мен бу афсонани эсладим ҳар гал
Авлодлар тўқнашса башарти;
Оқсоқоллар кенгашган маҳал
Енма-ён ўтириб бақамти.

Мени қийнади у...

* * *

Лекин шу топда
Минг бор қийин қаҳрамонимга.
Бобо товонида оғриқ сезмоқда:
Тошлар бўялмоқда гўё қонига.

— Тиззанг толди, болам... — деди эзилиб. —
Нафасингни ростлаб ол жичча...
Бир бута ёнида аста эгилиб,
«Юкни» ерга қўйди йигитча.

Манглайида шўрлаб қотди тер
Дол Қоянинг зах совуғидан.
Чақир тошлар йўлда қизғимтир
Қонданми, қуёшнинг сўнгги чўғидан...

Пастда эса яшил пиллапоялар,
Бахмалдай тун ётар ясланиб.
Туманли уйқуга ботар соялар
Даралар устига ташланиб.

Воҳалар устида тун кўрпаси мовий.
Уфқлар тандирдай балқийди.

Талпинтирар қадрдон водий,
Гул ҳиди, нон ҳиди анқийди.

— Бобо, қаранг, осмон, худди шийша!
Наҳот, қийнамаса бу ранглар сизни?
Наҳотки, шуларни кўзингиз қийса?
Яшашни ҳеч истамайсизми?

— Ҳа, ҳусну каромат тўла бу олам!
Аммо энди мен учун эмас.
Одат-тариқатни бузиш гуноҳ, болам,
Гумон оралатма имонингга, бас...

Иигит чексиз алам, дард билан
Юрди бобосини яна елкалаб.
Аммо кифтда иссиқ жон тафтидан
Дармон қочди. Қолди чўккалаб.

— Айтмадимми, болам, ёмондир қутқу,
Оёқларинг яна тилинди...
Кўнглингга васваса ораладию
Оғирлигим дарров билинди...

— Йўқ, қилмайман бу ишни, бобо!
Орқага қайтайлик! — деди.

Ўтирди.

Дол Қоядан қайтди хунук акс садо.
Иигит ич-ичидан титраб, ўкирди.

— Тойлоғим, бу иснод эмасми?
Элда бош кўтариб нечук юрурман?
Ўлимдан кўрқибди, демасми?
Бурчингни адо эт, гурурлан.

— Йўқ! Янчилсин бу мудҳиш русум!
Исёнга чорлайди сирли садолар:
Донишмандлик нури сочсин, яйрасин,
Яшасин дунёда ҳамма боболар!

— Қонунлар мантиқли, қонунлар зийрак.
Ешлар тўқ-мўл бўлсин, кучли, сербардош.
Тириклик ўлмасин, олам бўлсин ёш.
Қарилар дунёдан кетиши керак...

— Бадавийдан қолган урфдир балки бу.
Ғамлари бўлмаган қориндан бўлак.
Бошқа одам, бошқа оламмиз-ку,
Бизда руҳият бор, бизда бор юрак.

Кучли, тўқ бўлинглар, дедингиз... Ахир,
Ҳайвон ҳам тўқ, ҳайвон ҳам кучли.
Қани дард, хотира, меҳр ва қаҳр?
Қани ўй-у ҳавас, қалбимиз пучми?

— Дардинг чиқди кўзларингдан сирқиб.
Наҳот, авлодларга иснод этарсан...

— Қандай авлод бўлдим,

Илдизимни қирқиб,

Ғанжинамни жарга итарсам...

Қоя яқин, жарга долдай эгик.
Тоғ кўчкиси солади говур.
Сўнгги кучин жамлаб ўрлайди йигит,
Кўтарилар кифтидан ҳовур...

«Имонимни сусайтдинг лекин.
Исён руҳи билан сармастсан.
Ҳа, эҳтимол, кўҳна дунё юкин
Энди сенлар кўтаролмассан.

Замонлар ўзгарар экан-да.
Тирилтирдинг яшаш ҳиссимни.
Менинг оғирлигим эмас елкангда,
Руҳинг эзар сенинг жисмингни».

— Қонун занжир, болам. Ҳа, темир қопқон.
Темирни қирқишга лозимдир темир.
— Қани ўша темир, бобожон?
Сизсиз тополмасман уни бир умр!

Бобо бор умрини кўрди унинг шу дам:
Кексалигин кўрди нақ шу сўқмоқда.
Жигари опичиб, ана, уни ҳам,
Ҳансираб Дол Қоя сари чиқмоқда...

Бошими, Қоями айланди гир-гир.
Улимидан оғир боланинг дарди.
Вужудини Қоя тагидаги
Тубсиз ўпқон захи тортарди.

Ҳис этди девордай мангу зулматни.
Заиф кўзларида яшаш мунги бор.
Ҳозир боласининг иссиққина кафти
Елкасига тегар сўнгги бор...

Қалтираб кетяпти кўзин қароғи...
Шунда бобо деди:

— Тўхта-чи бирпас...

Қалтис таваккалга жазм этдинг чоғи...
Мен ёнингда бўлмасам бўлмас.

— Бобо! Бобожоним менинг! Епирай!
Менда бу оқшомнинг бутун гуноҳи!
Юринг! Сизни шундай яширай
Ки, инсон зотининг тушмас нигоҳи!

Икки заиф вужуд мушт жуфтлаб,
Мислсиз исёнга журъат этдилар.
Улимга, бу ўпқон зулматига туфлаб,
Дара йўлларида тушиб кетдилар.

Тоғлар янграр сирли, ғаройиб,
Булардан тақдирин сўраган таҳлид.
Тепада Дол Қоя қолди қорайиб,
Асрлар номидан солгандай таҳдид.

Йиқилдилар, дармон битди. Лекин
Нимадир — дилдами-уфқда — ёришди.
Тонг бўзарган пайтда судралиб, секин
Чакра ғорларига етиб боришди.

— Бунда, бобо, булоқ суви ширин,
Нон-намакка зориқтирмасман.
Водий ҳавосидан чиқиб шимиринг
Юлдузларга тўлганда осмон.

Иигит кетди. Бобо қолди, майиб,
Бегона кўзлардан олисда.
Пўпанак гул ўсган тирик тош болишда
Тирик тушлар кўрди жилмайиб.

Чакра ғор оғзини чакалак тўсган,
Шомлари шабпарак қўналға танлар.
Тошларида ирғай, қорачайир ўсган,
Тонгда ястанади паға туманлар.

Дерларки, қуюнлар унда сарсари,
Тунлари шарпалар юрарминш.
Моғоранинг зимзиё қаъри
Одамдай шивирлар, дам оҳ урарминш...

Иккинчи қисм

Пастда водий илиқ нурга ғарқ,
Ўнгирларда пода салмоқлар.
Ерни тирмаб арпа сепеди халқ —
Ўша уруғ, ўша аймоқлар...

Шомда олов ёқар эзгу худогўй.
Ой қалқади кумуш лагандай.
Ҳаёт ўша мангу ҳасратли куй,
Гўё ҳеч янгилик юз бермагандай.

Ваҳоланки, чағал аймоғида
Туғилганди бугун янги зот.
Эҳтимол, тарихнинг нарироғида
Ундан бошланажак янги бир авлод.

Бу менинг йигитчам. Ўша бола-пақир.
Дарвоқе... нега у ҳануз исмсиз?
Энди ном бермасак бўлмас унга. Ахир,
Иш қилди мислсиз, изнсиз...

Янги деб, бутунлай янгимас Ростон
(Шундай бўлақолсин отми — лақаби.
Энди уни қисмат ёрлақди —
Балки бўлиб кетар Ростони Достон.)

Уст-бош юпун, турқи ўша-ўша,
Елкалари чиққан, қоқ-қуруқ.
Аммо юрагида унинг янги руҳ,
Журъат ўт олдирган умидлар жўшар.

Гарчандким, дунёнинг ишлари мушкул,
Гоҳ мусибат умрни оғулар,
Диллардан дилларга топиб йўл,
Орзулар кезади, сирли орзулар.

Чақилар водийнинг тоғ-тошида
Ўчган юлдузларнинг ўтли излари.

Шомлар чақчақлашар булоқ бошида
Чағал аймогининг чўғдек қизлари...

Гўзал шаҳзодаси бор эди юртнинг,
Йигитлари билан бўларди пайдо,
Сурма тортиб, териб қошу муртин.
Билардики, эл унга шайдо.

Водий йўлларида, кўю дехотдан
От солиб ўтарди лаҳзада.
Боши чиқмас сайру саёҳатдан,
Еш эди, шўх эди шаҳзода.

Мағрур, сахий, билимдон. Аммо
Зерикарди шекил қай чоклар.
Бир эрмак қидирар, топар муаммо,
Чилтонлар айтарди, жумбоқлар.

Бошлар эди қалтис ҳазил-ҳузул,
Баҳслашарди сопқон отишдан.
Ўзига маҳлиё, топар эди ҳузур
Омий элатларни лақиллатишдан.

Бир калака қилай, дея жўрттага,
Бир кун ташлади жавобсиз жумбоқ:
— Саҳар туриб ҳамманг эртага
Томданми, қирданми уфқларга боқ.

Ким аввал илғаса илк тонг нурини
Менга овоз берсин шу лаҳза.
Сўнг, майли, нимаки тилак тиласа,
Бахтиёр этаман умрини!

...Тунда юпун-яланг ва ёшу кекса
Қирга ёпирилди гўё мўр-малах.
Хотин-халаж томда, бола-бақра эса
Дарахтларга чиқди ўрмалаб.

Чодирда шаҳзода титраб кифтлари
Олдиндан завқланиб, кафтга кулади:
«Тонгда бирдан бақиради бари,
Томоша:жанжалу муштлаш бўлади!»

Шумшайиб ўлтирар қирда халойик,
Кўзин шарққа тикиб, мункиб гавдаси.
Е раб, наҳот, уни шунга кўрсанг лойик,
Не кунларга рози умид бандаси?!

Кечикиб келган Ростон зап қолди гапга:
— Ҳа, ноумид шайтон! Сенга йўқ тараф...
Жой ҳам танламади бола, бир тўнгалка
Ўтириб олди мағрибга қараб.

— Кун шарқдан чиқади ҳой, банда! —
Бўлди кулги! Олишди гапни.
— Омаддан, қисматдан безор бўлган-да,
Елкамнинг чуқури кўрсин, деяпти!..

Ростон эса боши қуйи, сўзсиз,
Аста ўрганарди дил оташида.

Рози эди бўлмоққа кўзсиз:
Бугун яна кўрди булоқ бошида...

Солиққа тушади, бўлади каниз
Бўй етиб қирмизи кийган қизалоқ.
Бу жойнинг қизлари шундай сўлар тез,
Қиз эмас, мисоли қизғалдоқ.

Иигитлар, Ростондай, тўлганиб,
Орзулардангина қонади.
Қирмизи кўйлақдан чўғланиб,
Бир умр дўзахда ёнади.

...Ҳазил-мазах тинди.

Уфқ қолди фақат...
Тонг олдидан зимзиё, жимжит...
Ҳар ким ўз умиди билан бетоқат,
Мижжа қоқмай ўлтирар жунжиб.

— Тонг нури! Тонг нури! —

янгради бир вақт.

Бу овоз ҳаммани қалқитди.
Шу зум шаҳзодани қилароқ карахт,
Мағрибда Дол Қоя ярқ этди.

Қирда тошди гўё шалола:
— Ютди! Бола ютди! — деган садолар.
Сўнди шаҳзодада шавқу ҳафсала,
Ижирғанди: «Хап тур, гадолар!»

Ростон пайдо бўлди.

Оломон ҳадсиз.

Оқ чодирнинг рўпарасида.
Шаҳзода илжаяр рағбатсиз:
«Нима ҳам тиларди бу норасида!..»

Нима тилар экан, зарми, хазина? —
Боланинг оғзига тикиларди халқ.
Тонг отди. Тоғларда зинама-зина
Шуълаланиб кўтарилди Шарқ.

Ростон маҳкам тираб икки оёғини:
— Шаҳзода, мард бўлсанг, лафзингни рост қил,
Тилагим шу, — деди, — Чағал аймоғини
Қизлар солиғидан халос қил!

Майдон жим... Бировлар қашийди гардан.
Биров шод, бировлар ҳайратда хижял...
Акс-садо келди фақат тоғлардан:
— Халос қил!
— Халос қил!!
— Халос қил!!!

Шаҳзода лол, мағрур бошин эгган,
Бўзарган уфққа бўзариб боқди.
Алам қамчисини отга босар экан,
Нойлож: «Маъқул!» деб бош қоқди.

Водийга таралди байрам овулдан,
Шодлик овозаси етди кўкларга.
Еш-яланг қирларга ёйилган...
Бамисли лозазор яшнар кўкламда.

Фақат Ростон...

Бобоси-ла ёлғиз

Қабристондай жимжит, зах моғорада.
Сўз тополмас гоҳо бир оғиз,
Гап қочгандай гўё орада.

— Айтганимдай қилибсан, болам,
Сен хижолат тортма, ҳаммаси тўғри.
Тилагинг ўзингга, дедим, ҳавола,
Уни ҳам топибсан, балле, эл ўғли!

Оналар кўнглида номинг бўлмас унут,
Дуо қилар қизлар икки дунёда.
Ғафлатда қолмасин аммо энди юрт,
Аламзада бўпти шаҳзода...

Юрт осойиш. Дориломон кезлар.
Наъматак гуллайди тоғи-тошида.
Етилади суҳсурдай қизлар,
Сирли суҳбатлари булоқ бошида.

Келинлар товланар анвойи хилда
Сурнай садолари янграйди.
Арпа-буғдой тўлқинланар қирда,
Ўнгирда подалар маърайди.

Ростон бола эмас, энди бўз йигит.
Эътибори баланд, қадди рост.
Кўзлари сал мунгли, қошлари эгик,
Негадир чехрасин очмайди, холос.

Дилида кезади гўё қора булут
Бобо сўзин эслар гоҳ-гоҳда:
«Ғафлатда қолмасин энди юрт,
Аламзада бўпти шаҳзода»...

Кутганидай бўлди. Сокин бир кеча
Дўзах яллиғлатиб водийнинг тонгин,
Қўрғонидан тортиб боғи-роғигача
Қовжиратиб кетди даҳшатли ёнғин.

Узоққа бормади тўю алёрлар,
Бахт эркалатмади чағал халқини.
Дон-дун, ғарам ёнди, ёнди омборлар,
Осмонларга ўрлаб ёлқини...

Кулу косов қолди қазноқларда,
На-да уруғликни олдилар асраб.
Дамда гадо бўлган қора қишлоқларда
Аччиғ тутун каби кезарди ҳасрат.

Қора кулфат келди чағал аймоғига,
Экса йўқдир дону донаси.
Энди бош эгади кимнинг оёғига?
Кимга етар ўксук ноласи?

Шахзодага фарёд хуш ёқар,
Олдиндан сезади завқ-шавқ галини.
Очлик таҳдид солган элатларга боқар:
«Келмайсан-а, йиглаб, ялиниб!»

«Ноиложмиз, — дейди Ростон хирқираб,
Ўзи ҳам букчайиб қолган бободай.
Гор совук, шам ёнар хира пирпираб, —
— Очлик келаётир босиб вабодай...

Тун сесканар инсон ноласидан,
Вайроналар узра қузгун галалар.
Онадай зор-зор деҳқон боласига
Ўвиллаб ётибди далалар.

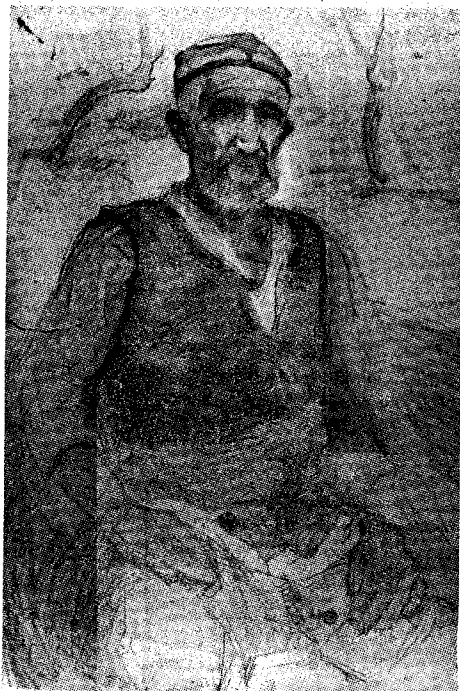
— Дон сўраб борамиз қон эвазига
Ўша текинхўрга яна чўкиб тиз.
Бахт, бобо, ётми чағал шевасига?
Эсиз ғуруримиз, қадримиз эсиз...

Бобо чўкиб ўтирар.

Горда машғум сукут.
Шифт босиб тушмоқда қисматдай қора.
Нафасини сиқар, қадини букиб...
Айт пири донишманд, не чора?

Рассом альбомидан

БОҒБОН ПОРТРЕТИ

Андижонлик рассом
Равшан Асранов
ижодидан намуналар

АНОР

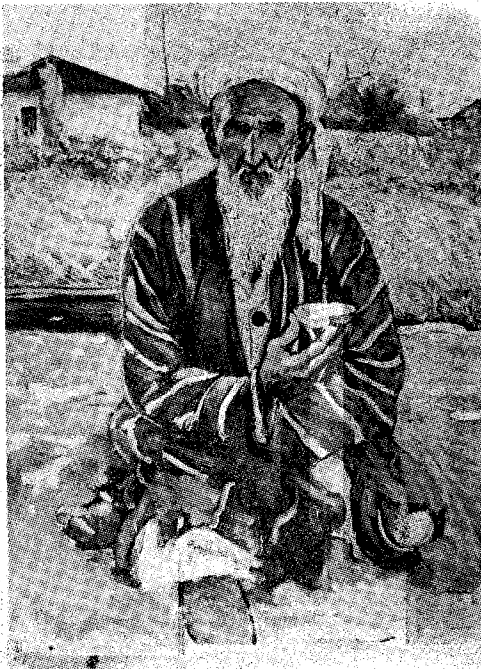
Ташқарида кўклам бир сўзига зордай,
Мадор кетган пайт иликдан.
Ҳозир дон тикмаса деҳқон, кузга борма
Эл-юрт кирилади қаҳатчиликдан.

— Бундай... — деди бобо йиғиб ҳушини,
Ростон кўзи соққа, юзлари қотма. —
Шаҳзода кутади бош эгишингни,
Сен иззат-нафсингни топтатма.

Текинхўрга борма, меҳнаткашга бор,
Меҳнаткаш киради жонингга аро.
— Бобо, меҳнаткаш-ку битта донга зор,
Хонавайрон, ахир, фақир-фуқаро.

— Текинхўрдан минг бор тежамли, жўмард
Чумоли меҳнаткаш, меҳнаткаш юмрон.
Тонгда ёш-ялангни тўпла-да жўнат,
Дала-тузга чиқсин, кезсин қир, ўрмон...

...Водийга ёйилган эрталаб
Йигит-қиз, бир-бирин чорлар, имларди.
Дон терарди улар битта-битталаб
Уяларни очиб, титиб инларни.

САРАТОН

БОБОЧИНОР

Биров қайтди — бир дўпши тариг,
Биров — ҳовучида арпами, оқшоқ.
Биров — этагида сара бугдой: сариғ,
Биров — липпасада уч-тўртта бошоқ...

Ют келди ютоқиб. Эркагу хотин,
Болалар дармонсиз, қоқсуяк.
Оч нафсларин тийиб, ҳар дон гўё олтин,
Мисқоллаб ташишди бир-бирин суяб.

Дарҳақ, бўлур тома-тома кўл.
Ҳамал кириб қирлар кўкарди.
Қирилиб кетмади, бўлмаса-да мўл,
Оч юрт кузга бориб хирмон кўтарди.

...Қурбонсиз бўлмади бу сабот, тўзим —
Қазо қилди дардчил, заифлар.
Адо қилди фидойилар ўзин —
Жон берди жонсарақ майиблар...

Бировларни очлик олиб кетди,
Бировларни унинг вос-воси.
Ташвишдан зўриқиб, тўсат вафот этди
Чағал аймоғининг пешвоси.

Дилгир одам эди, одил, куюнчак,
Юртга бағишлаган эди умрини.
Бир кесарди марҳум етти ўлчаб,
Энди ким босади унинг ўрнини?

Кимни сайлаш керак энди пешволикка?
Яна ташвиш билан қайнар оломон.
Саҳардан майдонда яна халқ тикка.
Ҳамманинг кўнглида жо эди бир ном.

Чиндан, ким,
келганда шаҳзода, каззоб,
Ерга қаратмади юзларимизни?
Қаҳатлик қаҳрида ким топди нажот?
Ва ким халос этди қизларимизни?

— Ростон!
— Ростон бўлсин!
— Ростон муносиб!
— У тадбиркор, оқил, донишманд!
Еш бўлса ҳам эл ғами билан банд! —
Сурон турар эди майдонни босиб.

Иигит бош кўтарди:

— Йўқ, оқил мен эмас.
Юрт олдида гуноҳим катта... —
Майдон сув сепгандай жим бўлди бирпас,
Халойиқ турарди лол ва ҳайратда.

— Хом сут эмган банда, Дол Қоядан қайтдим,
Мен бобомга топдим узлатдан гўша.
Мен бир нодон, кўрқоқ, бор гапни айтдим.
Жами доноликни ўргатган ўша.

Минг йиллик удумни буздим мен бадбахт,
Юрт олдида гуноҳим катта.
Бари бир куфримдан кечмайсиз ҳеч вақт...
Халойиқ туради лол ва ҳайратда.

Халойиқ турарди лол ва ҳайратда
Ростоннинг бобоси тирик! Водариг!
Ўйлар ёнар эди бу сукунатда
Тоғларни, тошларни гўё ағдариб.

Уфқлар нопармон, барглар ҳали нам;
Тонг дунёни шабнамга чайган.
Тепада Дол Қоя ғариб, букчайган.
Форда бу жимликдан пирпирайди шам.

Ҳаёт қай томонга оқади энди?
Халойиқ туради лол ва ҳайратда.
Шунда бир товушдан сукут чил-чил синди:
— Кечамиз!
— Юз марта!

— Минг марта!

Майли, Доно бобо бўлсин қошингда,
Биз сени деганмиз, пешвомиз бўл! —

Қалққан оломонни тинчитиб шунда
Ростон майдон ора кўтаради қўл:

— Маъқул, сайланг мени! Лекин шартим шу:
Йўқотамиз мудҳиш удумни.
Илк фармоним бўлур Дол Қояга қарши,
Асрларга қарши тикдим ўзимни!

Тўғроқ Климлар ҳаётиндан

Кунларнинг бирида машҳур санъаткор Артур Рубинштейндан бир киши сўради:

— Айтинг-чи, музикани ўрганаётган пайтларингизда сиз учун энг қийин нарса нима бўлган эди?

— Муаллимга ҳақ тўлаш, — деб жавоб берди моҳир санъаткор.

«Севилья сартароши» спектакли премьерасидан кейин ҳаяжонланиб кетган томошабин Бомаршедан сўради:

— Бу қадар қизиқ ёзишга қандай эришдингиз?

— Ҳа, ҳа, эришмай бўладими! — деди у кулиб. — Ахир, номим машҳур бўлмаганидан кейин, қизиқ ёзишга мажбурман-да!

Вильгельм Гримм ҳузурига Берлинда уч йилдан буён таълим олаётган франциялик нўноқ талаба ташриф буюрди. Тилшунос олим ундан тилини ўрганишга нега ҳаракат қилмаётганлигининг сабабини сўради.

— Биласизми, немис тили жуда кўпол, у отлар гаплашадиган тил, — деди захарханда билан талаба.

— Ҳа, нега уни ашаклар ўргана олмасликлари сабабини энди фаҳмладим, — деди ҳозиржавоблик билан олим.

Коллеж талабалари билан бўлган учрашувда Марк Твендан сўрашди:

— Езмасдан яшай оласизми?

— Йўқ, албатта. Чунки ёзмасам қайси маблағ ҳисобига яшайман?

Берлинлик хонимлардан бири ҳажвчи шоир Мориц Готлиб Сафирни тушлик овқатга таклиф этади. Уй соҳиби — тўладан келган хоним яна семириб кетишдан қўрқиб, столга камроқ овқат келтирди. Ниҳоят, хайрлашиш олдида ашаддий мухлис мартабади ёзувчига нозланди:

— Жаноб Сафир, айтинг-чи: мен сизни яна қачон зиёфатга таклиф қилсам бўлади?

— Яхшиси, ҳозир!

Гўёки тоғларда қанот қоқди Ҳумо,
Бирпас жимликдан сўнг қалқди садолар.
— Донишмандлик нуриин сочиб доимо
Яшасин дунёда ҳамма боболар!

Яшасин дунёда ҳамма боболар!

* * *

Мен билмайман чағал аймоғини.
Бўлганми бундай эл, бундай мамлакат.
Аммо афсона дер гапнинг қаймоғини:
Авлодлар аждодлар билан ялакат.

Билмайман ёлгонми-ростми бу қисса,
Илдизи қайларга бориб етади.
Биламан: ҳар бўғин, ҳатто ҳар кимса
Дунёнинг бир қисмин олиб кетади.

Инсон чексиз камолот деб яшар,
Марралар кетидан келар марралар.
Дахлсиз меросдир унга

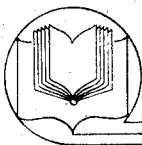
бани-башар

Мисқоллаб тўплаган зарралар.

Аста ваҳшатлардан покланар дунё,
Инсоннинг қалб қуёши ўчмас.
Ҳадик солмас элга мудҳиш рўё,
Дол Қоя устида қузғунлар учмас.

Ўтмишу келажак — бус-бутун.
Тарихнинг қаъридан келар садолар:
Набиралар бахти, камолоти учун
Яшасин дунёда ҳамма боболар!

1985—86

Одил Ёқубов

Роман

Үн биринчи боб

Ўгли қишлоққа кетган кечаси Шораҳим шоввоз алламаҳалгача кўзига уйқу келмай, сахармардон ўрнидан туриб кетди. Кўкда юлдузлар ҳануз чарақлаб турар, фақат осмоннинг шарқ томони эндигина оқара бошлаган эди. Шийпондаги студентлар ҳали фарқ уйқуда, эгнига қалин фуфайка кийган, бўрсиқдай семиз студент йигит, иккита катта бак тагига ўт ёқиб, чой қайнатиш тараддудида. Ҳаво очиқ, бироқ салқин, овлоқ тоғ томондан эсган ғир-ғир шабада этни жунжиктиради.

Шораҳим шоввоз шошилмай, аста юриб, қўрғонни айланиб чиқди, шийпон олдидаги тоқларни, бир-икки йил аввал экилиб, ҳозир туя бўйи бўлиб қолган шафтоли, олма ва ўрик ниҳолларини, ариқ ва зовурларни бир-бир кўздан кечирди.

Кўкдам келганида (унда келини Меҳринисо ҳам шу ерда эди!) шийпон олдидаги ёш ниҳоллар кўзига жуда иссиқ кўринган, яна бир-икки йилда шийпон атрофи катта, кўркам боққа айланишига инониб, ичида ўғли билан келинидан жуда мамнун бўлган эди. Энди қараса, тоқлар бамисоли чирмовиқдай ҳар тарафга ўрмалаб, ер билан бир бўлиб ётибди, қайчи тегмаган навниҳоллар бетартиб шох ёзиб тарвақайлаб кетибди, ариқ ва зовурлар кўмилиб, қамишлар тиралиб қопти!

Шоввоз аввал ўғлидан ранжиди, кейин унинг аҳвол-руҳияти эсига тушиб, туз ютгандай ичи ачишиб кетди.

Боз устига кеча ўғлига айтган гаплари-чи? Илон пўст ташлайдиган бу гапларни айтиб, йигит кишининг ҳамиятига текканичи?

Шоввоз шуларни ўйлаб, кўнгли хира бўлди-ю, бу дилсиёҳ хаёллардан қутулиш учун тоққайчи топиб, тоқларни, навниҳолларнинг ортиқча шохлари, тагидан тешиб чиққан бачки буталарни битта қолдирмай кесиб ташлади. Бундоқ қараса, дов-дарахтлар бир лаҳзада худди соқол-

Давоми. Боши ўтган сонда.

мўйловлари қиртишланиб, сочлари таралган йигитчалардай яшариб, боғ аллақандай очилиб кетибди. Шоввоз буни кўриб, ўзи ҳам завқланди-да, бир пиёла чойни наридан-бери ичиб, чопиққа киришди.

Бу орада арқон бўйи кўтарилган ва даставвал шуъласи гўдак кафтларидай майин туюлган офтоб тобора жунбушга кириб, тандирдай қиздира бошлади. Аммо шоввоз ҳам бўш келмади, эғнидаги чопонини ечиб, кўйлагини киндигигача туширди-да, кўксини шабадага тутиб кетмон деганни ураверди-ураверди. У ҳар ўн беш-йигирма қадамда тўхтаб, орқасига бир қараб кўяр, шунда тиззага келган янтоқ, ажриқ ва қамишлардан тозаланган боғ боягидан ҳам очилиб, аллақандай яйраб, унга меҳр билан тикилаётгандай туюлардию, кўзларига қўйилаётган қора терни сидириб ташлаб, яна зил-замбил кетмонга ёпишарди. Ўз ишидан ўзи завқланган Шоввоз кетмонни шу урганича уриб, қоқ пешинда салкам йигирма сўтих келадиган жойни батамом чопиб, текислаб, қуриб-қовжираб қолган ёввойи гиёҳлардан тозалаб чиқди-да, шийпонга боришга ҳам мажоли етмай, ариқ бўйидаги ажриқзорга чўзилди.

Ёпирай! Кўз кўрқоқ, қўл ботир деганлари рост экан. Мана, қамиш ва ажриқ босиб, кўзга хунук кўриниб турган боғ бирпасда гўё юздан чимматини олган келинчақдай очилиб, яшнади-қолди!

Тепага келган офтоб худди ёздагидай қиздира бошлади, бироқ қора терга тушиб, кўйлаги танасига ёпишиб қолган Шоввозга унинг тафти чивин чаққандай ҳам таъсир қилмас, аксинча, ажриқзорда юзини кунга бериб, чалқанча тушиб ётаркан, дилида ажиб бир равшанлик ва аллақандай ички ифтихор туярди.

Шоввоз ҳеч қачон ишдан, қора меҳнатдан қочган эмас. Боғбонлик унга отамерос. Марҳум отаси унга, агар янглишмаса, олти-етти яшар вақтидаёқ боғбонликдан сабоқ берган, боғ жамоли боғбондан деб, токни хомток, дарахтларни пайванд қилиш ҳунарини ўргатган, дарахтлар қачон «сут» берадию қачон «қисир» қолади — бу илми сув қилиб ичирган эди. Шу боис қишлоқда энг кўркам боғ уларнинг боғи ҳисобланар, шу боис Шоввоз, бирорта қаровсиз боғни кўрса жазаваси тутиб, боғ эгасидан сўраб ўтирмасданоқ қўлига қайчи оларди.

Шоввоз азбаройи ҳолдан кетганидан ётган жойида донг қотиб ухлаб қолган экан, бир маҳал кимнингдир турткисидан уйғониб кетди.

Тепасида ғилай тарозибон турар, унинг пахта гарди юққан афт-башарасию ола-кула кўзларида аллақандай саросима шабадаси бор эди.

— Қишлоқдан машина келувди, қайтиб кетяпти. Қоласизми ё...

Шоввоз кўзларини уқалаб, қаддини ростлаб ўтирди.

— Шоқосим келмадимми?

— Йўқ... — Тарозибон нимагадир бесаранжомланиб кўзини олиб қочди. Шоввоз тўсатдан ёмон бир нарсанинг шарпасини сезиб, ўтирган жойида тош қотди.

— Қайтадиган мавриди бўлди-ку? Нега кечикдийкин, а?

Тарозибон қош-киприкларидеги пахта гардини артиб:

— Нима ҳам қиласиз бу ерда? — деди. — Бораверсангиз ҳам бўларди, Шоввоз!

Ғилай ниманидир айтишга тили бормай, чайналаётгани аён эди. Шоввоз бир ўйи: «Ғилай кўзингни аланг-жалаң қилавермай очигини айтавер, даюс!» деб, унинг астар-аврасини ағдариб сўқишга чоғланди-ю, ўзини аранг босди. Бурун ҳеч қачон ҳис этмаган совуқ бир ваҳима вужуд-вужудигача музлатиб, уни бир зум карахт қилиб қўйди.

— Машина қани? — деди у эти жунжикиб.

— Хирмонда. Сизни кутиб турибди, — тарозибон ғилай кўзларини яна яширди.

«Ёпирай! Ўзимга ўхшаган қизиққон йигит, жаҳл устида қалтис бир иш қилиб қўймаган бўлсин ишқилиби!».

Шоввоз, ҳозиргина чопилган ерни билқ-билқ босиб, шийпонга ўтди-да, устунга осилган чопонини елкасига ташлаб, хирмон томон кетди. У ҳайдовчидан бирор гап эшитарман, деб умид қилган эди, бироқ

элликларга бориб қолган мўйсафид шофёр ҳам ундан кўзини олиб қочди. Шораҳим, гап сўрашга ҳам юраги дов бермай, кузовга чиқиб, қоп-қанорлар устига чўзилди...

Машина қишлоққа кун ботиб, қош қорая бошлаганда кириб борди. Шофёр уни сойгача олиб чиқиб қўйди-да, хайр-хўшни ҳам насия қилиб, бўш машинасини тарақлатиб жўнаб қолди. Бу ҳам яхшилик аломати эмас эди.

Шоввоз, юраги худди кўксига сиғмагандай гурс-гурс уриб, дарвозани очди. Ташқи ҳовлида эгарланган қора қашқаси негадир оғил устунига қантариглиқ турар, ички ҳовли, тўғрироғи, боғ ўртасидаги уйдан на милт этган чироғ кўринар, на тиқ этган товуш эшитиларди.

«Ё қудратингдан! Буларга нима бўлди, кўчиб кетган кўрага ўхшаб қопти-ку?»

Шоввоз мадор қолмаган оёқларини аранг судраб, ўн-ўн беш қадам юриб борди ва шундагина рўпарадаги айвонда, невараларига ёзилган тўшақнинг бир чеккасида мунғайиб ўтирган Ойсулувнинг эти устихонига ёпишиб қолган новча жуссасига кўзи тушди.

Чамаси, барвақт бўлишига қарамасдан, неваралари ухлаб қолишган. Ойсулув эса кўзи тўрт бўлиб, уни пойлаб ўтирарди. У Шоввозни кўриб, пайпасланиб ўрнидан турди-да, айвондан тушди.

— Мен шўрликни не кўйларга солиб, қаёқларда юрибсиз, адаси?— Ойсулув невараларини уйғотиб юборишдан кўрқиб, шивирлаб гапирди-да, дардманд вужуди силкиниб, пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

Шоввоз жойидан қўзғалишга мажולי етмай:

— Нима бўлди? Тинчликми ўзи?— деб аранг сўради.

— Тинчликми дейдилар-а? Директор билан келинингиз қайгўргаям кетяпган экан. Йўлда ўғлингиз учраб қолиб, уларни қувиптими-ей, директор машинаси билан бостириб бориб уриб кетиптими-ей! Қишлоқ тўла дув-дув гап, қайси бирини айтай сизга...

— Шошма, Сулувжон!— деди Шоввоз бўғиқ овозда.— Шоқосим... омонми ишқилиб?

— Уғлингиз касалхонада. Узини билмай ётганмиш!— Ойсулув уввос тортиб юборишдан кўрқиб, қўллари билан оғзини шаппа тўсиб олдию, айвон қиррасига ўтириб, унсиз титрай бошлади.

Шаввоз уни юпатгиси, нимжон елкаларини силагиси келди, бироқ журъат этмади. Қўли хотинининг елкасига тегиши билан у ҳам ўзини тутолмай ўкириб юборишини, сўнг, неваралари уйғониб, қоронғида дод-фарёд кўтарилишини тасаввур этди-да, секин шивирлаб:

— Элдан бурун ваҳима қилма, Сулувжон!— деди, ўпкасини зўрға босиб.— Билимдон докторлар кўп ҳозир. Бало-қазодан ўзи асрасин. Сен сабр қил, Сулувжон! Мен шифохонага бориб келай.

Ойсулув миқ этмади.

Шоввоз, гўё унинг эргашишидан кўрққандай, оёқ учида юриб, орқасига қайтди.

Шоввозни кўрган қора қашқа олдинги оёқлари билан ерни тақ-тақ уриб, секин пишқириб қўйди. Шоввоз қандайдир ички бир туйғуга бўйсиниб, унинг бўйнидан кучоқлади. Бир маҳаллар эгасининг истагини битта турткисиданоқ сезиб, улоқларда не-не даврани ёриб чиқиб юрган қора қашқа, ҳозир ҳам гўё Шоввознинг шикаста дилидаги беаёв дардларини фаҳмлагандай, узун бўйнини назокат билан буриб, қараб-қараб қўйди; унинг олхўридай йирик, қоп-қора, серкиприк кўзларида меҳр аралаш ҳамдардликка ўхшаш бир нарса акс этди.

Епирай, унга нима бўлди! Қарилик енга бошладими, ё ёш боладай бўш-баёв бўп қолдимми? Отига миниб касалхонага чопиш ўрнига унинг бўйнидан кучиб, тилсиз жонивордан ҳамдардлик кутиб турса? Хотин бўп кет-э!

Тунов кунгидан салгина кичрайган ой кўкда ҳануз тиниқ ярқираб турар, сой ва сойнинг у юзидаги катта қишлоқ унинг гўё сут билан йўрилган оппоқ, осуда шуъласига ғарқ бўлиб, тўйган қўзичоқдай тинчгина

мудрар, фақат тепада, қадимги кент томонда радио карнайидан маъюс бир куй сокин дарёдай аста қуйиларди.

Шифохона бир чақиримча қуйида, соининг у юзида, идорага яқин жойда эди. Шоввоз, отининг бошини ўнгга буриб сой ёқалаб кетди.

Улкан сой, одатдагидай кимсасиз, у ер-бу ерда ўтлаб юрган от ва эшаклардан бошқа бирор тирик жон кўзга чалинмасди.

Ажаб ҳол: бир маҳаллар, Шоввоз болалик чоғларида, худди мана шундай шом пайтларида, қишлоқда энг гавжум, энг файзли жой — мана шу кўм-кўк сой бўларди. Унда кентдан, яъни қишлоқ ўртасидаги эски қалъадан, ёш-яланглар «кўчиб» чиқишар, улар гуруҳ-гуруҳ бўлиб, тонг-отар бекинмачоқ ўйнашар, кимларнингдир болохона ва сомонхоналарига яширинишиб, тонг отгунча тўполон қилиб чиқишар эди. Энди эса...

Қаршида эшак минган иккита қария кўринди, касалхонанинг боғ кўчасидан учиб чиққан «Жигули» қирга қараб ўрлаб кетди. Шоввоз, негадир қариялар билан дуч келгиси келмай, отининг бошини чапга бурди-да, боғ кўчага «шўнғиди».

Касалхона шу кўчанинг охирида, эски ўрикзор боғнинг ўртасидаги бир қаватли кўримсизгина бинога жойлашган эди.

Дарвоза ланг очиқ, боғда чироқ осилган қари дарахтлар тагида, битта-иккитагина одам демаса, ҳеч ким йўқ, гўё касалхона беморсиз эди, фақат очиқ деразаларга яқинлашгандагина Шоввоз ичкарида ўтирган қўл-оёқлари дока билан чирмалган уч-тўртта болалар, узун, бесўнақай халатларининг этаклари билан ер супуриб юрган чолу кампирларни кўрди. Шоввоз кўриниши билан бировларнинг юзида ачиниш, бировларнинг юзида қизиқиш акс этди, баъзилар бир-бирларини туртиб, шивир-шивир қилиб қолишди.

Шоввоз билар: бош врачнинг хонаси узун, тор йўлакнинг энг охирида, ўнг қўлда эди. Гарчи, икки томондаги қатор эшикларнинг аксарияти очиқ турса ҳам, йўлак нимқоронғи эди. Шоввоз димоғига гуп этиб урган ёқимсиз дори ҳидидан кўнгли беҳузур бўлиб, ғира-шира йўлакка қадам кўйиши билан чап қўлдаги эшиклардан бири очилиб, ундан эгнига кир-чир оқ халат кийган ўрта яшар бир жувон чиқди. Жувон Шораҳимни кўриб, гўё таниш ҳамқишлоғи эмас, ёввойи бир йиртқичга дуч келгандай йўлак тупкарисига қараб югурди-да, бора солиб, ўзини бош врачнинг хонасига урди.

«Ё алҳазар! Нега бу хотин ундан азроилдан қочгандай қочди? Наҳот унинг важоҳати шунақа... эшак ҳуркитгудай бўлса?»

Шоввоз қадамини тезлатди. Лекин у бош врачнинг хонасига яқинлашиб қолганида ичкаридан бояги жувон отилиб чиқди-да, гавдаси билан эшикни тўсиб олди.

Шоввоз ичкаридан келган қандайдир шарақ-шуруқ, тарақ-туруқ овозларини эшитиб:

— Дўхтир борми?— деб сўради қалтироқ босиб.

Жувон қулочини ёзиб, оёқларини полга мустаҳкамроқ тираб олди:

— Бош врачимиз бандлар!

Шоввоз нима қилаётганини ўзи ҳам билмай, жувоннинг қўлларидан ушлаб, бир силташда четга отиб юборди. Жувон учиб кетиб, йўлакни бошига кўтариб айюҳаннос солди:

— Войдод! Улдим!

Лекин Шоввоз жувон томонга қайрилиб ҳам қарамади, хоналардан мўралаган дардмандларга ҳам эътибор бермади, бир тепишда эшик зулфинини узиб, ичкарига қадам қўйди.

У кириши билан димоғига гуп этиб арақ ҳиди урилди.

Деразаси боққа қараган, каттагина, чорбурчак хонанинг тўрида... шифохона бош врачни Ҳаким кичкина билан совхоз директори Фотиҳ Музаффаров, худди генерални кутаётган аскарлардай қаққайиб туришарди. Дераза тагидаги ёзув столда бир шиша коньяк билан бир лаган узум, чала тишлаб ташланган олма, тузланган бодринг ва қовурилган товук суяклари уюлиб ётарди.

Фотиҳ Музаффаров Шораҳимни кўриши билан тўсатдан сакраб

столга чиқди, бир тепишда деразани шарақлатиб очди-да, ўзини қоронғи боққа отди.

— Тўхта, аблаҳ!— Шоввоз унинг кетидан деразага отилди, бироқ Ҳақим кичкина қулочини ёзиб унинг йўлини тўсди:

— Вазмин бўлинг, Шоввоз!

— Мен вазмин бўлай!— деди Шоввоз ҳансираб.— Сен бўлса... дўхтир деган номингни булғаб, у муттахам билан ароқ ичиб, кўнгилхушлик қилиб ўтир!

Ҳақим кичкина пошнаси баланд туфлиси билан полда дик-дик сакраб, Шоввозга яқинлашди.

— Агар бир қултум ичган бўлсам... ҳар нима бўлай, Шоввоз!— деди у ва оғзини катта очиб «пуф», деб пуфлади.— Бу ўпка ўзи, директорни айтаман, қилғиликни қилиб қўйиб, аламини ичкиликдан олиб юрибди! Шуни билиб қўйинг, Шоввоз, агар ўғлингиз омон қолса... уни мана шу ёмон Ҳақим кичкина олиб қолди деяверинг!

— Ўғлим қани ўзи?— деди Шоввоз бетоқат бўлиб.

— Ўғлингиз район касалхонасида. Кеча қўлимиздан келган ёрдамни кўрсатиб, ўша заҳотиёқ районга жўнатганмиз уни!

Шоввоз ёнида турган эски диванга «шилқ» этиб ўтириб қолди. Анчадан кейин сал ҳушини йиғиб:

— Унга нима бўлган ўзи?— деб сўради.

Ҳақим кичкина оғир хўрсиниб, қўлини силтади:

— У ёғини сўраб-суриштириб, ўзингизни қийнаб ўтирманг, Шоввоз. Қисқаси... боши лат еган, кўкрағи эзилган...

Шоввоз тўсатдан хаёлига келган фикрдан бутун вужуди музлаб:

— Умид борми ишқилиб?—дея олди базўр.

— Ҳар қалай... ҳамма чоралар кўриляпти. Хабарлашиб турибмиз. Сиз... сабр белбоғини маҳкамроқ боғлаб туринг-чи, ноумид шайтон дейдилар-ку, ахир!

Шундан кейин нима бўлди, Ҳақим кичкина яна нима дедию у нима қилди — Шоввоз буни эслай олмайди. Назарида, бир неча дақиқа мудҳиш бир ўпқон қаърига йиқилиб тушдию ундан тармашиб-тортишиб, аранг чиқди. Бир маҳал қараса, дарвозадан кирган жойдаги теракка қантариб қўйилган қора қашқанинг ёнида турипти.

У калласини омбирдек сиқиб олган совуқ ваҳимани миясидан аранг даф қилиб отига аранг минди-да, касалхона ҳовлисини тарк этди. Кейин... ўзи сезмаган ҳолда яна ўша қора ўпқон қаърига йиқилдию тагин бир неча вақт нима бўлганини билмай қолди. Бу сафар қора қашқа юришдан тўхтагандагина ҳушига келди. Қараса, ўз ҳовлиси, ўз дарвозаси олдида турибди.

Во дариф! Бу не синоат? Шаҳарга бориб, ўғлидан хабар олиш ўрнига нега яна уйига қайтиб келди? Уйда нима қилади? Ойсулугга нима дейди? Шоввозни бу забун аҳволда кўрса, усиз ҳам дарди дунёси қоронғи бўп ётган Сулужоннинг ҳоли не кечади? Утакаси ёрилади-ку, шўрликнинг?

Шоввоз, гўё уни Ойсулуг кўриб қолиб, бўзлаб юборишидан кўрққандай, шоша-пиша отининг бошини орқага бурди. У сой бўйлаб ярим чақиримча юргач, чап қўлга бурилди-да, икки ёни пахса девор билан тўсилган қинғир-қийшиқ кўчалардан ўтиб, шаҳарга борадиган катта йўлга чиқиб олди.

Ҳали барглари тўкилиб битмаган туташ боғлар, катта йўлнинг икки томонидаги бир хил оқ бинолар тинч, осуда уйқуга чўмган. Йўқ, фақат қишлоқ эмас, бутун олам гўдак табассумидай сокин, беозор, осойишта уйқу оғушида ширин туш кўрмоқда, гўё бутун кенг жаҳон беғалва-беташвиш масъуд ҳаёт нашидасини сурар, ёлғиз Шоввозгина бахтсиз, гўё фақат угина таҳқирланган, хўрланган, жабрланган.

Шоввоз, тўсатдан лабларида нордон бир нарсани сезди-да, дағал кафтлари билан ҳўл бўп қолган соқол-мўйловларини артди.

«Ё тавба! Бир кам олтмишга борган мўйсафид... сенга нима бўлди, Шораҳим? Биров кўрса нима дейди?»— деди у ўзини койиб, бироқ хаёлига бу фикр келиши билан бирдан ўпкаси тўлиб, томоғи ғип бўғилди.

Ахир у, Шоввоз, нима гуноҳ қилдики, уст-устига бошига бу мусибатлар тушса? Қайси ёзуқлари учун уни бунчалик хўрлайдилар, таҳқирлайдилар? Адолат қайда? Гуноҳи — салкам қирқ йил ором нималигини билмай, туну кун даладан чиқмай кетмон чопганими? Нафақат ўзи, хотин, бола-чақасига ҳам ором бермай, қишин-ёзин тиззадан қор ва лой кечиб ишлагани учун азият чекаптими у?

Бир маҳаллар доврўғи бутун ўлкага кетган қўли гул миришкор боғбон, энди, қариган чоғида, топган иззат-икромми шу бўлдими?...

Йўқ, Шоввоз қилган хизматларини ҳеч қачон миннат қилган эмас. У ишлаган бўлса авваламбор ўзи ва бола-чақаси учун, қолаверса... ота касбига меҳри туфайли ишлади. Ер тирнаб ишлади. У ҳозир ҳам қилган ишларини бировларнинг юзига солмоқчи эмас. Зинҳор-базинҳор! Фақат... бу мислсиз адолатсизлик!... Уғли тенгги бу ҳовлиқма директорнинг зўравонлиги!... Йўқ, бу ҳақорат, бу адолатсизликка тоқат қилиб бўлмайди! Бу ҳуқуқни унга ким берган? Ким ўргатган?

Шоввоз, кўксига тиф бўлиб қадалган бу саволни ўзига ўзи бераркан, миясида: «Музаффар!» деган сўз ярқ этди.

Шоввоз сўнғи уч-тўрт йилдан бери Музаффарни кўрмаган, фақат «Даштстрой» деган жуда зўр идоранинг устунларидан бири бўлганини, қўша-қўша «Волга»лар уёқда турсин, ҳатто вертолётлару самолётлари борлигини эшитган эди! Бундан бир ой аввал уни даштда, ўғлидан хабар олгани борганида тасодифан кўриб қолди.

Музаффар, бир ўзи эмас, уч-тўртта ўта салобатли, ўта башанг, сипо одамлар қуршовида, иккита «Волга»да келди.

Азалдан жиккак, қотма одам, у сўнғи йилларда қорин солиб, анча вазминлашибди, кўзига кўкимтир кўзойнак тақиб олибди, гарчи, дала айланиб юрган бўлса ҳам, эгнига йўл-йўл заррин чизиғи бор кулранг костюм, оёғига бигизтумшук қора туфли кийибди, бир маҳаллар лунжлари ичига ботган узунчоқ юзи юмалоқлашиб, мош еган хўроздай кип-қизил бўлиб олибди.

Шоввоз, эски қадрдони билан саломлашиб, унинг сип-силлиқ таранг юзида ҳайратомуз бир ифодани кўрганидагина ўзининг соқол-мўйлови қиртишланмай, ёввойилашиб кетган афт-ангорини кўз олдига келтирди.

Рост, Музаффар буни билдирмади, учи бигиз, ялтироқ туфлисини билқ-билқ тупроққа ботириб, Шоввознинг олдига ўзи келиб кўришди, ҳол-аҳвол сўради, ҳатто Ойсулуннинг соғ-саломатлигига суриштирди. Хайрлашаётганларида эса, елкасига қўлини қўйиб:

— Чарчабсан, оғайни,— деди, кўзидан кўкимтир кўзойнагини олиб. Шунда, унинг юмалоқ юзида ҳорғинлик аралаш болаларча самимий, илиқ бир ифода зуҳур бўлди.— Пенсияга чиқдингми?— деди Музаффар, қадрдонининг елкасидан қўлини олмай.

— Йўқ,— деди Шоввоз.

— Нега?

— Авваламбор ҳали пенсия ёшига етмадик. Бир йил бор,— деди Шоввоз бўйнини қашиб.— Қолаверса... ўрганган кўнғил — ўртанса қўймас экан. Тўғриси айтсам, бир томондан, фарзандларнинг ризқ-рўзини ўйлар экансан, бир томондан, қарилликка бўй бергиси келмас экан киши...

Музаффарнинг лўппи юзидаги ачиниш аломати хушнуд табассум билан алмашди:

— Яхши, яхши! Юракда қўр бор, дегин ҳали! Гоби чўлларию Хинган тоғларидаги азоб-уқубатларга дош берган азаматлар, келиб-келиб энди қарилликка бўй берамизми, де? Ҳа, дуруст, дуруст, оғайни!..

«Гоби чўлию Хинган тоғлари!» Бу икки сўзни эшитганда Шоввоз, гўё жизгинак ёзда кўксига ел теккандай, аъзойи бадани жимирлаб кетди. Шушу, Музаффар ҳақида эшитган миш-мишлар сабаб, юрагига ўрнашиб қолган совуқлик ҳам худди офтоб тушган муздай эриб кетди.

— Ҳа, Хинган!— деди Шоввоз хўрсиниб.— Яхшиям эсингда бор экан!

Музаффарнинг ҳорғин кўзларидаги илиқ табассум ранжиш аломати билан алмашди.

— Яхшиям эсингда бор экан, деганинг нимаси? У кунларни эсдан чиқариб бўладими, оғайни?— Музаффар шундай деди-да, туфлиси билан тупроқни билқ-билқ босиб, «Волга»сига қараб кетди, бироқ машинага ўтиришдан аввал орқасига ўгирилиб қаради:

— Хўп, омон бўл, Шоввоз!— деди, негадир тўсатдан овози дарз кетиб. — Усма кетар, қош қолар, душман ўтар, дўст қолар дегандек, сен билан биз эски қадрдонлармиз-ку, оғайни. Агар мабодо пенсия масаласида ёрдам керак бўп қолса, олдimgа бор, керакли жойлар билан гаплашиб бераман!

Шоввознинг хаёлига алам аралаш маънос бир фикр келди: ҳа, чамаси у Музаффарга боради, бормасдан иложи йўқ, лекин пенсия сўраб эмас, босар-тусарини билмай қолган манави арзандаси устидан арз қилиб боради. Шунда кўради, болалик чоғларида ошиқ ўйнаб, сойда тепкилашиб катта бўлган, гарчи Ойсулув сабаб рақобат ўтида жиндек қовурилишган бўлса ҳам, Гоби чўли ва Хинган тоғларидан бир-бирларини суяб ўтган дўсти Музаффар нима қиларкин? Адолатга туриб берармикан ё фарзанд ширин, тантиқ зурриётининг ёнини олармикин? Бегона юртларда, туғилиб ўсган жойларини соғинган чоғларида шеърлар ёзиб, уларни йиғлатиб юрган жиккаккина, самимий Музаффар устун келармикин ёки одамларнинг айтишича, сўнгги йилларда катта мансабга кўтарилиб, ўзи хон, кўланкаси майдон бўп кетган ҳозирги Музаффар устун келармикан? Йўқ, гап унинг кимнинг тарафини олишида эмас, гап ҳақиқатда? Ишқилиб, ўша кунги ўсма тўғрисидаги гапидан тоймай, ҳақиқатга туриб берса бас!...

Қишлоқ орқада қолган, олдинда кенг сайхонлик бошланган, овлоқда, бу бепоён даштнинг икки томонида, пасту баланд адирлар элас-элас кўзга чалинади.

Сутдай ёруғ ойнанинг сутдай шуъласига чўмилиб ётган бу ер, бу поёнсиз дашт орқада қолган қишлоқдан ҳам осойишта, осуда: тун сукутини фақат чигирткаларнинг чириллашию асфальт йўлда йўртиб бораётган қора қашқа туёқларининг бир меъёрдаги дукур-дукури бузарди, холос.

Шоввоз, қора қашқани аста йўрғалатиб бораркан, тўсатдан батамом бошқа, аммо нимаси биландир шу кенг сайхонликка, олисда элас-элас кўзга чалинган анов адирларга ўхшаб кетадиган ўзга бир худудсиз дашт, ўзга адирлар кўз олдига келди, келдию дилининг энг тупқарисиди ётган аллақандай ҳазин, лекин илк бўсадай нутилмас эсдаликлари уйғониб кетди.

2

Ўшанда ҳам худди мана шундай осуда, тиниқ оқшом эди. Фақат унда ҳозиргидай куз эмас, ёз ойи эди, аммо улар бориб тушган элда, қадимги бу тупроқда баҳор ёзда бошланар, июнь ойида дашту адирлар ҳали кўм-кўк бўлиб яшнаб ётарди...

Уша куни кундуз полкда эълон бўлган: эрталаб улар узоқ ва оғир сафарга чиқишлари айтилган, бу сафарга қаттиқ тайёргарлик кўриш ҳақида буйруқ ўқиб эшиттирилган эди.

Шораҳимлар қишлоқдан урушга отланганларида қирқ нафар эдилар, кейин ҳар қаёққа сочилиб кетиб, урушга борганларида бор-йўғи уч йигит қолишган эди. Улардан бири мана шу Музаффар, иккинчиси ҳозир Тошкентда ишлаётган Расул Нуриддинов, учинчиси Шораҳим эди!

Уч ҳамқишлоқ ҳар куни бўлмаса ҳам, ҳафтада бир неча бор, кечқурунлари полк жойлашган лагерь ортидаги адирга чиқишар, ҳали офтобда жизгинак бўлиб улгурмаган дашт гиёҳларининг устига шинелларини тўшаб, ёнбошлашиб хангома қуришар, хангомаларининг мавзуи ҳамиша бир хил: олис-олисларда қолган севикли диёрларини, аниқроғи,

туғилиб ўсган мана шу қишлоқларини эслашар, такрор-такрор ёдлашиб унга қайтадиган бахтиёр онларни қўмсашар, назарларида, дунёнинг энг чеккасига бориб қолишган-у, энди бу ёт эллардан киндик қонлари тўкилган юртларига соғ-саломат қайтиб бориш, ота-она, ёр-дўст, элда қолган севгилилари билан дийдор кўришиш уларга тоабод насиб этмайдигандек туюларди. Эрталаб эса фалакнинг гардиши билан бу жойлардан ҳам йироқларга кетишлари, номаълум ва хатарли томонларга йўл олишлари кутилмоқда эди. Келгусида уларни кутаётган бу хатар, эртага бошланадиган бу оғир, узоқ сафар, қалбларидаги нотинчлик уларни бурунгидан ҳам яқинлаштириб, меҳрларига меҳр қўшган эди.

Ҳамқишлоқлар орасида энг самимийси ҳам, жисман энг заифи ҳам Музаффар, энг кучли ва бақуввати эса Шораҳим эди. Расул ҳам ўзига пишиқ, бўйчангина, қора қотмадан келган, чайир йигит эди. Шу боисдан улар полкда кўп қийналмаган, қийналганда кўпроқ Музаффар қийналганди.

Музаффарнинг бўйи Шораҳимнинг елкасига ҳам етмас, ўзи ҳам бир неча ойдаёқ чўпдай озиб, эти устихонига ёпишиб қолган, у шундай олдириб қўйган эдики, милтигини ҳам аранг кўтарар, шу боис командирлардан кўп дакки ер, боши маломатдан чиқмас эди. Лекин чўпдай озиб кетган бу қилтириқ танада кишини ўзига ром қилгувчи бир сеҳр, сал чучмал, аммо ёшлиқда айниқса қадрланадиган чуқур бир самимият бор эди. У мактабда ўқиб юрган чоғларидаёқ «шоир», деган ном олган, қишлоқ билан видолашиб, аравага чиқаётганларида «Алвидо, она диёр», деган шеърини ўқиб, ёшу қари бутун қишлоқни йиғлатган, шу-шу, йўлда ҳам, ўша полкда хизмат қилиб юрганларида ҳам, қишлоқ йигитларига шеърлар ёзиб бериб, кўпчилик орасида довруқ қозонган эди.

Рост, урушга кетишларидан аввал Шораҳим билан Музаффарнинг ўртасидан мана шу Ойсулув сабаб, жиндеккина рақобат шабадаси ўтганди. Ойсулув улардан бир-икки синф кейин ўқир, бироқ ўшандаёқ ойдаёқ очилиб, кўп йигитларнинг жигаридан урган, мактабнинг олд қизларидан эди. Музаффар кичкина эса, ҳам аълочи, ҳам бўлғучи шоир деган номи бор эди. Шунга қарамасдан Ойсулув унга эмас, Шораҳимга кўнгил қўйган, шу сабаб, урушга кетишдан аввал икки оғайни бир қинга сиғмаган икки қиличга айланишган эди. Бироқ урушга кетиб, бир полкка тушдилару орадаги гина кудуратлар кўтарилди, айниқса, тақдир тақозоси билан узоқ ерларга бориб қолганларидан кейин бу рақобат ва низо-нифоқлар батамом кўнгиллардан чиқиб кетди, бошларига тушган қийинчиликлар олдида бошқа ҳамма туйғулар кўзларига пашшадай ҳам кўринмай қолди.

Бу ерга келганларидан кейин Музаффарни ротага котиб қилиб олишган эди. Ротада ўтган бир ой ичида у ўша полкда йўқотган «жир»ларини тиклаб, танасига сув югуриб, ўзини анча ўнглаб олган эди. Бироқ узоқ сафарга чиқиш арафасида, уни яна взводга, оддий солдатлар сафига қайтаришиб, қўлига қўл пулемёт тутқазилган, шу боис у кечқурун адирдаги учрашувга жуда маъюсланиб келганди.

Чамаси, уларнинг орасидаги энг вазмин ва энг ҳушёри Расул эди. У Музаффарнинг аллақандай чўкиб, мунғайиб қолганини ҳаммадан бурун сезиб:

— Кўп ташвиш қилаверма, оғайни,— деди уни юпатиб.— Бошга тушганни кўз кўрар дейдилар, нима қийинчилик бўлса бирга кўрамыз. Бир-биримизга ҳамдам, ҳамдард бўламыз. Мана, тўрт-беш ойдирки, бир сухарини бўлишиб келяпмиз, бундан кейин ҳам шундай бўлади!..

Расулнинг бу сўзлари Музаффарга негадир қаттиқ теғди. У гўё биров кетига бигиз санчигандай «дик» этиб ўрнидан туриб кетди.

— Мен қийинчиликлардан қўрқяпганим йўқ!— деди у, лаблари аянчли титраб.— Агар пулемётимни кўтаролмай йўлда йиқилиб қолсам ҳам... ҳеч кимга ялинмайман!.. Мени қийнаётган биттаю битта нарса... эртага бошланадиган сафар! Биз қаёққа кетяпмиз ўзи? Бу кетишда элни кўриш насиб қиладими ё... суягимиз бу бегона жойларда қоп кетадими? Ота-она, қариндош-уруғларимиз билан дийдор кўришиш насиб этадими, йўқми? Юрагимни чок қилаётган нарса — шу!

Музаффар сўнги сўзларни бетаскин-беаёв бир алам билан айтди-да, томоғига бир нима тикилгандай култ-култ ютиниб, тескари қараб олди.

У аслида ҳаммаларини изтиробга солаётган гапларни, ҳамманинг дилида ва тилида юрган сўзларни айтган эди. Бироқ йигит одам, шикаста-ҳол ўйларни тилга чиқаравериши шартми? Шораҳим шуни ўйладию:

— Бас!— деб ўшқириб берди.— Дардлашадиган бўлсак йигитларча дардлашайлик! Йигит кишининг бошига нелар келиб, нелар кетмас дейдилар. Йигитмизми ахир?

Унинг сўзига Расул ҳам қўшилган эди, Музаффар тўсатдан:

— Наҳот мен ўйлаган ўйлар сенларни ўйлантирмасам?— деди йиғлам-сираб.— Елғон! Сенлар ҳам ўйлаяпсанлар! Сенлар мендан бешбаттар қовурилиб юрибсанлар! Фақат... сохта нафсоният сабаб, мум тишлаб олгансанлар! Туфладим мен бунақа сохта ғурурга!

Бу сафар Музаффарнинг сўзларидаги ҳақиқат Шораҳимни лолу ҳайрон қолдирди.

— Хўп,— деди, дарҳол юмшаб.— Сенинг гапларинг тўғри дейлик! Бироқ... сен айтгандай, бу ўйлардан бағримиз хун бўлиб, сувга тушган товукдай шалпайиб юрайликми?

— Мен бўшашиш керак деяпганим йўқ! Лекин... мен аминманки, бу ўйлар сенларни ҳам қийнапти. Шундоқ экан, ҳалол бўлайлик деяпман мен! Фақат ҳозир эмас, бутун умр дилимиздаги гапни пинҳон тутмай, ҳеч қачон сохталик қилмайдиган ҳалол инсон бўлайлик! — Музаффар яна култ-култ ютиниб, бир дақиқа жим қолди, кейин:— Агар,— деди, чуқур тин олиб,— агар дўст бўлсак... бир умр ҳалол дўст бўлайлик! Ҳеч қачон, ҳатто бошимизга қилич келганда ҳам, бир-биримизга хиёнат қилмайлик! Эскича айтганда, қиёматли дўст бўлайлик!

Ҳаяжондан Музаффарнинг овози юқори пардаларга кўтарилди-ю, гўё тори узилган дутордай, бирдан ҳазин янграб, секин тинди. Бироқ дарҳол ўрнидан сакраб турди-да, бўғиқ, аммо тантанали оҳангда хитоб қилди:

— Кимки менинг гапимга қўшилса... мана шу замин, мана шу мусаффо осмон, худди бизнинг қирларга ўхшаш мана шу қир ва адирлар, чақнаб турган кўкдаги анов юлдузлар ҳаққи... қасам ичсин!..

Ҳануз эсида: Музаффарнинг овозидаги бетаскин ғам аралаш аллақандай беғубор самимият, унинг оидинда порлаб турган қоп-қора кўзлари, сўзларидаги кишини ром қилувчи сеҳр — бунинг ҳаммаси Шоввозни яна титратиб юборган ва у биринчи бўлиб:

— Қасамёд қиламан!— деб шивирлаган эди. Ҳатто дийдаси қаттиқроқ Расул ҳам ҳаяжондан энтикиб:

— Қасамёд қиламан!—деб ғудранганди. Музаффар эса, ёш билан ювилган юзини ойга тутиб:

— Тўйда ҳам, азада ҳам биргамиз!— дедию дўстларини кучоқлаб, пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

...Қора қашқа нимадандир ҳуркиб, ўзини четга отди, Шоввоз эгарнинг қошига ёпишиб, аранг ўзини ушлаб қолди.

Ажабо: қарама-қарши томондан келаётган иккита самосвал катта йўлда бамайлихотир йўртиб кетаётган қора қашқани уриб кетишига оз қолибди-ю, Шоввоз бўлса тизгинсиз ғам асирида, шуни ҳам сезмабди! Хайрият, қора қашқа ўзини четга отиб, йўл бўйидаги янтоқзорга чиқиб кетибди, акс ҳолда, «кўк қашқа» лақабли самосвалларнинг тагида қолиб, бурда-бурда бўлиши турган гап эди!

Тормозларини чийиллатиб, аранг тўхтаган самосваллар, дарғазаб вағиллаганларича икки томонга: шаҳардан келаётгани қишлоққа, қишлоқдан келаётгани шаҳар томон суриб кетди. Зум ўтмай ўз чироқлари сочган шуълани қувганларича, зимистон қаърида ғойиб бўлишди.

Қора қашқа янтоқзор орасидаги кўзга кўринмас ўнқир-чўнқирларга тез-тез қоқилар, ҳар қоқилганда Шоввознинг миясига мисоли бигиз қадалгандай туюларди. Шоввоз, гарчи олисда яна машина фаралари кўринса ҳам, отини тагин асфальтга буришга мажбур бўлди.

Жимжит. Ҳамон қандайдир махлуқлар чирқиллайди, ҳуштак чалади.

Олис-олисларда шаҳар чироқлари ипга терилган садафдай ялтирайди... Сутдай ёруғ дашт, овлоқдаги қир ва адирлар, асрий уйқуга кетган қандайдир афсонавий ҳайвонларни эслатади...

Ҳа, Музаффар ҳақ: кўкдаги ой ҳам, тоабад уйқуга чўмган бу қирлар ҳам, бу бепеён янтоқзор дашт ҳам, ҳаммаси ўша оқшом, ўша адирларни эслатади, эслатади-ю, худди ёшликда минган асов отлардай жилов бермай, яна ўша бирда ёруғ, бирда ҳазин эсдаликларга, яна ўша ёшлик кечмишларига суриб кетади.

* * *

Хадсиз-худудсиз, бийдай текис дашт. Яқиндагина кўм-кўк бўлиб яшнаб ётган адирлар бир неча кундаёқ жизғанак офтоб тобига дош беролмай сарғая бошлаган, ёвшанлар митти баргларини тўкиб, қовжираб қолган, фақат чақиртиканак ва янтоқларгина ҳамон офтобнинг оловли селидан тап тортмай кўкариб турибди...

Уфқдан уфққа чўзилган бу ҳадсиз саҳронинг у бошидан бу бошигача пиёда аскарлар чумолидай чўзилган, улар бамисоли узун қора чилвир янглиғ даштнинг икки учини улаган.

Бир неча батальон, неча-неча рота ва взводларга бўлинган пиёда аскарлар, елкаларида милтиқ ва автомат, буюм халталар ва қўл пулемётлар, саф-саф бўлиб бормоқда. Ҳар бир ротанинг боши ва охирида от қўшилган кўчма ошхона ва майда-чуйда юкланган арава кўринади. Араваларда ва взводларнинг биринчи қаторларида кўкраклари орден ва медалларга тўла солдатлар, офицерлар, сержантлар. Булар Ғарбий фронтларда мислсиз жасорат кўрсатган ҳақиқий жангчилар. Энди улар, машҳур Квантун армиясининг орқа томонидан чиқиб, бир зарба билан уни янчиб ташлаш азмида, бу чексиз-чегарасиз саҳрода ҳорғин одим ташлаб бормоқдалар. Уларнинг офтобда қорайиб кетган юзларидан, оқ сочларига кўндирилган фуражка ва пилоткалари тагидан оқиб чиққан қора тер қиртишланмаган соқоллари, очиқ, жундор кўкракларини ювади, оёқлари остидан кўтарилган чангга қўшилиб, ияклари ва бўйниларида лой бўлиб қотади... Лекин улар на ҳориб-толаётганларини билдирадидилар, на юзларидаги тер аралаш лойни артадилар: улар Шораҳим билан Музаффарларга ўхшаган «она сути оғзидан кетмаган гўдак» солдатлар олдида ғурурларини ерга уришни истамайдилар, билъакс, улар ёшларга ибрат кўрсатмоқлари зарур!

Аҳён-аҳёнда дашт ўртасида сертупроқ катта йўл ёқасидан осмони-фалакни зир титратиб танклар, тягачларга тиркалган замбараклар, гаубица ва зенит тўплари ўтиб қолади. Шунда тягач ва тўпларга миниб олган артиллериячилар қора терга ботиб, ҳорғин одимлаб бораётган пиёда аскарларга қўл силкитишиб: «Дашту далаларнинг шоҳоншоҳларига алангали саломлар!» дея масҳараомуз кулиб қўядилар, дашту далаларнинг «худоси» бўлмиш пиёда аскарлар эса «уруш худоси» ҳисобланган бахтиёр артиллериячиларни ҳасад билан кузатиб қолишади...

Шу йўсин, саҳармардон йўлга чиққан полк қош қорайиб, дашт зимистон қоронғулик қўйнига чўмганида тўхтайтиди.

Ёдида: Музаффар, биринчи кунинёқ батамом ҳолдан кетиб, йўлда йиқилиб қолгудек ночор аҳволга тушди. Шоввоз қанча ўргатмасин, Музаффар пайтава ўрашни ўргана олмас, шу боис товонлари қавариб-қонталашиб, оёқлари дўмбира бўлиб шишиб кетди. Шоввоз йўлга чиққан кунинёқ унга енгил автоматини бериб, ўзи унинг оғир қўл пулемётини кўтариб олди. Расул эса унинг буюм тўрвасини олиб, юкини енгиллаштирди... Лекин шунда ҳам кечқурунга борганда Музаффар батамом юролмаи оқсоқланиб қолар, шунда Шоввоз билан Расул уни икки томонидан қўлтиқлаб олишарди...

Йўқ, ўлганда эсдан чиқмаса, сира ёдидан кўтарилмайди у кунлар!

Худди бугунгидай серюлдуз, сокин, салқин оқшом. Ажабо: Гоби саҳроси кундуз нақадар иссиқ бўлса, кечалари шу қадар салқин, ҳатто совук; шундай совуқки, кундуз чўл офтобининг шафқатсиз тиғида

жизғанақ бұлиб қовурилған солдатлар, кечалари шинелларига ўраниб ётишса ҳам исишмайди.

Ўша оқшом улар қандайдир бир баланд тепалиқ ёнбағрида тўхташган эди. Музаффар мўлжалдаги жойга етиб-етмасданоқ йиқилиб қолди. Шоввоз учта котелокни олиб ошхонага, Расул эса, флягаларни йиғиштириб сувга кетди.

Кўчма кўхня олдида одам кам, аксар солдатлар овқат ейишга ҳам мажболи етмай, ўзларини тақир ерга таппа-таппа ташлаб, уйқуга кетишган, қолганлари эса овқат эмас, бир қултум сув орзусида «водовоз»ларни қуршаб олишган.

Шоввоз билан Расул, бири овқат, бири флягаларда сув олиб келишганда, Музаффар қонталашган оёқларини осмонга кўтариб, қунишиб ётарди.

Шоввоз унинг ёнига чўкка тушиб, нон билан шавла тўла котелокларни олдиға қўйди.

— Ўрингдан тур! Гўштли шавла пиширишибди. Бир қошиқ бўлса ҳам еб ол, ҳарна мадад,— деди Шоввоз.

Музаффар унинг гапига қулоқ солмай, ночор ингради.

— Сув! Бир қултум сув!— у Расул чўзган флягани олиб, бошини аранг кўтариб қулт-қулт ичди, сўнг, тўсатдан озғин, қоқсуяқ вужуди безгақ тутгандай титраб, пиқ-пиқ йиғлаб юборди.

— Мен ўлиб қоламан!— деди у, қуйилиб келган кўзёшидан бўғилиб.— Яна бир икки кун юрсам — ўлиб қоламан. Ўлигим калхатларга ем бўлади!...

— Қаёқдаги гапларни гапирма!— деди Расул жеркиб.— Йигит деган номингга иснод келтираяпсан!

Шоввоз эса юрагига тикан киргандай безиллаб, қоронғида Музаффарнинг қўлини топиб, қаттиқ қисди.

— Бу нолаи-фиғонингни йиғиштир, оғайни! Керак бўлса опичлаб оламан! Пулемётдан оғир эмассан-ку, юролмаё қолсанг, опичлаб оламан!..

У гапини тугатолмай қолди. Кафтида Музаффарнинг ёш билан ювилган ҳўл лабларини сизди. Музаффар алланималар деб пичирлаганича, унинг кафтини қайта-қайта ўпди, кўзёшидан бўғилиб, ёш боладай ўксиб-ҳиқиллаб ўпди.

— Дўстим Шораҳим! Расулжон! Бу яхшиликларингни унутган — номард! Элға омон қайтиб борсак... абадул-абад хизматларингда бўламан!

* * *

оввоз яна қора қашқани ҳуркитиб, ёнгинасидан ўтган машинанинг сигналидан ҳушига келди, келди-ю, миясини ғовлатиб юборган бу ўйлардан фиғони чиқиб, ўзини койиди:

«Ҳа, эзма чол! Нечук ҳадеб Музаффарга қилган яхшиликларингни эслаяпсан? Ҳали замон урушда қилган бу хизматларингни ёдиға солиб, уни инсофи адолатга қақриш учунми?— деди у ўғижиниб.— Унда бошқа яхшиликларингни ҳам эсла! Утказиб қўйган жойинг бўлса, ҳаммасини ёдингга ол, токи Музаффар билан юзлашганингда асқотади! Эсингдами, оғир сафарнинг учинчи ё тўртинчи куни, қоқ пешинда, сув бор деб, мўлжалланган қудуқдан сув чиқмади! Ўша куни офтоб одатдагидан ҳам аёвсизроқ ўт пуркаб, саҳрони бамисоли олов селиға кўмди, худди одамдай қорайиб кетган поёнсиз даштда бу оловдан яширинадиган на бир дарахт, на бир соя жой бор эди!

Эрта тонгдан тушгача салкам қирқ километр йўл босиб, қудуққа аранг етиб борган батальон, унда бир томчи сув йўқлигини билгач, қудуқ пойида мажолсиз йиқилиб қолди.

Ниҳоят, бир соатлардан кейин, битта «водовоз» сув келди. Шунда жизғанақ бўлиб офтобда ётган солдатлар бирдан ёпирилиб, водовозни

қуршаб олишдию, кутилмаган бир тўс-тўполон бошланди. Қуёшда юзлари чўндай қорайиб, лаблари тарс-тарс ёрилиб кетган, кўзлари қонталашган солдатлар ҳеч кимга қулоқ солмас, «сув! сув!» деган нидо билан бир-бирини туртиб-суриб, водовозга интилар, сўкинган, бақирган овозлар осмони фалакка чиққанди!..

Тўсатдан қаёқдандир батальон командири, кўкраклари қўша-қўша Қизил байроқ ва Ватан уруши орденлари билан безалган, сумбати келишган, хатти-ҳаракатидан шиддат ёғилиб турган капитан Белобородов пайдо бўлди. Бу ўша, кейинчалик улар билан жуда иноқлашиб кетган, урушдан сўнг Ўзбекистонга қайтиб келиб, катта лавозимларда ишлаётган Иван Харитонович Белобородов эди! У «водовоз»ни қуршаб олган солдатлар орасидан ёриб ўтиб, машина кабинасига сакраб чиқдида, тўппончасини қинидан суғуриб олиб, қарс-қарс ўқ узди. «Водовоз» атрофида бўлаётган сур-сур ва ғала-ғовур сув қуйгандай босилди-қолди.

Шоввоз, тўполон вақтида олдинга ўтиб олган эди. У биринчилардан бўлиб, бир-котелок сув олди. Қўланса чалов ҳиди уфуриб турган бу бўтана сувнинг ҳар томчиси ўшанда олтинга тенг эди! Шундай бўлса ҳам, Шораҳим сувдан бир қултумгина ичди, қолганини эса флягасига қуйиб, йўлда йиқилиб қолган Музаффарга қараб чопди.

Музаффар, қудуқдан бир қақиримча нарида қулаб қолган, ёлғиз Музаффар эмас, йўл-йўлакай яна анчагина солдатлар йиқилиб ётарди. Солдатлар уёқда турсин, отлар, Германиядан олиб чиқилган, филдай катта, туёқлари ўчоқдай-ўчоқдай ишчи отлар ҳам саҳро офтобига дош беролмай, тап-тап қулар, шунда аравакаш кекса солдатлар, оғизларини пақ-пақ очиб, йўлда юмалаб ётган бу жониворларнинг изтиробини кўрмаслик учун, уларни пешоналаридан тарс-тарс отиб, тинчитар эдилару аравадаги юкларни елкаларига ортиб, пиёда аскарлар сафига қўшилиб кетишарди. Ақсар ҳолларда, улар йўлда азоб чекиб, кўзлари жавдираб ётган отларга ўқ узаётганларида кўзёшларини яширолмас эдилар.

Бир он ором олмаган Шораҳим, сув тўла флягасини кўтариб етиб борганида, Музаффар кимдир отган отнинг соясига бошини суқиб, бемажол-беҳол ётарди.

Музаффардан сал нарироқда, ҳар юз-юз эллик қадам жойда, офтоб уриб йиқилиб қолган солдатлар кўзга чалинарди. Музаффар Шораҳимни кўриб яна кўзига мўлт-мўлт ёш олди, қовжираб қорайиб кетган лаблари билан у тутган флягадаги лойқа сувни худди бол ютаётгандай тамшаниб, култиллашиб ютаркан, тағин: «Шораҳим, дўстим, сен бўлмасанг мен бу чўли биёбонда ўлиб қолардим!» — деб ғўлдирай бошлаган эди, Шораҳим:

— Бўлди. Бас қил бу даъвои дostonингни! — деб жеркиб ташлади. — Сувга тушган бўлка нондай бўшашмай, сал қаддингни тут! Ана, Расул овқат опкелаяпти, бир қошиқ е!

У гапини тугатмаган ҳам эдики, машина моторининг гувиллаши эшитилиб, ёнларига эски «джип» келиб тўхтади-да, ундан батальон командири Белобородов билан.. елкаларига медицина капитани погонлари тақилган, кўзлари кўм-кўк, бўйчангина, кўхликкина бир аёл тушди. Шораҳим билар — бу аёл батальон командирининг хотини, полк врачси Евдокия Фёдоровна Белобородова эди.

Комбат бир Шоввозга, бир ерда юмалаб ётган Музаффарга, бир котелокда овқат кўтариб келиб, ғоз турган Расулга қаради, сўнг, қовоғини уйиб:

— Ҳм... тунов кунги Тошкент нималигини билмаган ҳамюртларим! Ҳормасинлар энди! — деди мийғида кулимсираб. — Наҳот менинг ҳамшаҳарларим шунчалик ночор-ногирон бўлса?

Ўшанда Шораҳимга, бу гап шундай қаттиқ тегдики, у ўрнидан сапчиб туриб:

— Уртоқ капитан! — деб хитоб қилди. — Тунов кунги «Тошкент» тўғрисидаги гапларингиздан кейин... биз ҳеч қачон сизнинг юзингизни шувит қилмаймиз, деб қасам ичганмиз! Бундан кейин ҳам шу лафзимизда турамыз!

Комбат ерда сулайиб ётган Музаффарга имо қилиб:

— Бундан чиқди, сўз бошқаю иш бошқа экан-да! — деб кулди. — Менинг ҳамюртларим ўз боболари Алпомишга ўхшашлари керак! Бу оғайним бўлса, салгина қийинчиликка дош беролмай йўлда йиқилиб ётибди! — Комбат шундай деди-да, хотинига юзланди:

— Қани, азизим, ёрдамлашиб юбор йигитчага! Ҳозир медсанбатнинг машинаси келади. Балки ўшанга ўтқазиб юборарсан! Хўп, мен кетдим! Аммо... бардам бўлинглар, йигитлар! Бунақада... менинг юзимни ерга қаратиб қўясанлар, қадрдонларим!

Комбат эски «джип»га, ўтириб жўнаб қолди, хотини эса Музаффарнинг ёнига тизза букиб, унинг қавариб, қонталашиб кетган оёқларига аллақандай дори суриб, боғлай бошлади.

Сал ўтмай, комбат айтган машина етиб келди.

Қаттиққўл эрининг тамом тескариси бўлган, катта-катта мовий кўзларидан ҳамдардлик аралаш аллақандай оналик меҳри ёғилиб турган врач Белобородованинг ишораси билан Шораҳим Музаффарни даст кўтариб, машинага ётқизиб қўйди.

Музаффар машинада жўнаб кетди, кетаётганида Шораҳимнинг енгил автоматици қайтариб бериб, ўз пулемётини қайтариб олишни ҳам унутган экан, кун бўйи бир дақиқа ҳам дам олмаган Шораҳим, унинг пулемётини елкасига ташлаб, солдатлар сафида йўлини давом эттирди...

* * *

Ха, бунинг ҳаммасини оғайнингга айт, Шораҳим! Агар нимжон вужудигина эмас, миясини ҳам жир босиб, бу ҳангомалар хаёлидан кўтарилиб кетмаган бўлса, эҳтимол, инсофга келар қадрдонинг! Елғиз Гоби, чўллари эмас, Хинган тоғларида чеккан заҳматлари, осмонўпар қумтепалар орасида тортган уқубатлари — ҳаммасини ёдига тушир унинг! Шояд бир зум, лоақал бир зум ўшанда айтган сўзлари, «тоабд унутмайман бу яхшиликларингни», деб оби-дийда қилганлари, «сен ва Расул бўлмасаларинг бу дашти биёбонда қолиб кетиб, қузғунларга ем бўлардим!» деб ичган қасамлари шояд эсига тушса, шояд жиндай бўлса ҳам виждони қийналса унинг!..

Хинган тоғлари!

...Шоввознинг сўлқиллаб оғриётган миясида қандайдир бир нур ярқ этдио, туманли нигоҳи олдида яна ўша олис, мислсиз оғир, бироқ нимаси биландир дилида ёруғ из қолдирган манзаралар намоён бўлди.

Йўқ, Хинган тоғлари — ҳақиқий тоғ эмас, балки ундай майин, кўкимтир-сарғиш қум уюмларидан иборат эди у! Осмон баробар бу қум уюмлари оёқларга елимдай ёпишар, юрганда эса панжалар орасидан тариқдай тўкилиб, одимлашга имкон бермас, босган қадам орқага кетаверарди-кетаверарди...

Гоби саҳросида уларнинг ёнидан оламни ларзага солиб ўтган танклар энди худди даштда йиқилиб қолган немис отлари каби аянчли аҳволда қумга тиқилиб қолган. Машиналар, ҳам тягачларга тиркалган замбараклар ҳам бўғизларигача қумга ботган. Чўлда пиёда аскарлар ёнидан: «Дала-даштлар шоҳаншоҳларига алангали салом!» деб, масхараомуз кулиб ўтган артиллериячилар энди «ғариб пиёдалар»нинг ёрдамига муҳтож.

«Ғариб пиёдалар» эса «уруш худоси» бўлмиш артиллериячилардай манман эмас. Улар оғир ва енгил замбаракларга арқон боғлаб, «уруш худолари»ни тоғ чўққиларига қараб судрашади. Тоғлар орасида «Ҳа, олдик! Қани, яна бир олдик!» деган жўр қийқириқлар янграйди. Чўққиға чиққан сайин бу жўр овозлар пасайиб, бўғилиб, охири ночор бир нидога айланади...

Мана, ниҳоят, чўққи ҳам забт этилади. Пастда эса тубсиз, қоронғи дара кўринади, лекин бу тубсиз ўзаннинг у томонида яна бир осмонўпар қумтоғ кўзга чалинади!

Ё алҳазар! Бир-биридан баланд, бир-биридан мудҳиш бу қумтоғлар қачон тугайди? Зотан, бу беомон азобнинг интиҳоси борми? Ё Музаффар

айтгандек, шўрлик солдатлар оқ булутларга туташиб кетган бу мудҳиш кўк сарғиш барханлар орасида тоабад қолиб кетишадими?

Батамом ҳолдан тойиб, кум устида йиқилиб ётган «ғариб пиёдалар» бешафқат буйруқларга бўйсиниб, яна ўринларидан турадилар, қизарган кўзларини уқалаб, пастдаги қоронғи дарага ва даранинг у томонидаги забт этиб бўлмас қумтоғларига тикиладилар, юраклари зириллаб, худди тоғ эмас, бамисоли аждаҳони кўраётгандай ҳадиксираб тикиладилар...

Оғир, зил-замбил тўпларни тоққа судраб чиқиш бир бало бўлса, уларни дарага олиб тушиш юз бало! Тўп ғилдиракларига яна арқон боғланади. Арқонга ўн беш-йигирма солдат ёпишади... Тоққа чиқишда гўё юргиси келмаган бебош қўчқорлардай «ўжарлик» қилган тўплар, пастга тушишда арқон ушлаган солдатларни қоронғи ўпқон томон судрайди, агар солдатлар сал бўш келишса, замбарак уларни тубсиз дарага ағдаради... Кечалар кундузга, кундузлар кечага уланиб кетади! Қўшинда ким солдат, ким сержант, ким офицер — билиб бўлмайди. Кийимлар қора тердан чармдай қотиб, дағал шалдироқ коржомага айланган. Этиклар, ботинкалар тўзиб, чориққа айланган. Лекин ажабо: бу мислсиз қийинчиликлар, инсон боласи чидаши мушкул бўлган бу азоб-уқубатлар солдат ва офицерларни бурунгидан ҳам яқинлаштирган, қандайдир жуда самимий, илиқ муносабатлар қарор топган. Олдиларида турган катта хатар, бу мудҳиш қумликлар орасида қолиб кетишу, тоғлар ортида макон қурган самурайлар зарбасига дуч келиш хавфи — уларни бурунгидан ўн чандон бирлаштириб, гўё бир оила фарзандларига айлантирган. Қўшинда оёғини судраб босишга қодир солдат борки, бу бебош қумликлар билан бўлаётган ҳаёт-мамот жангдан ўзини олиб қочмайди, бир чеккада томошабин бўлиб турмайди, фақат Музаффарга йўшаш ўта бўш-баёвларгина, бу суронли курашдан озод. Чунки улар йиқилиб қолгудек бўлса, бу ерда Гоби саҳросидагидек, ночорларни олиб кетадиган машина ҳам йўқ!

Музаффарнинг қумликлар орасида йиқилиб қолишидан унинг ўзидан ҳам кўпроқ Шораҳим билан Расул қўрқишарди. Ахир, бир фалокат юз бериб, у Хинган тоғларида қолиб кетса, улар қишлоққа қай юз билан кириб боришади? Музаффарнинг ота-онасига нима деб жавоб беришади? — бу ваҳима уларни ўзлари йиқилиб қолишидан кўра кўпроқ қўрқитади. Шу боис, Шораҳим ҳануз Музаффарга енгил автоматини бериб, ўзи унинг оғир қўл пулемётини кўтариб юради. Ҳам унинг қўл пулемётини кўтаради, ҳам тўпларни судрайди...

* * *

Будратингдан! Бугун нима бўлди Шоввозга? Бу бефойда ўйлар, аллақачон ҳамманинг эсидан чиқиб кетган бу даъвою дostonлар кимга керак? Агар, Музаффар бу гапларни эшитадиган бўлса аллақачон эшитмасмиди? Агар одамларнинг сарагини саракка, пучагини пучакка чиқарган у мушкул синов кунлари эсида турган бўлса... бутун аҳли қишлоқ гап-сўз қилиб, ранжиб юрган ҳозирги Музаффарга айланармиди у? Инсофу адолатни оёқости қилаётган манов ношуд зурриётини жиловлаб, танобини тортиб қўйиш ўрнига, уни баланд лавозимларга кўтариб, баттар талтайтириб қўярмиди?

Йўқ, Шораҳим бу гапларни ҳеч кимга айтмаган, айтмайди ҳам! Сабаби... бир маҳаллар қилган яхшиликларини бировнинг эсига солиб, ундан мадад сўраш — белида белбоғи бор эркакнинг иши эмас! Ишқилиб, ўғли, учта қиздан кейин кўкка таввало қилиб, аранг тилаб олган ёлғиз ўғли Шоқосим омон бўлсин! Қаттиқ шикаст еб, майиб-мажруҳ бўп қолмаган бўлсин! Қолганининг сариқ чақалик аҳамияти йўқ!

Шоввоз, мудроқ боса бошлаган кўзларини уқалаб, ён-верига қаради. Овлоқдаги ипга терилган садафдай ялтираган чироқлар хиралашган, осмондаги кумуш тақсимча уфққа ёнбошлаган, тонг ҳам, шāҳар ҳам яқин эди.

*Яна бундай
маҳалла!*

Музаффар Фармонов қишлоқда юз берган кўнглисиз воқеани бир кун кейин, унда ҳам кечаси алламахалда, меҳмонхонада ётганида эшитди. У ОРСга оид баъзи ишлар билан Тошкентга тушган эди, йўл-йўлакай қудағайи Клара Жамоловнани кўриб ўтишга аҳд қилди. Борса келини Феруза ҳам кенжатоий билан ўша ерда экан. Клара Жамоловна ҳозиргина ўзининг шахсий сартарошида бўлиб, чиройли причёска қилдириб келган экан, дарҳол нозик ҳаворанг ипак халатини кийиб чиқди-да, жилмайганида чиройига чирой қўшадиган тилла тишларини ярқиратиб, Белобородовга борганларинию, Фармоновнинг нозик топшириғини хамирдан қил суғургандай ими-жимиди, қойилмақом қилиб бажарганини, «хатарли вазифа» туя кўрдингми — йўқ, бия кўрдингми — йўқ тарзида амалга оширилганини кула-кула гапириб берди.

Юқори ташкилотлардаги ошна-оғайниларида баъзи нохуш гаплар эшитиб, диққати ошиб келган Фармонов, худди қоронғи уйда чироқ ёнгандай дили ёришиб кетди.

— Қойил! Урушда бирга бўлганимизда ўзимга разведкачи қилиб олар эканман сизни! Бу хизматлари учун ўзларига ҳам худди ўшанақа бриллиант кўзли узукдан биттаси!

Клара Жамоловна ингичка қошларини таманно билан чимириб, тирноқлари ёқутдай ялтилаган оппоқ қўлини узатди:

— Чўзсинлар бўлмасал..

— Аттанг, ёнимда йўқ эди-да, ҳозир! Аммо кўнглингиз тўқ бўлсин, жон қудағай, дунё дунё бўптики, сўзидан қайтган эмас Фармонов!

— Шу аҳдингиз рост бўлса... қўлингизни беринг, қудажон! — Клара Жамоловна шундай деб, момикдай юмшоқ қўлларини Фармоновнинг қўлларига шарақлатиб урди-да, дарҳол енг шимариб, ошга киришиб кетди.

Фармонов аввал: «Кўлингиздан бир пиёла чой ичам бас, қудағай, ишлар ошиб-тошиб ётибди, деб эътироз билдирган эди, бироқ, бир маҳал қараса, келини Феруза ўғлини олиб қаёққадир жўнабдию, уйда фақат қудағайи билан иккиси қопти. Боз устига, ош ҳам бирпасда дамланди, ошдан аввал иштахани очиб, қонни кўпиртирадиган ноёб суюқликлар ҳам муҳайё бўлди. Фармонов ҳам эркак! Шундай офатижон, олов жувон таманно билан кўзини сузиб турсаю, у ипини узмаса, эркак деган номга иснод келтирмайдими! Гапнинг пўскаллеси, Фармонов ўша кечаси Клара Жамоловнанинг нозик дид билан безатилган шинам хилватхонасида қолиб кетди.

Эртасига эса ОРСга оид яна ўша мушкул ишлар кетидан юриб, дашта кеч қайтди ва уйга боролмай меҳмонхонада ётиб қолди. Алла-маҳалда телефон жиринглади: Соҳиба!

Музаффар Фармонов хотинининг узук-юлуқ гапларидан рўй берган фожиани аранг англади. У бир қарашда важдатидан от ҳуркадиган устивор одамга ўхшаса ҳам, ҳозирги нотинч вазиятда иштонсизнинг ҳадиғи чўпдан, дегандек, ҳар нарсадан ҳадиксирайверадиган бўп қолган эди.

Рост, илгари шундай эмас эди. Ошиғи олчи бўп келган кейинги ўттиз йил давомида Музаффар Фармонов бу можародан ўн баробар катта ғалваларни кўрган, кўрибгина қолмай, ҳаммасини ёпиғлик қозон ёпиғлик қилиб юбора олган. Улар олдида бу авария арзимаган бир нарса эди. Фармонов хотинининг узук-юлуқ гапларини уйқу аралаш гарангсиб эшитаркан, ҳозир ҳам шундай деб ўйлади. Бироқ Соҳиба аввал алам аралаш совуқ бир ваҳима билан қақшаб-қалтираб гапирдию кейин: «Минг айтдим сизга, шу ўғлингизни ҳовлиқтирманг деб, ҳалитдан директор қилиб, талтайтириб юборманг деб! Кўнмадингиз! Мана, оқибати нима бўлди?» — деб хўнграб юборди.

Фармонов шундагина юраги орқасига тортиб:

— Нима бўлган ўзи, тузукроқ гапирсанг-чи, бундоқ! — деб ўшқирган эди, Соҳиба ҳам қайнаб турган экан, бақириб берди:

— Айтдим-ку, сизга — авария бўлган деб! Яна келиб-келиб, кимни денг, ўзимизни Шораҳим акамларни ўғли Шоқосимни уриб кетган!

Фармонов силласи қуриб, «гуп» этиб стулга ўтириб қолди, сўнг: «аҳволи... аҳволи қалай? — дейишга аранг тили келди. — Оғир эмасми, ишқилиб?»

— Оғир бўлмаса телефон қилармидим сизга?..

Фармонов дарҳол машина чақириб, уйга етиб борганида, дарвоза олдида «тез ёрдам» машинаси турарди. Фармонов дарвозадан кирдию ишқом тагидаги тўқима креслода мунғайиб ўтирган хотини Соҳиба билан унинг қўлида ишлайдиган жиянини кўриб, беихтиёр тўхтади. Назарида, Соҳиба аллақандай бужмайиб, муштдай бўлиб қолган, жиянининг кўзларида ҳам қандайдир ёмон саросима бор эди.

Фармонов хотинининг ҳиқиллаб, талмовсираб айтган гапларини уқиб олгунча юраги пақ этиб ёрилиб кетай деди, уққандан кейин эса, бетоқат қўл силтаб:

— Сен тўхта! — деб хотинини жеркиб берди-да, жиянига юзланди:

— Кеннойинг ваҳима соляптими ё? Ростдан ҳам хатарлими?

Жияни Фармоновнинг аллақандай олазарак нигоҳидан нигоҳини узиб, ерга қаради.

— Хатарли! Ҳушига келмади ҳали!

Тўқима креслода ғужанак бўлиб ўтирган Соҳиба дик этиб ўрнидан туриб кетди.

— Сиз бу ерда вақтни бой бермасдан ўша, оқ телефонлар турадиган идорангизга боринг! Тошкентга телефон қилинг! Битта яхши травматолог билан нейрохирург зарур. Тезроқ юборишсин!..

— Ўзларинг хабар бермадиларингми?

— Йўқ! Бош врач негадир имилляпти. Чамаси Сиздан ҳайиқиб турипти!..

«Хайрият, битта бўлса ҳам, хатарнинг олдини оладиган одам бор экан!»

Фармонов бошини осилтирганича ҳовли ўртасидаги мармар ҳовузни бир айланиб чиқди.

«Аблаҳ! — деди у, ўғлидан доим ифтихор қилиб юрганлари эсидан чиқиб. — Ахир бир кун бошимга етишингни билувдим-а, хумпар! Тагин... буёқда ишлар тобора чигаллашиб бораётган бир вазиятга тўғри келганини қаранг бу машмашанинг!»

Тўсатдан тунов кунни дачада бўлган дилкаш суҳбатлар, марказдан келган анави тўнка билан оғайниси Жаъфар Жавлоновнинг: «Шу кунларда айниқса эҳтиёт бўласиз, хўжайин, токи иш масалангиз бир ёқли бўлмагунча хўшёрликни бой бермай турасиз!» деган панду насиҳатлари эсига тушдию, инграб юборишдан чўчиб, тишини тишига босди.

«Йўқ, ҳозирги нозик ва қалтис вазиятда бу шум хабарни ошкор қилиб бўлмайди! Акс ҳолда... тузган барча режалари, орзу-умидлари, неча йиллардан бери олиб бораётган пинҳона курашлари, чоп-чоплари, елиб-югуришлари, зимдан қилаётган ишлари — барча-барчаси асфаласофиллинг кетади! Етдим деганда елкаси узилади! Вассалом!»

Унинг хаёлини Соҳибанинг аллақандай бетоқат қаҳрли овози бўлди:

— Ҳой, хўжайин, нима қилиб хаёлга чўмиб юрибсиз? Айтяпман-ку, фурсатни бой берманг деб! Бу йигит... Шоқосим бир нима бўлса... ўғлингизнинг тақдири нима кечади?

— Нима қил дейсан? — деди Фармонов юришдан тўхтаб.

— Минг марта айтдим-ку, нима қилишингизни! Тошкентга телефон қилинг! Оғайниларингизни ишга солинг: катта мутахассисларни юборишсин! Ҳар бир минут ғанимат!

— Тавба! Бош врач билмайдими нима қилишни?

— У бош врач бўлса... мен хирургман! Ҳаммасини кўриб турибман! — деди Соҳиба, бармоқларини асабий қисирлатиб. — Ҳозиргина дадаси... Шораҳим акамлар келиб кетдилар. Бир кўрсангиз эди шўрликнинг аҳволини! — Соҳиба кичкина муштани тугиб, эрининг рўпарасида

тўхтади, унинг катта-катта ғамгин кўзлари аллақандай чексиз бир нафрат билан чақнаб кетди.

— Мен сизнинг нималарни ўйлаётганингизни биламан! — деди Соҳиба, овози титраб. — Бироқ... аввал бир бечора йигитнинг жонини асраб қолишни ўйланг! Кейин ўз билганингизни қилинг! Шўрлик йигит... Жони омон қолсин ишқилиб! Жони омон қолмаса... агар минг зўравон бўлсангиз ҳам, агар осмонга устун бўлсангиз ҳам, қўлингиздан ҳеч нарса...

Фармонов «ялт» этиб четроқда мунгайиб турган жиянига қаради.

— Врачман деб ҳар нарсани валдирайверар экан-да одам! Ким унга ёмонликни раво кўряпти? Фармонов шундай деди-да, ўзиям юраги тақапука эканини билдирмаслик учун ерни тап-тап босиб, ҳовлидан чиқди.

Ой ботган, осмон жимир-жимир юлдузларга тўлиб кетган, ҳаммаёқ сув қуйгандек жимжит, фақат Фармоновнинг юрагида бурон.

Шофёр, одатдагидай, машина рулига бошини қўйиб, пинакка кетганди.

— Идорага! — деди Фармонов ва бўшашганича ўзини орқа ўриндиққа ташлаб, кўзини юмди.

«О, кутилмаган фалокат! Эскилар билмай айтишмаган экан: «Бало қайдадир, боссанг оёғинг остидадир!» деб етти ухлаб тушига кирмаган ҳангама! Йўк, нега тушимга кирмас экан?» У ўзига қанча ишонмасин, ўғли Фотиҳдан қанча ифтихор қилмасин, қалбининг қайсидир бир бурчида доим нимадандир ҳадиксираб юрмасмиди? Ишлари «беш» бўлиб, «Даштстрой» раҳбарлари билан баббаравар мақталиб юрган мавридларда ҳам дилининг бир четида ҳаммиша аллақандай бир нотинчлик гимирлаб турмасмиди? Уни ҳеч қачон тарк этмаган бу нотинчликнинг боиси нимада? Фармонов бунинг сабабини, гарчи бунга иқрор бўлишни истамаса ҳам, ичида сезарди, албатта. Баъзан кечалари уйқу бермай юрагига васваса соладиган бу беҳаловат ўйлар уларга кўп довруқ келтирган ўша катта ва қалтис ишларга бориб тақалар эди. Фармоновнинг фаолияти даштда олиб борилаётган мислсиз улкан ишларга чамбарчас боғланиб кетар, «Даштстрой»нинг ошиғи олчи бўлса — уники ҳам олчи, пука бўлса — пукка. Сўнгги пайтларда эса, «Даштстрой»да нимадир бўляпти. Комиссия устига комиссия келяпти. Унинг ишига алоқаси бўлмаган ер, сув, алмашлаб экиш, умуман пахтага боғлиқ муаммоларни текширгани келган бу комиссиялар, ҳар доим бўлмаса ҳам, ахён-ахёнда унинг соҳасини, ишчи таъминоти масалаларини ҳам қовлаштириб қолишади. Рост, ҳозирча у ўзини гоҳ ўтга, гоҳ сувга ўриб дегандай, ошна-оғайнилари ишга солиб, ўз соҳасидаги нотекисликларни текислаб келяпти. Фармонов, худди искович итдай, минг қақирим наридаги хатарни олдиндан сезар ва уни бартараф қилиш йўллари ҳам биларди. Сезгани учун ҳам, мана, бир неча ойдирки, ишини пойтахтга кўчириш пайида. Бунга ҳатто яхши замин ҳам яратиб қўйган эди. Буни қарангки, камбағалнинг оғзи ошга текканда, бурни тошга тегади, деганларидек, ҳамма нарса жойига тушиб, ош пишай-пишай деб турганда оёқ остидан бу фалокат чиқиб қолса-я?

Фармонов, азбаройи бўғилиб кетганидан, иккала томондаги ойналарни туширди-да, худди қуруқликка чиқиб қолган балиқдай, оғзини карракдек очиб, ютоқиб-ютоқиб нафас олди.

Тавба! Унга нима бўлди? Бундан юз баттар танг аҳволда ҳам сира ўзини йўқотмаган одам, энди намуноча титраб-қақшайди? «Сал қаддингни тут, ҳей Музаффар! Бунчалик васвасага тушишдан аввал авариянинг сабабларини бил! Ахир... Фотиҳ омон қолиб, Шораҳимнинг ўғли қаттиқ шикастланган тақдирда ҳам, аварияга унинг ўзи айбдор бўлиши мумкин-ку? Эҳтимол, Фотиҳ, аллақачон керакли чора-тадбирларни кўриб қўйгандир? Шубҳасиз, ГАИ ходимлари аллақачон бориб текширув ўтказишган. Текширув ўтказишган бўлса, Фотиҳ ҳам қараб ўтирмагандир ахир. Бу калтафаҳм хотинлар... Улар нимага ақли етибдики, бу ишга ақли етади? Фақат... битта нарса... Фотиҳнинг машинасида анов ёш жувон... Шораҳимнинг келини бўлган, деган гап! Агар шу жувон бўлмаганда... Лекин ундай деса бу жувон, агар янглишмаса, рабчоком эди шекилли?

РОМАН
◆ ОҚҚУШЛАР, ОППОҚ ҚУШЛАР
◆ ЕҚУБОВ
О. ЕҚУБОВ

Директор иккиси иш билан юрган бўлса... нима айби бор бунинг? — деди Фармонов ўзига ўзи тасалли бериб, бироқ шу заҳотиёқ яқинда қулоғига чалинган нохуш миш-мишлар ёдига тушди. Гўё ўғли Фотиҳ Шораҳимнинг келинини рабобком қилиши бежиз эмас эмиш. Жувон жуда кўҳлик эмиш... Шу боис қишлоқда ҳар хил гап тарқалган эмиш. Гўё совхоз директори бу ёш, кўҳлик жувонни йўлдан ўриш ниятида кўтарган эмиш рабобкомликка!

Фармонов бу жувонни даштда бир-икки марта кўрганди. Жувон гарчи механизаторлар киядиган коржомада юрган бўлса ҳам, кўзга яқин, истараси иссиққина нарса эди. Унинг ёнида Шораҳимнинг ўғли анча ғариб туюларди. Уларни ёнма-ён кўрганида ҳатто Фармоновнинг ўзи ҳам: «Узумнинг яхшисини ит ейди» дегандек, бу офатижон гўзални қандай қўлига илинтирди экан бу йигит?» — деган фикрни кўнгилдан ўтказган эди. Рост, бу миш-мишлар қулоғига чалинганидан кейин у Фотиҳни чақириб, қаттиқроқ койиб қўймоқчи бўлган эди. Чунки, авваламбор, ўртада Шораҳим бор, қолаверса, ўсаман деган ботир ўз элини дер, дегандек, совхоз директори бўлган аҳмоқ келиб-келиб ўз қишлоғида қиладими бунақа қалтис ишни? Ахир аёл зоти қаҳатми ҳозир йигит кишига? Ҳозир дарахтга тош отсанг, япроқдан бурун қиз-жувон тўкилади! Фақат худо ақл-фаросат бермаган калтабинларгина қўл остидаги қиз-жувонларга кўз олайтиради».

«Аҳмоқ! Гулдай хотининг туриб, бировнинг қаллиғига осилиб нима қиласан?» — деди Фармонов ичида, дедию қудағайи Клара Жамоловна билан ўтган жозибали кеча ёдига тушиб, мийиғида бир кулиб қўйди. Ҳа, аслини олганда у бу масалада ўғлига бир нарса дейишга тили қисик. У ҳам Соҳиба туриб, не номаъқулчиликларни қилмади! Қизиқ! Бундоқ ўйлаб қараса, тақдир ўғли иккисини бир кўйга солиб қўйибди. У ҳам ёшлигида Шораҳимнинг хотини Ойсулувга кўнгил қўйиб, не савдоларни бошидан кечирмаган эди! Ҳатто ман-ман деган йигитларнинг қўли етмаган хотини Соҳибага уйлангандан кейин ҳам, анчагача Ойсулув эсига тушса, юраги чўф теккандай жизиллаб юрди.

Епирай! Унга бир нима бўлдимиз бугун? Ақл-ҳуши жойидами ўзи? Бу ёқда бу фалокат сабаб, ташвиши бошидан ортиб ётсаю у бўлса... Ойсулувни ўйлаб ўтирса! Ойсулувга бало борми ҳозир? Йўқ, гап Ойсулувда эмас. Гап Шораҳимда! Энди на фақат у, балки ўғли Фотиҳ, ҳатто бутун хонумони «шоввоз» деб донг чиқарган мана шу эски қадрдони Шораҳимнинг қўлида! У, чопаман деса чопади, отаман деса отади!

«Ҳай аттанг! Келиб-келиб, бу фалокат шу одамга бориб тақалганини қаранг! Энди бошланади! Хинган тоғлари ҳам қолмайди! Гоби чўллари ҳам. Сенга қилган шунча яхшиликларим эвазига қайтгани шу бўлдимиз, яхшиликка ёмонлик экан-да, бу дунёда? — деб, қон қақшатади ҳали! Уфф... ўз ташвишим бошимдан ошиб ётган бир паллада, тагин не савдоларни бошимга солдинг, болам-ов?»

Фармоновнинг ҳаёлини шофёрнинг:

— Қоровул йўқ-ку! Дарвоза берк! — деган овози бўлди.

— Сигнал бер!

Шофёр икки марта уст-устига сигнал берди, лекин қоровулдан дарак бўлмади.

Фармонов, юраги алланечук увишиб, бино рўпарасида машинадан тушди. Ҳақиқатан, қоровул кўринмас, етти қаватли «Даштстрой» биносини ўраган темир панжара берк, шундоқ йўл бўйидаги терак шохига қандайдир бир от қантарилган эди.

«Шоввознинг оти!»

Қоровул машина сигналини эшитди шекилли, осмонўпар бинонинг икки тавақали залворли эшиги очилиб, одам қораси кўринди. Бир оёғи оқсоқ қоровул чол, қийшанглаганича чопқиллаб келиб, панжара эшигини очди.

— Маъзур тутасиз, хўжайин. Даладан бир одам келиб, бир пиёла сув сўровди, йўқ дея олмадим?

— Қани у одам?

— Ичкарида ўтирипти. Сувни ичдинг, энди чиқ десам, юролмаيمان, чамам йўқ, — дейди. — Тонг отгунча бўлсаям кутаман дейди сизни!

Фармонов беихтиёр юраги зирқираб:

— Менда нима гапи бор экан? — деб сўради.

— У ёғини айтмайди, хўжайин. Аммо... бошига катта мусибат тушганга ўхшайди. Бир нима дейишга тилим бормади. Бу ерда ўтиришга рухсат йўқ, қабул куни бор, ўшанда келасиз десам, у ёғи билан ишинг бўлмасин, ветеранман, Ватан уруши қатнашчисиман деб, закон сўқади!

«Бошланди!» — Фармонов қоровулга жавоб бермасдан ичкарига кирди. Ўрдадай кенг, аммо нимқоронғи фойенинг тупкарисида, мармар зина ёнидаги хира фонус тагида, бошига қирғизча оқ қалпоқ кийган бир одам букчайиб ўтирарди.

«Шоввоз!»

Оёқ товушларини эшитган Шоввоз ялт этиб қаради, сўнг, ўртада тош қотиб турган Музаффар Фармоновни кўриб, фонус устунига тирмашганича, аста ўрнидан тура бошлади.

— Ҳа, нечук ўртада туриб қолдинг, Музаффар? — деди у, паст, бўғиқ, аммо аранг босиб турган қаҳрли товушда. — Қўрқма, мен пистирмада ётиб тўп отадиган анов номард самурайлардан эмасман! Шораҳимман мен. Яқинроқ кел, Музаффар!

Шоввознинг овози кутилмаганда шундай дағдаға билан янграб кетдики, Музаффар беихтиёр унинг беаёв шиддатига бўйсуниб, алкаш-чалкаш одимлаганича зинага яқинроқ борди.

Йўқ, Шораҳим, Соҳиба айтгандай, кишининг раҳми келадиган аянчли ҳолда эмас, билъакс, ундан қўрққулик, соч-соқоли ўсиб, типратиконнинг тўқларидай дикрайган, ўсиқ, паҳмоқ қошлари тагидан аранг кўринган кўзлари гўё ҳамлага чоғланган буқонинг кўзларидай қизариб кетганди.

Фармонов аъзойи-бадани музлаб, орқасига қаради-да, тўсатдан:

— Қоровул! — деб чақирди. — Қайда қолдиларинг? Кабинетни ким очади?

— Кабинет очиқ, хўжайин!

— Очиқ бўлса чиқиб... чой-пой қўйларинг. Шофёр ҳам кирсин! Қарашиб юборсин!

Шораҳим фонус устунини ушлаганича, бошини азот кўтарди.

— Қўрқма, Музаффар! Мен сенинг ўғлингга ўхшаб ғирт маст ҳолда машинаси билан бировни уриб, номардларча қочмайман, Музаффар.

«Ё алҳазар! «Ғирт маст» деган гапни қайдан топди бу балохўр?»

— Сен шошма, Шораҳим! Ҳозир ҳаммасини гаплашамиз, оғайни! Қани юр, аввал кабинетимга чиқайлик!

— Йўқ! — Шораҳим чап қўли билан фонус устунини қучоқлаб, ўнг қўлини кескин силтади. Фонуснинг хира шуъласида унинг қонталаш кўзлари гўё шабада теккан чўғдай чарақлаб кетди. — Мен сенинг шоҳона хонангга кириб, ҳангомалашиб ўтиришга фурсатини йўқ! Уғлимнинг аҳволи не кечяпти? Шуни билмоғим даркор!

Фармонов, негадир Шоввознинг бу гапидан енгил тортиб:

— Ҳозир биламиз, ҳозир, — деди, мармар зиналар томон одимлаб. — Ҳаммасини биламиз, оғайни. Уғлинг, агар хоҳласа...

— Нима хоҳласа? — Шораҳим устунни қўйиб юборди-да, алпанг-талпанг юриб, Музаффарнинг йўлини тўсди: — Сен имонни биласанми ҳали? Йўқ, имонни унутгансанлар сенлар! Унутмаган бўлсаларинг бундай қилмас эдиларинг!

Фармонов беихтиёр ёқасини ушлаб:

— Жон оғайни! — деб хитоб қилди. — Сенга нима бўлди, жон дўстим?

— Нима бўлганини авваламбор ўзингдан сўра, қолаверса номард зурриётингдан! Бу ҳе... ҳезалак зурриётинг қилгиликни қилиб қўйиб, жуфтагини ростлаб қолсин. Битта касалхонанг ўғлимни даволашни хоҳламай, иккинчисига оширсин! Иккинчиси бўлса... Кечадан бери унинг ўлик-тириклигини отасига ҳам айтмай, пинҳон тутсин! Сен... сен билан бу

тантик арзанданг учун совет ҳоқимияти борми ё сенлар учун совет ҳоқимияти йўқми, Музаффар Фармон?

Шоввознинг қалампирдай аччиқ гаплари Фармоновнинг юрагида дафъатан оний бир исён уйғотди. Арзимаган гуноҳ учун қўл остидаги хизматкорларининг ўтакасини ёриб ўрганган одам, у Шоввозга ҳам: «Йўқол, кўзимдан, нокас!» деб ўшқиргиси келди. Аммо... қани энди, ҳозирги нозик вазият бўлмасаю, одан тушса ҳам эгардан тушмайдиган бу калондимов чапанининг танобини тортиб қўйса! Анов оқсоқ қоровул билан шахсий шофёрини чақириб, Шоввознинг қўлларини орқасига боғласаю мана шу муаззам бино тагидаги музхонага ташласа, токи тавба-тазарру қилиб оёғини ўпмагунча ундан чиқармаса!

...Йўқ, Шоввоз ҳозир танобини тортириб қўядиган одамга ўхшамас, унда ҳануз ўша-ўша, Хинган тоғларидаги самурай тўдалари билан тик найзалашган Шораҳим шоввозни эслатувчи қайсар бир важоҳат бор эди!

Фармонов аъзойи-баданини кишанлаб олган совуқ ваҳимадан эти жулжикиб:

— Жон дўстим! Ҳозир бу гапларнинг ўрни эмас-ку, ахир! — деди, худди рўпарасида Шоввоз эмас, «Даштстрой» бошлиғи тургандай ялтоқлаиб. — Ҳозир... ҳаммадан бурун касалхонага телефон қилиб, ўғлингнинг аҳволини билайлик! Лозим бўлса, марказдан катта мутахассисларни чақиртирайлик! Қанча гинанг бўлса кейин айтаверарсан, жон биродар!

Шоввоз, сармаст одамдай бошини бесаранжом чайқаб:

— Ҳа, авваламбор боламнинг жони бут бўлсин! — деди, бирдан овози ўзгариб. — Аммо-лекин, боламга бир нима бўлса борми?..

— Яхши ният қилайлик, нима қиласан ундай деб, жон дўстим — деб ёлворди Фармонов.

— Агар бир нима бўлса борми? Қирқ бешинчи йил, Узоқ Шарқ эсингдами, Музаффар? Пистирмадан чиқиб, орқадан номардларча ҳужум қилган самурайлар ёдингдами? Биттасининг калласини шартта узиб ташлаганим эсингдами, Музаффар?

— Эсимда, оғайни, ҳаммаси эсимда! Аммо ҳозир... мавриди эмас бу гапларнинг. Ичкарига кириб телефон қилайлик тезроқ!

— Йўқ! — Шораҳим кўзини юмиб, устунни кучоқлади-да, аста сирпаниб, яна зинага ўтириб олди. — Узинг қилавер телефонингни! Нима қилсанг қил, аммо ўғлимни қўлимга соғ-саломат қайтариб бер! Агар соғ-саломат чиқмаса борми...

— Мен кетдим, фурсат зиқ! — Фармонов Шоввоздан «қутулганига» шукур қилиб, мармар зинадан юқорига қараб чопди. Бироқ, калтабақай одам, зина пиллапояларининг ярмига етмасданоқ, юраги қинидан чиқиб кетгудай гурс-гурс уриб, тўхтаб қолди. Яхшиям, кетидан етиб келган шофёри қўлтиғидан олиб, кабинетигача кузатиб қўйди.

Фармонов пойгакдан тўригача гулдор палослар тўшалган таниш серҳашам хонасининг охиридаги чарм креслога аранг етиб борди-да, ўзини унга ташлаб, бемажол елпинди.

— Сув!

Хўжайинни умрида биринчи марта бундай ночор аҳволда кўрган шофёр, графиндан култ-култ сув қуйиб, унга узатаркан:

— Сизга нима бўлди? Дўхтир-пўхтир чақирайми ё? — деб сўради.

Тиши стаканга тегиб такиллашидан қўрққан Фармонов, унинг четини маҳкам тишлаб, бир-икки култум сув ичди-да, шофёрига «кетавер!» деб қўл силтади.

«Т» ҳарфи шаклида қўйилган столнинг чап қанотида тўртта-бешта оқ, қизил, сариқ телефонлар қаторлашиб турар, у қўл чўзса бас — зум ўтмай район ва область миқёсидаги истаган касалхона билан гаплашиши мумкин. Уни фақат ўз дасти етадиган маҳаллий алоқачилар эмас, областда ўтирадиган телефончи қизлар ҳам яхши танишар, шу боис унинг буюртмалари бенавбат бажо келтириларди. Лекин Фармонов ҳозир область у ёқда турсин, нари борса, бир чақирим узоқдаги «ўз» шифохона-

сига ҳам телефон қилишга юраги бетламай, анча ўтирди. Бунинг учун телефончи қиз ҳам керак эмас, трубкани шундоқ олиб, бор-йўғи учта рақамни терса бас, бош врач «лаббай» деб трубкани олади ва бир зумда ҳамма саволларига жавоб беради. Аммо у ҳозир трубкани олиш у ёқда турсин, телефонларга қарашга журъат қилолмас, назарида, трубкани кўтариши билан ундан юрагини тарс ёрадиган шум хабар янграйди.

Кексалар ҳар гапининг бирида: «бало қазонгдан ўзинг асра», деб тавалло қилишлари бежиз эмас экан! Бордию хотини Соҳиба айтгандай, машъум фалокат юз берса, ота-бола нима қилишади? Қандай тинчителишиди бу шаккок, ўжар Шоввозни? Важоҳатига қараганда тинчийдиган эмас! Катта бир даъвойи-достонни бошлайдиган турқи бор унинг!

«Аблаҳ! — хаёлан яна ўғлини сўқди Фармонов. — Қилгуликни қилиб қўйиб, ўзи қай балода тентираб юрибди бу муттаҳам! Итдай ичиб, бир жойда юмалаб ётгандир, тўнғиз!»

Тўсатдан, энг чеккадаги оқ телефон қаттиқ жирингладию, Фармоновнинг юраги шув этиб, қулоғи шанғиллаб кетди, назарида, бу телефон эмас, катта кўчадан чинқириб ўтаётган ёнғин машинасининг овозидай мудҳиш эшитилди! У худди заҳарли илонни тутмоқчи бўлган одамдай қўлини гоҳ телефонга чўзиб, гоҳ тортиб олиб турди, ниҳоят, юрак ютиб трубкани олди, олиши билан Соҳибанинг асабий, ногирон овозини эшитди:

— Бу ким? Сизми, адаси?

— Мен, мен, — деди Фармонов, негадир ўрнидан туриб.

— Бош врачга телефон қилдингизми?

— Йўқ, ҳозир телефон қиламан.

— Сиз қанақа одамсиз ўзи? — телефонда Соҳибанинг ҳарсиллаб нафас олгани эшитилди. — Нимани кутяпсиз? Ахир бу йигит... Шоқосимни айтаман, бир нима бўлса... ўғлингизнинг аҳволи бешбаттар бўлади-ку? Қолаверса... виждонимиз олдида... — Соҳиба «қулт» этиб ютинди, сўнг, кўзёши аралаш ранжу алам билан давом этди. — Жилла қурса виждонимиз олдида қийналиб юрмайлик! Одамларнинг юзига қарай олмаганимиз олмаган, лоақал қўлимиздан келган ҳамма чорани кўрдик, дея олайлик уларга! Бу тўпори лаганбардорингиз... гапимга кирмай кўнғироғингизни кутиб ўтирипти! — Соҳибанинг овози ўзгариб, яна боягидай унга ёт бир қатъият касб этди:

— Дарҳол телефон қилинг! Ҳам бош врачга телефон қилинг, ҳам... оғайниларингиз бўлса... Тошкентга! Тез етказиб беришсин бир-иккита мутахассисни! Шу!.. — Трубка гўё Соҳибанинг дағдағасини давом этиб, ҳамон ғув-ғув қиларди.

«Қизик. Соҳибага нима бўлди? Турмуш қуришиптики, товуши чиқмаган, худди она товукдай фақат набираларию ўз иши билангина ўралашиб қолган хотин, бунақа қилиқ чиқаргани ғалати!» — деди Фармонов ичида, бироқ унинг писанда аралаш илтимосини рад қилишга журъат этмади.

— Бу ким? Сизмисиз, Холматов?..

— Э, ассаломуғалайкум, Музаффар Фармонович! Саломатмисиз, тинчмисиз, ака!

Бош врачнинг овозидаги ички бир хайрихоҳлик Фармоновга хиёл тасалли бериб, кўнглидаги ваҳима хиёл босилгандай бўлди.

— Бизни тинчлигимиз энди ўзларига боғлиқ бўлиб қолди, оғайни! Фақат сизга ишонамиз энди!

— Э, ҳа, тушунаман, тушунаман, акажон! Одамнинг иши одамга тушар экан. Бу дунё ўзи шунақа экан, Музаффар Фармонович. Мана, қўлимиздан келган ҳамма чораю тадбирларни кўряпмиз, акажон!..

Фармонов юрагидаги санчиқни енгиш умидида бир қултум сув ичиб, чуқур тин олди.

— Қалай, умид борми ишқилиб? — деб сўради, сўрадио трубкани чангаллаган қўллари титраб кетганини сезиб, ўзидан ғижинди: «Мунча қалтирамасалар? Сал эркакка ўхшаб гаплашсинлар, ўртоқ Фармонов!»

— Нима десам бўлади, акажон? Ҳозирча бир нарса дейиш жуда

кийин. Оғир, жуда оғир. Ҳамма чораларни кўряпмиз. Ҳар қалай, бугун шокдан чиқаришга муваффақ бўлдик.

— Шок деганингиз нима?

— Киши қаттиқ яраланганида, яъни, чидаб бўлмас оғриқ таъсирида ҳушидан кетиб, нима десам бўлади... бу дунё билан у дунё орасида қолади. Биз врачлар буни шок деб атаймиз.

— Чиқди деяпсиз-ку, бу ҳолатдан?

— Ҳа, чиқди. Тўлиқ бўлмаса ҳам, ҳушига келди ҳисоб. Лекин, сиздан яширишнинг ҳожати йўқ, аҳволи оғир, Музаффар Фармонович!

Фармонов бутун аъзойи-баданини совуқ тер босиб, ғайрихитиёрий равишда «уф», деб юборди. У «нима бўлган унга», деб, тафсилотларини сўрамоқчи бўлди-ю, юраги дов бермади. Унинг ўрнига:

— Хўп, нима маслаҳат берасиз, оғайни? — деб сўради.— Тошкентдан мутахассислар чақириш керак дейишяпти.

— Ҳайронман...— трубкадан «ҳм-ҳмм», деган ночор, ланж товуш келди.— Менга қолса-ку, одам чақириб ўтирмас эдим. Мутахассислар ўзимизда ҳам йўқ эмас. Аммо-лекин, рафиқангиз Соҳиба Содиқовна талаб қилиб қўймаптилар. Ўзингиздан қолар гап йўқ, агар у ёқдан одам келаётган бўлса, масала чигаллашади. Лекин Соҳиба Содиқовна айтилганки, жилла қурса тиббий ва инсоний бурчимизни адо этган бўламиз, деб. Демоқчиманки, у кишининг гапларида ҳам жон бор...

Фармонов бутун иродасини йиғиб:

— Нима бўлган ўзи? — деб сўради.— Очиғини айтинг-чи, қани?

— Очиғи... машиналар тўқнашганда кўкраги руль билан ўриндиқ ўртасида қолиб, қаттиқ сиқилган. Боши лат еган, энг ёмони — бош суяк асоси дарз кетган. Боз устига бир қўл, бир оёғи синган...

Фармонов азбаройи унинг давом этишидан юраги безиллаб:

— Бўпти! — деб юборди.— Областга хабар бериб, мутахассисларни олдириг! Керак бўлса мен ҳам аралашаман. Айтасиз!

Фармонов, назарида боши тарс ёрилиб кетаётгандай қўллари билан чакка суяқларини қаттиқ сиқди.

«Майли, келишсин! Балки олиб қолишар! Ҳозир хирургияни жуда зўр дейишади-ку! Масаланинг нозик томонига келсак, улар ҳам одам-ку! Гапга киришар, аҳволни тушунишар, ахир! Тушунишмаса тушунтирармиз. Фақат... Аҳмоқ! Нима қилиб қўйдинг, аҳмоқ! Агар, худо кўрсатмасин, бир нарса бўлса?..»

Фармоновнинг кўз олдига сойда, Шоввознинг ҳовлиси олдида турган тобут келди... Сойда одам аросат! Тобут тепасида... эғнида беқасам тўн, қўлида асо, белида белбоғ, икки букчайиб қолган Шораҳим! Унинг ёнида жиянлари, қариндош-уруғлари! Ичкарида қий-чув, юзларини тирнаган, сочлари тўзғиган аёллар уввос тортиб тобутга интилишяпти!..

Фармонов, бетиним санчиб оғриётган кўкрагини аста силаб, ўрнидан турди, ҳайҳотдай хона кўзига тор кўриниб, уни бир айланиб келди-да, графиндаги сувдан яна бир стакан сипқорди.

Тавба! Бу не диққатпазлик? Қаёқдаги бемаъни хаёллар юрагини ўйнатиб, олам кўзига қоронғи кўриниб кетяпти! Гўё бошига ҳеч қачон бунақа ташвишлар тушмаган, гўё бундан ўн баттар оғир вазиятлардан елим балиқдек сирғалиб чиқиб кетмаган? Аммо... Нима бўлгандаям яхши бўлмади! Дарҳол бирон чора-тадбир ўйлаб топмоқ даркор! Лекин нима? Наҳот Шораҳим, бояғи сўзида туриб, тўнини тескари кийиб олса? Ахир улар етти ёт бегона эмас, бир қишлоқ, бир кучада ошиқ ўйнаб катта бўлган эски оғайнилар-ку! Наҳотки, шундай дўстлар, уруш жафоларини бирга тортган қил ўтмас қадрдонлар, бир-бирига ёмонликни раво кўришса, тасодифан юз берган фалокат учун қонга-қон, жонга-жон деб, хун олиш пайига тушишса?! Буни Шораҳим тушунмаса... Расул тушунар жилла қурмаса!

Расулни эслаши билан Фармоновнинг кўзига негадир ёш келдию, қўли трубка томон чўзилганини ўзи ҳам сезмай қолди.

— Тошкентни улаб беринг, жон қизим. Ҳа, ҳа, телефон номерини ёзиб олинг. Хўп, кутаман, жон қизим!..

О, чархи кажрафтор! Қариган чоғида не кўйларга гирифтор қилдинг уни? Наҳот унинг, кимсан Музаффар Фармоновнинг тақдири келиб-келиб энди шу... номи улуғ, супраси қуруқ оғайнисига қолса? Кечагина пулни кўкка созуриб, даври даврон суриб юрган одам, бугун замонанинг зайли билан, бунчалик ночор, забун аҳволга тушиб, унинг ҳаром тукига арзимайдиган бир авомдан титраб-қақшаб ўтирса?

Фармонов, ҳамон дили хуфтон, юраги така-пука, хонани секин айланаркан, ўзига-ўзи негадир жуда ғариб ва нотавон кўриниб, бир-икки марта култ-култ ютинди. Сўнг, юрагига яна бояги шубҳа чумолидай ўрмалаб кира бошлади. Ҳақиқатан, Расулдан нажот сўрамоқчи бўлиб, тўғри қиялпими, йўқми? У куни кўрган Расул бўлса, ундан яхшилиқ чиқиши қийин-ов! У ҳам таёқ тўғри, мен тўғри дейдиган хўкизлардан!»

Фармонов хаёлининг охирига етиб улгурмаган ҳам эдики, телефон жиринглади.

— Тошкент линияда, Музаффар Фармонович! Гаплашинг.

Фармонов аввал Расулнинг хотини, кейин ўзи билан гаплашди, бироқ бу гап кўнглини баттар ўкситди. У Расулдан бир келиб кетишини қайта-қайта илтимос қилди. Расул эса, оғайнимнинг аҳволи танг экан, хўп, биродар, дарҳол етиб бораман, дейиш ўрнига ҳадеб: «Нима гап, нима зарурат бор менинг боришимга?»— дея эзмаланаверди-эзмалаверди. Музаффар: «бу телефонда айтадиган гап эмас, келганингда биласан, жон дўстим!»— деб уни аранг кўндирган эди ҳамки, ҳовлиқиб шофёри кирди.

— Анов дардисарни нима қиламиз, хўжайин? Боя кирмайман деган одам, энди олдингизга кираман деб, тўполон қиялпти-ку! Турқи ёмон, лекин!

Фармонов жонҳолатда иккала кўлини баравар силкитди.

— Йўк, йўк, киритма! Бу ерда нима бор унга? Ундан кўра... айт, касалхонага борсин! Уша ерда кутиб турсин! Сал туриб, мен ҳам бораман!

УН УЧИНЧИ БОБ

Бскилар, йўл азоби — гўр азоби, деганлари рост экан. Шу азоб сабаб, кўпдан бери уйқусизлик дардига мубтало бўлиб, қийналиб юрган Расул Нуриддинов даштдан қайтган кечаси роса мириқиб ухлаган экан, эрталаб хотини Манзурахон базўр уйғотди.

— Туринг, туринг, борадиган мажлисингиз бор экан, кечикасиз? Нуриддинов аллақандай нохуш хабар эшитгандай, юраги ғаш бўлиб:

— Қанақа мажлис? — деб сўради.

— Қайдан билай, қанақа мажлис эканини? Кечадан бери телефон қилаверишиб, жонимни олишди-ку!

— Хўп, ҳозир тураман! — гап нимадалигини дарҳол тушунган Нуриддинов ўзи таъби тирриқ бўлиб, шифтга тикилиб узоқ ётди.

Йўк, Нуриддинов, гап эътиқод устида кетганда, ҳеч қачон ўз фикридан қайтган эмас. Бироқ шу сафар асаблари чарчаганиданми ё адолат посбонида турган баъзи масъул кишилар, унинг мактубидан кўра, санъатни мол топиш манбаига айлантириб олган анави нопокларнинг юмалоқ хатига кўпроқ эътибор бераётганлари учунми, у умрида биринчи марта: «Шу масалага аралашиб тўғри қилдимми, йўқми?»— деган андишага борди. Расулни энг қийнаган нарса шуки, у ёзган хат, кўтарилган муаммонинг бутун жиддийлигига қарамасдан, яна ўша истеъдоддан маҳрум тўпорилар ихтиёрига қайтиб борди. Мутасадди ташкилот раҳбарлари эса, уни ақалли бирор марта чақириб, бу мактубни ёзишга мажбур этган омиллар билан қизиқишмади. Улар шундай пайтларда тутиладиган энг осон йўлни танлашди: хатни, министрлик вакили иштирокида, катта советда муҳокама қилишадиган бўлишди. Совет раиси эса, даштга кетишдан аввал бўлган суҳбатда кўп нарсани ошкор қилиб қўйди.

Умрида ҳеч қачон, ҳеч бир масалада ҳақиқат томон ён босмаган, ўз фикрини ҳеч қачон дадил ва ошкора айтмаган, иложи борица яхши билан

ҳам, ёмон билан ҳам мураса қилиб кетаверадиган бу мулойим, сертакаллуф одам, чамаси, Расулнинг хати бошқалар учунгина эмас, ўзи учун ҳам хатарли эканига ақли етган. Чунки, Расул кўтарган қусур — юзлаб қишлоқ ва район марказларида, миллион-миллион сўм пуллар эвазига қурилган кўплаб ҳайкал ва ёдгорликларнинг лойиҳалари ана шу советда муҳокамадан ўтган ва тасдиқланган. Бу лойиҳаларни яратган ва колхоз-совхозларнинг беҳисоб маблағларини ўмариб юрган, Мардон Зокировга ўхшаш истеъдоддан маҳрум «санъаткор»лар эса, шу советга аъзо.

Расул билади: ёши олтмишлардан ошиб қолган бўлса ҳам, башанг кийиниб, рапидадай кенг юзи аъло нав коньяклардан доим гул-гул ёниб юрадиган бу мулойим, ширинзабоң одам ҳар нарсага қодир. У ўзи ҳам ҳар биттаси қирқ-эллик минг сўмлик бир нечта монументларнинг муаллифи...

Йўқ, гап пулда эмас, албатта. Яхши, чинакам санъат асари яратса, нега эллик эмас, юз минг олмайди! Давлат чинакам санъат асари учун ҳеч қачон маблағ аяган эмас!

Ажабо: Расул Нуриддиновнинг хатида айтилганидек, жуда кўп жўн асарларга йўл очиб берган бу одам мажлисда нима деркин? Мажлисда кимлар иштирок этаркин?.. Албатта, Расулга ўхшаб бу қинғир ишлардан куйиниб юрган одамларни эмас, ўз тарафдорларию хушомадгўйларини чақириши аниқ!

Ким билсин, балки Расул «хатар»ни ошириб юбораётгандир, балки муҳокама тамом бошқача ўтар, фақат... совет раисининг у кунги гаплари!.. Оппоқ бошини лиқиллатиб: «Бай, бай, бай, шу ишингиз чакки бўпти-да! Ўз ижодий ташкилотимиз турганда, юқори идораларни безовта қилиб нима қилардингиз, азизим?» — деган гаплари Расулнинг хаёлидан кўтарилмай, юрагига аллақандай ғулу соларди. У гоҳ ўзининг ҳақлигига ишониб, бу ҳадйк-хавотирни ҳайдашга уринса, гоҳ дарду алам билан ёзилган мактубининг қайлардадир юриб-юриб, ахир пировардида тагин шу олғирларнинг қўлига қайтиб борганини ўйлаб, қони қайнаб кетарди. Боз устига, даштдаги гаплар эсига тушиб, баттар таъби хира бўларди.

Аслини олганда-ку, даштда кўнгилни ғаш қиладиган ҳеч нарса бўлгани йўқ, қайтага самолёт ва вертолётларда учиб, у ерда қилинаётган катта ишларни кўрди. Гарчи, у бу чўли азимдаги улкан ишлардан бохабар бўлса ҳам, кеча, умрида биринчи марта, бу ҳақда яққол тасаввур олди. Бироқ, оғайниси Музаффарнинг хатти-ҳаракатларию гап-сўзлари сабабми, ё «Боғи эрам»да ораларидан ўтган ола мушук туфайлими, ишқилиб, дилида қандайдир бир ғубор қолди.

Расулнинг хаёлини телефон бўлди. Маълум бўлишича, совет раисининг муовини чақиришган экан. Муҳокамани министрликда эмас, санъат музейига кўчиришибди. Расул ҳайрон бўлиб, сабабини сўраган эди, муовин:

— Билмадим, — деди чайналиб. — Ҳар қалай, нозик масала. Сиз ўз мактубингизда кенгаш раҳбарларига ҳам тош отибсиз. Шунинг учун, муҳокама, нима десам бўлади, бетараф жойда ўтгани маъқул деб топилди.

Нуриддинов ҳайрон бўлди.

— Қизиқ. Менга муҳокама ўзимизни советда бўлади дейишувди-ку? Муовин бир зум талмовсираб қолди:

— Биз ҳам аввал шу фикрда эдик. Кейин масаланинг жиддийлигини ҳисобга олиб, тўрт кишидан иборат махсус комиссия тузишга қарор қилинди.

Расул юрагидан қайнаб чиққан исёнини босиш учун бир-икки марта томоқ қириб олди.

— Яхши. Лекин бу ҳолда, мен аввал комиссия аъзолари билан танишишим керак-ку!

— Уша ерда таништиришади, — деди муовин кулиб. — Сиз нимадан ҳадиксираяпсиз, ўзи? Агар ҳақ эканингизга имонингиз комил бўлса... Хотиржам бўлаверинг: ҳар қадай, комиссия ҳайъатида сиз қора

чаплаган одамлар йўқ! — деди муовин, овози хиёл асабий оҳанг касб этиб.

— Хўп, комиссия аъзоларини билишга ҳаққим борми, йўқми?

— Ҳаққингиз бор! Марҳамат. Комиссия раиси... Шерзод Комилов. Эътирозингиз йўқдир? Катта асарлар яратган истеъдодли ҳайкалтарош. Бошқарма бошлиғи!

Расул бир зум нима дейишини билмай қолди. Шерзод Комилов ҳам куёви Беҳзоддай ўз шогирди, истеъдодли санъаткор. Мулойим, ниҳоятда сипо йигит. Фақат... битта камчилиги бор: куёви Беҳзод билан хиёл рақобатда! Очiq эмас, қандайдир пинҳоний рақобатда. Буни Расул куёвининг ҳозирги иши лойиҳаси муҳокама қилинаётганда сезганди!.. Бироқ... ҳозир нима дея олади? Шерзод Комилов куёвим билан рақобатда деб, унга раддия берадимиз?

— Хўп, яна ким?

— Иккинчиси... Совет аъзоси, таниқли ҳайкалтарош Мардон Зокиров! Биласиз!

Ажаб тасодиф! Расул Нуриддиновнинг эсига лоп этиб кечаги мақоласи тушди, кичкинагина, бақолоққина, бироқ бақалоқ жисмига зид йўғон дўриллоқ овози сабаб, «момақалдироқ» деб донг чиқарган ҳайкалтарош кўз олдига келди, келиши билан унинг тунов кунги кўнғироғию, қилган писандалари ёдига тушди. Лекин, ҳозир нима дейди? Менга бу одамнинг асарлари ёқмайди, шунинг учун комиссияга киритмайсиз, дейдимиз?

— Демак, қарши эмассиз бу одамга?

«Йўқ, қарши эмасман,— ичида кулди Расул,— аммо сиз, ўртоқ муовин, менинг мақолаларимни ўқимабсиз!»

— Ўртоқ Зокировга қарши бўлмасалар, мана, комиссиянинг учинчи аъзоси, ўзларидек монументал санъат билан шуғулланадиган тажрибали олим, союз аъзоси Ҳалим Салимов...

Расул Нуриддиновнинг юзи ранжу аламдан беихтиёр бужмайиб кетди. «Ҳалим ширин» лақабли бу ходадай новча, тепакал «олим», мана ўн йилдирки, у билан кафедра талашиб, зимдан олишиб келади! Ғалат синоат! Гўё кимдир аввалдан унинг хатидан огоҳ бўлгану, жўрттага жини суймайдиган одамларни танлаган! Йўқ, бундай «комиссия»ни ҳатто қасдма-қасдига ҳам ўйлаб топиш ҳам қийин!

— Хўп, тўртинчи аъзоларинг?

— Тўртинчимиз... учта кексанинг ичида... ёшлардан ҳам битта бўлсин дедик. Акмал Рустамов, жуда истеъдодли йигитча...

«Хайрият!»

— Хўп яхши, — деди Расул Нуриддинов ва раис муовинининг сохта овозини эшитишга тоқати қолмай, трубкани қўйди. У умрида ҳеч қачон ҳис этмаган бир ҳорғинлик туйиб, телефон ёнидаги диванга чўкди. Бироқ аста-секин ўз мактубини эслаб, ёзганлари ҳақида ўйлай бошлади, юрагида яна аввалги аламли туғён кўтарилди. Яна ўша, табиат истеъдод ато қилмаган сохта «санъаткор»лар яратган, бир қарашда «улуғвор», аслида эса кишининг муқаддас туйғуларини ҳақорат қилувчи нўноқ, бачкана монумент ва ҳайкаллар кўз олдига келди-да, ўрнидан туриб кетди.

У Манзуранинг: «Сизга нима бўлди? Нега бирпасда авзойингиз бузилиб қолди? Тинчликми ўзи?...» деган саволларига жавоб бермай, уйдан чиқди.

Илиқ куз офтоби дарахт шохларида митти қушчалардай «қўниб» турган қизил-сарғиш япроқларни ўпиб эркалар, кўча ва хиёбонларга ҳазондан гилам тўшалганди. Кўпчилик пахтада бўлгани учунми, бекатларда одам сийрак, одатдаги асабийлик, дағдаға ва сур-сурлар камайиб, шаҳарликлар гўё офтобда майинлашгану, ораларига ажиб бир меҳригиё тушган. Аста-секин Нуриддиновнинг дилидаги ғалаён ҳам босилди. Кўнглидан: авваламбор, ҳамма нарсени шу комиссия ҳал қилақолмас, қолаверса... бу жонкуярлик ёлғиз менга керакми? — деган фикр ўтдию, бояги исён туйғулари хиёл маъюс, бироқ осойишта ўйлар билан алмашди. Фақат бир нарса бот-бот эсига тушиб, виждонини қийнар,

у ҳам бўлса шу икир-чикир ишлар сабаб, Шораҳимнинг илтимоси яна орқага сурилгани эди. Эҳтимол, шўрлик Ойсулув билан Шоввоз кўзлари тўрт бўлиб, унинг телеграммаси ё телефонини кутишяпгандир, у эса бу серғалва, сержанжал ишдан боши чиқмай қолди!

Ғалати нарса экан ҳаёт! Мана, салкам ўттиз йил бўптики, Расул санъат соҳасида қалам тебратади. Оддий студентдан профессор даражасига кўтарилди, нуфузли институтларнинг бирида кафедрага раҳбарлик қилади. Шундан бери санъатда юзакилик, ўртамиёначилик, халтура билан олишади, чин санъат асарлари кўпроқ яратилишини орзу қилади, бирор истеъдодли ёш чиқса — дарҳол ўз қаноти остига олади, бошини силайди. Лекин, эвоҳ, унинг бу беғараз уринишларига хайрихоҳлардан нохайрихоҳлар ўн чандон кўпроқ. Бу нохайрихоҳлар орасида уни кераксиз ҳомийликда айбловчи, ёшларни кексаларга қарши қўймоқда ва ҳатто санъатимиз ютуқларини кўролмайдди, деб очикдан-очик бўхтон қилувчиларгача бор. У эса... ҳар бир яхши асарга қувонади, фақат улар кўпроқ бўлса, бу асарлар тор миллий доирани ёриб чиқиб, катта миқёсларга парвоз этса дейди, холос!

Расул Нуриддинов бу нохуш ўйлардан боши ғовлаб, Урдада трамвайдан тушди. Соатига қараса, муҳокама бошланишига ҳали ярим соатча бор.

У Номаълум солдат қабри ёнидан ўтиб, хиёбон бўйлаб секин юриб кетди. Бу ерда ҳам ҳамма нарса — анҳор бўйидаги тол ва тераклар, Номаълум солдат қабри атрофидаги мажнунтоллар, ёш чинорлар — ҳаммаси гўё патлари юлинган қушлардай мунғайиб қолган, фақат арчаларгина ҳануз худди баҳордагидай яшнаб турарди.

Расул Нуриддинов нечундир ногаҳон қўйилиб келган ички бир ҳаяжонга бўйсуниб, ҳали байрам либосини «ечмаган» Ленин майдонига ҳайратланиб қаради. Майдон ҳақиқатан ҳам улугвор ва гўзал, унда ҳамма нарса — зилзиладан кейин қад кўтарган муҳташам бинолар, улар орасидаги масофа, ҳатто ўз жойида қолган эски бино ва унинг ёнига ўрнатилган доҳийнинг муаззам ҳайкали, чап қўлда эса, кўкка сув пуркаб, офтобда ажиб жилоланган фаввора, ҳамма-ҳаммаси пухта режа билан бунёд этилган, яхши дид ва гўзаллик туйғусига бўйсундирилган эди. Расулнинг юрагида бир зум болаларча ифтихор туйғуси ярқ этиб, қалбини мунаввар қилди: бу майдоннинг ҳозирги таровати, бинолар, хиёбонлар, ҳайкалларнинг шу тарзда шаклланишида унинг — профессор Расул Нуриддиновнинг ҳам жиндеккина бўлса-да, ҳиссаси бор! Ҳар қалай, бу майдонни янгича шакллантириш ва унинг лойиҳасини муҳокама қилишга бағишланган мунозараларда, архитектор ва монументчиларнинг қизғин тортишувларида у ҳам иштирок этган. Рост, унинг мулоҳазалари лойиҳачилар ва раҳбарларга бирда ёқса, бирда ёқмаган, лекин бари бир, баъзи таклифларини ҳисобга олишга мажбур бўлишган эди. У айниқса майдонни кенгайтириш, ундаги биноларни камайтириб, мана шу хиёбон, гулзорларни кўпайтириш учун жуда кўп олишган эди. Кўпларнинг тасавурида номаълум солдат қабри тамом бошқача, муаззам монумент шаклида қурилиши керак эди. Расул Нуриддинов бу фикрга ҳам қарши чиққан, ўлганлар хотирасига ҳурмат дабдабали ёдгорликлар билан ўлчанмаслигини, бу ишда ҳам меъёр ва гўзаллик қонунига бўйсуниб зарурлигини исботлаш учун асаби қанча қақшаган эди.

Расул Нуриддинов хаёл оғушидан чиқиб, фонтан томон аста одимлар экан, ногаҳон кўнглидан: «бу ерда илгари нималар бор эди?» — деган фикр ўтди, ўтдию беихтиёр тўхтади.

Епирай! Зилзиладан кейин неча йил ўтди? Салкам йигирма йил! Бироқ ҳар сафар Расул шаҳар марказидан ўтаётиб, хаёлига шу фикр келса эски кўчалар, майдонлар, биноларни эслагиси келади-ю, эслайолмай қийналади. Наҳот инсон хотираси шунчалик заиф бўлса? Мана, ҳозир ҳам анчагача эски майдонни, айниқса, бу ердаги биноларни кўз олдига келтира олмай ғалати ҳолатда турди.

Ҳа, ҳозирги Номаълум солдат қабри ва унинг атрофидаги арчазорлар хиёбон ва гулзорлар ўрнида қандайдир тор кўчалар, ўша маҳалда жуда

кўркам ва муҳташам туюладиган, аслида эса кўримсиз уйлар, эски ғиштин бинолар жойлашган, дохий ҳайкали ёнидаги ҳукумат уйи эса, Тошкентда энг муаззам ва энг гўзал бино ҳисобланарди. Рост, эски, «бир қават»ли Тошкентнинг ўзига хос бетакрор файзи ва латофати бўларди. Камқатнов, сердарахт кўчаларда, кишига ором берувчи бир осойишталик ҳукм сураб, ариқларда сув шилдираб оқиб турар, ариқ бўйларига скамейкаларда одамлар худди қишлоқдагидай, кечқурунлар чой ичиб, тинчгина суҳбатлашиб ўтиришарди. Шаҳарнинг энг сергавжум магазинлари жойлашган Карл Маркс кўчаси эса, кечалари икки томондан тўсилиб, катта сайлоғга айланар, барча ёшлар, қиз-жувонлар, йигитлар ясан-тусану пардоз-андозни дўндиришиб, шу кўчада ўзларини кўз-кўз қилишар, танцага тушишар, ўйнаб-қулишар эди. Энди бу атрофда унақа кўчалар қолмади ҳисоб. Тошкент чинакам пойтахтларга хос улуғворлик ва салобат касб этди. Фақат шаҳарнинг кўркига кўрк қўшадиган, ҳам миллий меъморчилик аънаналари, ҳам ҳозирги замон монументал санъатининг энг илғор ютуқларига асосланган содда ва кўркам парклар, ҳайкаллар, ёдгорлик ансамбллари етишмайди, холос! Қани энди, улар ҳам кўпайса, шаҳар кўркига кўрк қўшса!..

Расул Нуриддинов ўз ўйлари билан бўлиб, муҳокама ўтадиган бинога етиб келганини билмай ҳам қолди.

Улкан, сержило бинонинг деворлари ўймакор гуллар, нозик нақшлар билан безатилган эди. Ўрдадай фойегина эмас, бошқа ўнлаб зал ва залчаларгача — ҳаммаси бўм-бўш, кимсасиз. Эшикдан кирган жойда ўтирган, нимаси биландир ресторан швейцарларига ўхшаб кетадиган «форм» чол Расулни таниди, чамаси, ўнг қўлдаги икки тавақали нақшинкор эшикка имо қилди:

— Уртоқ Нуриддинов! Тезроқ кириб. Комиссия жамулжам, сизни кутиб қолишди.

«Форм» чол «комиссия» сўзини шундай совуқ ваҳима билан айтдики, гўё ижодий баҳслар, учрашувлар ўтадиган бу муаззам қошада бағри кенг, сахий, истеъдодли кишилар эмас, билъакс, тафтишга ҳозирланган, терговчилар йиғилганди! Шу боисданми, бошқами, Расул Нуриддинов тўсатдан аллақандай васвас босиб, эшик олдида бир нафас туриб қолди.

Комиссия аъзолари ҳақиқатан ҳам уни қандайдир совуқ сукут билан кутиб олишди.

Комиссия раиси Шерзод Комилов «Т» ҳарфи шаклида қўйилган ялтироқ столнинг тўридан жой олган; бақалоқдан келган Мардон Зокиров негадир ундан ҳам юқорироқда — дераза олдидаги нақшинкор баланд стулда оёқларини бир-бирига чалиштириб ўтирар, бир кўзи ғилай дароз Ҳалим ширин эса, гўё ғилайлигидан истиҳола қилгандай, Шерзоднинг ўнг ёнидаги чарм креслога чўккан, Акмал Рустамов худди бу комиссияга аъзо бўлганидан хижолат чеккандай бурчакка тиқилиб олганди.

«Ёпирай: бир шогирди бўрилардан кўрққан қуёндек бурчакка тиқилиб олибди, иккинчиси эса, ёш бўлса ҳам тўрда савлат тўкиб ўтирибди. Оқибати нима бўлар экан бу муҳокаманинг?»

Шерзод Комилов устозига одобу эҳтиром билан салом берди-да, чап томонидан жой кўрсатди:

— Келинг, домла, марҳамат!

Бошқалар ҳам тавозе билан жимгина бош ирғаб саломлашишди. Фақат Акмалгина пешвоз чиқиб, домласининг қўлини олди-да, тагин бориб жойига ўтирди... Уртага оғир, совуқ сукунат чўкди. «Ё алҳазар! ижодий гап эмас, терговга чақиритилган одамларга ўхшашади-ку, булар!»

Шерзод Комилов пешонасига тушган гажаксимон сочларини силаб, томоқ кирди.

— Биз... монументал санъатимиз аҳволи ва истиқболи тўғрисида раҳбар ташкилотларга ёзган мактубингиз билан танишиб чиқдик, домла... Хўш, гапни нимадан бошлаймиз, ўртоқлар?

Мардон Зокиров тагидаги нақшин стулни ғичирлатиб, бир қўзғалиб қўйди.

— Агар ижозат берсалар, ҳурматли домламизга битта саволим бор.

— Марҳамат, — деди Шерзод Комилов.

— Айтинг-чи, домла, лекин ростингизни айтинг: сизнингча, биз монументал санъатимиз, тўғрироғи, санъаткорларимиз орасида бирорта истеъдодли ижодкор борми? — Унинг йўғон, дўриллоқ овози, одатдагига хилоф аллақандай беаёв ички аламдан янграб кетдию Расул Нуриддинов бир зум ўйлаб турган гапининг калавасини йўқотиб қўйди.

— Нега бўлмас экан, бор?

— Йўқ, мен тантиқ шогирдларингиз, аниқроғи, севикли куёвболангиз Беҳзод Нусратовдан бошқа демоқчиман, ундан бошқа бирорта талантли ҳайкалтарош борми, сизнингча? — деди Мардон Зокиров. — Бу сафар унинг товуши гўё мунгли бир куйдай эшитилдию ўрдадай хонани зириллатиб юборди.

Ижодда қанчалик қаттиққўл бўлмасин, ҳаётда кўнгли бўш одам — Расул Нуриддинов негадир, эҳтимол ҳамма мажлисларда оташин нутқ сўзлаб, ҳамisha таҳдид солиб гапирадиган бу «санъаткор»нинг бунчалик изтиробда эканини кўрмагани учундир, боягидан ҳам довдираб, талмов-сираб қолди.

— Мана, улкан олимимиз Ҳалим Салимович гувоҳ, — деди Мардон Зокиров, ҳамон ўша бетаскин дарду алам билан. — Куни кеча ўзлари туғилиб ўсган «Ғалаба» совхозининг меҳнат аҳли каминанинг «Висол нашидаси» деган ёдгорлигимни, ҳа, ҳа, ўша, акамлар доим камситиб, доим ерга уриб келган монументал асаримни республика Давлат мукофотига тақдим қилишди! Ё ёлғонми, Ҳалим Салимович?

Ҳалим Салимович ҳодадай узун қўлларини кўксига қўйиб, тавозе билан бош эгди:

— Нега ёлғон бўларкан? Бир оғиздан қувонч ва ифтихор билан овоз беришди! — У, чамаси, Беҳзоднинг «Оққушлар»ини олиб ташлашга қарор қилинганини ҳам айтмоқчи эди, бироқ Мардон Зокиров «гапни чўзманг», деган маънода ишора қилди-да, дик этиб ўрнидан турди.

— Агар сиз! — деди у, овози тобора таҳдидли оҳанг қабиб. — Агар сиз масалага фақат ўз куёвингиз, яъни, ўз оилавий манфаатингиз нуқтаи назаридан ёндошмай, балки бутун монументал санъатимиз манфаати нуқтаи назаридан ёндошганингизда эди, раҳбар ташкилотларга бундай... ғирт тўхмат гапларни ёзиб юрмас эдингиз!

Бурчакда аллақандай бетоқат типирчилаб ўтирган Акмал, қушдай талпиниб:

— Нима керак бунақа гап? — дея хитоб қилди. — Домла куёвларини тилга ҳам олмаганлар-ку, ўз хатида!

Акмалнинг луқмаси муҳокама бошлангандан бери ҳанг-манг бўлиб ўтирган Расул Нуриддиновни бирдан ҳушига келтирди:

— Қанақа тўхмат? — деди юзига қон тепиб. — Оғзингизга келганини валдирайвермай, ўйлаб гапиринг!

— Мен ҳар бир гапимга жавоб бераман! — деди «Момақалдироқ», пошнаси бир қарич туфлиси билан дик-дик депсиниб. — Агар сиз адолатли олим бўлсангиз, ҳаммани қоралаб, юзлаб шаҳар ва қишлоқларда монументал санъатимиз ривожини учун жон куйдириб меҳнат қилаётган ҳамма санъаткорларимиз меҳнатини йўққа чиқариб, битта...

— Биринчидан, ҳамманинг эмас, сиз ва сизга ўхшаш табиат истеъдод ато қилмаган кишиларнинг асарларини танқид қилдим.

— Сизга қолса, битта суюкли куёвингиз ва унинг тушкунлик руҳида яратилган сентиментал асарларидан бошқа асар йўқ! — Зокиров бошини азот кўтариб, Расул Нуриддиновнинг рўпарасида тўхтади. — Холбуки, биз Улуғ Ватан уруши йилларида фақат талофот кўрган эмасмиз! Фақат қурбонлар бериб, кўзёши тўккан эмасмиз! Биз қанча қурбонлар берган бўлмайлик, бари бир улуғ ғалабага эришганмиз! Адабиёт ва санъат, жумладан, монументал санъат, биринчи навбатда, оҳ-воҳни, қайғу-

ҳасратни эмас, мана шу муқаддас туйғуни, Ғалаба туйғусини акс эттириши лозим! Тўғрими, Ҳалимжон Салимович?

— Юз фоиз қўшиламан гапингизга!

Ҳалим Салимов бошини ғамгин ликиллатиб, Шерзод Комиловга қаради:

— Афв этасиз, Шерзоджон. Аммо менда шундай таассурот қоляптики, бизнинг ҳамкасб биродаримиз ҳурматли Расул Нуриддинов, афсус надоматлар бўлғайким, ёмон бир дардга, яъни халқимиз жон дилдан юксак баҳо берган монументал санъатни камситиш дардига мубтало бўптилар. Акс ҳолда, монументал санъатни пропаганда қилиш ўрнига диёримизда бу соҳада қилинаётган ишларни бунчалик камситмас эдилар!

«Нима бўляпти ўзи? Хат баҳона, чиндан ҳам бадном қилишмоқчимиз булар? Ўз шогирдим, қанча меҳнатим сингган шогирдим раислигида-я?»

Расул Нуриддинов тоқат қилиш қийин бўлган бу бўҳтонун ҳақоратлардан бутун вужуди жунбушга келса ҳам, ўзини аранг босиб, эски рақибига синовчан тикилди. Расул бу тепакал чап кўзи ғилай одамга сира тушуна олмас эди. Ҳалим Салимовни санъат кўчасига адашиб кириб қолган шунчаки дид-фаросатсиз бир олим деб бўлмас, у гоҳо туппа-тузук назарий мақолалар ёзар, гапи ҳам буррогина эди. Бироқ муайян ижодкорларнинг муайян асарларига баҳо беришга келганда ғилай кўзини лўқ қилиб, нуқул Мардон Зокировга ўхшаган тўпори санъаткорларга ҳамду сано ўқиб, туппа-тузук ижодкорларга тош отгани отган. Лекин илгари отган тошлари бир бўлдию ҳозиргиси бир бўлди. Уни, монументал санъат соҳасида ҳалоллик ва поклик учун жонини фидо қилиб, олишиб юрган бир одамни бу соҳани камситишда айблаш!..

— Мен сизнинг демагогия бобида устаси фаранг эканингизни билар эдим!— деди Расул Нуриддинов фиғони чиқиб.— Аммо сиз шуни қулоғингизга қуйиб олингки, камина сиздақа демагоглардан қўрқиб, сояларингизга кўрпача солиб юрадиганлардан эмасман!

Ҳалим ширин катта суяқдор мушти билан столни «дўқ» этиб урди. Узунчоқ захил юзи қирмизи рангга кириб:

— Ҳақорат қилманг!— деб пўписа қилди.

Бурчакдан яна Акмал Рустамовнинг ҳаяжонли, титроқ овози янгради:

— Ҳақиқатан демагогия! Домланинг мактубида монументал санъатга қарши бир оғиз гап йўқ! У фақат халтурачиларга қарши ўқ отилган, холос!

Мардон Зокиров худди чўқишишга чоғланган хўроздай пилдираб бориб, Акмалнинг қаршисида ўдайғайлаб тўхтади:

— Агар домлангиз адолатли бўлса... диёримизда монументал санъат шундай тез суръатлар билан ривож топганидан қувонмасмиди? Танқидчи ва олим сифатида улкан ва оламшумул ишларни мамнуният билан эътироф этиб, тарғиб ва ташвиқ қилишлари жоиз эмасми?

— Жоиз! Фақат шу шарт биланки, агар асар истеъдодли бўлса, чин санъат асари бўлса!..

— Демак, бутун юртимизда биттаю битта истеъдод бор!— ғилай кўзини ғалати ўйнатиб қиқирлаб кулди Ҳалим ширин.— У ҳам бўлса... домланинг куёвтўралари! Шунақами?

— Балли!— деди Зокиров, қўлларини мамнун ишқалаб.— Ҳамма бало шундаки, «буюк истеъдод соҳиби» Беҳзод Нусратовдаги қусури домланинг бошқа шогирдлари, жумладан, укамиз Акмал Рустамовда ҳам бор! Бу укамизнинг ижоди ҳам бизнинг санъатимизга ёт тушкунлик дарди билан йўғрилган! Домла ўз куёвига қўшиб, сизни ҳам, мактаб юришлари бежиз эмас!.. Агар бу киши бизнинг позициямизда турганларида...

Мардон Зокиров гапини тугата олмади. Унинг сўнгги сўзи Расул Нуриддиновга бамисоли захарли қамчи бўлиб тегдию, у ҳам ўрнидан туриб кетди.

— Қайси позицияни айтяпсиз?

— Бизнинг санъатимиз позициясини!

Расул Нуриддинов ўзини босишга ҳарчанд уринмасин, босолмади.

— Сиз!— деди у, қути ўчиб.— Сиз қачондан бери, ўз қарашларингизни, истеъдоддан маҳрум бир... халтурачининг қарашларини совет санъати позицияси, деб эълон қиладиган бўп қолдингиз? Бу ҳуқуқни ким берди сизга? Зотан, сиз қачондан бери ўзингизни совет санъати позициясини белгиловчи доҳий деб биладиган бўлдингиз? Балки сизнинг «буюк» санъат асарларингизни танқид қилганимдан бери шунақа «доҳийга» айлангандирсиз?

— Боя айтган гапларим, ўша, сиз танқид қилган асаримни оддий меҳнат аҳли, чин санъат мухлислари Давлат мукофотига қўйгани эсингиздан чиқибди, ўртоқ профессор!

— Йўқ, эсимдан чиққани йўқ! Агар истасангиз, бу мукофотни ўзлари ташкил қилиб, ўзлари югуриб юрганларидан ҳам бохабарман, ўртоқ Зокиров!

Мардон Зокиров, Расул Нуриддинов кутганига қарши, унинг бу гапини ўта совуққонлик билан эшитди.

— Сиз билиб қўйингки, ўртоқ профессор,— деди у, истеъзоли кулимсираб.— Камина, сиз ва сиз каби субъективизм ботқоғига ботиб қолган олимлар танқидидан юқори туришга ақлим ҳам, шуурим ҳам етади!..

Ҳалим ширин оғайнисининг жавобидан аллақандай яйраб-ялтоқла-ниб:

— Балли!— деб кулди.— Айни нуқтасига урдингиз! Субъективизм ботқоғига ботиб қолган олимлар! Ниҳоятда тўғри диагноз қўйдингиз, Мардон Зокирович!

«Йўқ, булар билан баҳслашиб ўтириш бефойда! Бундан ўттиз йил илгариги тушунчалар даражасида қотиб қолган бу тўпориларга гап уқтириш нодойга ақл ўргатиш билан баробар! Фақат... наҳотки куёви Беҳзоднинг тақдирини шу ичиқора халтурачилар ҳал қилса?»

Расул Нуриддинов юраги туздек ачишиб, жойига ўтирди. У бу одамларнинг асл мақсадларини кўзгуда кўргандай кўриб турар, одатда улар табиат бермаган истеъдодни мана шундай баландпарвоз гаплар билан ниқоблаб, улоқни олиб кетар, ўзларини гўё санъат жонкуярлари қилиб кўрсатишга уринишар, аслида эса, бу билан фақат жўн ва ўртамиёна асарларга йўл очишдан бошқа ниятлари йўқ эди!

Расул буни билан, буни айтавериб чарчаган ҳам, лекин ажабо: ўзлари истеъдоддан маҳрум бўла туриб, асл истеъдодларни оёқ ости қилиш пайида эканликлари кўрга ҳам кўриниб турса-да, негадир кўп ҳолларда шуларнинг гапи ўтар, кимлардир бу «момақалди роқлар»нинг ошқора демагогиясидан ё ҳайиқар, ё... «дўстинг мингта бўлса ҳам оз, душманинг битта бўлса ҳам кўп,» деган нақлга амал қилиб, ўзларини четга олишар эди. «Момақалди роқлар-ку, отнинг қашқасидек маълум, аммо бу ғалати, ноҳалол «комиссия»га раислик қилаётган ўз шогирди, яқин-яқинларгача куёви Беҳзоднинг қил ўтмас дўсти ҳисобланган Шерзод Комилов-чи? Бу ғирт чалкаш, ноҳалол гапларга у қандай чидаб ўтирибди? Ахир, нима бўлгандаям, у истеъдодли ижодкор-ку?

Расул, алам аралаш умид билан ер остидан шогирдига қаради. Шерзод Комилов бошини эгганча нималарнидир чизиб, миқ этмай ўтирарди.

Тавба! Наҳот одам шунчалик тез ўргарса? Шу асно Акмал гўё унинг фикрларини илғаб олгандай:

— Шерзод Комилович!— деб хитоб қилди.— Мен бу гапларга ҳайрон бўп қолдим. Беҳзод Нусратовнинг сўнги асари... Қанақа сентиментализм бор бу асарда?

— Сиз кўрганмисиз бу асарнинг эскизларини?— ғилай кўзини ўйнатди Ҳалим ширин.

— Кўрган, бироқ ғўрлик қиялтилар укамиз! Беҳзод оғайниси-да, принцип бу ёқда қолиб, ошна-оғайнигарчилик йўлига ўтиб олганлар

укамиз!— дүриллади Мардон Зокиров. Лекин Акмал ҳам бўш келмади:
— Мен ёшлик қилган бўлсам, сиз кексайиб, ақлингиз суюлиб
қолибди!— деди фиғони чиқиб.

— Сен бола... домланга ўхшаб ҳақорат қилма!— деб дағдаға қилди
Ҳалим ширин.

— Ҳақорат эмас, ҳақиқат! Агар, сизлар чин санъаткор ва чин олим
бўлсаларингиз, санъат соҳасидаги бугунги ижобий ҳодисалар, изла-
нишлар, яратилаётган мураккаб асарлардан бохабар бўлсангиз... Беҳзод
Нусратов яратган шундай асарга лой чаплаш пайда бўлмас эдиларингиз!

Расул Нуриддинов ялт этиб Акмалга қаради, шогирдининг кўзлари ўт
чақнаб, қушдай талпиниб турганини кўрдию, нечундир томоғига бир нарса
келиб тиқилди, хаёлидан эса: «Раҳмат, болам! Берган сабоқларимга
розиман!— деган фикр ўтди.— Хўш, энди бу шогирдим нима деркин?
Наҳот бу гаплардан кейин ҳам мум тишлаб ўтираверса?»

Йўқ, Шерзод Комиловдан яна садо чиқмади. У ҳамон олдидаги
қоғозга аллақандай суратлар чизар, ўчираар, чизар ва яна ўчираар эди.

Ўртага чўккан оний бир сукутни, яна Акмал бузди:

— Мен сизлардан учинчи марта сўраяпман: ахир нимаси сенти-
ментал, Беҳзод Нусратовнинг ўша асари?

— Мен ҳам сизга учинчи марта айтяпман, жўжахўроз!— тўсатдан
қичқириб юборди Мардон Зокиров.— Бу асарнинг тушкун руҳини
тушунмаслик — калтабинлик! Уртада ўқ еб ўлаётган солдат! Икки ёнида
фарёд чекиб гиря қилаётган оломон!

— Оломон эмас, мушфиқ, муштипар аёллар!

— Ана, энди ўзингизга келдингиз. Сизнингча...

— Демокчисизки!..— Ҳалим шириннинг сурнайдай ингичка овози
бирдан очилиб кетиб, қувноқ куйдай янгради.— Демокчисизки, Улуғ Ватан
уруши фақат мушфиқ муштипарларнинг оху зоридан иборат бўлган!

— Сизнингча эса қурбонлар бўлмаган!— деди Расул Нуриддинов.—
Агар, сизнингча бу урушда сонсиз қурбонлар бермаган бўлсак, агар буюк
ғалабага оппа-осон эришган бўлсак, қадрни қаёқда қолди бу Ғалабанинг?
Ё Твардовскийнинг пурҳикмат гаплари ёдингиздан чиқдимми?

— Қайси гапларини айтяпсиз?

— Энг улуғ гапини! Солдат фақат ўз ғалабалари билангина эмас,
балки бу ғалаба йўлида чеккан заҳматлари билан ҳам ифтихор қилади,
деган гапларини ўқиганмисиз? Агар ўқиган бўлсангиз, Беҳзод... шўрлик
Беҳзод буюк рус шоирининг ана шу гапларига амал қилган бу асарида!
Мардон Зокиров қўлларини кўксида чалиштириб, заҳарханда қилди:

— Кўтаринг! Яна бир поғона кўтаринг, эркатой куёвингизни!

— Хўп, агар кўтаришни истамас экансизлар... мақсадларингиз уни
уриб, ер қилиш экан... бошда нега тасдиқладиларингиз унинг лойиҳасини?

«Момақалди роқ» икки қўлини белига тираб, асабий кулди:

— Уни биз эмас, кенгаш тасдиқлаган! Сизнинг тазйиқингиз ва
таъсирингизда тасдиқланган! Энди жавобини ҳам ўзингиз берасиз, ўртоқ
фан доктори!

Ҳалим ширин унинг гапини қувватламоқчи бўлган эди, Акмал яна
қўлларини лапанглатиб, ўрнидан сапчиб турди-да:

— Ибтидоий гаплар!— деб қичқирди.— Санъатни ва унинг ролини
бунақа талқин қилиш, бу... бу ибтидоийликдан бошқа нарса эмас!
Ё нотўғрими, Шерзод Комилович?

Нуриддинов ялт этиб, шогирдига қаради. У қараганда Шерзод
Комилов ҳам бошини қоғоздан кўтарди-ю, нигоҳи Расул Нуриддиновнинг
нигоҳига тушиб, дарҳол кўзини олиб қочди.

— Ҳақиқат баҳсда аён бўлади, дейишади-ку,— деди у.— Гапираве-
ринглар, гапираверинглар, мен эшитяпман...

Нуриддинов, нечундир ўнғайсизланиб, нигоҳини четга оларкан,
китобларда кўп ўқиган бир нақл ёдига тушди. «Ҳамма истеъдодсиз
одамлар тез бирлашади, чунки битта шахсий манфаатни кўзлашади, барча

чин истеъдодлар эса ҳеч қачон бирлаша олмайди, чунки ҳар бир истеъдод ўзича бир олам!..»

«Нақлда-ку, жон бор! Аммо... катта шахс бўлмасдан туриб, катта истеъдод бўлиши мумкин эмас, дейишарди-ку! Катта шахслар эса, ҳеч қачон адолатсизликка ён босмаган. Улар, ҳатто, бировни ёмон кўрсалар ҳам ўзларидаги бу туйғуни енгиб, ҳақиқат томонини олишган-ку! Наҳот, тўрда мулойим кулимсираб ўтирган бу хушбичим, сипо йигит Расулнинг қўлида беш йил таҳсил кўрган, Беҳзод билан беш йил бир майизни бўлиб еб, бир-бирларини қўллаб-қувватлаб, муваффақиятларидан болаларча самимий қувониб юрган Шерзод Комилов бўлса?.. Хануз эсида: Шерзод Комиловнинг илк асарлариёқ мақтов билан кутиб олинар, Беҳзоднинг эса... ҳар бир асари, айниқса бошда, қизғин баҳс-мунозараларсиз ўтмас эди! Шунинг учунми ё характерлари бошқача бўлгани учунми, Беҳзод жуда асабий, биринчи навбатда ҳиссиёт асири; Шерзод эса, ўта вазмин, муомалада ҳамма билан мулойим, ҳеч қачон ҳис-эҳтиросга қул бўлмаган собит йигит эди! Институтдан кейин куёви — Беҳзод ўзини бус-бутун ижодга бағишлади. Шерзод эса... раҳбарлик лавозимларига кўтарилиб кетди. Аммо раҳбарлик лавозимига кўтарилдию, унга бир нима бўлди. Ижоди тўхтаб қолмади, йўқ, лекин илгари зўр қувонч билан қарши олиннадиган асарлари энди қамроқ қизиқиш уйғотар, бироқ кўпроқ мақталар эди. Уларда илгари Шерзодга хос томонлар, ҳаёт ҳақиқати ва журъат ўрнини қандайдир силлиқлик, текислик, ҳатто жимжимадорлик ҳоллари эгаллай бошлади. Шундан бери Расул Нуриддинов унинг ижодини ички бир ачиниш ва тараддуд билан кузатиб қелади, илгариги Шерзод Комилов унинг кўз олдида ўзгариб, унда танқидни хушламаслик, лаган бардорларга ҳомийлик ва уларни қўллаб-қувватлаш каби қусурлар куртак ёза бошлади. Эҳтимол шунинг учундир, эҳтимол, илгари санъаткорлар даврасида Беҳзод билан Шерзоднинг номлари бирга айтилиб, асарлари бирдай мақталиб келгани учундир, улар гўё пойгага тушган отларга ўхшаб қолишди. Рост, куёви Беҳзод дарвештабиат одам бўлгани учунми, буни сезмас ё сезса ҳам эътибор бермас эди, бироқ Шерзод, Расул Нуриддиновнинг пайқашича, буни ўзига жуда оғир олар, унда рақобат туйғуси тобора кучайиб борарди.

Чамаси у, тенгдошининг асарлари қанчалик баҳс-мунозараларга сабаб бўлмасин, ўз асарлари эса қанчалик мақталмасин, ичида рақибининг истеъдоди ёрқинроқ эканини сезар ва бундан изтироб чекарди. Бу нарса унинг сўнги пайтлардаги хатти-ҳаракатлари, гап-сўзлари, айниқса, дўсти Беҳзоднинг «Гиря»сига нисбатан билдираётган муносабатиданоқ сезилиб турарди. Наҳот, Шерзод, нима бўлгандаям, истеъдодли ижодкор, эндиликда бу тубан туйғуга — ҳасад туйғусига асир тушиб қолса? Наҳот дўстининг асари, кимлар қанча қаршилик кўрсатмасин, бари бир бир кун ўз баҳосини олишига, шунда ҳозир кимки унга қаршилик қилган бўлса, ҳамманинг юзи шувут бўлишига ақли етмаса?»

Расул Нуриддинов, маъюс хаёллар гирдобига чўмиб, бояги найза-бозлик ҳамон давом этаётганини тамом унутган экан, кимнингдир «йўқ!» деб наъра тортганидан ҳушига келдию ялт этиб собиқ шогирдига юзланди.

— Гапни чўзмайлик... — у «Шерзоджон», демоқчи эди, бироқ «жон» дейишга тили бормади. — Гапни чўзмайлик, ўртоқ Комилов, — деди. — Сиз узил-кесил фикрингизни айтинг, комиссиянинг ҳам вақти кетмасин, менинг ҳам!..

Шерзод Комилов, худди бирор жиноят устида тутилган одамдай аввал «дув» қизарди, кейин сал ранги ўчиб, шогирд эмас, раҳбарга хос бир салобат билан аста ўрнидан турди ва шошмай йўталиб қўйди.

— Домлажон, — деди у, одатдаги, ҳеч қачон ўзгармайдиган мулойим ва айни замонда босиқ овозда. — Домлажон, сиз яхши биласиз, мен сизни ниҳоятда ҳурмат қиламан.

«Тамом. Иш пачава!»

Расул Нуриддинов билар: «Мен сизни ҳурмат қиламан» деб, бошланган гап ҳеч қачон яхшилик билан тугамаслигини тажрибада жуда

кўп синаган эди. Шерзод Комиловнинг овози худди сокин дарёдай оҳиста ва вазмин оқарди:

— Биз ҳаммамиз, жумладан шу муҳокамада иштирок этаётган ижодкорнинг аксар қисми сиздан таҳсил олганмиз, сабоқ ва илм ўрганганмиз. Сиз ҳозир ҳам санъатимиз равнақи учун катта ишлар қиялган одамсиз. Албатта, сизнинг санъатга, жумладан монументал санъатга ўз қарашларингиз бор. Бу яхши. Шубҳасиз, биз буни қадрлаймиз...

Акмал ўтирган жойида бетоқат бўлиб, қаттиқ томоқ қирди. Шерзод Комилов унга зимдан ёвқараш қилди-да, дарҳол ўзини босиб, яна ўша сокин ва мулойим овозда давом этди:

— Хуллас, биз сизни ниҳоятда қадрлаймиз... Лекин, домлажон, гапимга ишонинг...

«Бошланди!»— деди Расул Нуриддинов ва юрагини қисиб келган оғриқдан беихтиёр «уф», деб юборди.

— Гапимга ишонинг, домлажон, бу ўртоқларнинг, яъни, комиссия аъзолари бўлмиш... таниқли ҳайкалтарош Мардон Зокирович билан ҳурматли Ҳалим Салимовичнинг эътирозларида ҳам жон бор... Сиз мендан яхши биласиз, санъатда субъективизм ҳеч қачон яхшиликка олиб бормаган ва олиб бормади... Демокриманки, бу дўстларимиз, яъни комиссия аъзолари, бир жиҳатдан ҳақ, домлажон! Сиз жойларда монументал санъат соҳасида қилаётган ишларни... гуноҳкор шогирдингизни маъзур тутинг, аммо жудаям ерга уриб юборгансиз!

Расул Нуриддинов гўё юраги кўксига сиғмай:

— Сиз мисоллар билан гапиринг! — деди, зорланиб. — Камина ўз хатимда ўнлаб муайян мисоллар келтирганман. Санъатга ҳеч қандай дахли йўқ «асарлар» яратиб, шўрлик колхоз-совхозларнинг юз минглаб пулини ўмариб кетган сохта санъаткорларнинг ишларини мисол келтирганман!..

Мардон Зокиров, бетоқат қўл силтади:

— Яна эски ҳаммом, эски тос! Ахир, биз ҳозиргина исбот қилиб бердик-ку, сизнинг бу қарашларингиз сентиментализм руҳи билан суғорилган батамом субъектив фикрлашнинг меваси эканини! — У юришдан тўхтаб, Шерзод Комиловга юзланди:— Биз бу аҳволда бир йилда ҳам мажлисга нуқта қўёلمаймиз. Мени кечирасиз, Шерзод Комилович, аммо менинг бу бефойда тортишувлардан бошқаям ишларим кўп!..

«Момақалдирик» овози исёнкорона қалдираб, эшик томон йўналган эди, Шерзод Комилов ўша вазминлик ва ўша салобат билан номини айтиб, уни тўхтатди.

— Сиз ҳам қизишманг, Мардон Зокирович!.. Албатта, домланинг мактубида келтирилган айрим мисолларни инкор этиб бўлмайди. Камчиликларимиз йўқ эмас, бор. Аммо... — Шерзод Комиловнинг босиқ, мулойим овози хиёл ўзгариб, амирона оҳанг касб этди: — Аммо биз монументал санъат соҳасидаги ютуқларимизни инкор этишга ҳеч қачон ва ҳеч кимга йўл бермаймиз!

«Ким инкор этяпти? Ким?» — Расул Нуриддинов шундай деб хитоб қилмоқчи бўлди-ю, бу гапларнинг фойдаси йўқлигини сезиб, бўғизига келган нидони ичига ютди.

— Демак, биз бу масалада ҳурматли домламизнинг фикрига қўшила олмаймиз! Комиссиянинг хулосаси шу! Шундайми, ўртоқлар?

— Шундай! — мамнун кулди Зокиров.

— Шундай, шундай! — деди Ҳалим Салимович ҳам яйраб.

Акмал икки қўлини баробар кўтарди:

— Марҳамат қилиб, мени бу хулосадан истисно қиласиз!

— Иштиёрингиз! — деди Шерзод Комилов совуққина. — Энди, дўстим Беҳзоджонга келсак... Ҳаммангиз биласизлар, мен уни ниҳоятда севаман, унинг истеъдодини ниҳоятда қадрлайман.

«Тагин бошдан бошланди!»

— Лекин ҳозир яратаётган «Гиря»си...

— Аллақачон яратиб бўлган! — луқма ташлади Мардон Зокиров. —

Биз бу ерда беҳуда баҳслашиб ўтирибмиз, акамлар бўлса уёқда аллақачон ишини битириб қўйганлар!

Бу сафар Шерзод Комилов унга қовоғини уйиб қаради.

— Бу бизнинг хатойимиз эмас, «Даштстрой» раҳбарларининг хатоси! Лекин, ҳозир гап унда эмас. Борингки, бу асар — мен шунинг учун айтяпманки, биз ҳали уни қабул қилиб олмадик ва объектив, ҳалол баҳосини бермадик! — борингки, бу асар домла айтганларидек, талантли бўлақолсин...

Расул Нуриддинов, гарчи ҳозир эътироз билдиришнинг бефойда эканлигига фаҳми етса ҳам, юрагини жунбушга келтирган исьённи босишга қурби етмай:

— Йўқ, сиз мени қўйиб туринг! — деди, қалтироқ босиб. — Сиз ўз фикрингизни очиқ айтинг: талантли асарми, йўқми?

— Санъат асари сифатида... талантли! Аммо...

— Бас! Мен мана шу гапни ўз оғзингиздан эшитмоқчи эдим. Бошқасини...

— Аммо, — деди Шерзод Комилов ҳам овозини кўтариб. — Ҳаётни ҳаққоний акс эттириш, яъни қаҳрамонликни куйлаш нуқтаи назаридан ёндошадиган бўлсак, ўртоқлар айтган фикрга қўшилмай илож йўқ! Афсуснадоматлар бўлғайким, истеъдодли ижодкор яратган бу асарда сентиментализм руҳи оптимистик руҳдан устунроқ...

Мардон Зокиров боягидан ҳам яйраб:

— Қойил! — деб юборди.

— Принципиал гап бўлди! — деди Ҳалим Салимович.

Акмал гапга чоғланиб қўл кўтарган эди, Расул Нуриддинов унга: «қўй, болам, бефойда!» деган маънода ишора қилди-да, шартта ўрнидан турди.

— Гапимни охиригача эшитинг, домла, — деди Шерзод Комилов, ярим таҳдид, ярим илтимос оҳангида.

— Раҳмат, мақсадингиз менга маълум!

Қизиқ: Расул Нуриддиновнинг юрагини ларзага солган ғазаб ва ҳаяжон тўсатдан батамом тарқаб кетдию гаплари сокин ва зилдай оғир чиққанига ўзи ҳам лол қолди:

— Мен фақат бир нарсага ҳайронман: бунақа юзаки, ноижодий гапларни қуруқ сафсата билан ном чиқарган мана бу икки «улуғ ижодкор»дан эшитсам ажабланмас эдим! Чунки булар — азалдан қуруқ сафсата ва баландпарвоз гаплар билан кун кўриб юрган шўрлик одамлар. Аммо сиз... сиздай салоҳиятли ижодкор хатимда келтирган асосий гапларимни бир четга йиғиштириб қўйиб, фақат Беҳзод Нусратовнинг том маънодаги талантли асарини тақиқ этишга ҳаракат қилганингиз учун... бир кун пушаймон чекасиз! Билиб қўйинг, ўртоқ Комилов! Ҳақиқат эгилади, лекин синмайди! Келажак ва тарих сизнинг бу хатти-ҳаракатларингизни кечирмайди! Чунки, истеъдодли асар бизда ҳеч қачон хор бўлмаган, бўлмайди ҳам! Негаки ҳар бир истеъдодли асар, доҳиймиз тили билан айтганда, бу — халқ мулкидир! — Расул Нуриддинов, кўзига ҳеч нарса кўринмай, эшикка қараб юрди. У хонадан чиқаркан, ўзи ҳам билмаган ва истамаган ҳолда, эшикни шундай қаттиқ ёпдики, бутун бино ларзага келиб, аллақандай гумбирлаб кетди. Бўсағада ўтирган генералга ўхшаган шопмўйлов мўйсафид ўрнидан «дик» этиб туриб кетди, афтидан, у ичкаридан: «ушланг бу безорини!» деган буйруқ кутиб, ўша томонга қулоқ солди. Бироқ ичкаридан ҳеч қандай садо чиқмади.

Расул Нуриддинов кўчада кўкрагини тўлдириб нафас олди-да, сал ўзига келгач, оғир ва ҳорғин одимлаб, трамвай бекатига қараб кетди.

УН ТўРТИНЧИ БОБ

— Туринг, хўжайин, соат саккиздан ошди! Ағанаб ётаверасизми тушгача? Туриб ишланг, пул топинг! Неваралар кўпайяпти! Уларни ким боқади? Буёқда ўғлингизнинг тўйи турипти!

Ярим тунгача «момақалдироқ»лар билан «ижодий» тортишувни давом эттириб, субҳидамда зўрға кўзи илинган Расул Нуриддинов, аранг кўзини очди. Тепасида Манзураҳон кулиб турар, у бугун негадир жуда вақти чоғ, оғзи қулоғида эди.

— Туринг, туринг, қари дангаса! — деди Манзура. — Иван Харитонович телефонга чақиряптилар!..

— Қариган сайин ҳазилкаш бўп кетяптиларми? Бошда айтмайсанми, Белобородов чақиряптилар деб!

Манзураҳон эрининг оппоқ оқарган сочларини ҳазиломуз юлқилаб:

— Юринг, бирга кўзгуга қарайлик — ким ёш, ким қари — шунда билинади! — деб, хандон отиб кулди-да, уйдан чиқди.

Трубкадан Белобородовнинг таниш, ҳорғин овози эшитилди:

— Қалай? Уғлингни кўриб келдингми? Тинчлик эканми?

— Раҳмат, Иван Харитонович?

— Пахта қалай? Терадиган нарса борми ишқилиб?

— Ҳа энди... бор деса ҳам бўлади, йўқ деса ҳам бўлади...

— Хўп, қачон учрашамиз энди?

— Сиз қачон десангиз...

— Бўлмаса... соат ўн иккида кутаман. Врачлар қийноғи тугаб, сал тинчийман...

— Яхши, Иван Харитонович. — Расул трубкани жойига қўйдию, Ойсулув эсига тушиб, аттанг деб қолди. Иван Харитоновичга айтганида балки ёрдам берармиди!

Ёпирай! Одам деган ҳам шундай нўноқ ва ношуд бўладими? Тошкентдай шаҳри азимда ишлаганига ўттиз йилдан ошибдики, на тиббиёт, на бошқа соҳадан, на мана шундай пайтларда жонига ора кирадиган битта ҳам ошно орттира олибди!

Расул сал ўзига келиш умидида совуқ душ қабул қилди, сўнг, кийиниб ошхонага ўтди, ўтди-ю, беихтиёр анграйиб қолди. Одатда нари борса бир пиёла қаймоқ, сарёғ, қанд-курс билан «безатиладиган» дастурхон бугун турфа хил нози неъматларга — ҳар бири чойнакдай-чойнакдай келадиган анору олма, тилладай ялтиллаган ноклару, ликопча-ликопча қизил ва қора икраларга тўлиб кетибди; стол ёнида эса, Манзураҳон, қўлларини белига тираб, хиёл муғомбирона кулимсираб турарди. Чамаси, бу неъматлар аввал кун Музаффар берган зиёфатнинг сарқитлари эди!

Расул Нуриддинов худди жиноят устида тутилган ёш боладай:

— Нега ишшайсан? — деди қовоғини уйиб.

— Нега ишшаймас эканман? — қаҳ-қаҳ отиб кулди Манзураҳон. — Сиз ҳам юрибсиз профессорман, деб керилиб! — Ундан кўра, номи улғу, супраси қуруқ унволларингизни сотиб, бирорта ОРСга начальник бўлинг. Сиз ҳам ейсиз, биз ҳам!..

Расул қўлига олган пиёласини «тақ» этиб жойига қўйди.

— Бўлди! Йиғиштир бу икра-пикрангни! Менга ҳар кунгги нон-чойим ҳам етади! — У ўрнидан туриб кетмоқчи эди, Манзураҳон чопқиллаб келиб, бўйнидан қучоқлаб олди.

— Нима бало, профессор бўламан деб, ҳазилниям тушунмайдиган бўп қолдиларми, кап-катта одам? Худди бу неъматларни ўзлари эмас, мен опкелгандай қовоқ-тумшук қиладилар, а? Қора икра билан қизил икра қорнилларини оғритса, нону чойларини ичиб кетаверсинлар, акамлар! Умрларига дуо қилиб, биз еймиз буларни жон-жон деб!

«Ҳақиқатан, намунча тантиқ боладай инжиқланиб кетяпман? — деди Расул Нуриддинов ичида. — Манзура эмас, сен-ку эски кадрдонингни излаб топган, сен-ку унинг амир Олимхон ҳам емаган зиёфатини еб, самолётларида учиб, бу неъматларни олиб келган! Айби нима шўрлик хотинингнинг?»

Расул бир пиёла чойни наридан-бир ичди-да, ўрнидан турди. У аввал тўғри Белобородов ётган юрак касалликлари шифохонасига бормоқчи эди, лекин Иван Харитонович билан соат ўн иккига аҳдлашганлари эсига тушдию институтга кириб ўтишга қарор қилди.

Ҳақиқатан, унинг бу қарори тўғри бўлган экан, чунки у эшигига «Ка-

федра мудир» деб ёзилган кабинетнинг тўридаги «ёшини яшаб, ошини ошаб бўлган» эски столнинг устида бир даста қоғоз ётарди.

Расул Нуриддинов тикка турганича столдаги қоғозларни нардан бери кўздан кечира бошлаган эди, эшик очилиб, лаборант қиз кирди.

— Ёзувчи Жаъфар Жавлонов йўқлаб кептилар. Кираверсинларми?

Расул қоғозлардан аранг бошини кўтарди.

— Қайси Жавлонов?

Лаборант қизнинг киприк устига киприк ёпиштирилган аллақандай шишаранг кўзлари таажжуб билан пирпиради.

— Қайси бўларди? Уша... машҳур адиб Жаъфар Жавлонов-да! — қиз профессорнинг шундай улуғ одамни танимаслигидан уялиб, қизариб кулди. — Сиз у кишининг китобларини ўқигансиз, албатта...

Расул бу ёш қизча шундай улкан адибнинг китобларини ўқимаган бошлиғининг нодонлигидан ер бўп кетаётганини, шу боис ўқимаган асарларини «ўқигансиз», деганини сезиб, ичида заҳарханда қилди. Унинг эсига Музаффарнинг гаплари тушди, китоб жилдидан ҳам чиройлироқ жилдланган қўлёзма кўз олдига келдию, Жавлоновнинг мақсади аён бўлди-қолди. Ҳақиқатан, столдаги бир даста қоғозлар тагида чиройли жилдга солинган ўша қўлёзма билан нашриётнинг хати ётар, хатда ундан қўлёзмини ўқиб, фикр билдиришини сўрашган эди.

Расул: «ўртоқ Жавлоновдан кечирим сўранг, бугун вақтим йўқ», демоқчи эди, бироқ шу пайт эшик берухсат очилиб, Жаъфар Жавлоновнинг ўзи кириб келди.

— Мумкинми, Расул Нуриддинович? Берухсат кириб, беодоблик қилганим учун узр! На чора? Йигирманчи аср! Ҳар бир дақиқа зиқ! — Жавлонов, чамаси кабинет эгасининг эмас, ўз вақтининг нақадар бебаҳо ва зиқ эканини кўрсатиш ниятида, уф тортди-да, тез юриб келиб, қўл бериб кўришди.

Расул бўй-басти келишган, қалин сочлари ё бўялган, ё ҳақиқатан ҳам биттаям оқи йўқ бу одамни у ер-бу ерларда кўриб юрар, бироқ яқиндан танимас эди. Бугун Жавлонов одатдагидан ҳам башанг кийинган: эғнида аллақандай серсурат кўйлак устидан кук духоба костюм, бўйнида тугуни йўғон, кўк-сарик галстук, оёғида ағдарма чарм туфли.

Жавлонов ўтиришдан аввал «сизга рухсат» деган маънода, лаборант қизга таъзим қилди-да, иккала қўли билан қоп-қора қалин сочларини орқага силаб, Расул Нуриддиновга юзланди.

— Гофил банда, биз адабиёт ва санъат аҳли бир-биримизни асарларимиз орқали яхши биламиз-у, аммо... шахсий муносабатларга келганда, нима десам экан, ё ношудлик ёки сохта ғурур сабаб, шарҳи дил этмоққа шошилмаймиз. Камина, масалан, сизнинг фундаментал асарларингизни кўп ўқиган мухлисларингиздан бири бўламан, Расул Нуриддинович!

Жавлонов, чамаси, Расул Нуриддиновнинг миннатдорчилик билдиришини кутиб, бир дақиқа сукут қилди. Сўнг, гарчи Расул индамаса ҳам, ўша, ҳар қандай одамни мафтун этгувчи мулойим табассум билан шакаргуфторлигини давом этди:

— Мен фақат бир нарсадан ўкинаман. Сиз билан биз сал олдинроқ танишмоғимиз даркор экан. Мен сизнинг қаҳрамонларимдан бири Музаффар Фармонович билан бунчалик яқин дўст эканингизни, айниқса, япон урушида бошларингизга тушган барча қийинчиликларда бир-бирларингизга елкадош бўлганларингизни эшитиб, қўйил қолдим. Нашриёт қўлёзмани сизга юборган экан. Агар ўқиган бўлсангиз...

— Йўқ, афсуски, ҳали ўқий олмадим.

— Ўқисангиз кўрасиз — китобда сиз билан ҳалиги... ажойиб бир дўстларингиз бор экан-ку, оддий кетмончи...

— Шораҳим.

— Яшанг, домла! Уша Шораҳим шоввоз тўғрисида ҳам бир-икки калима гап бор. Ундан ташқари, собиқ комбатларингиз Иван Харитоновичнинг «Даштстрой»даги хизматларини ҳам кўлимдан келгунча очиб беришга ҳаракат қилдим...

Нуриддинов ҳамон ўнғайсизликдан қутулолмай ичида фикринди:

«Гапни чўзиб нима қиласан, оғайни! Мақсадга утиб қуяқолсанг-чи ундан кўра!»

— Албатта, — деди Жавлонов, қандайдир гуноҳкорона йўталиб. — Албатта, асаримда Музаффар Фармоновичдан кўра сизларнинг Гоби саҳросию Хинган тоғларида кўрган-кечирганларингизга кенгроқ урин беришим лозим эди. Аммо-лекин, ҳалиям бўлса кеч эмас. Агар сизда ўша жанговар, қаҳрамонона хизматларингизга оид ноёб материаллар, яъни эсдаликлар, суратлар, сизларнинг, нима десам экан, бой руҳий оламларингизга кириш имконини берадиган хужжатлар бўлса, марҳамат, камина бунни бажонидил ҳисобга оламан, домлажон!

— Менингча шарт эмас, — деди Расул. У энди гап тугади, деб ўйлаган эди, бироқ Жаъфар Жавлонов, гўё Расул Нуриддинов фавқулодда зўр бир гап айтгандай қаҳ-қаҳ уриб кулди-да:

— Қойил! — деб хитоб қилди. — Бу жиҳатдан, мен сиз фронтовикларга доим қойилман. Камтарлик қон-қонларингизга сингиб кетган сизларнинг! Аммо... у ёғини каминага қўйиб берасиз...

Расул Нуриддинов ичида заҳарханда қилди: «Йўқ, ука, қанча тилёғламалик қилманг, мақсадингизни ўз оғзингиз билан айтмаганингизча индамайман. Тамом. Вассалом!»

Жавлонов яна бир томоқ қириб олди:

— Ҳар қалай, ўқисангиз кўрасиз, мен бу асаримда бугунги кун учун анча-мунча зарур масалаларни ўртага ташлашга ҳаракат қилдим, домлажон. Каминани нокамтаринликда айбламайсиз, ҳар нечук, танқидчилар тили билан айтганда, анча долзарб асар!..

Расул Нуриддинов баттар ўнғайсизланиб, ўтирган жойида бир қимирлаб қўйди. У ҳамisha суҳбатдошининг оғзидан сохта гап эшитганида гўё бу гапни ўзи айтгандай хижолат чекарди. Ҳозир ҳам шундай бўлди.

Гап тугаган эди. Лекин Жавлонов жойидан қўзғалмас, чамаси, нима мақсадда келганини айтишга журъат этолмас, Расул Нуриддинов, унинг ўзи гап очишини кутарди. Лекин унинг жисмидан таралаётган нохуш тўлқинлар, чамаси, Жавлоновга етиб бормаётган бўлса керак, у тилидагини дилига чиқара олмай қийналар, чайналар, ҳадеб томоқ қирарди. Ниҳоят, ноқулай сукунат чўзилиб кетганини сезди шекилли:

— Маъзур тутасиз, домлажон, — деди, аллақандай ялтоқланиб. — Камина сизга азбаройи ҳурматим баландлигидан, сизнинг тўғри сўзлингиз ва адолатпарварлигингизни бениҳоя қадрлаганимдан... — Жаъфар Жавлонов Расул Нуриддиновнинг қовоғи осила бошлаганини пайқаб қолдию, гапни мухтасар қилишга шошилди: — Битта масалада маслаҳат олгани келдим, домлажон.

— Хўш?

— Маслаҳат шуки, нима десам экан, мана шу оғайнингиз, яъни фронтчи дўстингиз Музаффар Фармоновни айтаман, қанақа одам ўзи, домлажон?

Расул кўзини столдаги қоғозлардан узиб суҳбатдошига ялт этиб қаради.

— Саволингизга тушунмадим, ука!

Жавлонов ҳамдардлик излаб, Расул Нуриддиновнинг юзига олазарак тикилди:

— Демоқчиманки... Ээ... шу одамга ишонса бўладими? Яъни, китобга киритишга арзийдими бу шахс?

Расул ўрнидан қандай туриб кетганини ўзи ҳам сезмай қолдию, тилига келган аччиқ гапларни базўр ичига ютиб, зўрма-зўраки кулди.

— Бу саволингиз қизиқ бўлди-ку, ука? Фармоновга ишонса бўладими, йўқми, бунни мендан кўра у одам тўғрисида китоб ёзаётган адиб, яъни ўзлари яхшироқ билишлари керак эмасми?

Жавлонов, афтидан, домладан бу гапни кутмаган бўлса керак, юзида тер томчилари, ялтираб, аллақандай ночор билтанглади:

— Албатта, албатта, домлажон. Мен-ку, умуман олган-да, у кишига ишонаман. Сиздан маслаҳат сўрашимдан мақсад эса, авваламбор, ўзингиздан қолар гап йўқ, замон кундан-кунга, нима десам экан,

нозиклашиб боряпти, қолаверса, маслаҳатли тўй бузилмас дейдилар...

Расул Нуриддинов, гўё Фармонов эмас, ўзи тўғрисида кўнгилсиз бир гап эшитгандай ранжиб, тор хонани бир айланиб чиқди. «Во ажабо!» Ҳақиқатни айтадиган адабимизнинг аҳволи бу бўлса, бошқалардан нимани кутиш мумкин?» — Расул бу аламли ўйдан юраги тарс ёрилиб кетаётгандай, қаттиқ уф тортди.

— Бундай, ука, — ниҳоят деди у, Жавлоновнинг рўпарасида тўхтаб. — Мен Фармоновнинг кетига қўйиб қўйилган бир айғоқчи эмасманки, у одам тўғрисида сизга мукамал ахборот бера олсам. Бир қишлоқда туғилиб ўсганмиз. Бу — тўғри. Урушда бирга бўлганмиз. Бу ҳам тўғри. Лекин бошқаси, яъни ўзингиз айтгандек, ҳозир нималар қиляпти, қадамини тўғри босаяптими, йўқми — бу ҳақда мен сизга бир нарса деёлмайман!

Расул Нуриддинов бу гапларни иложи борича юмшоқроқ айтишга тиришди, сўнг, бир жойга шошиб турганини рўқач қилиб, сув терга тушган адибдан узр сўради-да, ундан олдин хонадан чиқди.

2

Юрак касаллиги клиникаси шаҳар марказидан анча йироқда, бироқ жуда файзли жойда, катта анҳор соҳилидаги мевазор боққа жойлашган эди.

Расул Нуриддинов шифохона дарвозаси олдида машинадан тушди. Бундан бир ой муқаддам келганида ниҳоятда кўркам кўринган боғ энди яланғочланиб, дарахтлар даштдаги ғўзалардай шип-шийдам бўлиб қолган, фақат битта-яримта япроқларгина ғаройиб юртлардан келган ғаройиб қушчалардай шохларда осилиб турарди. Боғ ўртасидаги ҳашаматли кўпқаватли бино сира ҳам касалхонага ўхшамас, у кенг хиёбонлар, ҳануз гуллаб турган гулзор билан қуршалган улкан санаторийни эслатар, бу ерда ҳамма нарса саранжом-сариишта, ўқдай тўғри йўлчаларда битта ҳам ҳазон кўринмас, ҳаммаёқ супурилиб-сидирилиб ёғ томса ялагудек қилиб қўйилган эди. Фақат бинога яқинлашгандагина ундан ҳамма шифохоналарга хос, юракка беихтиёр таҳлика солувчи совуқ ва нохуш бир нафас келди.

Одатда, бу касалхонага кириш бошқа касалхоналарга киришдан ҳам қийин, тартиб қаттиқ, қоровуллар дағал, гапга кирмас эди. Бироқ бу сафар Расулни ёшгина бир ҳамшира кутиб турган экан, ўзи пешвоз чиқиб, қоровуллардан олиб ўтди.

Энг замонавий услубда қурилган муаззам бинонинг зиналаридан тортиб, йўлақларигача, лифтидан тортиб, ҳамшираларигача — ҳаммаси озода ва батартиб эди. Учинчи қават айниқса озода, айниқса батартиб, тувакларда гуллар очилиб турар, рангдор линолеум қопланган поллар кўзгудай ялтилар, бироқ шунга қарамай, барча шифохоналарга хос бояги совуқ нафас бу ерда ҳам ҳоким эди.

Расул биринчи келганидаёқ кўрган: Иван Харитоновичга Ватан урушида ярадор бўлган ветеран сифатида ё лавозими ҳисобга олинибми, ишқилиб, алоҳида бир хона ажратилган, хотини Евдокия Фёдоровнага ҳам раскладушка қўйиб берилганди.

Расул Нуриддинов, ҳамшира қизнинг кетидан бу таниш хонага яқинлашаркан, дам нечундир юраги увишиб, дам яна Гоби чўлидаги кулгили воқеа, уч ўзбек солдати «Тошкент» сўзининг маъносини чақиб беролмай мулзам бўлганлари эсига тушиб, ичида беихтиёр кулиб қўйди.

Иван Харитонович деразаси анҳорга қараган узун, бироқ энсизгина хонанинг тўридаги диван-қаравотда ётар, Евдокия Фёдоровна йўқ, унинг раскладушкиси йиғиб қўйилган эди.

Иван Харитонович, одатдагидай, соқол-мўйловларини силлиқ қиртишлаб ҳануз қалин, сомонранг сочларини яхшилаб қайчилатиб олган. Касалхона ҳидини хиёл кўтариш учун бўлса керак, хонага нозик атир сепилган, дераза токчаси ва тумбочкалардаги идишларга янги гуллар солиб қўйилган эди.

Расул бир қарашдаёқ пайқади: Иван Харитонович аввал келганидагидан ҳам ўзини олдириб, озиб кетган, чакка суяклари баттар туртиб чиққан лунжлари ичига ботиб, уч бурчак ияги, қарияларнинг иягидай кичрайиб, ўткирлашиб қолган. Фақат кўзлари, чуқур ботган, ҳорғин осмонранг кўзлари илгаригидай сокин боқарди.

У Нуриддиновнинг эътирозларига қарамасдан, ҳамшира қиз ёрдамида қаддини ростлаб, елкасига қўш ёстиқ қўйиб ўтирди ва кук чой буюрди. Шунда териси суягига ёпишиб қолган юзига қизиллик, юпқа лабларига билинар-билимас кулги югурдию Расулнинг соғлиқ ҳақидаги саволига қўл силтаб қўя қолди.

— Бу ёғи энди соғ бўлиб қаёққа ҳам борардим! Олимпиадага қатнашиб, олтин медаль олармидим?

Расул операция масаласи нима бўлаётганини сўраган эди, Иван Харитонович мийғида кулимсираб, тумбочкасидаги бир даста китоб устида ётган «Наука и жизнь» журналига имо қилди:

— Академик Амосовнинг хотираларини ўқияпман. Эшитгандирсан, машҳур хирург. Киевда юрак касалликлари клиникасини бошқаради. Кундаликларига қараганда, жуда ажойиб одамга ўхшайди. Уша кишини таклиф қилишмоқчи эмиш!

Расул бирдан енгил тортиб:

— Жуда тўғри қилишади — буюк олим! — деб хитоб қилган эди, Иван Харитонович яна бошини сарак-сарак қилиб, сўлғин илжайди:

— Ҳа, буюк! Аммо... кундаликларига қараганда, у ҳам... ўзимизга ўхшаган ожиз банда экан!

Расул Иван Харитоновичнинг нима ҳақда ўйлаётганини сезди-да, гўё уни бу аламли хаёлларга ўзи мажбур этгандай хижолат чекди. У ҳам Амосовнинг кундаликларини ўқиган, улкан жарроҳнинг муваффақиятсиз чиққан ва ўлим билан тугаган операциялари тўғрисида куйиниб ёзган саҳифалари дилига қаттиқ ўрнашиб қолган эди. Ҳозир ўша саҳифалар эсига тушиб, бу ҳақда гап очганидан пушаймон қилди. Расул оғир дардга чалинган хасталар билан гаплашишнинг нозик жиҳатларини яхши туяр, ҳол-аҳвол сўраш ҳам, сўрамаслик ҳам баб-баравар мушкул эканини кўп марта синаб кўрган, бундай танг вазиятда кўп нарса хастанинг ўзига боғлиқ эканини ҳам биларди.

Буни Иван Харитонович ундан ҳам яхши англаса керак, аҳволи қанчалик забун бўлмасин, одатда, гапни бошқа томонга буриб юборар эди.

Бу сафар ҳам шундай қилди:

— Бу... — деди оғир ҳарсиллаб. — Дашт қалай? Пахта борми далада?

— Йўқ ҳисоб. Кўсакларда битта-яримта чигит қолган. Айтмоқчи, даштда қизиқ бир иш бўлди.

— Хўш-хўш?

— Даштда Музаффар Фармоновни кўриб қолдим, — деди Расул ва қизариб кетди: «Кўриб қолган эмишлар! Ўзлари излаб бориб топдилар-ку!»

Иван Харитонович «ҳмм» деб қўйди.

— Уша... ўзимиз билган Музаффар-да, ОРСни бошлиғи? Қалай, ишлари зўрми?

— Зўр! Пичоғи мой устида! — кулди Расул. — Осмонда! «Дашт-строй» бошлиғи Москвага кетган экан, жилов Музаффарга тегибди. Айтгани — айтган, дегани — деган!

Расул ўша кунги шоҳона зиёфатлару вертолётларда учганлари эсига тушдию, хунук иш устида қўлга тушган ёш боладай ўсал бўлиб, томоқ кирди.

— Шунақа де?

— Ҳа, камина ҳам унинг кўланкасида бир даври даврон сурдик, Иван Харитонович! Самолётда даштни айландик, вертолётда тоғларга чиқдик. Надоматлар бўлсинким, тоғда шамол кучли экан, дачаларига қунолмадик. Лекин... — Расул хижолат чекиб кулди. — Ҳатто қуюқ зиёфатларидан ҳам баҳраманд бўлдик!

Расмларни **Одил БОБОЖОНОВ** чизган.

— Машинада борганмидинг? Багажнингини ҳам тўлдириб юборгандир?

Бу сафар Расулнинг миясига иссиқ қон уриб, юзи тарам-тарам бўлиб кетди.

— Қилган башоратингизга қойилман, Иван Харитонович!

— Гап башоратда эмас, — ҳаётини тажрибада! — Иван Харитоновичнинг қонсиз, юпқа лабларига истеҳзоли табассум қалқди, у пижамасининг ёқасидан кўриниб турган қоқсуяк кўкрагини тўлдириб чуқур тин олди.

— Биласан, бошлиқ билан ишлашолмай «Даштстрой»дан кетганимга, мана, олти йилдан ошди...

— Кеча бу тўғрида ҳам гаплашдик, — деди Расул.

— Хўш-хўш? — Иван Харитоновичнинг хиралашган садафдай нурсиз кўзлари аллақандай чақнаб кетди.

— Мен ундан сўрадим: нега Иван Харитоновични чиқиштирадиларинг, дедим?

— Нима дейди?

— Мен бир кичкина одам бўлсам, дейди. Икки айғир тепишганда орасига тушиб бўладими, дейди?

Белобородов яна мийиғида кулди.

— Икки қўчқорнинг боши бир қозонга сиғмас, деган мақолни ҳам эслагандир?

— Ҳа, униям эслади!..

— Қизиқ... — Иван Харитонович ҳорғин кўзларини юмиб, узоқ ўйга толди. — Қизиқ, — такрорлади у, гўё ўзи билан ўзи гаплашаётгандай кўзини очмай. — Мен-ку, Россияда туғилиб ўсган бир рус фарзанди ўзбек тупроғининг келажагини, унинг қисматини ўйлаб куйсам-у, ўзбек фарзандининг парвойи фалак, бу ҳақда зиғирдек ўйламаса! Мен Фармоновни эмас, бу гигант ташкилотнинг тепасига чиқиб олган анов... бургага тузоқ кўядиган тулкини айтяпман! Унинг учун бугун даврон суриб, мақтовлар эшитиб, ёрликлар олиб юрса бас, эртага, унга қолса, осмон

ағдарилиб ерга тушмайдимми?..

— Иван Харитонович, гўё юраги ўртаниб кетаётган одамдай томоғини силаб, тоқчадаги «Тошкент суви»га қўл чўзди.

Расул шоша-пиша стаканга сув қуйиб, унинг қалтираган қўлларига тутқазди.

Белобородов, гўё саҳрода адашиб, сувсаб қолган одамдай, ташналик билан бир стакан сувни қултиллашиб ичди-да, оғир ҳарсиллаб давом этди.

— Самолётда учган бўлсанг, кўргандирсан, бу чексиз-чегарасиз даштда на катта боғлар, на катта бедазорлар бор! Ҳамма ишлар палапартиш, зовурлар қаровсиз, кеча ўзлаштирилган ерлар бугун оппоқ бўлиб, шўр босиб ётибди! Шу кетишда яна ўн йилдан кейин нима бўлади, бу ернинг аҳволи? Буни ўйлаб, жон куйдираётган бирор одам йўқ! Центнерни оширсаю мукофотни олаверса!

Расулнинг кўз олдида беихтиёр кеча самолётда учганида кўрган шипшийдан далалар келди, эсига Музаффарнинг гаплари тушди, тушдию рўпарасида қўш ёстиққа суяниб аранг ўтирган собиқ комбатига қараб, юраги зирқираб кетди.

Ёпирай! Тақдир нега бунчалик шафқатсиз? Нега келиб-келиб шундай ҳалол, пок, хоксор одам... бу давосиз дардга гирифтор бўлмоғи керак?»

— Майли! — деди Иван Харитонович, озғин, сарғиш қўлларини беҳолгина силтаб. — Сен ўйламагинки, орамиздан ўтган низоларни ҳануз кўнглига тугиб юрган экан деб! Йўқ, гап низо-нифоқда эмас! Гап шундаки, киши бир жойга беш-ўн йил умрини бағишласа... юрагининг бир чети ўша жойларда қоп кетар экан? Мана, бу даштдан кетганимга олти-етти йил бўлди-ю, бироқ эсимга тушса, айниқса, бу олтин тупроқни хор қилиб, яна даврон суриб юрган одамларни ўйласам, қон бўп кетаман, Расул!

Иван Харитонович силласи қуриб, ўзини ёстиққа ташлади. Расул Нуриддинов, гўё юраги чок-чокидан кетгандай ачишиб, беихтиёр ундан

нигоҳини олиб қочди. Кексалиги ва бу ночор аҳволига қарамай, инсофу адолат деганда ўзини ўтга ҳам, сувга ҳам уриб, кўз олдида парвонадек ёниб кетаётган бу одам олдида кечаги мунозарадан кейин чеккан ўз изтироблари, назарида, чивиндан ҳам майда туюлди.

— Гап бундай, Расул! — деди Иван Харитонович, қоқсуяк кафтини унинг тиззасига қўйиб. — Мен сени чақиримдан мақсад, дашт муаммоларини айтиш эмас, Фармоновнинг ўзи тўғрисида гаплашмоқчи эдим, оғайни. Масала шундаки, мен «Даштстрой»да бош инженер бўлиб ишлаган чоғимдаёқ, Музаффарни бир неча марта олдимга чақириб, бирда раҳбар сифатида, бирда нима десам бўлади, ҳар ҳолда менинг батальонимда хизмат қилган собиқ солдатим сифатида огоҳлантирган эдим. Илонни аврайдиган бу хўжайинингдан сал нарироқ юр, ҳадеб унинг ноғорасига ўйнайверма, кўп ҳовлиқавермай қадамингни ўйлаб бос, ука, деб маслаҳат бергандим!

— Минг афсуски, ҳалиям ҳовлиқиб юрибди!

— Йўқ, — деди Иван Харитонович, овози сал хириллаб. — Бундан чиқди, сен ҳеч нарсани пайқамабсан. Балки самолётларда олиб юрганга учиб, ишлари зўр деб ўйлагандирсан. Илгариги Музаффар эмас у ҳозир! Мана беш-олти ой бўляптики, қандайдир таҳликада. Умуман, «Даштстрой» нотинч. Ҳозирча ўзаро гап — бизда ҳам нохуш ахборотлар бор. Бошлиқларини юқорига чақириб олганларидан бери ҳаммаси васвасда. Хуллас, кўпдан бери қорасини кўрсатмай кетган Фармонов, кейинги бир-икки ойда бир неча марта мени йўқлаб келса бўладими? Мен бетоблигимни баҳона қилиб, қабул қилмадим. Олиб келган нарсаларини ҳам қайтартирдим.

Расул Нуриддиновнинг эсига Музаффар тушди.

«Ҳа, қандайдир жуда асабий, бетинч, беҳаловат эди у!»

— Энди бу ёғини эшит, Расул! Бундан уч-тўрт кун бурун мени бир хотин йўқлаб келди. Клара Жамоловна деган. Аввал уни қайси бир министрликдан деб айтишди. Министрликдан бўлса менда иши бордир деб, киришга рухсат бердим. Келди, қўлида катта пакети бор. Ўзи десанг... жуда ҳалигидақа, ўзбекча нима дерди, ҳа, офатижон! Ёш, келишган, кийимлари ҳам жуда башанг! Ҳаммаёғи олтину бриллиант! Гапнинг қисқаси, бундоқ сўраб-суриштираман... ким экан дегин? — Иван Харитоновичнинг сўлғин кўзлари тўсатдан шўх чақнаб, Расулга қаради, Расул «хайронман», деган маънода елкасини қисди.

— Музаффар Фармоновнинг қудаси! — деди Иван Харитонович ва аллақандай бўш баёвгина жилмайди. — Чамаси, ўзи киролмагандан кейин гўзал қудағайини ишга солганга ўхшайди!

— Ёш ва гўзал бўлса... сизни сал юмшатар дегандир-да! Евдокия Фёдоровна рашк қилмадиларми ишқилиб? — деди Расул ва ҳазили ноўрин чиққанини сезиб, ўсал бўлиб томоқ қирди.

Иван Харитонович маънос кулимсиради.

— Ҳа, кошкийди гўзалларни қўмсаб, отдай кишнаб турган бўлсам-ки, хотиним мени рашк қилса!.. Энди гапнинг бу ёғини эшит. Худди детектив фильмларнинг ўзгинаси!.. Клара Жамоловна деган бу танноз, қудасидан бир қулоч саломлар олиб кепти. Музаффар Фармонов мени жуда соғинган эмиш, бир кўриб ётиб дардлашиш орзусида юрганмиш. Айтадиган гаплари кўп эмиш! На чора? Аёл кишини ранжитмайлик деб, қўлидаги тугунини олиб қолдик. Энди бу ёғини эшит, — Иван Харитонович бетоқат бўлиб, яна графинга қўл чўзди, ярим стаканча сув ичиб, сал ўзини босгач, ҳансираб давом этди:

— Бир соатлардан кейин анов телефон жириглаб қолди. Евдокия трубкани олиб, бир минутча тинглаб турди-да, кейин рангги «қув» ўчиб, стулга ўтириб қолди. Мен кўрқиб кетиб: нима бўлди, нима қилди, деб сўрасам, шўрлик куймаланиб бориб, тоқчадаги анов гул тувакнинг орқасига қаради-да, миттигина чиройли бир қутича олди. Очиб қарасак...қутичанинг ичида бриллиант кўзли олтин узук!..

Нуриддинов, азбароии воқеанинг бундай йўналиш олишини кутмаганидан, беихтиёр:

— Йўғ-э! — деб юборди.

— Ҳозир Евдокия келади, кўрасан, — деди Иван Харитонович, қандайдир бўшашиб. — Ҳалиги хотин... Клара Жамоловна, Евдокияга айтган эмишки, гўе Музаффар Фармонов бу узукни унга совға қилиб бериб юборганмишу у бўлса, гўе бунни айтиш эсидан чиқиб, токчада қолдириб кетганмиш!.. Балониям эсдан чиқармаган! Чамаси, бизнинг кўп рўйхушлик билдирмаганимиздан ҳадиксираб, шундай айёрона йўл тутган...

Иван Харитоновичнинг заҳил, рангпар юзи унниқиб, қорайиб кетди.

— Нима қилиш керак? Бир ўйим, милиция чақириб акт туздирай дедиму, бироқ ундай десам... на бир гувоҳ бор, на бошқа! Кеча Евдокияни узукнинг нарҳини билиб кел деб, ювелирторгга юборсам, ишонасанми, баҳоси уч минг беш юз эллик уч сўму ўттиз беш тийин экан!..

Нуриддинов беихтиёр ёқасини ушлаб:

— Ё қудратингдан! Шунақа узук ҳам бўларканми, а? — деб юборди.

— Бўлади! Ундан қимматлари ҳам бўлади! Аммо гап унда эмас!.. Масала шундаки, нима қилиш керак бунни? — Иван Харитоновичнинг хиралашган нурсиз кўзлари артилган садафдай ялтиллаб кетди. — Хўш, сен нима маслаҳат берасан?

Расул, гўе бу ножўя ишни ўзи қилгандай, миқ этолмай бошини осилтириб ўтираверди.

Иван Харитонович кутилмаган бир куч билан ўзини ёстиқдан узиб, Расул томон эгилди.

— Мен бу узукни сенга бераман!

— Мэнга? — деди Нуриддинов юраги пўкиллаб. — Мен нима қиламан уни?

— Истасанг хотининга... Манзураҳонга инъом этасан! — муғамбирона кулди Иван Харитонович. — Истасанг бирорта... Хўп, ҳазилни ўрни эмас ҳозир. Сен уни Фармоновга обориб берасан! Лекин қайтариб беришдан аввал юзингда кўзинг борми демай, айтадиган ҳамма гапни айтиб, кейин қайтариб берасан! Ҳамма сен ўйлагандай муттаҳам эмас, дейсан унга! Иван Харитонович Белобородов сен ўйлаган порахўр қаллоблардан эмас! У сенинг тилла узукларингга зор эмас, дейсан унга!.. — Белобородовнинг боядан бери хириллаб чиқаётган бўғиқ овози тўсатдан очилиб кетдию, тор хонани янгротиб юборди. Шу пайт эшик унсизгина очилиб, Евдокия Фёдоровна кириб келди. У кўзлари ёниб бақириб-чақираётган эрини кўриб кўрқиб кетди чоғи, қўлидаги буюм тўрвасини полга ташлаб, унга қараб талпинди:

— Сенга нима бўлди? Нима қилди, Ванюша?

Иван Харитонович ҳорғин қўл силтаб, титраган овозда:

— Кечаги қутичани ол, азизим, — деди оғир ҳансираб. — Расул кўрсин!

Евдокия Фёдоровна эрининг айтганини қилиш ўрнига ўзини стулга ташлаб, уф тортди.

— Вой тавба! Одамни ўтакасини ёрдинг-ку, Ваня? Тағин нима фалокат рўй берипти десамчи! Сиз яхшимисиз, Расулжон? Бола-чақалар, Манзураҳон?..

— Раҳмат, Евдокия Фёдоровна... Ўзингиз қалайсиз?

Евдокия Фёдоровна ғамгин бош чайқаб, кўзига мўл-мўл ёш олди.

— Мана, кўриб турибсиз-ку, Расулжон. Уч ойдан бери ётибмиз...

— Қутичани ол деяпман сенга!..

Евдокия Фёдоровна кампирлардай куймаланиб, тўрдаги тумбочка томон ўтаркан, Нуриддиновга қараб бошини чайқади:

— Бунча серзарда бўп қолди бу чол-а, Расулжон? Ҳатто урушда ҳам бунақа дағдаға қилиб, ҳаммани қовуриб эмас эди!

Расул Нуриддинов Евдокия Фёдоровнанинг ажин тўри қоплаган ва аллақандай салқиган юзига, кампирларга хос пилдираган хатти-ҳаракатларига зимдан назар ташларкан, тўсатдан Гоби саҳросида кузатган ва бир умр эсда қолган манзара кўз олдига келиб, юраги шиф этди.

Тун. Қора бахмалдай тиниқ, серюлдуз осмон тагида мудраб ётган бепоён сахро. Саф-саф бўлиб кетаётган солдатлар оқими чексиз-чегарасиз дарёга ўхшайди. Уларнинг жўр қўшиғи тун сукунатини бузиб, аллақандай мислсиз бир қудрат билан янграйди:

**Священ-ная война!
Вой-на священная!**

Йўлда уйқусираб, йиқилиб қолмаслик учун атай қўшиқ айтиб ва зимистон саҳрони зир титратган бу қўшиқнинг сеҳрли кучига бўйсуниб, баробар қадам ташлаб кетаётган батальон олдида... гвардиячи капитан Белобородов билан военврач Евдокия Фёдоровна Белобородова бормоқда. Улар ҳам солдатларга жўр бўлиб қўшиқ айтмоқда.

Комбат чап қўли билан отининг жиловидан ушлаб олган, ўнг қўли билан эса хотинининг елкасидан қучган. Ҳар сафар, қўшиқ авжига чиқиб, нақоратга ўтганда уларнинг овози қандайдир ўзгача тиниқлик ва қудрат қасб этади. Белобородовнинг товуши худди момақалдироқдай қалдираса, Евдокия Фёдоровнанинг овози солдатларнинг дағал, бўғиқ товушларига аёлларга хос бир нафис майинлик бахш этиб, шилдираб оққан булоқдай мусаффо жаранглайди...

Мулойим чехрасидан, катта-катта мовий кўзларидан табассум аримайдиган бу ёш, хушсурат, хушбичим военврачга ҳамма солдатлар пинҳона ошиқ. Унинг новдадек тик қомати шундай келишган, ўзи шундай хушмуомала ва ёқимтойки, ҳатто ҳарбий кийимда ҳам у энг қимматбаҳо либослар кийган гўзаллардан ҳам гўзал кўринади. Солдатлар назарида, комбат билан военврач гўё бир-бири учун яратилган ва дунёда энг бахтли бир жуфт қуш бўлиб туюлади. Ҳамма уларга ўхшашни пинҳона орзу қилади.

Расулнинг хаёлини Евдокия Фёдоровнанинг:

— Мана, Расулжон! Уч ярим минглик узукни кўрганмисиз? — деган овози бўлди. — Кўрмаган бўлсангиз кўриб қўйинг, жоним!

Ҳақиқатан, қутичадаги узук жуда бошқача: бежирим ва нафис эди! Узук унча катта эмас, тиллоси ҳам унча қалин эмас, бироқ унинг бриллиант кўзи!.. Бир қараганда нимпушти, бир қараганда нимқизил ва айни замонда шафқофдай тиниқ бу тошдан кўз узиш қийин эди!

Узукка, унинг шафақдай тиниқ кўзига тикилиб қолган Расул Иван Харитоновичнинг: «Ҳа, нечук даминг ичинга тушиб кетди?» — деган кинояомуз овозидан ўзига келди. — Ҳўш, нима қиласан, илтимосимни бажарасанми?

Расул қутичани ёпаркан, уни Евдокия Фёдоровнага қайтариб беришини ҳам, бермаслигини ҳам билолмай, зўрма-зўраки кулди.

— Комбат буюргандан кейин солдат бечора нима қилади? Бажаришга мажбур-да!

— Ҳа, мана бу бошқа гап! — Иван Харитонович, мўйлови бўлмаса ҳам гўё мўйлови бордай, ўнг қўли билан устки лабини силаб қўйди. — Мен сени ҳам, уни ҳам, ўзинг айтган учинчи йигит бор-ку.

— Шораҳим...

— Шораҳимни ҳам, менинг батальонимда хизмат қилган солдатлар-ку деб, яхши кўраман.

Расулнинг эсига лоп этиб Ойсулув тушди.

— Айтмоқчи сизга айтадиган битта гап бор, Иван Харитонович.

— Ҳўш?

— Уша ҳозир ўзингиз айтган Шораҳимнинг хотини қаттиқ бетоб. Шунга... шаҳар тўла шифохона, бироқ гаплашадиган на бир табибим бор, на бир ҳабибим...

Евдокия Фёдоровна бошини ғамгин ликиллади:

— Нима касал экан, шўрлик?

— Буни ҳеч ким билмайди. Қишлоқ жой... Врачларнинг аҳволиям маълум. Тиш оғриғини, бош оғриғидан ажратолмайдиганлариям тўлиб ётибди!

Иван Харитонович: бўлди, бас, деган маънода бетоқат қўл силтади.
— Бўпти! Шифохона масаласини менга қўйиб бер! Балки борганда ўзинг бирга олиб келарсан. Эл-юртмиз-ку, битта жой бўлса топармиз!.. Нима деяпган эдим?

— Музаффар...

— Ҳа, Музаффар Фармонов! Унга бориб айтасан: агар менинг батальонимда хизмат қилгани ёдидан чиқмаган бўлса, агар Гоби саҳросию, Хинган тоғларида чеккан азоблари ёдида турган бўлса... бу хатарли йўлдан қайтиб, ҳалоллик йўлига ўтсин! — Иван Харитонович ёстиққа бемажол суяниб, алам билан қўшимча қилди, — агар фурсатни бой бермаган бўлса, албатта!

Расул негадир капалаги учиб:

— Бирор ёмон гап борми? — деб сўради.

Иван Харитонович қовоғини баттар уйиб:

— Боя айтдим-ку, — деди, уф тортиб. — «Даштстрой» атрофида гап кўп, Расул! Биздаям бир қанча жиддий ҳужжатлар бор. Унинг бошлиғини юқорига, марказга чақириб кетишлари ҳам шундан. Оғайнинг «Даштстрой»дан қочиб, бу ёққа ўтиб олишга уринаётгани ҳам бежиз эмас...

Иван Харитоновичнинг сўзи оғзида қолди: ҳамшира қиз бир чойнак чой кўтариб кирди. Расул аранг бир пиёла чой ичиб, ўрнидан турган эди, оғир сукутга чўмиб ўтирган Иван Харитонович тўсатдан:

— Бу дейман... Куёвингнинг ишлари нима бўлди? — деб сўраб қолди. — Монумент нима бўлди? Қуриб битирдим, очилдим?

Расул ўзини босишга ҳарчанд уринмасин, яна кечаги ошкора бўҳтонлар эсига тушиб, юраги пақ этиб ёрилиб кетгудек оғриди.

— Йўқ! Яъни битиришга битирди-ю, ҳали очилгани йўқ! Агар, мабодо бирор ишқал чиқиб қолмаса... пахта теримидан кейин очилиш тантаналари бўлиши керак...

— Қанақа ишқал чиқади?

— Ээ... нимасини сўрайсиз, Иван Харитонович? Худбин, ичиқора одамлар фақат хўжалик соҳасию, савдодагина бор деб уйлайсизми? Истеъдоддан бебаҳра, бахил, лекин ҳаётдан даъвоси катта фирибгарлар санъаткорлар орасида ҳам тўлиб ётибди!

— Биламан, бор. Ҳаёт ва одам мавжуд жойда ҳамма нарса бор, — Иван Харитоновичнинг юпқа лабларида тўсатдан кинояли табассум жилва қилди. — Бироқ... уйингда кўрган эдик-ку, унинг эскизларини! Менга масалан, жуда ёққан эди. Ғояси ҳам ёққан эди, эскизлариям!..

Мунғайиб ўтирган Евдокия Фёдоровна ҳам ногаҳон жонланиб:

— Ҳалиги... бурноғи йили кўрган суратларми? — деб сўради, — ўртада яраланган солдат, бир ёнида унга қараб талпинган она, бир ёнида севгилиси... Менга ҳам жуда ёққан эди!..

— Ҳаммага ёқпти-ю, бироқ... — Расул бир ўйида ўз мактуби билан Беҳзоднинг иши атрофида бошланган можаро ва фисқи-фасодларни гапириб бергиси келди-ю, Иван Харитоновичнинг кўнглини баттар ғаш қилишни истамади.

— Уйлайманки, бу майда-чуйда гаплар қоп кетади. Ҳаммаси ҳал бўлади...

Иван Харитонович ночор аҳволига зид бир чаққонлик билан қаддини ростлаб ўтирди-да:

— Бўлмаса, сендан битта илтимос, Расул, — деди, қўлларини қўлтиқлари остидаги ёстиқларга тираб. — Мен шу ҳафта касалхонадан чиқаман. Монумент очилишидан бир кун аввал менга хабар берасан. Бирга бориб кўрамиз! Ҳар қалай, ўша даштда ўн йил умрим ўтган! Улишдан аввал бир кўриб қолай, азизим!

Евдокия Фёдоровнанинг кўзи жиққа ёшга тўлди:

— Ваня! Операция нима бўлади, ахир?

— Операция қилдирмайман. Точка.

— Ваня!

— Кеча клиника бошлиғига айтдим. Амосовиям, бошқа академикла-

*Музаффар
аётимиз
санъаткор
юқорига
табассум
жонланиб*

риям керак эмас. Вергул. Эскилар айтмоқчи — ўлим ҳақ экан, пичоқ тагида ўлгандан кўра тинчгина ўлганим яхши! Бу қарорим қатъий ва муҳокамага ҳожат йўқ, азизим! Точка!

Евдокия Фёдоровна нажот истаб, жавдираган кўзларини Расулга тикди. Бироқ Иван Харитонович «гап тамом», деган маънода ҳодадай узун, қоқсуяк қўлини хайрлашгани узатди.

Евдокия Фёдоровна Расулни дарвозагача кузатиб чиқди. Узи врач эмасми, у эрининг аҳволи нечоғлик оғир эканини айтиб, бирпас кўзёши тўкиб олди. Айниқса, Иван Харитоновичнинг ўжарлигидан, операцияга кўнмай хато қилаётганидан нолиди.

Расул бир маҳаллар бутун полк солдатларини мафтун қилган бу хушсурат, мулойим аёлнинг икки букилиб қолган бўй-бастига зимдан тикилиб, унинг кўзёши аралаш айтган гапларига қулоқ соларкан, ҳаётнинг, вақтнинг шафқатсизлиги ҳақида ўйладию, юраги шиғиллаб кетди. У Евдокия Фёдоровнанинг нимжонгина елкасидан қучиб, тасалли берди:

— Кўп эзилаверманг, ҳаммаси яхши бўп кетади, гапимга ишонинг, Евдокия Фёдоровна. Иван Харитонович иродаси бақувват, метин одам. Бу касал енга олмайди уни!

Расул бу гапни юз марта такрорлаб, шўрлик аёлни аранг тинчитди-да, унинг кичкинагина, бироқ ишчининг кафтидай қаттиқ қўлларидан ўпиб, хайрлашди.

Қизик: ҳар қандай касалхонага хос оғир ҳолат ва Евдокия Фёдоровнанинг кўзёшларига қарамасдан, бу учрашув унинг хаёлидаги нотинч ўйлар, ғам ва шубҳаларни анча кўтарган, кўнгли гўё қоронғи уйда шам ёнгандай, ёришиб кетган эди.

УН БЕШИНЧИ БОБ

Ойсулув туш кўрди. Тушида у қалдирғоч бўлиб қолганмиш. Бир хонадоннинг айвонига уя қуриб, полапон очган эмиш.

Ё қудратингдан, дермиш у, ёқасини ушлаб.— Кунни кеча одам эдик, Шоввоз ҳам, болаларим ҳам — ҳаммамиз бани одам эдик, бирпасда қандай қилиб қалдирғоч бўп қолдик? — дермиш Ойсулув, танг қолиб.— Бироқ кўкнинг қудратига шак келтириб бўлмас экан — қалдирғочга айланганлари роппа-рост эмиш. Полапонлари учирма бўлиб қолган; Шоввоз — қалдирғоч уларга хўрак қидириб кетган эмиш. Уя четиде кўниб олган Ойсулув эса уядан чиқиб, учиб кетиш азмида талпинган бир-биридан чиройли шўх полапонларига қараб тўймасмиш... Тўсатдан шифтнинг тоқилари орасидан ўрмалаб келаётган қора илонга кўзи тушиб қолармиш. Қора илон, қиличдай ўткир, ингичка, қип-қизил тилини ялаб, мунчоқдай сарғиш кўзларини ваҳимали ўйнатиб, тобора яқинлашиб келармиш!

Ойсулув — қалдирғоч жонҳолатда нола чекиб, чирқиллаб-чирқираб уяси атрофида чир айланармиш, кейин ўзини ичкарига урармиш. Ичкарида эса уй эгаси, соч-соқоли оппоқ мўйсафид китоб мутолаа қилиб ўтирган эмиш. Шу пайт қалдирғочга айланган Шоввоз ҳам келиб қолармишу, у ҳам шифтдаги қора илонни кўриб, ўзини ичкарига урармиш. Бирга фарёд чекиб, мўйсафиднинг боши узра айланишармиш. Шунда мўйсафид:

— Епирай, бу жонворлар нечук бундай чирқиллашиб қолди? — дермиш ва айвонга чиқармиш. Шифтда уя томон ўрмалаб бораётган қора илонни кўриб, у ҳам даҳшатга тушармиш. Сўнг, мункиллаганча ҳовлига чиқиб, узун хода кўтариб келармишу уяга етиб қолган илонни хода билан туртиб ерга туширармиш-да, этиги билан бошини мажақлаб-мажақлаб ташлармиш...

Ойсулув-қалдирғоч билан Шораҳим-қалдирғоч мўйсафиднинг боши узра чир айланиб, чуғур-чуғур қилиб, ўз тилларида таҳсинлар ўқирмиш-да, уяларига кўниб, эр-хотин маслаҳат қилишармиш.

— Бу хонадон — файзли хонадон, эгаси биз ожиз қушларга

меҳрибон, танти одам,— дермиш Шоввоз.— Аммо қора илоннинг ҳам авлод-аждодлари бор! Илонлар жуда қасоскор бўлади. Агар биз бу ерда қоладиган бўлсак, улар албатта келади, шунда бизни ўз паноҳига олиб, бошимизни силлаган бу хонадоннинг ҳам тинчи бузилади. Шу боис бу ердан тезроқ учиб кетайлик. Полапонларимиз уча оладими, Сулувжон?

— Уча олади. Ижозат берсак ҳозироқ учиб кетади, фақат озгина ёрдам керак, холос,— дермиш Ойсулув. Бу гапни эшитиб, полапонлар ҳам:

— Уча оламиз, уча оламиз! — деб чирқиллашар эмиш.— Рухсат берсаларингиз бас — ўз кунимизни ўзимиз кўрамиз!

— Учинглар бўлмаса! — дермиш Шоввоз.— Биз ота-оналарингдан рози бўлинглар, ўз кунларингни ўзларинг кўринглар! Мен сенларнинг кўйинларингни пуч ёнқоқлар билан тўлдирмоқчи эмасман. Йўлларинг осон бўлмайди. Бу йўлда яхшилар ҳам учрайди сенларга, ёмонлар ҳам. Яхшиларга яхшилик қилинлар, ёмонлар эса... кимки яхшиликка ёмонлик қилса, ёмонлик қайтади. Илпоё ёмон бўлинглар, омад ёр бўлсин сенларга! Сулувжон билан мен эсам... сенларни учирма қилгунча кўлимиздан келганини аямадик. Қилган хизматларимиз учун биттаю битта истагимиз — дилозорлик қилган бўлсак, кечиринглар, рози бўлинглар биздан!

Полапонлар: «Розимиз, розимиз!»— деганларича битта-битта учиб кетишармиш. Шунда Шоввоз уларнинг орқасидан ғамгин тикилиб қолармишу ёнида йиғлаб ўтирган Ойсулув-қалдирғочга қарармиш.

— Йиғлама, азизим, йиғлагунча уларнинг бахтини тила! — дермиш.— Энди бу оилага яхшилик тилаб, биз ҳам уни тарк этайлик, токи бизнинг дастимиздан илонлар қаҳрига учрамасин бу оила!

Улар кўп йиллар уя қуриб, полапон очган бу хонадонга бахт ва омад тилашармишу баробар осмонга парвоз қилармиш. Шунда ажабо: иккиси ҳам қалдирғочдан, бир жуфт оққушга айланармиш, айланармишу булутлар сари парвоз қилиб, мовий осмон тагида ёнма-ён сузиб кетармиш!..

Шунда Ойсулув яна ҳайрон бўлармиш: «Ҳозиргина қалдирғоч эдик, энди нега оққуш бўп қолдик, қудратли эгам?»— деб кўкка илтижо қилармиш. Бироқ оққушга айланиб кўкка парвоз қилишнинг нашидасига мафтун бўлиб, бу ўйларини унутармиш. Шу-шу, икки ажралмас оққуш, ўзларини гўё елкандай енгил, бехатар, саодатли сезиб, неча-неча шаҳарлар, қишлоқлар, тоғ ва дарёлар устидан учиб ўтишармиш. Бир маҳал пастда атрофи баланд оқ тераклар билан ўралган мовий бир кўл кўзларига чалинармиш.

Шунда Шоввоз: ке, Ойсулув, шу кўлга кўнайлик. Агар бу ердаги одамлар яхши бўлса, биз паррандаларга завол қилмаса, шу ерга макон қурайлик. Ажаб эмаски, кўлда сувилону бошқа махлуқлар кўп бўлса, деб таклиф қилармиш.

— Майли, сиз нима десангиз шу-да,— дермиш Ойсулув-оққуш. Улар энг чеккадаги энг баланд оқ теракка кўниб дам олармиш-да, эр-хотин кўл соҳилида макон қуришнинг режасини тузармиш. Бироқ шу пайт, пастда икки киши кўринармиш, биттаси қуролсиз, биттасининг елкасида милтиғи бор эмиш. Улар терак ёнидан ўтаётганларида қуролсиз одам тўсатдан оққушларни кўриб қолармишу тўхтаб:

— Ана, қара, оққушлар кепти қишлоғимизга! Яхшилик аломати бу! — дермиш қувониб.— Ёз яхши келади, ҳосил мўл бўлади!

— Қани-қани? — дермиш милтиқли киши ва апил-тапил елкасидан милтиғини олармиш.

Шунда Ойсулув ялт этиб пастга қараса — милтиқли одам Музаффар, милтиқсиз ўзларининг қўшниси Расулжон ака эмиш!

— Милтиғингни қўй, тентак! — дермиш Расулжон ака, лекин Музаффар Фармон унинг гапига кирмай, шоша-пиша милтиғини шақирлартармиш.

Буни эшитган Шоввоз ҳам қанотларини патир-путир қилиб:

— Кетдик, Ойсулув, бу ер бизга тўғри келмади, Фармонов бор жойда бизга тинчлик йўқ! — деб осмонга парвоз қилармиш. Унинг кетидан Ойсулув ҳам апил-тапил қанот ёзармиш. Бироқ шу пайт «пақ»

этанговуш эшитилармишу, Ойсулув кўкрагида тоқат қилиб бўлмас бир оғриқ сезиб, пастга тошдай қулай бошлармиш.

Шоввоз, фарёд чекканича, ўзини унинг тагига уриб, Ойсулувни ушлаб қолишга уринармиш. Ойсулув ҳам жон-жаҳди билан қанот қоқиб, қулаб тушмасликка ҳаракат қилармиш, бироқ кўксидаги оғриққа дош беролмай, аҳволи забун, тобора пастлаб бораркан:

— Рози бўлинг, лочиним,— деб зор-зор йиғлармиш.— Мен сиздан розиман! Сиз ҳам мендан рози бўлинг!

Шоввоз, гарчи ердаги Музаффар Фармон милтиғини энди унга ўқталаётган бўлса ҳам, терак атрофида чарх уриб:

— Э, номард инсон — от! — деб чирқирармиш. — Ойсулувни отдингми, мени ҳам от! Ойсулув сабаб рақобат ўтида қовурилган эдинг, мана энди ниятинга етдинг, номард!..

Ерга қулаб тушган Ойсулув Шоввознинг бу нолаи фиғонини эшитиб: «Йўқ, лочиним, ундай деманг! — Мен сиздан минг бор розиман. Сиз ҳам рози бўлинг-у, бу номарддан қочинг. Сиз ҳали бахтли бўласиз, мен бўлмасам, бошқа бир Ойсулувни топасиз. Биттаю битта тилагим, мени унутманг! — деб қичқирмоқчи бўлармиш. Бироқ кўксидаги оғриқ кекирдагидан ғиппа бўғармишу, ичидаги дарди дастони бўғизиди қолармиш...

* * *

Ойсулув худди тушида кўрган қора илон қўйнига кираётгандай туюлиб, саросима ичида уйғониб кетди. Унинг юраги гурсиллаб урар, бутун аъзойи баданини совуқ тер босганди!

У беҳол қўлларини тўшакка тираб, ўрнидан турмоқчи бўлди, бироқ туролмади, ёстиқдан аранг кўтарган зим-замбил боши «шилқ» этиб қайта жойига тушди.

Тонг яқинлашиб қолган, ён-вердан хўрозларнинг қичқирғи эшитилар, кичрайиб қолган олмадеккина ой шуъласида хона ёп-ёруғ, олам чуқур сукутга чўмган, фақат икки томонида ухлаб ётган икки суюкли неварасининг сокин, беғубор пиш-пиши эшитиларди, холос.

Ё тавба! Не туш бу? Полапонларнинг уясига ўрмалаб келаётган қора илон! Осмонга ўқ узиб, унинг кўксини тешган Музаффар Фармон! Оққуш тимсолидаги Шоввознинг юракни чок қилувчи аччиқ фарёди!

Субҳи козиб кўрган туш хосиятсиз дегувчи эдилар. Бу кўргуликлар етмагандай, яна не синоат бор уларнинг бошида? Йўқ-йўқ, марҳум мушфиқ бувиси айтгучи эди: «Тушни сира ёмонга йўйманглар, болам, одамнинг тушига ҳар нарса кираверади, тушингда не кўрсанг ҳам эзгуликка йўя бер, яхшига йўйсанг яхшилик келади, ёмонга йўйсанг — ёмонлик!..»

Йўқ, ёмонликка таъмир қиладиган туш эмас бу!.. Уяларига ўрмалаб келаётган қора илон бўлса, уни анов меҳрибон мўйсафид хода билан туртиб тушириб, бошини мажақлаб ташлади. Яхшиликка бу!.. Кейин полапонларини учуриб, ўзлари ҳам бирга-бирга учишди. Тубсиз осмон тагида бамисоли оқ елкандай ёнма-ён сузишди, фақат кўл бўйида йўлиққан уйнинг куйгур Музаффар! Унинг отган ўқидан чирқираб йиқилганию, Шоввознинг юрагини ўқдан баттар тилка-пора қилган аччиқ фарёди! Ишқилиб, бало-қазодан ўзинг асрагайсан, ўзинг паноҳингга олгайсан яратгучим!..

Катта қизи, умри узоқ бўлсин, бошига бир чойнак кўк чой қўйиб қўйган экан, Ойсулув бошини ёстиқдан аранг узиб, бир қултумгина ичдида, яна ўзини ёстиққа ташлади.

Совуқ чой кўнглини сал равшан қилиб, юрагини чулғаб олган қора ваҳимани хиёл тарқатди, олмадеккина ойнанинг сутдек шуъласида катта чорхари уй боягидан ёришгандай, икки ёнидаги невараларининг пиш-пиши яна ҳам осойишта ва ёқимтойроқ туюлди.

«Садағаларинг кетай, полапонларим! Умрларинг узоқ бўлиб, бало-қазодан ўзи асрасин сенларни! Илоё бошларингга мусибат тушмагай,

тушса қабримда тинч ётолмайман, бувиларинг ўргилсин, полапонларим!»

Ойсулув, кўзига беихтиёр ёш келиб, томоғи ғиппа бўғилдию, невараларининг бошларини аста силаб қўйгиси келди, бироқ уйғотиб юборишдан қўрқиб, бу ниятидан қайтди...

Қизиқ: марҳум бувиси айтгандек, Ойсулув яхши нарсаларни ўйлаб бошласа нигоҳи олдидаги ғубор хиёл тарқаб, кўнгли чироғ ёққандай ёришар, ёмон ўйларга борса яна юраги сиқилиб, дарди дунёси қоронғилашар эди.

Ажаб туш! Минг йил ўйлаганда ўйга келмайдиган гаплар! Аввал қалдирғоч бўлиб полапон очармишлар, кейин оққуш бўлиб узоқ элларга учармишлар! Ё тавба! Ойсулув болалигида кўрган тушларида қуш бўлиб кўп учарди. Бу тушлар аксар ҳолларда ваҳимали бир нарса билан бошланарди: ё бирорта қутурган ит ё сузонғич бузоқ таъқибидан додлаб қочарди, кейин, қутурган ит ё бузоқ мана-мана қувиб етаётган пайтда Ойсулув тўсатдан бирда лайлакка, бирда каптарга айланиб: «пар» этиб учардию итларни доғда қолдириб, осмонга парвоз қилар, кўкда умбалоқ ошиб ўйнардди... Шунда уйғониб кетганида ўзини чиндан ҳам қушдай енгил, қушдай беташвиш, беғубор сезарди. Энди эса оққушга айланибди, ёлғиз у эмас, жуфти ҳалоли Шораҳим ҳам оққушга айланиб бирга-бирга, ёнма-ён парвоз қилишди...

«Шоввоз» деган номни Шораҳимга марҳум бувиси қўйганди!..

Бу номни бувиси ўша машъум уруш йиллари, даштда, Шораҳим ўзини от тагига ташлаб, чирқираб йиғлаган Ойсулув билан бувисининг машоқ тўрваларини Пўлат папканинг қўлидан тортиб олиб берганида қўйганди! Шораҳим ўша паллада чиндан ҳам бамисоли бир шунқор бўлиб кўринганди. Ойсулувга! Ҳануз эсида: Шораҳимнинг дастлабки ҳамласидан ўзини ўнглаб олган Пўлат папка, иккинчи бор унинг устига от солиб келиб қамчилай бошлаганида, пешонаси тилим-тилим бўлиб, юзи қора қонга бўялган Шоввоз бир сакрашда унинг қўлидан қамчисини юлиб олгану, ўзига шердай ташланган эди у!

Шу-шу, тунов куни даштда бир кулиб, бир хўрсиниб эслаганларидек, энди саккизинчи синфни битириб тўққизинчига ўтган Ойсулув ҳадеб Шораҳимни кўргиси келаверадиган, девор орқасига яшириниб, унинг йўлларини пойлайдиган бўлганди. Сўнгра... сўнгра бир кун — сира эсидан чиқмайди, қирқ тўртинчи йилнинг охири эди, — қишлоқдан бир йўла қирқ йигит урушга кетадиган бўлишди.

Ажаб ҳол: Ойсулув энди ўйлаб қараса, улар тунов куни ҳазрат Уккошага кетаётиб тўйиб-тўйиб дардлашганларида кўп нарсани эслашибди-ю, энг қизиқлари ёдларидан чиқибди.

Ҳануз хотирасида: йигитлар эртага йўлга тушадиган куни оқшом урушга отланганлар орасидан бир йигит бўза солиб, ҳаммаларини чақирган, улар орасида Шораҳим ҳам бор эди.

Зиёфат берадиган йигитнинг синглиси Ойсулувнинг энг яқин дугонаси, улар бир синфда ўқишарди. Шу баҳона, Ойсулув ҳам уларникига борди. Шунқорлар бир уйда, Ойсулув билан дугонаси бошқа хонада ўтириб, йигитларга кўринмай, уларга хизмат қилишди: жўхори бўтқа пиширишди, тутмайиз, олмақоқи, сўк қўшиб қаттиқ нондан толқон қилишди, ҳақиқий чой ўрнига кийик ўтидан чой дамлаб беришди. Ойсулув уларидан чиқаётганида Шораҳимга хат ёзиб, кўкрагига яшириб қўйганди. Хатда шундай сўзлар бор эди: «Жон Шораҳим ака, ой бориб омон келинг. Токи соғ-саломат қайтмагунингизча, сизни соғина-соғина, кўзларим тўрт бўлиб йўлингизга тикилиб ўтираман. Ойсулув.»

Ойсулув, ҳар қанча уринмасин, бу хатни Шораҳимга беролмади, уни берадиган қулай маврид ҳам бўлмади. Ниҳоят, йигитлар хайр-маъзур қиладиган пайт келди, Ойсулув юрак сирини пинҳон тутишга ҳарчанд уринмасин, тутолмади, дугонасига ёрилишга мажбур бўлди. Дугонаси Ойсулувга ўхшаган тортинчок, камсуқум, уятчан эмас, синфларида энг шаддод, энг шўх қиз эди, Ойсулувнинг қўлидан хатни юлиб олди-да, уйдан чопиб чиқиб кетди. Сал ўтмай, ташқарида гурс-гурс залворли қадамлар эшитилдию эшик шарақлаб очилиб, остонада... Шораҳим кўринди. Бўйи

эшикнинг кесакиси баробар, кўкраклари темирчининг босқонидай кенг, юзлари зиёфатдан бўғриққан, кўзлари аллақандай ички бир қувончдан чарақлаб кетган Шораҳим остонадан ҳатлаб ўтди-ю, лолу ҳайрон бўлиб тўхтади. Чунки Ойсулув, гурс-гурс залворли қадамларни эшитгандаёқ юраги ҳаприқиб, таҳмонга тутилган гулдор палак орқасига яшириниб олган эди!

Шораҳим елкасини учуриб, орқасига қайтмоқчи бўлди-ю, Ойсулувнинг палак тагидан чиқиб турган оёқларига кўзи тушиб, бир ҳатлашда етиб келди. Палакни юлқиб очди-да, Ойсулувнинг қўлларидан ушлаб, кўзларига мўлтираб қаради:

— Сулув! Сулувжон! — деди у, энтикиб. — Хатингда ёзганинг ростми? Кутасанми?

Ойсулувнинг кўзига мўлт-мўлт ёш келди.

— Кутаман. Йўлингизга кўзим тўрт бўлиб, соғиниб-соғиниб кутаман, Шораҳимжон ака!

Шораҳим, бамисоли темирдек қўллари билан Ойсулувнинг белидан шартта қучиб ўзига тортди-да, аввал чап юзидан, сўнг ўнг юзидан ўпди, вужуди гўё чўққа айланиб, лабларидан, бўйинларидан ўпаркан, бир сўзни, ёлғиз бир сўзни энтикиб-ҳансираб такрорларди:

— Сулувим! Сулувжоним, Сулувим!..

Ойсулув аввал қушдай питирлаб, унинг қучоғидан чиқишга уриниб кўрди, кейин Шораҳимнинг асов эҳтироси унгаям юқдию, бирдан бўшашиб, ихтиёрини Шоввозга берди.

— Сулувим! Эртага майдонга келасанми? Мени кузатиб қўясанми, Сулувжон?

— Бораман, Шораҳим ака, албатта бораман!

— Сувратинг борми, Сулувжон?

— Сувратим... сувратим йўқ... — Ойсулув, суврати бўлса ҳам беришга ийманди. У маҳалларда қизларнинг йигитларга суврат бериши, йигит билан қовушганини ошкор этиш билан баробар эди!

— Аттанг! — деди Шораҳим, астойдил оғриниб. — Сувратинг бўлганда бўйнимга тумор қилиб осиб олардим. Сени соғинган чоғларимда сувратинга қараб дийдорингни кўргандай бўлиб юрардим, Сулувжон!..

Эртасига қишлоқ аҳли кентга йиғилиб, йигитларни кузатиб қўйди. Мўйсафидлар, диллари чок оналар дуо ўқишиб, эзгулик тилашди, қовушганларига бир ҳафта ҳам бўлмаган ёш-ёш келинчақлар араваларнинг шотиларига ёпишиб, отларнинг юганларига тармашиб, фарёд чекишди, Ойсулувга ўхшаган қизалоқлар эса уввос тортиб йиғлашдан уялишиб, бир чеккада унсизгина мўлтайишиб, кўзёшларини қулт-қулт ютиб кузатиб қолишди. Шунда бошқа йигитлар ўз суйганларига яқинлашишга юраклари бетламай, узоқдан кўз уриштиришиб, қўл силташиб, имо-ишора билан видолашган, Шораҳим эса ҳеч кимдан тап тортмай қизларнинг олдида дадил бостириб борган, улар билан битта-битта қўл бериб хайрлашаркан:

— Биз қайтиб келгунча бесабрлик қилиб, бирорта чол-полга тегиб юрманлар-а, кейин пушаймон бўласанлар! — деб ҳазиллашганди. — Ҳали мени айтди, дейсанлар: ҳаммамиз эсон-омон қайтамиз! Шунда ҳар биримиз битта-биттангни қулоққиналарингдан тишлаб, ҳар оқшом вадаванг тўй қиламиз қишлоқда!

— Иншоолло, иншооло! — дейишди унинг чақмоқдай сўзларини эшитиб турган қариялар.

— Илоё айтганинг келсин, болам, фаришталар омин, десин гапларингга, — деб дуо қилишди кампирлар. Шораҳимнинг ҳазилларига биров кулса, биров кўзига ёш олди. Навбат бир чеккада баёвгина мўлтайиб, ўзи тўқиган тивит рўмолининг учларини ўйнаб турган Ойсулувга келганда, Шораҳим унинг қўлини қаттиқ қисиб: Нима қилдинг? Сувратингни олиб келдингми? — деб секин қулоғига шивирлади.

Ойсулув уятдан «дув» қизариб, қўлини тортиб оларкан, вужудига олов тафти ургандай бўлиб:

— Йўқ, йўқ! — деб бош чайқади. Аслида эса у битта сувратини

кўкрагига солиб келган, бироқ, соддалик ўлсин, уни дугоналари олдида кўкрагидан чиқариб беришга уялган эди! Шораҳим афсус чекиб, бир хўрсиниб қўйди-да, Ойсулувнинг қўлларини оғритиб қисиб, аравалар кетидан чопди... Ойсулув кейин билса, анов... ҳозиргина тушида уни отган Музаффар Фармон, суратини аълочилар доскасидан ўғирлаб опкетган экан. Кейин Япон урушига борганларида йўлда уни Шораҳимга кўрсатиб: Ойсулув «сени кутаман» деса ҳам, менга ваъда берган деб, Шораҳим шўрликни роса қовурган экан!..

Йўқ, Ойсулув Шораҳимдан бошқа ҳеч кимга сўз ҳам берган эмас, сурат ҳам. У ёлғиз Шораҳимни деди, Шораҳимнинг йўлларига интизор бўлиб, Шораҳимдан келган ҳар бир хатни қош-кўзларига суртиб, салкам беш йил кутди. Чунки у маҳалда солдатлар ҳозирги йигитларга ўхшаб икки йил эмас, уруш тугагандан кейин ҳам узоқ юртларда хизмат қилишган, ҳатто бирор марта отпусага ҳам келишмаган эди!

Унгача Ойсулув мактабни битирди. Узиям, одамларнинг айтишларича, кўзга яқин қиз бўлди. У бир ўйи мактабдан кейин Тошкентда ўқисам ҳам деди. Бироқ, қари бувисини кимга ташлаб кетишини билмади, қолаверса... Шораҳимнинг кўнглини оғритгиси келмади. Нима бўлсаям суйганим билан баробар бўлай деди, ўқисак бирга ўқийлик, ишласак бирга ишлаб, аравани бирга тортайлик, деди.

Ойсулув шў тўхтамага келди-да, кўнгил розларини жиловлаб, қишлоқда қолди. Аввал бригадада ҳисобчилик қилди. Кейин дастхати чиройлигина, ўзи ўқимишли-уқувлигина экан дейишиб, идорага ҳисобчига ёрдамчи қилиб олишди...

Ойсулув дам хаёл денгизига шўнғиб, дам ундан чиқишга талпиниб, шифтга тикилиб ётаркан, гоҳ бу эсдаликлардан кўзларига ёш олар, гоҳ юрагига гўё нур тушиб, назарида кўксидаги беаёв санчиқ хиёл босилгандай туюларди.

Унгача нималар бўлмади? Кимлардан совчи келмади? Ойсулув ҳаммасига рад жавоби бераверди-бераверди. Бир сафар эса (буни у ҳатто Шоввозга ҳам айтмай, сир тутиб келади) уни опқочиб кетмоқчи ҳам бўлишди.

Қўшни қишлоқ раисининг ўғли, чаласавод нодон бўлса ҳам гўрга, туппа-тузук жойларда ўқиган, шаҳар милициясида ишлаб юрган барзангидай йигит, Ойсулувни қай балодан ҳам кўриб қолган экан, аввал совчи устига совчи юборавериб, эшикларининг турумини бузди. Кейин... бир куни (ўшанда ҳам мана шундай кеч куз, йўқ, куз эмас, ёз эди!) ойсиз, қоронғи тун эди, улар бувиси иккиси катта ҳовлида супада ухлаб ётишарди.

Бир пайт, Ойсулув тасир-тусир қадам товушлардан уйғониб кетдию, пахса девордан бирин-кетин сакраб тушган учта қора сояни кўриб қолди. Афт-башараларини боғлаб олган бу қора кўлагалар девор тагида бир зум пусиб тургач, аста улар томон кела бошлашди.

Ётган жойида тошдай қотиб қолган Ойсулув ёнидаги бувисини туртиб уйғотишга аранг мадори етди, сўнг, ваҳима босиб: «Войдод, босмачи!» деб додлагани эсида, у ёғи нима бўлди! — эсида йўқ, фақат соялар уни мушукдай эзғилаб оғзига латта тикқанларини билади, холос. Бир маҳал ҳушига келса... уйларида ётибти. Чироғ ёқилган, уй тўла аёл-эркак, қўни-қўшнилари...

Кейин билса бувиси, майиб-мажрух, нимжонгина бувиси қароқчилар Ойсулувни ўраб-чирмаётганларида чопқиллаб бориб, шотидан томга чиқиб олибди. Томда жўхори қуритадиган эски мис лагану, ёғоч чўқмор бор экан. Чўқмор билан мис лаганни даранглатиб уриб, дод солаверибди, дод солаверибди. Қароқчилардан биттаси югуриб бориб, нарвонга ёпишган экан, кампир нарвонни унинг бошига ағдариб юборибди-да, яна мис баркашни уриб, айюҳаннос кўтараверибди, кўтараверибди!

Бирпасда ён-вердаги қўшнилари югуришиб чиқишибди. Итлар акиллашиб, ярим қишлоқ оёққа турибдию, қиз ўғрилари бошларини олиб аранг қочиб қутилишибди!..

Ҳа, дунё ўзи шунақа экан! Одамнинг жони тошдан қаттиқ деганлари

ҳақ рост экан, инсон ҳамма нарсага чидайверар экан, чидайверар экан. Яхшиликка ҳам, ёмонликка ҳам бардош қилаверар экан! Тоқати тош экан одам боласининг!

Ниҳоят, тўрт йил ўтиб, «бешинчи йилнинг охирида, узоқ юртдан: «Хизмат муддатини отқардик, яқинда бориб қоламиз», деган хушxabар келди. Кўкка минг шукрки, бу хушxabар келганда бувисининг кўзи тирик эди. Мушфиқ-муштипар кампир! У ҳар оқшом гапни: кўзим тириклигида сени ўз кўлим билан пешонанга ёзилган жуфтинга топшириб ўлсам розиман, мабодо тўйингни кўролмай ўлсам гўримда тинч ётолмайман, Сулувжон! — деган илтижо билан бошлаб, шу илтижо билан тугатгувчи эди, шўрлик!

Ҳақиқатан, бу хушxabардан кейин ҳар бири йилга татиган бир ҳафта ўтди. Бир шом пайти уйларига мана шу Музаффар, ёшлигида унга ошиқу беқарор бўлиб юрган, ҳализамон тушида унга ўқ отган Музаффар Фармон кириб келди.

Кийимларининг тугмалари тилладай ялтиллади, оёғидаги хром этиклари аломат фарчиллади, ўзиям... мўйловча қўйиб, жа олифта йигитчага айланган. Ойсулув у билан кўришаркан, кўзи тўрт бўлиб эшикка қаради.

— Яхши келдиларингизми?

— Кўриб турибсан-ку! Яхшиманми? — кулди Музаффар, чиройли мўйловчасини бураб.

— Улар-чи... Шораҳим акамлар?..

— Шораҳим акангиз шаҳарда қолдилар...

— Нега? — деди Ойсулув юраги увушиб.

— Негаки, ўша томонлардан маржа олиб келганлар акамлар! — деб кулди Музаффар, кулди-ю, Ойсулувнинг юзи девордай оқариб кетганини кўриб: — Йўқ, йўқ, ҳазиллашдим, Ойсулув, ҳазиллашдим, — деди дарҳол. — Ўхшатмаса учратмас деганларидек, хўп одамга учрагансан-да, Ойсулув. Соғ десанг соғ эмас, дарвеш десанг дарвеш эмас! Урушда юрганларида, эсон-омон элга қайтиб борсам... уруш йиллари эшак қарвонларда ғалла ташиган йўлларимдан яёв юриб, қишлоққа пиёда кириб бораман, деб қасам ичган эканлар! Уламан саттор шу қасамимни бузмайман, деб, шаҳарда қолди. Ҳозир йўлда, эрталаб етиб келади. Биз Расул иккимиз машинага тушиб келавердик. Гап шу, Ойсулувхон. Эртага кўрасан, дарвешингни!..

Музаффар бунинг ҳаммасини қандайдир ҳазил аралаш пинҳона бир алам билан айтди-да, совуққина хайрлашиб чиқиб кетди. Қани энди, Ойсулувнинг уйқуси келса! У тун ярмигача тиканда ётгандай у ёқдан бу ёққа ағанаб ётди, кейин аста туриб, эгнига камзулини ташлади, оёғига этикчасини кийди-да, ухлаб қолган. Бувисига билдирмай, секин уйдан чиқди. Ё тавба! Ушанда ваҳим босмаганини айтинг! Ойсиз зимистон тун, қишлоқ ўлик уйқуда эди. Ойсулув қоронғида қоқиниб-суриниб, бирда секин юрса, бирда югуриб, тонг чоғи... қишлоқдан беш-олти чақирим йироқдаги ёвшанзор тепаликка етиб борди. Тепа устида бир ҳовучгина сув чиқадиган булоқча бўлиб, булоқча ёнида қариб-чириб, икки букилиб қолган чолга ўхшаш бир туп кекса тут ўсарди. Ҳали қоронғи эди, тут тагида аллақайси бир авлиёнинг қабри ҳам бор эди. Бироқ Ойсулув на қоронғи тун шарпаларидан хавотирланди, на тепасидаги архар мугузиде оқ латталар ҳилпираган ёлғиз қабрдан чўчиди!..

Сал ўтмай, қоронғида тап-тап этган оёқ товушлари қулоғига чалингандай туюлди. Ҳали одам соясини кўрмасданоқ Ойсулувнинг бесаранжом юраги бу Шораҳимнинг қадамлари эканини сизди, сиздию у кўриниши билан тут панасидан ўқдай отилиб чиқди. Ҳозир Ойсулув ўшанда нима бўлганини, Шораҳим нималар деганини билмайди. Унинг эсида қолган биттаю битта нарса... ўзини тутолмай уввос тортиб йиғлаб юборгани, Шораҳим ҳарчанд юпатмасин, сочларидан силаб, юзларидан, лабларидан ўпиб, ҳарчанд тинчитишга уринмасин, ўпкаси тўлиб ўксиб-ўксиб йиғлаганлари эсида, ҳануз эсида!

Йўқ, Ойсулув бу ёруғ дунёга келиб кўрган кунлари, Шораҳимни

танлаб, бошидан ўтган яхши-ёмон кунлари, булардан ҳеч қачон нолиган эмас, ҳатто кейинги йиллар оғир дардга чалиниб, мана ҳозир не аҳволда ётганида ҳам, нолияггани йўқ. Бир аёл бахтли бўлса, шунчалик бўлар!..

Рост, гоҳо-гоҳо, кино ва китобларда, телевизорда ёшликдаги Ойсулувдай кўхлик қиз-жувонларни кўрганда ҳаваси келади. Ойсулув билади: булар совуқ сувга қўлларини урмай умрларини ўйин-кулги, кайфи сафода ўтказишади. Дунё кезишади. Фаройиб юртларни, Ойсулув фақат мактабда, география дарсида ўқиб, хариталардагина кўрган ва номлари қулоқларида бошқача жаранглаган шаҳарларни, Париж, Лондон, Римларни бориб кўришади, оромбахш кемаларда, жаннатмонанд жойларда истироҳат қилишади, оғашларини суришади. Ойсулув эса... фақат бир марта, унда ҳам Шораҳимни қайси бир қурултойга қақиришганда унга эргашиб, Тошкентга тушди, холос. Кейин эса... бу дарди-бедавога дуч келиб, катта докторларга кўринсам, деб орзу қилганида ҳам орзусига етолмади. Бирда иш деб, бирда рўзғор деб, яна бирда ёнида мушукваччалардай пишиллаб ухлаётган мана шу полапонларни деб, ҳануз ҳатто тузукроқ докторларга ҳам кўринолмади. Энди кўрина оладими, йўқми — олло билади!.. Ҳатто тегиб турган жойда ҳазрат Уккошага чиқиб, унинг иссиқ сувига тушман деб турганда, омон бўлгур келини сабаб, бу ниятига ҳам етолмади. Майли, Ойсулув келинидан ҳам гина қилмайди. Уям ёш нарса, униб-ўсгиси келар, машиналар миниб, одамларга раҳнамолик қилгиси келар! Бунга Ойсулув бир нима деса... эл оғзига элак тутиб бўлмайди, доғулилик қилди, дейишлари турган гап. Майли, унсин, ўссин, илоё ўз фарзандларига ўзи бош бўлсин... Ойсулув ошини ошаб, ёшини яшаб бўлди. Шораҳимга тегиб, лочиндай ўғил, бир-биридан сулув, суқсурдай-суқсурдай уч қиз кўрди, набиралари эса ўнтадан ошиб кетди. Шулардан иккитаси, мана, худди онасига суйкалган кўзичоқлардай бағрига кириб, пишилаб ухлаб ётибди! Шуларнинг умри узок бўлсин, ишқилиб! Бу ёқда булару у ёқда ўғли Шоқосим омон бўлсин. Тушига кирган бу қора илон даф бўлсину, Шоқосим эсон-омон соғайиб, ҳеч нима кўрмагандай бўп кетсин ишқилиб! Уғлига келган фалокат илоё Ойсулувга урсин! Фарзанд доғини кўрмай ўлса бўлди, Ойсулув! Бундан бошқа кўкдан тилаги йўқ унинг!.. Агар Шоқосимга бир нима бўлса... Ойсулув бир кун, бир соат ҳам туролмайди бу дунёда!.. Йўқ, йўқ, илоё ўғлига келган бало Ойсулувга келсин, Ойсулувга!..

Ё тавба! Унга нима бўлди бугун? Нега юраги худди биров елкасига пичоқ санчгандай қаттиқ оғрияпти, шундай оғрияптики, қимир етолмайди. Боя бошини ёстиқдан уза олган одам, энди ёстиқдан ҳам кўтаролмайди. Бу ҳам етмагандай кўнгли озиб, ҳадеб қусгиси келаяпти, қайдандир келган қора ваҳима боя тушида кўрган қора илондай қўнига ўрмалаб кириб, бемажол жисмини совуқ тер босаяпти!.. Не чора? Темирни занг, одамни қайғу емирар, деганлари шу экан-да! Бу дардисар қайғу еб бўлди уни!

Ойсулув бу ваҳима чангалидан қутулишга жон-жаҳди билан уриниб, хаёлини яна ёшликка, Шораҳим билан турмуш қурган беғубор, беташвиш йилларга буришга уриниб кўрди. Бир зум бунга олмади ҳам. Шунда ўша йиллар офтоб тўла баҳор кунларидай ёруғ, нурафшон туюлдию, шикаста юраги бир он ором олди.

Ёдига тўйлари тушди. Шораҳим фронтчи дўстлари билан, бир ёнида Музаффар, бир ёнида анави Тошкентдаги катта олим Расулжон ака, карнай сурнаю болаларнинг қийқириғи остида от ўйнатиб келди. Янгалар уларни Ойсулув ўзи тиккан сўзана ва палаклар билан ясантирган ичкари уйга олиб кириб меҳмон қилишди...

Ойсулув эса... мажруҳ бувисини ёлғиз ташлаб кетаётганидан кўнгли вайрон, йиғлайвериб кўзлари дўмбира бўлиб кетган эди. Қулоғига на карнай-сурнай кирар, на қиз-келинчаларнинг ёр-ёри. У муштипар бувисининг бағрига суқулиб олган, бувиси шўрлик эса, Сулувжонининг тўйини кўролмай урушда ўлиб кетган ўғлини йўқлаб, унсиз тебранар, гўё сўзсиз бир куйни куйлаётгандай товушсизгина йиғлар, бетиним, бетаскин йиғлаб, кўкдан Ойсулувнинг бахтини тиларди!..

Бир маҳал Ойсулувни олчиқиб, йигитларга топширгани янгаси кирди.

Шунда Ойсулув (одам боласи қизиқ экан-да!) Шораҳимга ўзи кўнгил қўйиб теккан, унинг йўлини салкам беш йил пойлаган Ойсулув уввос тортиб, ўзини бувисининг бағрига отди. Бувиси ҳам уни маҳкам қучоқлаб олди! Қани бир-бирини қўйиб юборишсин-чи улар! Бўлди йиғи, бўлди йиғи! Охири уйга бошқа хотинлар кириб, кампирга: «бу-ку ёш, сизга нима бўлди, моможон? Кўзёши қилганча бахтини тилаб дуо қилсангиз-чи, энажон?» — деб аранг ажратиб олишди...

Ташқарида вағир-вуғур, қий-чув, хуррам қийқириқ, бир томонда йигитлар, бир томонда ёр-ёр айтган қиз-жувонлар... Юзига учлари узун оқ гижим рўмол ташлаб олган Ойсулувнинг кўзига ҳеч нарса, ҳатто Шораҳим ҳам кўринмас, у худди онасидан айрилаётган бўталоқдай ҳадеб орқада қолган бувисига талпинар эди! Бир маҳал уни ер депсиниб, гижинглаб турган от ёнига бошлаб боришди. Шунда йигитларнинг ҳазил аралаш шодон қийқириқлари янгради:

— Қани кучингни кўрсат, Шоввоз! Белга эҳтиёт бўл, оғайни, бел чиқиб кетмасин, бел!

Йигитларнинг бундай дейиши бежиз эмас, Ойсулув нозиккина, озгингина бўлса ҳам бўйи новдадек тик, новчагина қиз эди. У ҳали бу ҳазиллардан ўзига келмаган ҳам эдики, Шораҳим бир қўли билан белидан шартта қучиб, бир қўлини оёқлари остидан олиб, «хап!» деб хитоб қилди-да, бир силтанишда Ойсулувни ердан узди, сўнг: «Балли! Офарин!» — деган жўр садолар остида эгарга ўтқазди... Сойда, мана шу дарвозалари олдида, уларни бошқа оломон кутиб олди. Раҳматли қайнонаси... (қайнотаси Ойсулувнинг отасига ўхшаб урушда ҳалок бўлган) негадир Ойсулувга ўхшаб, йиғлай-йиғлай келинининг у юзидан, бу юзидан ўпиб, бошидан қанд-курс, майда пул сочди. Шундан кейин тангаларнинг жаранг-журунги, чилдирмаларнинг вада-вангию болаларнинг қийқириғига қўшилиб, бу кенг жаҳон ларзага келди!

Тавба, уларнинг биринчи кечалари ҳам жуда қизиқ ўтганди. Чимилдиққа кирган Ойсулув янгалар қанча насиҳат қилмасин, ҳамон йиғлар, ҳозир кириб келадиган Шораҳимдан (ўзи танлаб теккан Шораҳимдан!) азройлдан қўрққандай қўрқиб, бурчакка тикилиб олганди! Назарида, Шораҳим бостириб кирадию унга худди кўзичоққа ташланган оч бўридай ташланиб, ғажиб ташлайди, Шораҳим бўлса... ўзи ундан беш баттар титрар эди! У Ойсулувнинг ёнига тиз чўкиб, ҳануз дир-дир титраган ҳолда аввал кўлларидан, кейин юзларидан ўпди. Ҳар ўпганда «Сулув! Сулувжоним! Нимадан қўрқасан, нега йиғлайсан, Сулувим?» — деб ёлворарди. У ёғи... Шораҳимнинг «Сулув, Сулувжон» деган сўзларидан ийиб, иссиқ бўсаларидан эриб кетган Ойсулувнинг ўзи унинг бўйнидан маҳкам қучоқлаб олдию, эркини суйганига берди. Йўқ, у чиндан ҳам бу дунёга келганидан, Шораҳим билан қовушганидан пушаймон қилмайди!..

Ойсулувнинг назарида, ёшлиқда улардан тотув, улардан иноқ эр-хотин бўлмагандир. Узиям бу хонадонга келин бўлиб тушган кундан бошлаб шундай беминнат хизмат қилди; шундай хизмат қилдики, марҳум қайнонаси ҳар куни ўн марта кўзига ёш олиб дуо қилар, ёмон кўзлардан асрасин деб, гоҳ исиріқ солар, гоҳ туморлар тикиб, Ойсулувнинг бўйнига осиб қўярди...

Ҳа, у маҳалда Ойсулув Сулувжон деса дегудек, ҳам кўҳлик, ҳам қўлоёғи чаққон, ҳамма ҳавас қиладиган суҳсурдек бир келинчак эди. Суяги меҳнатда қотган қўли гул қиз ҳам далани, ҳам уйни гуллатарди. Эри Шоввоз полизда ишласа полизда, боққа ўтса боғда ишлади, боғдорчилик ҳунарини ўрганди. Дарахтларни пайванд, тоқларни хомтоқ қилишгача, қишда мева асраш сирларигача — ҳаммасини ўрганди. Ўз боғларини эса, ҳозир сал қаралмай, дарахтлари қариб қолган боғларини эса у маҳалда мисоли бир жаннатга айлантиришганди эр-хотин! Ҳозир мункайиб қолган анов олмаларнинг таги ям-яшил бедазор бўлар, боғ тепасидан бир ариқ сув кечаю кундуз шарқираб оқиб ётар, унинг бўйидаги қатор шотутлар соясига катта сўри ўрнатилганди. Ҳа, бу боғ шундай сўлим, шундай оромбахш эдики, Шораҳимнинг Тошкентда ўқийдиган оғайнилари ёзда таътилга келганда уларнинг боғидан чиқишмасди. Фақат студентлик

чоғларида эмас, ўқишни битириб уйли-жойли бўлганларидан кейин ҳам хотинчалари билан келиб, ҳафталаб ётиб олишарди. Шундай пайтларда бирга ўсган фронтчи дўстларининг келганидан боши осмонга етган Шораҳим, боғда боғлаб боқаётган энг семиз қўйларини сўярди. Хотинларни тўрга ўтказиб қўйиб, уч йигит ўзлари, бири ўтин ёриб, бири ўчоққа олов қалаб дегандай, палов дамлашар, арча кўмирида жизиллатиб кабоб қилишар, енгларини билакларигача шимариб олган Шораҳим эса қўлида ярим газ пичоқ, шоп мўйловини силаб, қизикчилик қилар, зотан бу гулгун ўтиришларни у «жиннилик» деб атар, кимки нимадандир қовоғини уйса ё бирор нарсадан ҳасрат қилса: «Э, йиғиштир бу даъвойи достонингни! Хафагарчиликдан кейин туғилган, аканг қарағай! Уйнаб-кулиб қолайлик бу беш кунлик дунёда!» деб, боғни бошига кўтариб кулгани-кулган эди.

Ойсулув ўшандай «жиннилик» пайтларида ҳам бир зум тиниб-тинчимас, бир оёғи уйда бўлса... бир оёғи боғда, азиз меҳмонларга елиб-югуриб хизмат қилгани-қилган, бироқ бирор марта нолимаган, ё «чарчадим-ов, адаси!» — деб қовоғини уймаган эди! Чунки бу «жиннилик»лардан эри Шоввоз қанчалик яйраса, Ойсулув ҳам шунчалик яйрар эди! Энди бўлса... мана, салкам бир йил бўптики, бу бедаво дардга чалиниб, ўз ёғларида ўзлари қовурилиб ётибдию бирор марта ўша азиз меҳмонлардан мадад сўраб боришмабди!.. Бу ҳам майли, ўшанда боғларидан чиқмай, жигар кабобларни ямламай ютиб, ариқ бўйида ағанаб ётадиган анави Музаффар Фармоновнинг кўрсатган ўйинлари, доғули фарзандининг эрини хор қилиб ишдан ҳайдаганларийю, ўғли Шоқосимнинг гўлдек хотинига дон ташлаб, ўзини майиб қилиб, катта йўлга ташлаб қочганларини айтмайсизми? Тушида Ойсулувни отиб, Шоввозни қон-қақшатганлари-чи? Епирай! Қайси гуноҳлари, қайси ёзуқлари учун бу мусибатларни раво кўрдинг, э яратган эгам?

Йўқ, битта мен ҳалол, бошқа барча ёмон деб ҳамманинг устига мағзава тўкавериш ҳам гуноҳи азим. Ота-боло Фармоновлар яхшиликка ёмонлик қабилида уларга қанча зўғум қилмасин, Музаффар аканинг хотини Соҳиббахон мурувват кўрсатди. У шўрлик неча марта Ойсулувни ўзи келиб кўрди, дорилар берди, Тошкентга тушишни маслаҳат қилди, ҳатто, агар рози бўлса, ўзим олиб тушаман деди!

Йўқ, Ойсулув, бирда рўзғор деб, бирда невараларим деб, Тошкентга тушолмади, тушганида Расулжон ака ҳам кўкрагидан итармас эди. Катта олим бўлсаям худди эрига ўхшаган оқ кўнгил, муруватли одам. Хотини Манзурахон ҳам Ойсулувга ўхшаган соддагина, дилкаш хотин. Эр-хотин қишлоққа келишса «ўлиб» қолишади, ётиб тонготар дардлашади. Йўқ, ҳаммаси Ойсулувнинг ўзидан бўлди... У ҳеч кимдан, на эридан, на унинг оғайниларидан гина қила олади! Нима бўлса ҳам ўзидан бўлди! Ишқилиб, бу ёғига бало-қазодан асрасин! Қаторасига туғилган уч қиздан кейин кўкдан тилаб олган ёлғиз ўғли эсон-омон соғайиб чиқса, бағрига кириб, пишиллаб ётган манов полапонлари улғайиб учирма бўп кетишса бас, бошқа ҳеч нарса керак эмас, Ойсулувга, ҳеч нарса...

Ё қудратингдан! Бугун нима бўлди унга? Ҳали замон кўкрагининг қоқ ўртасига санчилган пичоқни биров гўё суғириб олдию, юрагининг соғ жойини қолдирмай, беаёв тилкалашга киришди, нафаси бўғилиб, хаёли чувалаша бошлади. У ўлим деган жодугар эшикдан кириб келганини пайқади, бироқ ўзидан эмас, ёнидаги полапонларидан кўрқди. Ё тавба, кеча кечқурун катта қизи: ёнингизда ётай, ойижон, деганда кўнмаган эди, менга ҳеч бало урмайди, уйқунгни бузмай нариги уйда ётавер, болам, деганди. Энди чақирай деса, «иҳ» дейишга ҳоли йўқ. Бу икки норасида унинг ўлиб қолганидан беҳабар, бағрига кириб ётаверишса нима бўлади? Билиб қолишса юраккиналари ёрилиб кетмайдими? У ёқда Шоқосим нима бўлади? Эри шўрлик-чи! Наҳот, ёвига ҳам раво кўрмайдиган бояғи ёмон туши рўёбга чиқса? Наҳот, бир умр ҳамма ташвишларни бирга кўтарган, тирикчилик деган бу оғир аравани бирга тортган тулпори, йўқ тулпори эмас, кўкда бирга-бирга парвоз қилган оққуши бу бевафо дунёда бўзлаб қолаверса!..

Ойсулув батамом ҳолдан кетаётганини, кўзларининг нури сўнаётганини сезиб сўнгги бор: «Ҳой ким бор!» — деб қичқирди, тўғрироғи, қичқиргандай бўлдию тубсиз қоронғи бир ўпқонга йиқила бошлади, йиқиларкан, хаёлидан: «Мен розиман, оққушим, сиз ҳам рози бўлинг, ҳамманг рози бўлинглар. Полапонларимни йиғлатманглар!» — деган фикр миясида шамдай «милт» этди. Сўнг... ё алҳазар! Худди Музаффар Фармонга ўхшаган бир одам эшикдан ўғринча кириб келди-да, алпанг-талпанг юриб бориб бу шамга «пүф» дегандай бўлди-ю, шам сўнди қолди...

УН ОЛТИНЧИ БОБ

Бу дунё ўзи шундай ғалати дунё экан, келаман деса яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам устма-уст, кетма-кет келаверар экан. Шораҳим буни ўғли касалхонага тушганининг учинчи куни билди.

Уша куни пешиндан кейин Шоқосим биринчи марта кўзини очиб, сув сўради. Буни Шораҳимга Соҳибахон айтди, худди гап Шоқосим эмас, ўз фарзанди тақдири ҳақида кетаётгандай қувончи ичига сиғмай, кўзига ёш олиб айтди. Соҳибахон, умридан барака топсин, болаларининг роҳатини кўрсин, уч кечаю кундуз Шоқосимнинг ёнидан бир қадам ҳам жилмади. На Музаффар, на унинг қилгуликни қилиб қўйган ўғли Фотиҳ шифохонага қадам босишди! Музаффар ҳатто қорасини ҳам кўрсатмади, Соҳибахон эса... касалхонадан чиқмади, туну кун Шоқосимнинг тепасида мижжа қоқмай ўтирди... Шораҳим ҳам уч кечаю кундуз касалхонадан жилмади. Соҳибахон билан келини Меҳринисо ичкарида, Шоқосимнинг ёнида бўлса, у дарвозада ўтирди... У тўртинчи куни, Шоқосимнинг «бери қараганини» ва ҳатто кўзини очиб, сув сўраганини эшитганидан кейин ҳам қишлоққа қайтмоқчи эмасди, кечаси алламаҳалда уни ёшгина бир жувон қидириб келиб, бош врач чақираётганини айтди. У сўзини айтиб улгурмаган ҳам эдики, яна бир ҳамшира қиз худди шу гап билан чоғиб келди.

Шораҳим: «Ўғлимнинг аҳволи танг бўлмасайди, ишқилиб!» деган ҳадик-хавотирдан капалаги учиб, қизларнинг кетидан базўр ичкарига кирди.

Бош врач, кўзига кўзойнак таққан юмалоққина, семиз одам, ичкарида кутиб турган экан, Шоввознинг аҳволи руҳиясини англади чоғи, сўзнинг биссмиллосини: — «Ўғлингиздан хавотир олманг»дан бошлади. — Умид қиламизки, ўғлингиз отдек бўп кетади.» У шундай деб хонанинг тўрида, очиқ деразадан боққа қараб турган Соҳибахонга юзланди:

— Мана, Соҳиба Содиковна ўзлари айтсинлар!

Соҳиба жимгина бош эгиб, унинг гапини тасдиқлади-да, яна боққа тикилди. Бош врач кўзойнагини олиб артди ва қайта дўнг бурнига қўндирди:

— Сизни таклиф қилишдан мақсад, оқсоқол, уйингизга қайтаверинг!

Шоввоз қайсарлик билан бош чайқаб, эътироз билдирди:

— Йўқ! Мен ўғлим соғайиб чиқмагунча ҳеч қаёққа жилмайман. Соғ-саломат оёққа турғазиб берасанлар, ана ўшанда сизларга раҳматимни айтиб, уни ўз машинамда олиб кетаман. Тамом. Вассалом.

Бош врач бошидаги оқ қалпоғини тўғрилаб, томоқ кириб олди.

— Ниятингиз яхши, ака, аммо-лекин... қишлоқдан телефон қилишди. Уйингизга бормасангиз... бўлмас эмиш!..

Шораҳим ўтакаси ёрилгандай жисмини совуқ тер босиб, тўрда тескари қараб турган Соҳибага юзланди. Лекин Соҳиба, гўё бу гапларни эшитмагандай, ҳануз боққа тикилиб турарди.

— Нима гап? — деди Шораҳим бўғиқ, хириллоқ овозда. — Омонлик-ми?

— Омонлик-омонлик. Аммо... нима десам бўлади? Умр йўлдошингиз... дардманд эканларми?

Шораҳим оёқларидан мадори кетиб, эшик ёнидаги эски диванга «гурс» этиб ўтириб қолди.

«Ойсулув! Сулужон! Епирай, не бўлдийкин унга?» Шораҳим ҳар бири уч йилга татиғулик бу уч кун давомида уни батамом эсидан чиқарган экан, эндигина ёдига тушиб, ўзи ҳам лолу ҳайратда қолди. Қизиқ, қандай қилиб уни унутди? Йўқ, батамом ёдидан чиқаргани йўқ! Бот-бот келиб-кетиб турган қизларидан сўраб-суриштириб турди. Бироқ уни қай аҳволда ташлаб кетгани хотирасидан кўтарилибди. Мана энди... ўша оқшом Ойсулувнинг титраб-қақшаб айтган сўзлари лоп этиб эсига тушди: «Илоё қариган чоғимда фарзанд доғини бошимга солмагайсан! Болагинамга келган балога ўзим балогардон бўлай илоё!!!»

— Машина кутиб турипти! Мана, ҳамшира қизларимиздан биттаси кузатиб боради сизни!

«Тамом! Сўраб ўтиришга ҳожат ҳам йўқ. Сулужон! Шўрлик Сулужон!» — деди Шораҳим, юраги дарз кетаётгандай туюлиб, шундай бўлса ҳам, дилининг бир четида сўнаётган шамдай заиф милтираган умид уни:

— Хотиним... хотинимга... бир нима бўптими? — деб сўрашга мажбур этди. У сўрашга сўради-ю, бироқ ўз овозини ўзи танимай қолди.

— Ҳа, хотинингиз сал оғирлашиб қолибди!

Шоввоз бошқа чурқ этмади. Ўрнидан аранг турди. Кўз олди зимистон, худди сармаст одамдай алпанг-талпанг юриб, эшиккача борди. Шу пайт орқадан аёл кишининг кўзёши аралаш ҳазин овози титраб эшитилди:

— Бу киши билан мен борақолай, Ҳамид Асқарович!

«Соҳибахон!»

— Йўқ, сиз... ўғилларининг ёнида бўлинг, Соҳиба Содиқовна... Бу киши билан, мана, Ҳанифахон борсин!

Ҳовлида, тик зиналардан тушган жойда, қоқ пешонасига «тез ёрдам» деб ёзилган узун оқ «Волга» кутиб турарди. Шораҳим шофёр билан ҳамшира қизнинг ёрдамида базўр машинага чиқиб, ўзини олдинги ўриндиққа ташлади, ташлаган ҳамон «Волга», худди ёнғин ўчирувчи машинадай, ваҳимали чинқирганча шитоб билан ўрнидан кўзгалди.

Чамаси, тун ярмидан ошган, кўчаларда фақат битта-яримта чироқлар ёнарди. Машина, ҳамон ваҳимали чинқирганча, ҳатто чорраҳалардаги қизил чироқларга ҳам парво қилмай, кўчалар, гузарлар, аллақандай майдонлардан учиб борарди. У токи шаҳар чегарасидан чиқиб, зулматга чўмган ҳудудсиз далалар бағрига шунғимагунча чинқириғини тиймади. Ким билади, эҳтимол Шораҳим чиндан ҳам бесабаб васвасга тушаётгандир, эҳтимол, Сулужон, сабаби бетоблик, бош врач айтганидек, шунчаки оғирлашиб қолгандир? Шу боис бу машина ёнғинга шошгандай шошилаётгандир? Негаки... агар Сулужон, худо кўрсатмасин, бир нима бўлган бўлса бунчалик шошилиш, юракни ларзага солувчи бу мудҳиш чинқириқдан нима фойда?

Машина чироқлари асфальт йўлни ямлаб-ютиб, дам шип-шийдам пахтазорлар, дам туташ яланғоч боғлар, дам итлар ҳамла қилган аллақандай қишлоқ кўчаларидан қушдай учиб борарди. Ниҳоят, қишлоқлар, боғлар, пахтазорлар тугаб, олдинда бийдай ястаниб ётган бепоён дашт бошланди. Қаршидаги чўққилар тепасида совуқ ялтираб турган кафтдеккина ой шуъласида бу ҳад-ҳудудсиз дашт аллақандай баҳайбат, ғайри табиий бир уммонни эслатарди... Лекин Шоввоз на бу ғаройиб дашт, на ҳозиргина орқада қолган боғлар, на итларга тўла қишлоқ кўчаларини кўрар; зотан, унинг кўзига ҳеч нарса кўринмас, у ўз ўйлари, юрагини каламушдай кемирган асов хаёллари билан олишар, тинимсиз олишарди!

«Во дариғ! Ишқилиб, бу ҳадик-хавотир, унинг юрагини шафқатсиз тимдалаётган бу мудҳиш ваҳима ва шубҳалар ёлғон бўлғай! Бекор бўлғай. Ёши олтмишга борганида оила деб аталмиш зил-замбил аравани қўш хўкиз бўлиб салкам ўттиз беш йил баробар торган умр йўлдошидан айрилса, у нима қилади бу бевафо дунёда? Аҳволи не кечади унинг?»

Шоввоз хаёл денгизига дам чўкиб, дам бошини аранг чиқариб, ўзи билан ўзи олишиб бораркан, тўсатдан миясида нимадир ярқ этгандай туюлдию, дили чироқ ёнгандай ёришиб кетди: унинг эсига тунов кунги сафарлари тушганди. Уша кунги йўлдаги орзулари, ёшлик чоғларини эслашиб, рози дил айтишиб дардлашганлари, куз офтобининг майин нурлари уйғотган илиқ туйғулар хотирасида жонланди-да, юрагини яна ўшандагидай беаёв афсус-надомат ҳисси чулғаб олди. Яхшиям ўшанда директор билан бўлган тўқнашув сабаб, Сулувжоннинг армону орзусига розилик берган экан. Акс ҳолда шўрликнинг бирдан-бир армони ҳам рўёбга чиқмас экан!

Шўрлик Ойсулув! Шоввоз билан бир ёстиққа бош қўйиб нима кўрди у? Агар бир мартагина, унда ҳам ёшликларига, тўйдан кейин Тошкентга олиб тушганини ҳисобга олмаса, ҳеч нарса кўрмапти!.. Салкам ўттиз беш йил турмуш қуриб, на қора меҳнатдан бошини кўтариб ёруғ дунёни кўрибди, на бирор марта курорт-пурорт деганга борибди! Шоввоз энди бундоқ ўйлаб қараса, уларнинг умри, сабаби тирикчилик-тирикчилик дегандек, тирикчилик деган бу аёвсиз синоат билан олишиб юриб, «лип» этиб ўтибди-кетибди. Зотан, иш, иш, иш деб умрлари қандай ўтганларини билмай ҳам қолишибди! Шоввоз-ку, бир чеккаси сабаби хизмат, мамлакатнинг у бошидан бу бошигача айланиб чиқди. Озгина бўлсада, ҳар қалай, эл кўрди, юрт кўрди, оқу қорани таниди. Бироқ бечораю безабон Ойсулувчи?.. У нимани кўрди? Худди донолар айтган нақлдагидай: бу дунёга келиб нима кўрдинг? Ҳеч нима кўрмадим! Кўзимни очдимю юмдим, қабилида ҳеч бир эзгулик кўрмай ўтди-кетди!..

Ёпирай! Шораҳимга нима бўлди? Бу шум хаёллар қай гўрдан ёпирилиб келди? Тирик одамни ўлдига чиқармоқ!.. Йўқ, йўқ, ноумид шайтон, ёмон ўйларга бормоқ гуноҳи азим! Ойсулув, умрини берсин, тирик!.. Насиб этса ҳали кўп яхши кунлар, дориламон замонларни кўради! Мана, Шоқосим ҳам бери қаради. Уғиллари яхши бўп кетади ҳали! Шунда... тинч, беғалва-баташвиш ҳаёт бошланади. Бири-бирдан ширин жажжи неваралари бор! Ҳали олдинда кўп орзу-ҳаваслар, яхши-яхши тўйлар кутяпти уларни! Мана, Шоввознинг ҳам кўзи очилди энди! Бу ёғи, омонлик бўлса, Сулувжонни бошига кўтаради Шоввоз! Тошкентга, лозим бўлса Москвага ҳам олиб бориб даволатади; иссиқ сувларга, курортларга, даркор дейишса, ўша Қора денгиз деганларига ҳам олиб боради уни! Бор буд-шудини, ҳатто боғини сотиб, кафангадо бўлса ҳам оборади Сулувжонни!

Ҳай аттанг! Нечук бу сўқир кўз сал илгарироқ очилмади? Бу ўй, бу эзгу ният унинг хомкалласига нега олдинроқ келмади? Нега бундоқ бошини ердан азот кўтариб, ёруғ дунёга қарамади? У қарамагани-қарамаган, Ойсулув-чи? У нега: — «Ҳой эр, бундоқ кўзингизни очиб оламга бир қарасангиз-чи! Биз ҳам одамларга ўхшаб яшайлик, ёруғ дунёни кўрайлик!» — демади. Шоввоздан ҳам меҳнаткаш, заҳматкаш, оқкўнгил, соддадил, пок аёл шунча йил бир ёстиққа бош қўйиб, бирор марта ўз турмушидан нолимади! Бирор марта: «Ҳой, қачонгача сочимни супурги қилиб, сизнинг чўрингиз бўлиб юраман!» — демади. Умри иш билан, уй-рўзғор билан ўтди, аввал болаларим деди, болалар эр етиб, ўз йўлларини топиб кетганларидан кейин эса елкасига невараларининг ғаму ташвишларини юклади, шуларнинг бошини силаб, одам қилай деди. Ўз аҳволидан эса бир оғиз нолимади, нолиш у ёқда турсин, дардманд рамақи жисмидаги сўнги кучи, юрагидаги меҳр-оқибати — ҳамма ҳаммасини Шоввоз билан фарзандларига, қолганини эса невараларига бахшида қилди!

Маили, ўтган ишга саловат! Энди, бу ёғи тинч бўлсин, ишқилиб, Сулувжон омон бўлса бас, Шоввоз энди нима қилишни ўзи билади!..

Асфальт йўл тоққа қараб тобора ўрлаб борар, ўрлаган сайин рўпарасидан эсаётган шамолнинг гувуллаши кучайиб, аллақандай ваҳима-ли тус олмоқда эди. Баланд чўққилар устига қўнган ой худди оқ каптарни эслатар, унинг нимпушти шуъласида элас-элас кўзга чалинган қирлар худди чўккалаб ётган баҳайбат қадимий ҳайвонларни эслатарди...

Шораҳим аҳён-аҳёнда хаёл оғушидан чиқиб, қаерга келганларини билиш ниятида машина ойнасидан ташқарига тикилиб-тикилиб қарар, сўнг, бирда нотинч-ночор, бирда сўнаётган шуъладай ҳазин ўйлар оқими илиб кетганини ўзи ҳам билмай қоларди.

Худди мана шундай ойдин, тиниқ ва осуда оқшом! Тепада ҳозиргидан каттароқ, кумушранг ой ярқираб турибди! Узоқ Шарқда салкам беш йил хизмат қилиб қайтган Шораҳим, елкасида буюм тўрва, худди мана шу йўлдан қишлоқ томон пиёда келяпти. Йўқ, машина ё от-улов бўлмагани учун эмас. У Узоқ Шарқдаги хорижий мамлакатда бир-икки йил эмас, салкам беш йил хизмат қилган пайтларида киндик қони тўкилган мана шу далаю дашт, мана шу тоғларни соғинган чоғларида: агар элга соғ-саломат қайтиб борсам, «эшак карвон»да ғалла ташиган бу қирмизи ёнтоқзор даштдан яёв юриб, қишлоққа яёв кириб бораман деб ният қилиб кўйганди!

Эсида: шаҳардан ярим кечада йўлга чиққан Шораҳим ўшанда тонг чоғи, олисда эшаклар ҳанграб, хўрозлар жўр қичқираётган субҳидамда қишлоқ яқинидаги сўнгги қирга етиб келганди. Қир тепасида миттигина булоқ бўлар, булоқ бўйида шохлари қуриб, аллақандай букчайиб қолган, аммо ҳар баҳор япроқ ёзадиган кекса шотут ўсарди.

Бир ҳовучгина сув аранг жилдираб чиқадиган бу булоқ ҳам, гўё узоқ йўлда ҳолдан тойган кекса девонани эсләтувчи бу қари шотут ҳам қишлоқ аҳли учун аллақачон муқаддас бир нарсага айланган. Шораҳим ёт элларда кўп йил хизмат қилиб, она юртини соғинган чоғларида негадир шу булоқни кўп ўйлаган, агар эсон-омон қайтиб бориш насиб этса, қари тут пойида тиз чўкиб, худди уруш йиллари ғалла ташиб, машоқ териб ҳолдан тойган пайтларидагидек, булоқ бўйига юз тубан тушиб, тўйиб-тўйиб сув ичишни орзу қилган эди!..

Ўша кеча, яхши ният-ёрти мол деганларидек, узоқ йўлни яёв босиб, тонг чоғи қир этагига етиб келди-ю, беихтиёр тўхтади. Ким нима демасин, лекин дунёда ҳеч нарса она юртга етмас экан!

Шораҳим ойдинда элас-элас кўзга чалинган ёлғиз тутни кўрганида вужудидан гўё чумолилар ўрмаладию, томоғи «ғип» бўғилди-қолди. Сўнг, худди кўзёшларини биров кўриб қоладигандек орланиб, кафти билан сидириб ташлади-да, бир-бир босиб қирга чиқа бошлади. Ажабо: ўтган беш йил давомида ҳеч нарса ўзгармапти! Бор-йўғи уч-тўрттагина шохи қолган қари тут ҳамон мажруҳ девонадай букчайиб турар, булоқдан жилдираб чиққан бир ҳовучгина сув оққан ариқча атрофи ялпиз, шувоқ ва янтоқ билан қопланганди!

Шораҳим, юраги «гурс-гурс уриб, булоқ ёнида тўхтади, тўхтадию тўсатдан юраги «шув» этиб орқага тисарилди. Чунки шу пайт қоронғидан «Шораҳим ака!» деган зорли нидо эшитилди-ю, қари тут панасидан... оқ рўмол, оқ кўйлакли бир қиз отилиб чиқиб, Шораҳим томон талпинди.

Сулувжон!

Қиз ойдинда оққушдай талпиниб, қулоч ёзиб келдию, ўзини, Шоввознинг бағрига отди. Сира ёдидан чиқмайди: Сулувжонининг юзи ёш билан ювилган, лаблари ширин-шўртак, у бутун дуркун гавдаси билан титраб, ўксиб-ўксиб йиғлар ва ҳадеб бир гапни такрорлар эди.

— Сизни кўрар кун ҳам бор экан-ку, Шораҳим ака! Кўрар кун ҳам бор экан-ку!..

Шораҳим бўғилиб кетаётгандай туюлиб, ёқасини юлқиб очди-да, бошини машина деразасидан чиқарди, чиқариши билан юзига муздай шабада тегиб, бошидаги қалпоғини учуриб кетди. У бир ўйи «машинангни тўхтат!» деб ўшқирмоқчи ҳам бўлди, бироқ бу фикридан дарров қайтди: битта эмас, юзта қалпоқ садқаи сар, Сулувжон! Сен омон бўлсанг бўлди, жигарим.

Машина пастаккина, япасқи қирлар орасида қушдай учиб борар, чўққиға кўниб олган «оқ каптар» ҳамон овлоқдаги қирларни элас-элас ёритиб, ярқираб турарди. Шоввоз совуқ шабада соқол-мўйловларини юлқилаб, юзига тикандай қадалса ҳам бошини ичкарига олмай, сутдай

ойдин кечага, бахмалдай тиниқ, серюлдуз осмонга тикилиб ўтираркан, бошқа бир оқшом, бундан ҳам сокин, бундан ҳам серюлдуз осмон эсига тушди...

Тўй бўлиб қовушганларига ҳали бир йил тўлмаган, илк севги оташи жиндай ҳам сўнмаган пайтлар. Назарларида, бир-бирларини кўрмасдан бир кун, бир соат ҳам туролмайдилар. Шораҳим боғларининг шундоқ ёнбошида, «Қизил кон» деган қир этагидаги боғда, тўғрироғи, олмазор орасига экилган пахтазорда сувчилик қилади, Ойсулув фермада сигир соғади.

Шораҳим бир кеча-кундуз ишлаб, бир кеча-кундуз уйда дам олади. Пахтазорнинг шундоқ ёнбошида катта бедазор бор. Шоввоз навбати келган кунлари кечқурун бир қулоқ сувни шериги билан жўякларга чим босиб тақсимлаб чиқади, сўнг ўрилган бедалар ғарамига жой қилиб, кечани шу ерда ўтказиши, чунки тунда бир неча марта сув кечиб, жўякларни кўздан ўтказиши шарт, бўлмаса баъзи жойларда сув чимни емириб, пахтазор кўлмакка айланиб қолади.

Шоввоз навбатчилик қиладиган куни кечки овқатини унга уйдан оп-келиб беришади. Овқатни бирда укаси, ўша пайтлари тўққизинчи синфда ўқиб юрадиган узун бўйли шоиртабиат йигитча олиб келса, бирда Ойсулувнинг ўзи олиб келади. Ойсулув олиб келадиган куни Шораҳим шеригига уйга кетишга рухсат бериб, олмазорда ўзи қолади. Бу ишдан иккиси ҳам мамнун: шериги кечаси совуқ сув кечиб, жўяк оралашдан қутилганидан хурсанд бўлса, Шоввоз Ойсулув билан бедазордаги ғарамда «ҳангомалашиб» тонг отдиришдан хурсанд. Ҳақиқатан, ўрилган беда ғарамда қуриган пичан, ялпиз ва бошқа гиёҳларнинг аллақандай бетакрор атридан маст бўлиб, ёнма-ён серюлдуз осмонга тикилиб ётишдан, фақат ёшликдагина бўладиган иссиқ бўса, ҳазил-мутойиба ва сира тўйиб бўлмас оташин севги ўйинларидан чарчаб, кўкка тикилиб орзу қилишдан катта бахт, бундан улкан лаззат йўқ оламда!

Уша оқшом овқат олиб келиш навбати Ойсулувда эди!

Шоввоз сувни тақсимлаб бўлгач, шеригига рухсат берди-да, ўзи ариқ ёқасидаги катта ғарамга ҳафсала билан яхшилаб жой қилди. Баланд ўриндиқ ясаб, устига кундуз уйдан олиб келган наमत ва кўрпачаларни ёзди, ҳатто оқ парёстиклар олдирган эди, уларни ҳам жойлаб, шундай шоҳона жой қилдики, бу тўшакнинг олдида ҳатто сим каравот ҳам ўтиб кетаверсин! Боз устига, кундуз олмазор орасидан иккита пишган ҳандалак топиб олган эди, уларни ғарам орасига яшириб қўйдию, чалқанча тушиб, Ойсулувни кута бошлади. Лекин қош қорайиб, осмонда илк юлдузлар милтирай бошлади ҳамки, Ойсулувдан дарак бўлавермади. Шоввоз тоқати тоқ бўлиб ўрнидан турган эди, йироқда, боғлари томондаги ёлғиз оёқ йўлда одам қораси кўринди. Шоввоз кафтини пешонасига тираб тикилиб қаради, қарадию, ҳафсаласи пир бўлиб, қайта жойига чўзилди: Сулувжон ўрнига негадир укаси келарди. Бошида похол шляпа, эгнида беқасам тўн, у катта тугун кўтариб келарди!

Шораҳим азбаройи энсаси қотганидан тескари бурилиб олди. Сал ўтмай енгил қадам товушлари, сўнг укасининг ҳали қотмаган, ингичка овози эшитилди:

— Овқатингизни опкелдим, ака. Совутмасдан еб олинг!

— Кеннойингга нима бало бўлди?

— Билмасам. Қўлимга шу тугунни тутқазиб, ўзинг оборақол, укажон, — деб ялиндилар.

Шоввоз баттар энсаси қотиб:

— Хўп, ташлаб кетавер! — деб пўнғиллаган эди, укаси қиқирлаб кулди.

— Жа, қизиқсиз-а, ака, нима бало, кеннойимни бир соат кўрмасангиз туролмайсизми?

— Йўқол кўзимдан, аҳмоқ! — деб удағайлади Шоввоз.

Шу пайт укаси батамом бошқа, кўнғироқдек тиниқ овозда қаҳ-қаҳ отиб кулди-да, ура қочди, қочганда бошидаги похол шляпаси учиб тушди-ю, икки ўрим йўғон сочи ёзилиб елкасини қоплади.

- Сулувжон!
- Хайр, эртага кўришгунча!
- Тўхта, Ойсулув, тўхта деяпман сенга!

Ёш, хипчиндай ингичка, асов тойдай чаққон Ойсулув эгри-бугри илон изи йўлда шамолдай учиб борарди, бироқ Шоввоз кийикка ташланган шердай уч қадамни бир ҳатлашда босиб, бир зумда етиб олдида, ҳануз талпиниб, ҳануз шодон кулаётган Ойсулувни даст кўтарганича тўғри ғарам устидаги тўшакка олиб бориб отди... Яна ёдида бор: ўша кеча, иссиқ бўсалар ва фақат ёшликка насиб этадиган эҳтирос тўлқинларидан чарчаб, юлдузларга тикилиб ётган чоғларида Ойсулув биринчи марта аллақандай кўрқинқираб, ийманиб, унга нимадир бўлаётганини қулоғига шивирлаб айтди, сўнг Шоввознинг кўлини олиб биқинига, «алланарса» қимирлаётган жойга қўйди. Ойсулув энтикиб, шивирлаб айтган бу «алланарса» тўрт-беш ойдан кейин туғилган тўнғич қизлари эди!

Йўқ, Шораҳим бунчалик куймаса ҳам бўлади! Ойнинг ярми қоронғу бўлса — ярми ёруғ, деганларидек, Ойсулув билан кечган ҳаётида ўта мушкул, серташвиш кунлар кўп бўлгани рост, ҳаёт экан, тирикчилик-тирриқчилик экан, бирда катта рўзғор, бирда кетма-кет туғилган фарзандлар сабаб, Ойсулув шўрлик бундоқ ёруғ дунёда ёлчи яйрамагани рост. Азиз бошини ердан кўтармай умри меҳнат билан, катта рўзғору болалар ва неваралар ташвиши билан ўтиб кетгани тўғри, Шораҳим билан фарзандларининг бахтини ўйлаб, ўзини қурбон қилиб юборди — ҳаммаси рост. Бироқ, тунов кунги сафар чоғи Ойсулув ўзи йиғлаб иқрор бўлганидай, ҳаётларида яхши кунлар ҳам, ҳозиргина хотирасидан кечган офтобдай тиниқ онлар ҳам оз бўлмаган. Шоввоз ҳеч қачон унга хиёнат қилмади, Ойсулув турганда ҳеч бир санамга кўз олайтирмади...

Йўқ, шу ерда қитдай виждонингга хилоф гапирдинг, Шораҳим! Бир сафар хиёнат қилгансан, шўрлик Ойсулув эса бу хиёнатингни ҳам кечирган!..

Ҳануз кўз олдида: Шоввоз ўтқазган ниҳоллар қирчиллама йигитдай шох отиб, ёш боғ шундай очилиб-сочибли кетганки, қирган киши чиққиси келмайди. Ойсулув эса ўғиллари Шоқосимдан кейин кетма-кет иккита қиз кўриб, уйда ўтириб қолган чоғлар эди... Ёзда шаҳардаги қайси бир техникумдан бир гуруҳ қиз-йигитлар тажриба ўтказгани келишди. Уларни нари борса ўттизларга борган, бир гапириб ўн куладиган, ўзиям хўп дуркун, серишва бир жувон бошлаб келди, келдию Шораҳимни кўриб, атрофида парвона бўлди-қолди. «Шораҳим акажон» деса тилидан бол томиб, пардоз-андоздан кўли бўшамайди. Ҳатто ўзи бошлаб келган практикантларни ариқ чопиш ё дарахтларнинг тагини юмшатишга олиб чиқса ҳам, ўзи атлас кўйлагу бежирим этикчасини кийиб, жингалак сочларини гажак қилиб олар, кўзларини таманно билан сузиб «акажони»га тегажоқлик қилгани-қилган эди.

Қувлик-шумликдан кейин туғилган соддадил Шораҳим, хаёлида ҳеч нарса йўқ, аввал жувоннинг қилиқларини шунчаки беғараз бир шўхлик деб кўп ҳам парво қилмай юрди. Лекин жувон худди хўп етилган, бетоқат ғунажиндай, очиқ таъқибга ўтди-ю, Шораҳим ҳам эркак эмасми, ахир бир кун ипини узди.

Бир оқшом, боғнинг хилват жойида ишдан ёлғиз қайтаётганларида жувон, кўлидаги хипчини билан Шораҳимнинг бўйнини қитиқлаб, қиқирлаб кулаверди, кулаверди, Шоввоз аввал унинг кўлидаги хипчинни юлиб олиб, жувоннинг дуркун кетига бир-иккита туширди, жувон эса, жаҳли чиқиш ўрнига, хандон отиб кулди-да, беибо қилпанглаб баттар тегажоқлик қилаверди. Шунда Шораҳим ҳам ногаҳон жўшиб кетиб, жувонни шартта қучоқлаб олди-ю, қараса, нарироқда қуриб-қовжираб қолган сертикон пичан ғарами турган экан, ўшанга олиб бориб отди... Жувон тушмагур қаршилик қилиш уёқда турсин, момикдек оппоқ кўллари билан Шораҳимнинг бўйнидан маҳкам қучоқлаб олди. Фақат, кейин кўйлақларини тўғрилаб ўрнидан тураркан, «Бирам бераҳм экансиз! Ҳаммаёғим тикондан илма-тешик бўп кетди-ку!» — деб, Шораҳимнинг юзига беозоргина уриб қўйди... Жувоннинг беҳаё қилиқларидан

ҳадиксираган Шораҳим беихтиёр олазарак бўлиб атрофига қаради. Хайрият, ҳеч ким кўринмади. У ичида андак ғурурланиб, эркаклик нафсонияти ғужғон уриб, бир кулиб ҳам қўйди. Ҳар қалай, гуноҳ қилган бўлса ҳам «туя кўрдингми — йўқ, бия кўрдингми — йўқ», қабилда пинҳона бир иш бўлдику, беайб парвардигор, бу ёғини ўзи кечираар, деб ўйлади. Йўқ, деворнинг ҳам кўз-қулоғи бор деганлари рост экан, кечаси сойга тушиб, ювиниб-чайиниб дегандек, ўзича «покланиб» уйга кирса... Ойсулув йиғлайвериш кўзлари шишиб кетибди.

Шораҳим юраги «шув» этса ҳам, ўзини ҳеч нарсани билмаганликка олиб:

— Сенга нима бўлди, Сулувжон? — деб сўраган эди, Ойсулув ўзини ерга отиб уввос тортиб йиғлади. Ойисига қизчалари қўшилди-ю, бўлди йиғи, бўлди тўполон!

Шораҳим анчагача миқ этолмай, «ғариб» бошини гуноҳкорларча осилтириб турди, сўнг хотинининг ёнига тиз чўкиб, «Сулувжон, менга қара, Сулу!» деб ёлворди. Ойсулув ёш тўла кўзлари билан унга ялт этиб қаради-да:

— Боринг, — деди, лаблари титраб. — Мендан кўнглингиз совуган бўлса ўша... янги топган маъшукангизга бораверинг!

— Сулувжон!

— Мен унақа... суймаганга суйкаладиган одатим йўқ! Бораверинг! Болаларимни бағримга босиб, бир кунимни кўраман!..

Сира эсидан чиқмайди: Шораҳим ўшанда ўқсиб-ўқсиб йиғлаётган хотини билан унинг этагига ёпишиб дод солаётган қизчаларининг тепасида мутеларча талмовсираб тураркан, икки қизалоғининг фарёди унинг юрагини зирқиратиб юборган, лекин бирор бир тадбир кўришдан ожиз эди. Шораҳим супага ўтириб, қизларининг бошидан силамоқчи бўлган эди, улар худди бўридан қочган кўзичоқлардай, оналари томон талпиниб, унинг бағрига кириб олишди.

Шораҳим яна бир лаҳза турса ўзи ҳам уларга қўшилиб йиғлаб юборишини сизди-да, бир-бир босиб, ҳовлидан чиқиб кетди.

Кечаси у боғ этагидаги бедазорда мижжа қоқмай тонг оттирди... Шораҳим ўшанда Ойсулув уни сира кечирмайди деб ўйлаган эди, йўқ, шўрлик Ойсулув кечирди. Тонг пайти кўзи илинган экан, кимнингдир «Дада, дадажон!» деб чақирган овози қулоғига чалинди. Кўзини очса, тепасида ўғли Шоқосим турибди — кўлида бир хурма қатиқ билан иккита патир...

— Ким юборди буларни, ўғлим?

— Ойимлар! — деди Шоқосим.

Шораҳим томоғи «ғип» бўғилди-ю, ўғлини бағрига босди.

Шўрлик Ойсулув! Меҳри дарё, вафодор, садоқатли умр йўлдоши!

У Шораҳимнинг кечириб бўлмас гуноҳини ҳам кечди ўшанда!

Ё алҳазар! Наҳот салкам ўттиз беш йиллик умр бир дақиқа, бир оний фурсатдай ўтиб кетса? Наҳот унинг умри ўз интиҳосига етган бўлса? Ахир Ойсулувсиз умр умр бўладими?

Шораҳимнинг хаёлини яна машинанинг зўриққан ўкириши чалғитди. Қаер бу? Тепалик! Ўша, бир ҳовўчгина булоқ ва унинг бўйига кекса тут макон қурган тепалик. Ана, машина чироғида икки букчайган қари тут кўринди. Ойсулув бир маҳаллар худди шу тутнинг панасидан югуриб чиқиб, ўзини Шораҳимнинг бағрига отган эди. Машина фаралари уни бир зум ёритди-ю, ўтди-кетди. Бу ёғи қишлоққа бир қадам жой!

Қишлоқ чуқур уйқуда, қалин боғларни базўр ёриб ўтган тор кўчаларда тирик бир жон кўринмас, фақат аҳён-аҳёнда машинага ташланган итларни ҳисобга олмаганда, ҳаммаёқ гўристондай жимжит. Қишлоқ марказига яқинлашган сайин ҳар жой-ҳар жойдаги симёғочларда милтираган лампочкалар кўпайиб, кўчалар хиёл ёришди. Мана, бир маҳаллар кент деб ҳисобланган, мачит ва ҳатто мадраса, беҳисоб чойхона ва дастқам дўкончалар жойлашган тепалик ҳам кўринди. Машина шу тепаликка, бир маҳаллар қопқо деб аталган кўчага шўнғиди. Шораҳим, бутун вужуди қулоққа айланиб, олдинги деразага ёпишиб олди. Йўқ,

осойишталик. Олис яқиндан на йиғи, на бирор бошқа овоз эшитилади! Ё раб! Ишқилиб, ўзинг асрагайсан бало-қазодан!..

Мана, боғлар ҳам чекиниб, олдинда, ҳар жой-ҳар жойда от, эшак, сигир қоралари кўзга чалинган кенг сойлик кўринди. Сойликнинг у юзида... Соининг у томонидаги қалин боғнинг қоқ ўртасида катта лампочка ярқираб ёниб турарди! Шораҳимнинг боғи!

Шоввоз, ўтирган жойида чайқалиб кетиб, ўриндик тутқичларини аранг ушлаб қолди. Машина сойни кесиб ўтиб, баландликка кўтарилди-да, дарвоза олдида тўхтади. Тўхташи билан ичкарида оламни зир титратгувчи бир нолаи фиғон қоронғи тунни қоқ ёриб, осмони фалакка парвоз этди.

Шофёр билан ҳамшира қиз, Шораҳимни қўлтиқлаб машинадан туширишди. Туширишлари билан дарвоза олдида белларини боғлаб ўтирган қандайдир одамлар, бировлари йиғламсираб, бировлари жимгина келиб у билан қучоқлашиб кўришган бўлишди, бироқ Шораҳим на улардан бировини таниди, на бировини кўрди! У оёғини аранг судраб босиб, молхоналар жойлашган кўрасига кирди, ундан боққа ўтди ва пештоқида катта лампочка ярқираб турган уй томон юрди. Лекин ҳали бир неча қадам босмаган ҳам эдики, бир-бирини қувлашган икки аёл — булар катта қизи билан кичик қизлари эди! — аччиқ фарёд билан чопқиллаб келишдию бўйнига осилиб олишди.

— Қайларда юрибсиз, дадажон! Онажонимиздан айрилиб қолдик-ку, дадажон!..

Шораҳим, кўзёшидан ҳеч нарса кўрмай, алланималар деб гудранди, аммо шу пайт айвон томондан: «Буважон!» деган бир чинқирик эшитилди, сўнг кичкина бир қизча — кейин билса Шоқосимнинг қизи, севикли невараси Шаҳло экан, — гўё ўзини чўққа урган капалакдай пир-пираб келиб тиззасини қучоқлаб олди. Шораҳим унинг: «Буважон! Бувижонимни бермайман, буважон!» — деб чирқираб йиғлаганини кўрди-ю, тўсатдан ўзи ҳам ўкириб юборди. У шу йўсин, икки букилиб, ўкириб йиғлаганича, алпанг-талпанг юриб айвонгача борди. У билан қандайдир кампирлар, аёллар қучоқлашиб кўришдилар, сўнг бирга бўзлаб, йўқлаб йиғлаганларича, Шоввозни ичкарига бошладилар.

Эски, катта чорхари хонанинг тўрига катта чимилдиқ тутилган. Аёллардан бири шоша-пиша чимилдиқни кўтарди. Бурчақда... бош-оёқ оқ мато билан ёпилган Ойсулув узала тушиб ётарди... Шораҳим ҳамон кўзига ҳеч нарса кўринмай, аранг чимилдиқ ёнига юриб борди. Боя чимилдиқни очган кампир Ойсулувнинг юзига ёпилган матони қийғоч кўтарди.

Ойсулувнинг узунчоқ юзи гўё бурунгидан ҳам узайган, лекин аллақандай сокин, гўё ярим аср чеккан барча азобу уқубатларидан қутулиб, ором олиб ётгандай... Шораҳим, хотинининг мумдек заҳил, рангпар юзига муҳрланган бу ифодани аниқ ҳис этди, фақат буни эмас, бу ифодага ўзи айбдор эканини ҳам англади, англади-ю, худди оёқларига биров болта ургандай, унинг пойига муккасидан тушди:

— Сулувжон! Кечир мени! Ёмон йўлдош ёлчитмас деганлари рост экан! Мен тошбағир, бемеҳр йўлдошингни кечир, Сулувжон!

ҲАҚИҚАТИ

Расул Нуриддинов қанча ҳаракат қилмасин, шогирди Акмални тезлат «тойчоғингни» деб қанча қистамасин, Ойсулувнинг дафн маросимига етиб боролмади.

Авваламбор, Соҳибахон телефон қилганида тун ярмидан ошган эди. Унинг йиғламсираб айтган сўзларини англаб етгунча ҳам анча вақт ўтди. Сўнг, яна машина топиш муаммоси кўндаланг бўлди.

Расул Нуриддинов ўйлаб-ўйлаб, охир пировардида яна шогирди Акмалга мурожаат қилишга мажбур бўлди. Акмал инқиллаб-синқиллаб ниҳоят рози бўлди. Қисқаси, у деб, бу деб йўлга чиққунларигача тонг отди,

қишлоққа етиб келганларида Ойсулувни аллақачон дафн қилиб қайтишган эди. Шораҳим, бели боғлоғлиқ, бир неча қариндош-уруғлари орасида фотиҳага келиб-кетиб турганларни кутиб-кузатиб ўтирарди.

Гарчи «Жигули» дарвозага яқин келиб тўхтаган бўлса ҳам, Расул эски қадрдонини дафъатан танитай қолди. У машинадан тушаётганида дарвоза олдида ўтирган одамлар орасидан қадди худди булоқ бўйидаги қари тутдай икки буқилиб қолган бир қария аранг ўрнидан турди-да, тўсатдан:

— Қайда қолдинг, Расулжон? — деб, ёш боладай ўксиб-ўкириб юборди. Бошида эски дўппи, оёғида катта кирза этик, эғнида қалин чопон, соч-соқоли ўсиб кетган бу одам Расул билган Шораҳимга шу даражада ўхшамас эдики, у даставвал саросимага тушиб довдираб қолди, сўнг, уни танидию кўнгли вайрон бўлиб, дўстига қараб талпинди, талпинаркан, ўзи ҳам кўзёшини тутолмади.

Шораҳим анчагача оғайнисини қўйиб юбормай алланималарни айтиб, ёш боладай ўксиб-ўксиб йиғлади, унинг гапини англаш қийин, фақат биргина «шўрлик Сулувжон! Сулувжон!» деган сўзларинигина илғаш мумкин эди!

Расул Нуриддинов сўнги бор қачон йиғлаган эди? Ҳа, аранг эслади: бундан уч-тўрт йил муқаддам волидаси оламдан ўтганида ва худди ҳозиргидай унинг дафнига кеч қолиб, эртасига базўр етиб келганида йиғлаган эди! Ушанда ҳам уни мана шу Шораҳим қарши олган, гўё Расулнинг онаси эмас, ўз онаси оламдан ўтгандай кўзёшлари билан соқол мўйловини ювиб, уйларига ўзи бошлаб кирган эди. Лекин ундаги Шораҳим қайда-ю, бўрон синдирган толдай букчайиб қолган бу қария қайда?

Расул, бу маҳзун манзарадан жигари хун бўлиб, оғайнисига тасалли беришга ҳам мажоли етмай, анча турди. Дили хун, тилига фақат: «Сабр қил, азизим, сабр қил», дейишдан бошқа сўз келмас эди унинг. Ниҳоят, Шораҳим сал ўпкасини босиб, уни дарвоза ёнидаги икки супанинг бирига бошлади. Расул одамлар билан кўришиб чиққач, ҳануз ўпкасини босолмай, елкалари титраб ўтирган оғайнисининг ёнига чўкди.

— Нима бўлди ўзи? Тошкентга олиб тушаман деган экансан. Сал тезлатмабсан-да!

Шораҳим бирдан йиғидан тўхтаб, унга аллақандай ўқрайиб қаради:

— Нима бўлганини мендан эмас, анов... қирқ йиллик қадрдонингдан сўра! Тезлатмабсан дейди-я! Тезлатадиган иш қилдимиз, оғайнинг!

— Қайси оғайним? — тушунмади Расул.

— Қайси бўларди? — деди Шораҳим, чўқмордай муштини тугиб, бироқ гапи оғзида қолди, шу пайт дарвоза олдида бел боғлаб турган ҳассакашлардан бири Расулнинг олдига келиб, қўл қовуштирди:

— Ичкарида қариялар ўтиришипти. Бир кириб чиқар экансиз, домла.

Расул Нуриддинов бир чеккасига қуруқ пичан уюлган чоғроқ қўрага, кўрадан боққа ўтди. Қаршидаги, бир маҳаллар жуда кўркем бўлган, бироқ ҳозир сувоқлари кўчиб, чўкинқираб қолган пешайвонли уйнинг ўнг томонидаги бедазорга наमत тўшалиб, у ерда ўн чоғли кексалар гурунглашиб ўтиришарди. Улардан баъзилари Расулни таниб, ўринларидан кўзғалишди.

— Келинг, домла, юқори ўтинг!

Ёш бўлса ҳам тўрдан жой олган, чамаси, бирор мадрасада таълим олиб қайтган ёш мулла тиловат қилиб, юзларга фотиҳа тортилгач, ҳамма яна Расулга қизиқсиниб, биров бақрайиб, биров ўғринча кўз ташлади, атрофдан саволлар ёғилди:

— Саломатмисиз, домла?

— Камнамо бўп кетдилар? Ё туғилиб ўсган жойлар ёдларидан кўтарилдимиз?

Расул хижолат чекиб кулди:

— Ҳа, йўқ, биздаям шў... ўзингиз билган аҳвол: қариган сайин ташвиш камаярмикин десак, аксига олиб кўпайиб кетаркан!

— Э, сиз ташвишдан нолисангиз, биз шўрлик не қилдик, домла?

— Йўқ, Расулбек, бу гапинг бўлмади! Бировнинг юртида султон бўлгунча, ўз юртингда ултон бўл, деган боболаримиз! Ҳар замон-ҳар

азар
шўрлик(?)

аза
шўрлик(?)

замон йўқлаб келиб, ота-боболарнинг қабрини зиёрат қилиб, уларнинг руҳини шод қилиб турмоқ — бани одам учун ҳам фарз, ҳам қарз, Расулбек!

Ярим чин, ярим ҳазил тарзида айтилган бу гапларни Расул биринчи бор эшитаётгани йўқ. Лекин илгари бундай пайтларда у ҳам ҳазил-мутойиба билан қутулиб кетар, зотан у ҳамқишлоқлари, хусусан, кексалар билан тез тил топиша олар, бунга тарих билан кўп шуғулланганию, арабчадан бохабарлиги ҳам жуда кўл келарди. Аммо бу сафар негадир гапни ҳазилга буролмай анча хижолат тортди. У бугун умрида биринчи марта қарияларнинг гина-кудуратларида жуда катта инсофу адолат борлигига ичида тан берди.

Ҳақиқатан, ҳозир ўйлаб қараса... энг масъуд болалик йиллари ўтган бу маконни эсидан чиқара бошлабди, ҳатто ёзда қизининг олдига келганида ҳам волидаи меҳрибонининг қабрини зиёрат қилишга фурсат тополмабди! Тағин бу киши, ёш олимларга ҳаётга яқин бўлиш ҳақида ақл ўргатадилар, эл-юртдан узоқлашиб кетмай унинг шодлигига шерик, дардига ҳамдард бўлмоқ керак, деб ваъз ўқийдилар! Яхшиям, бу қариялар унинг асарларидан огоҳ эмас, шунчаки... катта олим, деб эшитганлари учунгина «домла, домла» деб иззат қилишади!

Расул ҳамқишлоқларининг тағдор гапларидан қизариб, қора терга бота бошлаган эди, хайрият, пойгакда чой қуйиб ўтирган ёш йигит: «домла, сизни чақираяпти!» деган маънода уй томонга имо қилди.

Уйдан берироқдаги улкан шотут тагида... Нигора турарди! Расул кексалардан узр сўраб, шоша-пиша ўрнидан турди. У қизини бир таниб, бир танимай қолди. Шаҳарда олд «модницалардан» бири Нигора, ҳозир эгнига қора атлас кўйлак кийиб, бошига узун кўк дока рўмол ташлаб олибди, оёғида ҳам жўнгина шиппак, у худди ёшгина қишлоқ жувонларини эслатарди.

Дадаси яқинлашиши билан Нигора, кўзида ғилт-ғилт ёш, ўзини унинг бағрига отди. Расул қизининг нозик елкасидан кучиб, пешонасидан ўпди.

Нигора кўкимтир бўёқ излари кетмаган ёш тўла кўзлари мўлтираб, дадасига қаради.

— Холамларнинг ўлими жуда катта мусибат бўлди буларга. Ичкарига кириб, кўнгил сўраб чиқасизми, дадажон?

Расул юрагига бирдан селдай тошиб келган меҳр ва миннатдорчилик туйғусидан юраги «жиз» этди, қизидан мамнун бўлиб, унинг бошини силаб кўйди.

— Майли, қизим... Аммо сенинг хатингдан кейин биз уёқда шифохонадан жой топиб қўйгандик...

Нигора алам билан бошини сарак-сарак қилди.

— Хатда айтганларим — ҳаммаси рост. Бироқ холамларнинг ўлимига бошқа нарса сабаб бўлди. Уғиллари бор-ку, Шоқосим ака... ўша киши аварияга учраб, касалхонага тушганлар.

— Қанақа авария?

— Машина аварияси-да, дадажон! Совхоз директори Фотиҳ Музаффаров чўлга кетяпган экан. Нимадир бўлиб тўкнашиб кетишибди. Орада ҳар хил ёмон гаплар юрипти.

— Қанақа гаплар?

— Кейин... ўзингиз эшитарсиз, дадажон. Ишқилиб, холамлар шуни эшитганлару йиқилганлар! Уғилларининг аҳволи оғир. Икки кун ҳушини билмай ётган экан, кеча, хайрият, ҳушига келган эмиш! — Нигора шундай деб лабини тишлади.— Майли, дада, ҳозир бу гапларнинг ўрни эмас. Юринг, ичкарига кириб қизларидан, қариндош-уруғларидан кўнгил сўраб чиқинг.

Расул ичида қизидан яна бир бор рози бўлди. Назарида, Нигора бу ерга келиб қандайдир ўзгарган, сўнги уч-тўрт ой ичида турмушнинг пасту баландини таниб уч-тўрт ёш улғайган эди.

Расул неча марта меҳмон бўлган катта чорхари хона аёлларга лик тўла. Улардан бир гуруҳи — булар энг яқин қариндошлар бўлса керак — устларига кўк кўйлак кийишган, бошларига узун кўк дока рўмол ташлаб,

юзларини тўсиб олишган. Расул Нуриддинов кириши билан аёллар «дув» этиб ўринларидан туришди, бурчакдан, ҳаммаси бирдай кўк кўйлак кийиб, кўк рўмол ўраб олган кампирлар орасидан новча бўйли бир жувон Расулга пешвоз чиқди.

— Қайларда қолдингиз, тоғажон! Сал аввал келсангиз бўлмасмиди, тоғажон? Мехрибонимиздан айрилиб қолдик-ку, жон тоғажоним!

Худди онасига ўхшаган бу новча, қотма, кўхлик жувон — Ойсулвнинг катта қизи эди.

Расул томоғи яна ғип бўғилиб, жувоннинг елкасини қоқиб тасалли берди.

— Сабр қил, қизим, сабр қил! Барчанинг бошида бор бу мусибат!

Уйда тағин уввос йиғи бошланди. Яхшиям қариялардан бири кириб панду насиҳат қилди-ю, йиғи аста-секин тинди.

Нигора ичкарида, хотинлар орасида қолди, Расул ташқарига чиқди. У бир ўйи яна қариялар даврасига қўшилгиси келди, бироқ Шораҳим эсига тушиб, дарвоза томон кетди.

У боғдан чиқиб, қўрага ўтганида тўсатдан сойдан Шоввознинг момақалдироқдай қалдираган дарғазаб овози эшитилди:

— Қайт орқангга, Пўлат папка! Уғлимни майиб-мажруҳ қилиб, хотинимни ажалидан беш кун бурун ўлдириб, хунига икки кўй билан тўрт қоп гурунч бериб юбордим хўжайининг! Обориб бер юборган садақасини! Узи сўйиб есин қўйлариини!..

Сой бўйида мева-чева, сабзи-пиёз, уч-тўрт қоп ун ва иккита қўй ортилган юк машинаси кўринарди. Дарвоза олдида, чўқмордай қўлларини силкитиб ўшқираётган Шоввознинг рўпарасида эса жиккаккина бир одам мутеларча бош эгиб турарди. У аҳён-аҳёнда қўлларини кўксига босиб:

— Дўстим, Шораҳим! — дерди ёлвориб. — Одам кечиримли бўлмоғи даркор, Шораҳим! Уям қасддан қилган эмас! Хато бўлган, оғайни! Ҳаммамиз ҳам мусулмонмиз, ҳамма нарса худодан!

Дарвоза супасида ўтирганлардан бири Шоввознинг қўлидан ушлаб бир чеккага бошламоқчи бўлди, аммо Шоввоз бир юлқинишда унинг дастидан чиқиб, яна Пўлат папкага ҳезланди:

— Қачондан бери худони эслайдиган бўп қолдиларинг?.. Сўзини эшитдиларингми бу имонсизнинг? Ҳамма нарса худодан эмиш, мусулмон эмиш! Сендақа мусулмондан ғирт даҳрий минг марта яхши, туллак!

— Шораҳим!

— Йўқол кўзимдан ё... ҳозир бир зарб билан миянгни қатиғини чиқараман!

Шоввоз чиндан ҳам бошини буқадай эгиб Пўлат папкага ташланди, хайрият, кимдир уни даст кўтариб, бир чеккага олиб чиқиб кетди, кимдир Пўлат папкага қараб:

— Сиз ҳам бир кори ҳол бўлмасдан тезроқ жўнанг энди! — деб, жеркиб берди. — Қилғилиқни қилиб қўйиб, нима керак бунақа азага мол судраб келмоқ? Қўй-пўйга зор эмас, Шоввоз!..

Пўлат папка: «Хўп, ака, хўп!» деганича, машинага қараб йўналди.

Расул ҳамон сўкиниб, ҳамон хезланаётган оғайнисининг ёнига бориб, уни жар бўйидаги жийдазор томон бошлади.

— Сал ўзингни бос, Шоввоз!

— Э, бу юрганимдан ўлганим яхши! — деди Шоввоз ҳамон дағ-дағ қалтираб.

Жар ёқасидаги сойга салом бериб ўсган беш-олти туп жийда ва толлар орасида бир нечта эски тўнкалар ётарди. Шоввоз билан Расул шу тўнкаларга ўтирдилар. Шораҳим, гўё юраги кўкрагига сиғмаётгандай оғир ҳансираб, тизгинсиз бир алам билан тебранар эди. Расул унинг титраётган елкасига қўлини қўйди:

— Сабр қил, азизим!..

— Сабрниям падарига лаънат бунақа бўлса!..

— Ўзингни босиб, гапириб бер, бундоқ! Мен фақат чет ёқасини эшитдим, холос.

Шораҳим қиртишланмаган соқол-мўйлови дикрайиб, ялт этиб қаради:

— Кимдан эшитдинг? Қил ўтмас қадрдонингданми? Биз ҳам эшитдик! Вертолётларида учиб, чўлларда бирга даврон сурибсан! Ҳамиша шунақа бўлган! Бой бойга боққан, сув сойга оққан!..

Расул ғамгин жилмайди.

— Бойлар йўқ ҳозир. Аллақачон синф сифатида тугатилган!

— Синф сифатида тугатилган бўлсаям илдиэлари қолган! Тагидан тешиб чиқаяпти. Одамни одам қатори кўрмайдиган боиваччалар бутуқлаб кетган ҳозир. Биттаси мана шу, сенинг қадрдонинг!..

Расул: «У менинг қадрдоним бўлса, сенинг ҳам қадрдонинг-ку!» демоқчи бўлди-ю, бу гапни ичига ютиб:

— Майли,— деди, ўзини босиб.— Уғлинг тузукми, ишқилиб?

Шораҳим дарди-дунёси қоронғи бўлиб, юзини кафтлари орасига яширди:

— Уғлим нима бўлади — ўзим ҳам билмайман!.. Икки кеча-кундуз беҳуш ётди, болам. Яхшиям барака топкур Соҳиба бор экан!.. Худо у аблаҳни аблаҳ қилиб яратибди-ю, шундай бебаҳо бир хотин эҳсон қипти! Агар ўғлим соғ қолса... Соҳиба олиб қолган бўлади уни!..

Шораҳим, кўйлагининг ёқасини юлқиб очиб, жундор кўкрагини силади, сўнг тўсатдан кўзлари ёниб унга қаради:

— Ҳа, нега оғзингга сўк солиб олдинг? — деди у, катта муштини Расулнинг тиззасига тираб.— Нега ўғлимни машинаси билан қоқиб, ўрта йўлга ташлаб кетди унинг арзанда зурёди? Нега каминани қинғир йўлга юрмадинг деб, ишдан ҳайдади? Уттиз йиллик меҳнатим пашшадек кўринмади-я, кўзларига! Ё Шоввоз эмас, бу ўпка директорнинг дадаси барпо қилдими ҳов анов жаннатдай боғни? Нега буни сўраб-суриштирмай, оғзингга мум тишлаб ўтирибсан?

Расул кўлини Шоввознинг ҳануз титраётган кафтига қўйди.

— Кўп қизишаверма, оғайни! Соғлигингниям ўйла, дўстим!

— Падарига лаънат бунақа соғлиқни! — деди Шоввоз жазаваси тутиб.— Сен менинг соғлиғимни ўйлагандан кўра, ҳақиқат қил! Олим деган номинг бор-ку, ахир! Ё ҳозирги олимлар ҳақиқатнинг тескарисини айтадиган бўлишганми? Ё зўравонларга дуч келганда чап берадиган бўлганми ҳозирги олимлар?

Расулдан садо чиқмади, у бошини ҳам қилганича, қўлига чўп олиб ер чизишга киришди. Лекин хаёлида ғужғон урган ўйлардан қўли дир-дир титрар, нима чизаётганини ўзи ҳам билмас эди.

«О, қадрдоним Шораҳим, Шораҳим! Бизнинг ўртаимиздан қанақа гаплар ўтганини қаёқдан биласан? Йигирма йил деганда бир маротаба вертолётига минган эканман, шуни ҳам юзимга соласанми? Йўқ, мен ҳозир сендан гина қилолмайман! Бошингга тушган бу қулфат устида ҳар қанча маломат қилишга ҳақинг бор. Бироқ сен ҳам мени тўғри тушунгин, оғайни! Агар бизларни боғлаб турган эски дўстлик ришталари бўлмаганда, агар беғубор болалик палламиз шу сойда ошиқ ўйнаб ўтмаганида, агар Гоби саҳросию Хинган тоғларида чеккан азобларимиз, тоабат дўстлик ҳақида ичган қасамларимиз хотирамда турмаганида мен унга нима дейишимни ўзим билардим!»

Шораҳим, худди унинг хаёлидан ўтаётган ўйларини ўқиб тургандек:

— Йўқ! — деб хитоб қилди.— Уларнинг бу ёвузлигига мен ҳам ёвузлик қилиб, ота-боланинг бошларини олиш пайида эмасман. Зинҳор-базинҳор! Аммо-лекин бу дили қинғир устамон — мен Музаффарнинг ўпка зурёдини айтяпман, бир бегуноҳ йигитни қоқиб майиб қилсаю, ёрдам бериш ўрнига уни катта йўлга ташлаб қочса! Бу ҳам етмагандек, ГАИларни қўлга олиб, айбни ўлим билан олишиб ётган ўғлимга тўнкамоқчи бўлса! Қани, виждонинг бўлса айт-чи, бунга қандай чидаб бўлади, Расул?

Расул кўнгли алғов-далғов бўлиб, ўрнидан туриб кетди.

У нима қилишини (на Шоввознинг ёнига қайтишини, на дарвоза олдида ўтирган ҳассақашларга қўшилишини) билмай, ўрта йўлда лолу ҳайрон бўлиб турган эди, азадорлар орасидан ёшроқ бир йигит ажралиб чиқиб, унга қараб кела берди.

Йигит қора костюм устидан беқасам тўн кийган, бўйнида галстук, бошида шляпаси бор, чамаси, идора ходими эди.

— Ассалому алайкум, домла!

— Салом! — деди Расул Нуриддинов.

Зиёлинамо йигит негадир Шоввоз ўтирган томонга ҳадиксираб қараб қўйди, сўнг қўйнидан тўрт букланган бир қоғоз олиб, қўрқа-писа Расул Нуриддиновнинг қўлига қистирди.

— Дўстингиз... Музаффар Фармоновичдан. Сизга бериб қўйишимни илтимос қилувдилар!

Йигит шундай деди-да, Расулнинг жавобини ҳам кутмасдан шоша-пиша сойга қараб йўналди. Қинғир-қийшиқ ҳарфлар билан ёзилган хатда шундай дейилган эди:

«Дўстим, Расул!

Иложи бўлса шу бугун учрашсак. Сенга айтадиган жуда-жуда зарур гапим ва илтимосим бор. Ҳаёт-мамот масаласи бу. Эски дўстлигимиз ҳурмати йўқ демагайсан. Мен уйда кутаман сени.

Ҳозирча бу гапни Шоввоз билмай тургани маъқул.

Биродаринг Музаффар Фармонов.»

Расул қоғоздан кўзини узиб, узоқроқда унга зимдан тикилиб турган йигитга қаради. «Нима бало, Музаффарнинг айғоқчисими бу?»

«Айғоқчи» ҳам унга тикилиб турган экан: «Бажонидил хизматларига тайёрмиз», деган маънода қўлини кўксига қўйиб, таъзим қилди.

УН САККИЗИНЧИ БОБ

Фармонов қишлоқда ота-боболаридан қолган, бироқ ўғли Фотиҳ уни ўзига мослаб қайта қуриб олган икки қаватли уйнинг биринчи қаватидаги кенг, баҳаво хонада у ёқдан бу ёққа бесабр айланар, деворларига ғаройиб чакалакзорлар, шерлар сурати солинган ажнабий ипак гиламлар тутияган улкан хона, назарида, қафасдай тор туюларди. У гўё гиламдаги ёввойи тўқайзорлар орасидан тутиб келиб, қафасга тиқилган шердай сезарди ўзини.

Фармонов авваламбор Фотиҳни, Фотиҳдан кейин оғайниси Расул Нуриддиновни кутарди. Уйнинг ўртасидаги қанотлари ёзилган кенг стол ноз-неъматларга тўла. Қазии-қарта ва нориндан тортиб, қовурилган беданаларгача, дашт анорларию тилларанг нашвати ва ҳусайниларгача — ҳаммаси Расул учун муҳайё қилинган. Аммо Расулдан аввал ўғли Фотиҳ билан Пўлат папка келишлари керак, келиб, азахонага юборилган бир машина гурунч-пурунч, қанд-қурс, қўй-пўйларни Шоввоз олдими йўқми — шуни хабар қилишлари лозим эди.

У кечаси Соҳибадан Ойсулунинг оламдан ўтганини эшитдию, тонг отгунча мижжа қоқмади, ҳатто уйку дорисига қўшиб ичган юрак дориси ҳам ёрдам бермади. Негадир кўзи илиниши билан юраги ўйнаб, гўё нафас етмаётгандай васвас босиб уйғонаверди, уйғонаверди. Фармонов, авария билан Ойсулунинг ўлими орасида ҳеч қандай алоқа йўқлигига ўзини ҳарчанд ишонтирмасин, аллақандай совуқ ваҳима бот-бот бостириб келиб, кўнгли алғов-далғов бўлаверди, бўлаверди. Боз устига, ёшлик чоғлари, Ойсулунга ошиқ бўлиб ўртаниб юрган пайтлари эсига тушиб, уйқуси батамом қочиб кетди. Бироқ энг ёмони — Шораҳимдан кўнгил сўраб бориши лозимми, йўқми — буни ўзи ҳам билмас эди! Чунки Шоввознинг тунов кунги важоҳатидан кейин унга рўпара бўлишнинг ўзи қалтис эканини сезарди. У Шоввознинг феъл-атворини яхши билади. Тақдирга тан бериб, худудан кўриб ўтирган бўлса-ку хўпу хўп акс ҳолда азага йиғилган оломон олдига жазавази тутиб, уни қора ер қилиб, уйдан ҳайдаб чиқиши ҳам ҳеч гап эмас! Рост, Фармоновнинг билишича, Шоввознинг ўғли «бери қараган» эмиш, ҳар қалай, Соҳибанинг илтижоси сабаб, марказдан мутахассислар чақиртириб чакки қилмаган экан, уларнинг пойқадамлари ёқибди, «кризис» ўтиб, Шоқосим ўзига кела бошлабди. Марказдан келган икки мутахассис, кеча, Ойсулунинг ўлими ҳақидаги шум хабар овоза бўлишдан

аввал, хайрият, жўнаб кетишди. Фармонов улардан доим бохабар бўлиб турди, кетишда эса ўз «Волга»сини берди, қисқаси, хурсанд қилиб жўнатди. Аммо улардан кўнгли энди тинчиганда... ногаҳон бу шум хабар етиб борса-я? Шу боис Фармонов, Шоввозга кўнгил сўраб боришдан аввал ғафлатда қолмаслик учун унинг авзойини билишга қарор қилди. Пўлат папкага бир-иккита бўрдоқи қўй, бир-икки қоп гурунч ва ун-пун олиб бориб беришни тайинлади. Энди бунинг оқибатини кутиб, қафасдаги йўлбарсдай хонада бетоқат айланиб юрибди. Агар Шоввоз у юборган нарсаларни лом-мим демай олиб қолса, нур устига нур, унда тақдирнинг беаёв ўйинига тан берган бўлади, агар олмасдан қайтариб юборса... Унда Фармонов оғайнисининг кўнглига йўл топиб, уни тинчита оладими, йўқми — бу ёғи унинг ўзига ҳам даргумон. Тағин уст-устига оёқ остидан чиққан бу машъум ишларнинг «Даштстрой» атрофида айланиб қолган мана бу кўнгилсиз гаплар ва текшир-текширларга тўғри келганини айтмайсизми? Илгариги дориломон ҳаёт кечириб, айшини суриб юрган пайтлар бўлганда-ку, Фармонов бунақа ишларнинг ўнтасини ҳамирдан қил суғургандек қилиб, ими-жимиди изини ўчириб юборарди. Аммо ҳозир... Мана, яқин бир ой бўп қолдики, энг юқори жойларга қақриб кетилган «Даштстрой» бошлиғидан ҳамон дарак йўқ! Ё алҳазар! Илгари отингни сот, тўнингни сот, лекин ҳосил бер, деган фармонлар қораланиб, энди «ер нега пала-партиш ўзлаштирилгану нега ҳаммаёқни шўр босиб кетди?» каби дашномлар бошланяпти! Эшитишича, бошлиқ ҳам шу даъвою дашномлар тағида қолиб икки ўт орасида қовурилиб ётганмиш! Агар бошлиқ бир нима бўлса... Музаффарнинг ҳоли не кечади — Фармонов буни ўйласа бас — олам кўзига қоронғи кўриниб кетади!..

Энди бир умиди оғайниси Расулдан. Шояд у ўртага тушиб, иккисини мурасага келтириб қўйса. Рост, тунов кунги учрашувдан кейин Фармонов бу оғайнисидан ҳам кўнгли бироз совиди. Лекин, биринчидан, уларнинг ўртасига тушиб, мурасага келтиришга қурби етадиган бошқа бир тирик жон йўқ, қолаверса, ҳар нима бўлганда ҳам, бир қишлоқда туғилиб, бир маҳаллада тепкилашиб ўсишган, бирга ўқишган, урушда қатнашган эски қадрдонлар-ку! Ҳар нима бўлганда ҳам, бирорта маслаҳат берар, жилла курса, Шоввозни сал шаштидан тушириб, инсофга қақираб ахир!

Фармоновнинг тўс-тўполон хаёлини ташқаридан эшитилган машина овози бўлиб юборди. Зум ўтмай ҳовлида Фотиҳ кўринди. Фармонов бу машъум воқеадан кейин, агар ғазаб устида телефонда узук-юлуқ гаплашганлари бўлмаса, ўғлини ҳали кўрмаган эди.

Фотиҳ, афтидан, даладан келаётган бўлса керак, оёғида кирза этик, эгнида негадир эски фуфайка, бошида ҳам ёғи чиқиб кетган эски фуражка. Бирок, худди ови бароридан келган одамдай шаҳти баланд, қадам олишлари тетик, бардам.

«Даюс! Оламини сув босса тўпиғига келмайди! Ҳаммани қовуриб қўйиб, юришини қаранг буни!»

Эшик шартта очилиб Фотиҳ кирди, кирдию бошини буқаларча эгиб, отасига ер остидан ўқрайиб қаради, сўнг «салом!» деб ғудранди-да, бошидаги фуражкасини диванга улоқтириб юбориб, дастурхондан битта олма олиб чайнай бошлади.

Фармонов ёниб кетди.

— Қилғилиқни қилиб, отангни иснодга қўйиб, қаёқларда дайдиб юрибсан, даюс?

Фотиҳ ерга тўшалган ипак гиламларга кирза этигининг изларини муҳрлаб, бир чеккадаги чарм креслога бориб ўтирди ва оёқларини чалиштириб:

— Қанақа қилғилиқ? — деб сўради, олма чайнашда давом этиб.

«Тавба! Мен бу ерда жиғибийрон бўлиб, қон қақшаб юрибману, ўтиришини қаранг бу дардисарнинг!»

— Ҳали нима қип қўйганингга ҳам ақлинг етмайдими, аҳмоқ? Ҳозирги нозик вазиятда...

Фотиҳ қамчи еган асов тойдай питирлаб:

— Э, кўп ваҳма қилаверманг, дада! — деди жеркинқираб. — Нима

қилган бўлсам — ўзим жавоб бераман! Ҳеч жойда ҳеч гап йўқ, ойм иккаловинг ўлмаган одамга кафан бичиб, дунёни буздиларинг-ку!

— Ота-она эканмизки, куямиз! Фарзандларинг катта бўлсин — кўрамиз! Битта-яримтаси сенга ўхшаб тентаклик қилиб қўйса: «Ўзи жавоб берсин», деб шифтга қараб ётаверасанми, ё бизга ўхшаб ўзингни ўтгасувга урасанми?

— Ҳозир айтдим-ку, саросимага тушадиган ҳеч вақо йўқ деб! Умуман... ҳайронман сизга: бунақа ваҳимачи эмас эдингиз-ку, илгари? Сизга нима бўлди, дада?

Фармонов зардаси қайнаб, ўғлини калака қилди:

— Нима бўлди эмиш! Мен ҳам сенга ҳайронман, ҳозирги вазиятнинг нозиклигини тушунмасдан туриб, қанақа қилиб бош бўласан бу катта хўжаликка?

— Вазиятга нима бўпти? — дағдаға қилди Фотиҳ.

— Епирай! Кўзи кўрга жўр бўлсанг ҳам, дили кўрга жўр бўлма, дегандай, кўрмисан, атрофингда нималар бўлаётганини кўрмасанг? Ҳозир етмишинчи йиллар эмаски: ким зўр, оти билан тўнини сотиб бўлса ҳам — планни тўлдирган зўр! Ҳозир планни дўндириб қўйсанг, қанақа қилиб дўндирдинг, ҳалол дўндирдингми ё ноҳалолми — ҳисоб берадиган замон! Ё покланиш даври деган гаплар қулоқларига чалинмадими ҳали? Ё манман деган, ўзи хон, кўланкаси майдон бўлиб юрган не-не зўравонларнинг тагига сув кетганидан беҳабармилар акамлар?

Фотиҳ изза бўлиб, масхараомуз пиқ этиб кулиб қўйди.

— Хўп, хабардор бўлай, бўлмай, бу ишларнинг нима дахли бор бизга?

— Нима дахли бор эмиш! — кесатди Фармонов. — Авваламбор, қўшнинг кўр бўлса, кўзингни қис деб, биз ҳам ўз даврида ўша зўравонларнинг соясида жон сақлаганмиз. Қолаверса... шохига урсанг, туёғи зирқирайди хўкизинг! Сенга теккан таёқ авваламбор менга тегади!

— Дада! — Фотиҳ ўрнидан «дик» этиб турди. Яна кирза этигининг изларини гиламга муҳрлаб, у ёқдан бу ёққа асабий одимлар экан:

— Дада,— деб такрорлади.— Мен бир лапашанг сиз ўйлаганча, бефаросат эмасман! Авария бўлса... мен эмас, кўпроқ у айбдор бунга? Уч кундан бери пашша кўриб беқор юрганми йўқ! Ўзим ГАИга бордим, ўзим комиссия обордим. Ҳаммасини кўришди, текширишди...

— Хўш? — деди Фармонов бетоқат бўлиб.— Хўш, оқибати нима бўлди текширишнинг?

— Нима бўларди? — Айтдим-ку, ГАИнинг хулосаси ёмон эмас деб! Ҳар қалай, авариянинг содир бўлишига мендан кўра... кўпроқ у айбдор, деган хулосага келишган!

Фармонов, гарчи бу гапларнинг чет ёқасидан хабардор бўлса ҳам, ҳатто баъзи керакли одамларни ишга солиб қўйиб, ўзи пинҳона кузатиб юрган бўлса ҳам, сал енгил тортиб, «уф» деб юборди. Сўнг ўзини креслога ташлаб:

— Хўш, тафсилотини айтиб бер-чи бундоқ? — деди.— Қайси иблис йўлдан оздирди сени?

Фотиҳ: «Э, нима қиласиз ҳадеб ковлаштиравериб?» деган маънода қўл силтади, бироқ дадаси яна қистай бошлаган эди:

— Иблиснинг йўлига кирадиган аҳмоқ йўқ, дада! — деди, энсаси қотиб: — Ўзингиз биласиз — фурсат зиқ. Ҳар дақиқа фанимат! Бир ёқда терим, бир ёқда сабзавот, бир ёқда мева-чева! Ҳаммасидан қўшимча мажбурият олганмиз. Шунга... рабчокомни — олиб (билсангиз керак, анови чапани оғайнингизнинг келини бизда рабчоком бўлиб ишлайди?), бирга даштга кетаётувдик. Хотинини ўз соясидан ҳам қизғанадиган у ландовур бўлса оймчасини соғиниб, ўзи қишлоққа келаётган экан. Қасдига олиб, биз рабчокомнинг «газиг»ида кетаётувдик! У лапашанг аввал «Жигулиси»ни учуриб ёнимиздан ўтиб кетди-ю, ўтаётиб хотинининг машинасини таниб қолди чоғи, бир маҳал изимизга тушди...

— Изларингга тушган бўлса... тўхташ керак эди! Хотинини қўлига топшириш керак эди!

— Ғалатисиз-да, дада! — Фотиҳ шернинг ёлидай хурпайиб турган

сочларини силаб, у ёқдан бу ёққа юрди.— Айтяпман-ку, сизга: хотинининг тирноғиягам арзимайдиган бу латта шунақа рашкчи, шунақа рашкчики, биз тўхтасак ҳам барибир ишонмас эди!..

Фармонов афсус билан бошини ликиллатди.

— Ишонадими, йўқми, бунинг нима дахли бор сенга? Сен иш юзасидан рабчоком билан бирга юрибсан. Тўғрими? Тўғри! Тамом, вассалом!

Дадасининг гапи ёқмади шекилли, Фотиҳ:

— Майли, дада! Бўлар иш бўлди! — деб пўнғиллади.— Гапнинг пўскаллеси, бизни қувиб ўтиб, «Жигулиси»ни йўлга кўндаланг қўйди. Бу шундай тез бўлдики, тормоз бериб улгурмадим. Мен тугул, устаси фаранг шофёр ҳам улгуролмас эди!

— ГАИ шундай хулосага келдими?

— Келди!

— Ҳмм...— Фармоновнинг тунд юзи сал очилди. У гарчи ўғлининг гапдонлик қилаётганини, воқеа аслида сал бошқача бўлганини билса ҳам, Фотиҳнинг сўзларидан хиёл енгил тортди. Фармонов бугун биринчи марта ўғли у ўйлагандан анча пишиқ ва уддабурон эканини, баъзи масалаларда ҳатто унга ҳам сабоқ беришга қодир эканини сезди. Фақат, чамаси, ҳозирги нозик вазиятни унча илғаб ололган эмас. Музаффар Фармоновлар таваккалчилик билан иш қилиб, даврон сурган пайтлар бошқая, бугунги ҳолат бошқа эканини, ҳозир етти ўлчаб, бир кесадиган замон келганини яхши англаб етган эмас!

— Хўп, майли, — деди Фармонов, бироз юмшаб.— ГАИ билан тил топишиб... демоқчиманки, ГАИ ўзи текшириб, ўзи тўғри хулоса чиқаргани маъқул бўпти. Бироқ... ана у аёлга... рабчокомингга ишонасанми?

— Бу нима деганингиз?

— У ҳам сенинг гапингни гапирадими ё... ГАИ уни сўроқ қилдими, йўқми?

— Қанақа қилиб сўроқ қилади? Эрининг олдида ётипти-ку, у!

— Хўп, ҳозир-ку, эрининг олдида ётгандир. Касалхонадан чиққандан кейин-чи? Ишни чувалаштирмайдими ишқилиб?

Фотиҳнинг юпқа лабларига яна истеҳзоли кулги югурди:

— Чувалаштириб кўрсинчи, қани?

Фармонов ўғлига синовчан тикилди:

— Бундан чиқди... қишлоқда юрган миш-мишларда жон бор экан-да?

— Қайси миш-мишлар? — ўдағайлади Фотиҳ.

— Гўё эшитмагансан! Сени бу жувон билан дон олишиб юради, деган гап тарқабди-ку қишлоқда!..

Фотиҳ асабийлашиб «гуп» этиб ўзини диванга ташлади-ю, гўё чаён чаққандай, қайта ўрнидан туриб кетди.

— Худди эл оғзига элак тутиб бўлмайти, деган нақлни эшитмагансиз, дада! Бу одамлар... бу нопок, ичиқора, оғзига кучи етмаган бу... тили қинғиру дили қинғирлар нималар демайди?

— Нақлни-ку билар экансан, нима қилардинг бировнинг хасмига кўз олайтириб? Бу ёқда гулдай хотининг турипти! Ундан кўнглинг совиған бўлса... хотин қуриб қолдими дунёда!.. Катта ишларга бел боғлаган раҳбар қадамини ўлчаб босади... Мана энди... у фалокат етмагандек, бу фалокат!.. Ойсулувнинг ўлими!..

Фотиҳ изза бўлиб, дадасига ёвқараш қилди.

— Уни ўлимининг нима дахли бор менга? Ажали етипти — ўлипти!

— О, барака топкур, болам! — деди Фармонов, бошини ғамгин ликиллатиб.— Сенга дахли бўлмасаям одамлар топишади дахлини!

— Топса топишаверсин!

— Тўғри! Аммо сен бу одамларни қанчалик хуш кўрмагин, бари-бир шулар билан муросаи-мадора қиласан, шулар билан ишлайсан! Бас,

шундоқ экан, эҳтиёт бўлмоғинг, бунақа гап-сўзларга асос бермаслигинг керак эди! Айниқса, ҳозирги нозик пайтда!

Фотиҳ гижиниб, пахмоқ сочларини юлқилади.

— Намунча тўтиқушдай топиб олдингиз бир гапни: нозик пайт, нозик пайт!

— Мен сенга гапирсам...— деди Фармонов, аламдан юраги беҳуш бўлиб.— Уз жигарим, пушти камаримдан бўлган ёлғиз ўғлим деб гапиряпман. Жоним ачигандан гапиряпман болам!

— Раҳмат! — Фотиҳнинг эсига қайнонаси Клара Жамоловна тушди-ю, ичида бир заҳарханда қилиб, дарҳол лаб-лунжини йиғиштирди.— Қўйинг, дада! Мен нималар қилмай, ҳаётда қандай йўл тутмай, юзга айтганнинг заҳри йўқ, сиздан ўрганиб қияпман. Қуш уясида кўрганини қилади дейишади-ку, ахир? Мен ҳам ўсган уямда нима кўрсам — шуни қилдим! Ўрганган кўнгил, ўртанса қўймас! Энди мени бу панду насихатлар билан йўлга солишингиз амри маҳол! — деди у ва отасининг гап қистирмоқчи бўлаётганини кўриб, овозини баландрлатди:— Мени тўғри йўлга солиш ўрнига, ҳалиям бўлса... ўзингиз тўғри йўлга тушиб олинг! Чунки, гапимга ишонинг дада, сиз тақдир шамшири менинг бўйнимга тушишидан қўрқсангиз, мен сизнинг бўйнингизга тушмаса деб, ҳадик-хавотирдаман! Мен-ку ёшман, ҳар қандай мусибатни кўтаришга ярайман, аммо сиз... сизга бир нима бўлса...

Фармонов, худди юраги пақ этиб ёрилиб кетгандай «их», деб кўкрагини ушлади-да, бошини шилқ этиб ёстиққа ташлади. Унинг анордай тарам-тарам юмалоқ юзида қон қолмаган, худди қаттиқ чанқаган одамдай оғзини катта очиб, ютақиб-ютақиб нафас оларди.

Капалаги учиб кетган Фотиҳ у ёқдан бу ёққа чопиб, бир пиёла совуқ сув келтириб тутди, шкаф қутиларини тарақа-туруқ қилиб, валидол топиб келди.

Фармонов валидолни оғзига солди-да, худди қанд чайнагандай қасир-қусур чайнаб, кўзини юмди.

Фотиҳ унинг тугмаларини ечиб, ёқасини очаркан:

— Кечиринг, дадажон! — деди, астойдил пушаймон чекиб.— Бу гапларни... ўзингизга бунчалик қаттиқ оласиз деб ўйламапман...

— Майли, болам, майли, ишқилиб, омон бўл! — деди Фармонов.— Унинг юмуқ кўзлари орасидан ёш томчилари сизиб чикди.— Ишқилиб, ўз болаларингга ўзинг бош бўл, ўғлим!

Фотиҳ астойдил кўнгли эриб:

— Кечиринг дада, билмай қолдим,— деди ялтоқланиб. Унинг хаёлида: «Дадамларга нима бўлган ўзи?» — деган фикр гўжғон ўрди. У ҳеч қачон бунақа ваҳимачи бўлган эмас эди-ку! Ё уни саросимага солаётган бирорта ишқал чиқдимикан ишидан? — деди Фотиҳ ичида. Бу ўйдан унинг жисми ҳам совуқ терга ботди.

Фармонов ўн минутча диванда қимир этмай ётгач, ўрнидан туриб, кўйлагининг тугмаларини қадади. Худди шу пайт, гўё унинг ўрнидан туришини кутаётгандек, эшик тиқиллади. Фотиҳ негадир ҳадиксираб, ялт этиб қаради:

— Ким у?

Эшик очилиб, Пўлат папка кирди.

— Ассалому алайкум, Музаффар ака! — деди у, икки қўли кўксида.— Ассалому алайкум, Фотиҳ Музаффарович!

— Келинг, Пўлатвой, келинг! — Фармонов, Пўлат папканинг хушомад билан жилмайиб туришини ёқтирмай, қайта ёстиққа ёнбошлади-да, ўғлига юзланиб:

— Сен ишингни қилавер, болам! — деди, Пўлат папка билан юзма-юз гаплашишни истаб.— Сен ўтир, Пўлатвой!

Пўлат папка пилдираб келиб, диванга яқин жойга ўтирди, Фотиҳ эса, бошига яна эски фуражқасини кўндирди-да, залворли одимлаб чиқиб кетди.

— Хўш, ишлар нима бўлди, Пўлатвой?

Пўлат папка «ишлар пачава», деган маънода мунчоқдай митти,

муғомбирона кўзларини юмиб, айбдорларча жунжикди.

— Нима, олмадими юборган нарсаларимни? — деди Фармонов, юраги музлаб.

— Олмади дейсиз-қўясизми? Боз устига бўралаб сўкиб, ўтакамни ёрса бўладими, оғайнингиз?

Фармонов дами ичига тушиб, боягидан ҳам бўшашиб кетди, бироқ бошини айёрона ликиллашиб ўтирган Пўлат папкага кўзи тушди-ю, дарҳол ўзини қўлга олди. Бор кучини тўплаб, ўрнидан туриб кетди-да, у ёқдан бу ёққа юриб:

— Хўш? — деди хириллаб. — Нима деб бўралаб сўкди қирқ йиллик кадрдоним?

— Ҳа, шу... — Пўлат папка Шоввознинг гапларини айтолмай, чайналди. — Қилғилиқни қилиб қўйиб, совға-салом билан сотиб олмоқчими энди дегандек, ҳамма гапи найзабозлик, хўжайин. Узингиздан қолар гап йўқ. Бекорга номини Шоввоз қўйишмаган уни одамлар! Менга қолса, Шораҳим шаккок кўярдим отини, хи-хи...

— Халойиқ кўп эдимми, у бақириб-чақирганда?

— Кўп эди... Қариндош-уруғлари, қўни-қўшни дегандек, қишлоқчилик, ўзингиз биласиз-ку!..

— Далада иш қайнаяпти! — деди Фармонов, қовоғини солиб. — Ҳар бир дақиқа олтинга тенг! Оғзига кучи етмаган бу шаккок бўлса катта диний маросимлар ўтказиб, ҳаммани ишдан қолдириб ўтирса!

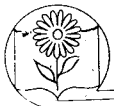
— Худди шундай! — деди Пўлат папка баттар ялтоқланиб. — Шундай долзарб кунларда денг!

— Расул бормиди?

— Анов... Тошкентлик домлани айтасиз-да? Бор эдилар!

— Ҳеч нарса демадимми у?

— Домла... — Пўлат папка бошидан кўк бахмал дўпписини олиб, худди сирлаб қўйилгандай ялтироқ, сип-силлиқ бошини силади. — Домла... Шоввозни бир чеккага олиб чиқиб, анча гаплашдилар. Чамаси, вазмин бўл,

Ғолими дунёси

География ўқитувчиси ўқувчиларни тоққа, юсак чўққига олиб чиқди.

— Ана, қаранглар, юқоридан паст қандай чиройли, манзарали кўринади-я! — деди болаларга ҳаяжонланиб.

— Чиройли ва хушманзара жойда қолавермай, бу ерга қийнала-қийнала нега чиқдик!! — деб сўради бир ўқувчи.

* * *

ЎҚИТУВЧИ: — Ер нега думалоқ шаклда бўлади!

ЎҚУВЧИ: — Айланиши осон бўлиши учун думалоқ қилинган.

* * *

ЎҚИТУВЧИ: — «Онам кинога бориш учун менга пул берди», дегани қандай гап!

ЎҚУВЧИ: — Бекор гап, чунки ойим менга пул бермайдилар.

* * *

ЎҚИТУВЧИ: — Сен нега дарсга кеч қолдинг!

ЎҚУВЧИ: — «Кўчани кесиб ўтаётганингизда, сира шошилманг», деб ўзингиз тайинладингиз-ку!..

* * *

ЎҚИТУВЧИ: — Майдоннинг неча квадрат эканини топиш учун нима қилиш керак!

ЎҚУВЧИ: — Майдоннинг бир томонини олиб келиб, иккинчи томонига қўйиш керак.

бундай қилиш одобдан эмас, деб маслаҳат бердилар-ов! Негаки, шундан кейин Шоввоз хийла бўшашиб қолди.

Фармонов кўнгли хиёл равшан тортиб:

— Хатимни бердингларми?— деб сўради.

— Бердик, Музаффар ака, бердик!— Пўлат папка хушомадгўйларча жилмайди.— Домла бир четга чиққанларида хатингизни худди муллага пул қистиргандай енг учида шундай астагина қистирдики, бирорта тирик жон пайқамасди!

— Расул ҳеч нарса демадимми?

— Йўқ, демадилар, билишимча, демадилар.

— Ҳмм...— Фармонов унинг қоқ ўртасида ўйга толиб, анча турди, сўнг кўзи Пўлат папканинг ҳайратомуз тикилиб қолганини кўриб, ҳушёр тортиди.

— Хўп, раҳмат! Сизга руҳсат, Пўлатвой!

Пўлат папка, алпанг-талпанг юриб, эшик томон тисарилди:

— Арзимаёди, Музаффар Фармонович! Қанча гаплари бўлса... каминани камтарин доим хизматларига тайёрмиз, у дунё, бу дунё бизга кўрсатган муруватларини унутмаймиз, токи бизни одам қилган ўзлари, Музаффар ака...

Пўлат папка, лабида хуш-хандон табассум, орқаси билан юрганича, эгила-эгила хонадан чиқди. Фармонов батамом бўшашиб бораётганини сезди-да, тўсатдан ўзидан дарғазаб бўлиб, тап-тап босиб столга борди. Бир уришда тиллараңг шижанинг тикинини учириб юборди-ю, бир пиёла коньякни нафас олмай сипқориб ташлади.

«Йўқ, сенларга осонликча жон берадиган Фармонов йўқ! Қани, Расул келсин-чи, кўрамиз! У нима деркин? Унинг ҳам таъна маломатларини эшитайлик, кейин... шунга қараб, бир йўл топармиз!

УН ТЎҚҚИЗИНЧИ БОБ

Расул Нуриддинов Музаффар Фармоновнинг хатини олгандан кейин жуда иккиланиб қолди. Бир томондан, Расул Иван Харитоновичнинг топшириғи сабаб, бу мактубсиз ҳам Музаффар билан учрашиши шарт, иккинчи томондан, ҳозир, шу бугун унга борадиган бўлса, назарида, Шораҳимга хиёнат қиладигандай туюларди. Чунки у Музаффарнинг нима дейишини, яъни Шораҳим икковимизни яраштириб қўй, деб илтижо қилишини яхши билади. Расул унинг олдида турган бу нохуш учрашув тўғрисида ўйларкан, қўли бир неча марта чўнтагидаги Белобородов берган қутичага тегиб, баттар таъби тирриқ бўлди...

Ниҳоят, кечқурун кун ботишидан олдинроқ маросимга келувчилар камайдию, Расул Шораҳимга, агар ноқулай бўлмаса, бирга қабристонга чиқиб келишни таклиф қилди.

— Ойсулув билан ойим шўрликнинг қабрларини... кўриб қўяй.

Шораҳим қовоғини уйиб, Расулга ўқрайиб қаради:

— Кўриб қўяй деганинг нимаси? Зиёрат қилай, де! Ё туққан онангнинг қабрини зиёрат қилиш олим деган номингга иснод келтирадимми?

Расул мулзам бўлиб томоқ қирди.

— Хўп, сен айтгандай бўла қолсин, зиёрат қилиб келайлик!

— Майли, чиқадиған бўлсак қоронғи тушмасдан чиқиб келайлик. Қабристонга қоронғида чиқмайдилар, дейишади!.. Марҳумлар хушламасмиш! Шораҳим шундай деб, белидаги белбоғини маҳкамроқ боғлади-да, боғ ўртасидаги бироёқ йўлдан қир томонга юрди.

Расул беихтиёр кулимсираб:

— Марҳумлар тўғрисида худди тириклар тўғрисида гапиргандай гапирасан, а?— деди, деди-ю, оғайнисидан балога қолди. Олдинда кетаётган Шораҳим шартта тўхтаб, унга ёвқараш қилди.

— Сен учун марҳум ойинг... шўрлик холамлар ўлик бўлса ўликдир.

Аммо мен учун тирик! У кишиям, ўз волидам ҳам, Сулувжон ҳам — ҳаммаси тирик! Токи ўлгунимча, Сулувжоннинг ёнига дафн қилмагунларича мен учун тирик у! Тоабад тирик, Расул!..

Расул Нуриддинов унинг бусиз ҳам безиллаб турган ярасини янгилаганини сезди-ю, бу гапни кўзгаганидан ўсал бўлди.

— Кечир мени, оғайни!

— Шўрлик Сулувжон!— деди Шораҳим, чуқур тин олиб.— Токи жон таслим қилмагунча ўзини ўйламади, бечора! Умри бино бўптики, фақат фарзандларию мен тошбағирни ўйлаб ўлиб кетди шўрлик! Узи не ҳолда-ю, доим мен нодонни ўйларди. Мен ўлсам... ҳолингиз не кечади, деб йиғлар эди, раҳматли! Сен мени жинни-пинни бўлиб қолди деб ўйлама, Расул. Агар истасанг, мен дин-пининг билан, нариги дунёнг билан ишим йўқ! Аммо-лекин, имоним комил: Сулувжон ҳозир ҳам, гўрида ётиб ҳам мен ландовурни, унинг қадрига етмаган мен аҳмоқни ўйлаб ётипти шўрлик!..

Расул на оғайнисига тасалли беришни билар, на хаёлига бирор гап келарди. У бошини осилтирганича ёлғизоёқ йўлдан Шораҳимга эргашиб бораркан, юраги тинимсиз безилларди.

Ўнг томонда, Шораҳимнинг боғи билан ёнма-ён Расулларнинг боғлари жойлашган, боғдаги кўпчилик дарахтлар қуриб, фақат қари ўриklarгина қолган. Ярим қуриб, қовжираб қолган бу ўрикзор орасида деворлари нураб, чўкиб қолган уйлари аллақандай мунгайиб турарди.

Марҳум волидаси токи оламдан ўтгунча, Расул қанча қистамасин шаҳарга, унинг қўлига кўчиб бормаганди. Расул ялиниб-ёлворган чоғларида эса, кампир оппоқ бошини сарак-сарак қилиб:

— Мени тинч қўй, болам!— дерди кампир уф тортиб.— Ота мулкига келиб турмадингми, жилла қурса мен турай, отанг чирогини ақалли мен ёқиб ўтирай. Ундан кўра, ўзинг келмасанг ҳам, ўғил-қизларинг келиб турсин. Боболарининг пойқадами теккан табаррук жойлар бу! Ота юртидан батамом узилиб қолмасин фарзандларинг!

Расул, марҳум волидасининг гапига кириб, ҳар ёз аввал Нигорани, кейин ўғли Улуғбекни юборадиган бўлди. Тўғриси айтганда, иккала фарзанди шу ерда, бувиларининг қўлида, муштдеккина мушфиқ кампирнинг ер тирнаб кўкартирган шу боғида катта бўлишди, вояга етишди. Эҳтимол, Нигоранинг ўз тенгдошларига нисбатан хийла одамшаванда, босиқ, оқибатли бўлишининг бир сабаби ҳам шундадир. Ҳар қалай, унга марҳум бувисидан нимадир юққан, бирда хато қилса, бирда инсофга келади, кўнгли бўш; меҳрибон.

Марҳум волидаси, токи кўзи юмилгунча икки неварасини ер-кўкка ишонмай, бошига кўтариб, опичлаб юриб вояга етказди. Мушфиқ кампир! Бу яхшиликлари эвазига у Расулдан ҳеч нарсани таъма ҳам қилмас, фақат бир нарсани илтижо қилар, кўп айтиб, кўп ёлворар эди:

— Олим бўлдим, китоб ёздим, деб кўп керилаверма, болам! Одамнинг бошига бахт ҳам келади, бахтсизлик ҳам. Илоё сенинг бошинг яхшиликдан чиқмасин, омад доим ёр бўлсин сенга! Бироқ: «от айланиб қозигини топар», деган эскилар. Эҳтимол айланиб, адашиб, ахир бир кун ота юртингга кеп қоларсан, болам! Белинга қувват, билагинга кучинг борида отанг шўрлик қуриб кетган мана шу кулбани сал тузатиб қўй! Бир кун бўлмаса бир кун асқотади бу кулба!..

Йўқ, марҳум волидаси юз марта айтса ҳам, Расул унинг васиятини рўёбга чиқара олмади. Бирда ўз ташвиши, бирда бола-чақа ташвиши билан бўлиб, яна бирда китобини тезроқ ёзиб тугатай деб, бу кулбани эпақага келтиришга фурсат тополмади, тополмади-ю, кампир оламдан ўтганда қаттиқ ўсал бўлди. Чунки маросимга келган халойиқ деворлари нураб, аллақандай тўкилиб қолган бу ғариб уйчани кўриб, ҳайратга тушишди. Шундай номи чиққан олим, ота мулкига қараб, уни сал эпақага келтириб ҳам қўймапти-да, деб ранжиб кетганлар кўп бўлди. Расул шунда, келгуси ёзда кампирнинг кулбасини сал тузатиб қўяман, деб қасам ичган эди. Йўқ, ҳаёт экан, тирикчилик экан, яна ўз ташвишлари билан бўлиб келолмади, қарай олмади.

— Шораҳим унинг хаёлларини уқиб бораётгандай, Расулга қия боқиб:

— Ана, ота мулкингнинг аҳволи!— деди.— Олим одам, жилла қурса холамларнинг руҳи ҳурмати у ёқ бу ёғига қараб қўйсанг бўларди! Кўрганлар нима дейди?... Аввалги ҳолим бўлса ўзимок қарар эдим, кўриб турибсан, менда ҳам аввалги куч йўқ, Расул!..

Бу гап оғир ботса ҳам, Расул уни ҳазилга буришга уринди:

— Э, оғайни! Сен ҳам кўриб турибсан-ку, камина ҳам тўкилиб турибман. Бир йилдан кейин пенсияга чиқаман, шунда келиб, бу ишларни қиламиз.

— Ҳа, келиб бўпсан!— деди Шораҳим, кесатиб.— Шаҳарда... мўмай пулга ўрганган одам, қишлоққа келиб кетмон чопарминдиган?

Расулнинг хаёлидан: «Э, биродар, кошкийди менинг ишим сенинг кетмонингдан, ташвишларим сенинг ташвишларингдан оз бўлса?» деган фикр ўтди, бироқ миқ этмади. Бошқа пайт бўлганда Шораҳим, эҳтимол, унга таъна қилиб гапирмас эди. Ҳозир эса... ҳозир у гап уқадиган аҳволда эмас...

Боғлари тепасидаги ариқдан ўтишгач, улар ўнгга бурилиб, қир бағирлаб кетишди.

Мағриб томондаги тоғ тизмалари устига ёнбошлаган офтоб пастдаги улкан қишлоқни заиф, аммо ҳамон илиқ нурга чўмилтириб, гўё бу олам билан видолашишни истамагандек, кўкда ҳануз осилиб турарди.

Қирдан пода қайтмоқда, борлиқни Расулнинг дилига куйдек ёқадиган овозлар: қўйларнинг маъраши, сигирларнинг бўкириши, чўпонларнинг сўкинган товушлари тутган.

Расул бола пайтида уларнинг биттаю битта тарғил сигирлари бўларди. Расул уни подадан ажратиб олиш учун худди шу атрофга чиқар, тарғил эса, подадан ажралгиси келмай, у ёқдан бу ёққа қочар, шунда Расул кўзида ёш, ялангоёқ тикон кечиби, унинг кетидан югургани-югурган эди!..

Бу эсдаликлар хаёлида ғужғон урдию, Расулнинг дилини куз офтобидай ҳазин, аммо аллақандай тиниқ, беғубор бир туйғу чулғаб олди. Азиз болалик! У қанчалик оғир кечмасин, инсон хотирасидан ҳеч қачон ўчмас экан, ҳар эслаганда кўнгил қурғур сув ичгандай равшан тортар экан!

Ана, қоровултепа ёнбағрига жойлашган қабристон ҳам кўринди. Расул унинг ҳамма қишлоқ қабристонлари каби хароб ва кўримсиз эканини биларди. Бироқ... ё алҳазар! У билган гўристон бошдан охиригача қалин тиканзорга айланган, қабрлар тиззага келадиган янтоқ ва чангаллар тагида қолган, у ер-бу ердагина уч-тўртта темир панжаралар кўринарди! Фақат энг чеккада, ярим белидан синиб, шоҳлари ерга тиралиб қолган чинор остида, битта улкан ғиштин гумбаз кўзга чалинар, кейин билса, у Музаффар Фармонов онасига қурдирган мақбара экан! Шораҳимларнинг хилхонаси қабристоннинг шундоқ четида, юз яшар қариядай букчайиб қолган букри тутнинг тагида, Расул Нуриддиновларнинг хилхонаси эса юз қадамча нарида эди! Ойсулуннинг янги қабри тикан билан қопланган паст-баланд қабрлар орасида гумбаздай кўтарилиб турарди.

Шораҳим билан Расул қабр тепасида бир лаҳза сукутга чўмиб туришди. Лекин гўр устида узок сукут сақлаб туриш аллақандай ноқулай, ўтириш эса... ўтирганларида нима қилади — Расул буни билмас, Шораҳим эса гўё оғайнисини синамоқчи бўлаётгандай, ҳануз қовоғини уйиб турарди. Ниҳоят, Расул хижолат чекиб, йўталди.

— Қабрида тинч ётсин, Ойсулув!— деди, нима дейишини билмай.— Бундай пок, бундай мушфиқ муштипар аёл дунёга бир келади!

Шораҳим унинг ҳолатига тушунди чоғи:

— Сен холамларнинг қабрига боравер!— деди қовоғини солиб.— Қабрини топа оласанми ўзи?

— Топаман. Хотира тоши қўйдирган эдим-ку!

— Ҳа, қўйдиргансан! Уям бир томонига чўкиб, қийшайиб қолган. Ҳар йили тузатиб қўяман деб, ният қиламан-у, қўлим тегмайди... Бор, боравер. Мен Сулувжон билан гаплашадиган гапим бор!— Унинг овози бирдан титраб кетди.— Юрагим тўла дард, Расул, ҳаммасини айтиб бир ёрилгим

келади унга! Ана, қара, Сулужоннинг ёнига ўзимга ҳам жой танлаб қўйдим. Бугун, жилла қурса, дарди дostonимнинг ярмини изҳор қилай, қолганини ёнига келганимда айтарман!

— Сенга нима бўлди, Шораҳим?

— Бор дедим-ку сенга! — тўсатдан ўшқириб берди Шораҳим. — Тўрт йил деганда бир кепсан, зиёрат қил! Дардинг бўлса айт! Дарди йўқ бир кесак эмассан-ку сен, Расул!..

Расул лом-мим деёлмай, ўз хилхоналари томон йўналди. Марҳум кампирнинг қабрини тез топди. Бундан тўрт йил муқаддам қўйдирган ёдгорлик тоши ҳақиқатан ҳам чўкиб, бир томонга қийшайиб қолган экан, кўриб ўзидан қаттиқ ранжиди. Бултур ёзда Улуғбек қишлоққа келиб бир-икки ҳафта турган эди, у ҳам қарамапти! Ҳой тентак! Ахир уни ҳам мана шу тош тагида ётган муштдеккина кампир опичлаб катта қилган эди-ку! Аҳмоқ! Наҳот шундай бувисини ёдидан чиқарган бўлса?..

Расул қабр атрофида ўсиб ётган беш-ўн туп янтоқ, какра, шuvoқларни юлиб ташлади, сўнг четроқда ётган тошлардан бирини олиб келиб, қабр ёнига қўйди-да, унга ўтирди.

Кампирдан юқорида бувиси билан бувасининг батамом чўкиб, ўпирилиб тушган қабрлари кўзга чалинар, чап томонда тоғасининг, ўнг томонда амакисининг гўри жойлашган, бошқа қабрлар кимники — Расул билмас ҳам эди!..

Расул ҳамон нима қилишини билмай: «қабрингизда тинч ётинг, онажон, сизлар ҳам бувижон, буважонларим!» деган алаомининг қабри тепасидаги бир туп катта қора чангалга кўзи тушди. Бу манзарадан кўнгли ғаш бўлиб, чангални томир-помири билан қўпориб ташлади-да, жойига қайта ўтирди, ўтираркан, амакисига боғлиқ маъюс бир воқеа ёдига тушиб, хаёллари ағдар-тўнтар бўлиб кетди.

Ўттизинчи йилларнинг ўртаси эди. Расул нари борса ўн-ўн бир яшар бола эди. Улар шаҳарда туришар, дадаси қайси бир масъул идорада ишларди. Ҳануз эсида: декабрь ойининг охириги куни, уйларида янги йил тараддуди авжида, меҳмонхоналарида эски патефон чийиллар, марҳум дадаси, бошидаги телпаги, калта, учбурчак мўйлови оппоқ қор, қаёқдандир бир қути қанд-курс кўтариб келдию, уй шодон қий-чувга тўлди. Лекин шу пайт, дадаси эгнидаги пўстинини ечиб, олиб келган ширинликларини эндигина улаша бошлаганда, уйларига қандайдир одамлар туйқусдан бостириб кирдилару байрам кайфиятини мотамга айлантириб, у кишини олиб кетишди.

Шу-шу, онаси бир-биридан кичик, ҳаммаси ейман-ичаман деган бешта фарзанд билан қолди. Боз устига, улардан хабар оладиган одам ҳам бўлмади: оталаридан айрилганларидан кейин, кечагина дўст ҳисобланган, келганда уларининг тўрида ўтирадиган одамлар, остоналарини ҳатлаб ҳам ўтмайдиган бўлишди, ҳатто кўчаларини ҳам унутишди. Унутишлари бежиз эмас — оталаридан айрилганларидан кейин Расуллар оиласини бошқа жойга, ярим ташландиқ, совуқ, тор бир уйга кўчирдилар!

Ҳозир бу оғир, машъум кунларнинг ҳамма тафсилотлари Расулнинг эсида йўқ. Аммо бир нарса сира ёдидан чиқмайди: қаҳратон қиш. Туф десанг — тупук ерга тушмайди. Шундай совуқ кунларнинг бирида, пешин чоғида, улар кўчиб ўтган ташландиқ уйнинг олдида туя етаклаган бир одам пайдо бўлди. Эгнида қуроқ-қуроқ пахтали чопон, бошида эски тумоқ, белини чилвир билан боғлаб олган бу одам — дадасининг укаси эди. Умри бино бўптики, қўлидан кетмон тушмайдиган, қишин-ёзин даладан чиқмайдиган, Шораҳимга ўхшаган меҳнаткаш, заҳматкаш амакилари уларни йўқлаб келганди.

Амакилари бурнидан самовардай паға-паға буғ бурқираган нор туясини дарвоза занжирига боғлаб, ичкарига кирди, марҳум кампир билан қучоқлашиб, узоқ йиғлади. Ўша кеча амакилари тонг отгунча мижжа қоқмай, уйларидаги бор буд-шудларини кигизга ўраб, жамлади. Эрталаб эса юкларни нор туяга ортди, кўчаётганларидан қувониб, шовқин-сурон кўтариб юрган Расул ва унинг укалари билан кампирни туяга, юклар

орасига ўтқазиб, наMATга ўраб-чирмади-да, ўзи туяни етаклаб, йўлга чиқди.

Йўл узоқ, шаҳар билан қишлоқ ўртаси камида ўттиз беш чақирим келарди. Оламни қалин қор босган, устига-устак, йўл сирпанчиқ, нотекис эди. Шунда Расул биринчи марта туя жонивор, гарчи «нор» деган номи бўлса ҳам, қишда ночорлик қилишини билди. Устига оғир юк ортилган шўрлик нортуя бот-бот сирпаниб кетар, баъзан ҳатто чўккалаб қолар, шунда ойилари кичкиналарини қучоқлаб бағрига босганча алланималар деб пичирлар, норасидаларга умр тилаб, кўкка илтижо қиларди. Амакилари эса, чўккалаб қолган нортуюни қамчилаб, сўкиниб, оёққа турғазарди-да, яна уни тортқилаб, йўлида давом этарди. Шу зайл, нортую нотекис йўлда бирда тойиб, бирда сирпаниб, улар қош қорайганда қишлоққа кириб келишди. Бу пайт Расул йўл азобидан ҳолдан тойиб пинакка кетган экан, бир маҳал, аллақандай шовқин-сурону ёнидаги опасингилларининг дод-фарёидан уйғониб кетди. Кўзини очиб қараса, бўлиқ қора қашқа арғумоққа миниб олган бир аёл, гоҳ туяни, гоҳ уни етаклаб олган амакиларини беаёв қамчиламоқда эди! Аёл — Расул кейин билса, у раис экан! — арғумоғини осмонга сапчитиб, қамчи ўйнатаркан:

— Ёт унсурнинг фарзандларини қишлоғимга киритмайман! — деб, дадасининг исмини айтиб, эркакларча сўкинар, бақириб-чақирар эди. Ҳайрият, бу шовқин-суронни эшитиб, ён-вердан ёпирилиб чиққан одамлар уларни дарғазаб аёлнинг қўлидан аранг ажратиб олишди. Ушанда, пешонасидан тирқираб оққан қонга парво қилмай отдаги раисга ҳамла қилиб, олдинга талпинган амакиларини кўрганида, Расул, кўзида филт-филт ёш, катта бўлганда унга тоабод яхшилик қиламан, деб онт ичганди! Лекин, эвоҳ, катта бўлиб олим деган ном чиқарди ҳамки, бироқ амакисига, токи етмишга киргунча қўлидан кетмонини ташламаган, мўмин-қобил амакисига тузукроқ бир ёрдам ҳам қилолмади. Ҳаётлигида у ёқда турсин, ўлганидан кейин ҳам ҳурматини жойига қўёлмади. Энди ўйлаб қараса, бир марта келиб қабрини зиёрат ҳам қилмапти!.. Амакисини айтади-ю, ўз волидаи меҳрибони-чи? Ўзи мушздай бўлса ҳам, иродаси тошдан мустаҳкам онаизори-чи?

Уша йили, эсида бор, уларнинг бахтига «қоровултепа» деган мана шу қир бағридан қандайдир олий-нав оҳак топилдию қишлоқда мактабларга бўр ясаб берадиган кичкинагина бир завод очилди.

Бу завод қишлоқнинг қоқ ўртасида, анави элас-элас кўзга чалиниб турган совхоз идорасининг ёнида бўларди. Ишчилар катта оқ тошларни аравада ташиб келиб, тегиригмонда ун қилишар ва иссиқ сувга солиб, бутана ҳолига келтиришар, сўнг юмалоқ бўр шаклида тешиклар очилган оғир темир қолипларга қуйишарди. Ниҳоят, оҳак қолипларда сал қотиб, бўр шаклга киргач, уни офтобшувоққа тўкиб қуритишарди-да, ҳар бирига элликта бўр кетадиган қоғоз қутичаларга жойлашарди...

Заводдаги аёлларнинг аксарияти шу иш билан шуғулланишарди. Кампир эса (нега кампир бўларкан, ўша пайтларда ойиси кўп бўлса ўттиз саккиз-ўттиз тўққизга кирган, кўҳликкина бир жувон эди!) эркаклар билан ёнма-ён туриб, оғир темир қолипларга бўр қуярди. Чунки қоғоз қутиларга бўр солиш энгил иш ҳисобланиб, маоши оз бўлар, бу маош билан жўжабирдай жонни боқиш амри маҳол эди!

Бир-икки йилдан кейин сал улғайган Расул ойисига ёрдамга келадиган, қўлидан оғир қолипни олиб, унга бир соат-ярим соат дам берадиган бўлди. Аммо ойиси уни кўп ишлатмасди. Онаизори Расулни, Расул онаизорни аярди.

Кейин... кейин бахтга қарши уруш бошланди. Завод ёпилди. Бироқ бу маҳал Расул ўн беш-ўн олтига кириб, бўйи чўзилиб, йигитча бўп қолганди. Уқшини йиғиштириб, далага чиқди: ёзда сувчилик қилди, ўроқ ўрди, «эшак карвон»ларда заготзернога ғалла ташиди. Сўнг, қирқ тўртинчи йилнинг охирида бирга ўсган ёр-биродарлари, мана шу Шораҳимлар билан бирга хизматга кетди. Рост, Шоввоз билан Музаффардан бир ёш кичик эди, урушга бормаслиги ҳам мумкин эди, бироқ мактабда бирга ўқиб, салкам тўрт йил дашту далада бирга ишлашган ёр-дўстларидан ажралгиси

келмади, военкоматга ўзи бориб, қишлоқ советининг дафтаридаги ёзув нотўғри, мен ўн еттида эмас, ўн саккиздаман, деб туриб олди.

Кампир шўрлик шунда ҳам лом-мим демади. «Майли, болам,— деди у, аччиқ кўзёшларини рўмолининг учи билан артиб.— Дўстларингдан айрилгинг келмапти, мен нима ҳам дердим? Отанг ҳам сенга ўхшаган «принсипал» эди! Отангга тортдинг. Ишқилиб, ой бориб омон келгайсан, болагинам!

Ойиси Расулни шундай деб, йиғлай-йиғлай узатиб қолди. Бироқ ўшанда ойисини нечоғлиқ қон-қақшатганини Расул кўп йиллардан кейин, хизматдан қайтгандан сўнг билди.

— Сен нимани ҳам биласан, болам?— дерди кампир, гоҳида дардлашиб қолганларида.— Йигит одам, сен ҳайу-хуйт деб, бепарвогина жўнадинг-кетдинг, мен шўрлик бўлсам... кечалари, сени соғинган пайтларимда, мана шу қирларга чиқиб, тонг отгунча бўзлаб чиқардим! Сени учта қиздан кейин аранг тилаб олган эдим. Тилаб олган тилламни соғ-саломат қайтаргайсан, деб фалакка илтижо қилиб, мана шу тиконзор қирларда тонг отгунча тентираб чиқардим, болам...

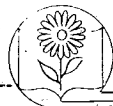
Орқадан гурс-гурс оёқ товуши эшитилди. Расул шоша-пиша киприкларидаги ёш томчиларини артди. Шораҳим буни ё кўрди, ё кўрса ҳам ўзини кўрмаганликка олиб:

— Раҳматлик холамлар билан дардлашдингми?— деб сўради. Расул оғир хўрсинди.

— Ҳа, энди... тиригида бундоқ бир ёлчителиб кўнглини ололмаган одам, ўлгандан кейин дардлашдим нимаю, дардлашмадим нима, оғайни!

Шораҳим бошини сарақ-сарақ қилиб, эътироз билдирди:

— Йўқ, мен, мана, Сулувжон билан ҳасратлашдим. Иккимиз ҳам бир-биримизга дардимизни айтиб, сал ёзилдик. Тиригида қадрига етмаган эканмиз, жилла кўрмаса энди етайлик!— Шораҳим шундай деб, қабристоннинг у бошидан бу бошига тикилиб қаради.— Мен ҳозир Су-

Болалар дунёси

ЯЁВ ЮРСА...

- Қишда қушлар нега иссиқ мамлакатларга учиб кетишади?
- Учиб бормаса, яёв етиб бўлмайди-да.

ВЕРТОЛЁТ

- Анвар, сен ҳув анави вертолётни кўряпсанми!
- Ҳм, кўряпман.
- Шу вертолёт беш минутдан бери бир жойда қимир этмай турибди-я!
- Демак, унинг ёқилғиси тугаб қолган,— дея хулоса қилди Анвар.

ЎЗИМ БИЛАМАН

- Кўм-кўк хом помидорни узиб чиққан жажжи Комилни акаси койиб:
- Ҳозир сенга хом помидорни узишни кўрсатиб қўяман,— деди пўписа қилиб.
 - Вой, акажон, овора бўлманг, узишни ўзим яхши биламан,— деди Комил акасига.

ЎҚИТУВЧИ БЎЛМАСА...

- Синфингизда нечта ўқувчингиз бор!
 - Ўқитувчимиз билан ҳисоблаганда, ҳаммаси бўлиб ўттиз битта...
 - Демак, ўқитувчини ҳисобламаганда, синфда ўттиз ўқувчи қолар экан-да!
- Шундайми!
- Сираям-да. Ўқитувчи бўлмаса, синфда биттаям ўқувчи қолмайди.

Тўпловчи С. ҒОҒУРОВ.

лувжоннинг қабри тепасида ўтириб, қасам ичдим, Расул! Яқинда пенсияга чиқаман. Қолган умримни шу қабристонни обод қилишга бағишлайман. Атрофини ўрайман, дов-дарахт ўтқазаман, ҳаммаёғини хиёбону гулзор қиламан. Шундай бир жой қиламанки, ота боболаримиз, авлоду аждодларимиз ҳаммасининг руҳи шод бўлади!— Шораҳим шундай деб Расулга синовчан тикилди:

— Ё битта-яримта ғаламис у-бу деб, иғво-пиғво қилармикин?

Расул елкасини учирди.

— Йўқ, нега? Қабристонни обод қилишнинг нимаси ёмон? Дунёда маданий халқ борки, қабристонни обод қилишни ўзлари учун ҳам фарз, ҳам қарз, деб билишади. Ахир ўзимиз бир кун келамиз-ку, шу ерга!

— Раҳмат, оғайни. Бу сўзингдан розиман. Аммо бу савоб ишни тескари бурадиган нодонлар ҳам топилади. Биттаси мана шу ота-бола Фармоновлар бўлса...

— Бошқасини билмадим-у, бироқ... аждодларига қуриб қўйган анов гумбазларга қараганда, бу масалада тили қисиқ бўлар ота-бола!

— Ҳай, майли,— деди Шоввоз, чамаси, кўксидаги жароҳатни қайта тирнагиси келмай.— Ниятим яхшими, ҳойнаҳой? Оқ фотиҳа берасанми? Бирор нодон иғво-пиғво қилса, бир чеккада томошабин бўлиб қараб турмайсанми?

Расул ногаҳон кўнгли яна жиз этиб, оғайнисининг елкасига қўлини қўйди.

— Йўқ. Бу сафар ҳам қараб турмайман, Шораҳим.

— Гапингга тушунмадим,— деди Шоввоз.

— Нимасига тушунмайсан? Сенга қилган бу адолатсизликларни фош қилиш керакми ё керак эмасми? Ҳойнаҳой бу ишларни босди-босди қилиш умидида кечаю кундуз югуришиб юришгандир ота-бола?

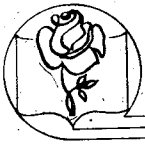
Шораҳим бошини ҳам қилиб, узоқ сукутга толди, сўнг:

— Билмадим, — деди оғир хўрсиниб. — Ҳақиқат қилиш керак! Ёлғиз мен учун эмас, йўқ, одамлар ҳурмати, бутун қишлоқ ҳурмати ҳақиқат қилиш керак. Ҳаммани оёқ ости қилиб, эл бошига чиқиб олишди-ку бу ота-бола корчалонлар!

Кўриб турибман, — деди Расул. — Агар ижозат этсанг, мен ҳозир Музаффарнинг олдига бораман! Қани, нима деркин?

Шоввоз миқ этмади.

Охири келгуси сонда.

Саъдулла Ҳақим

ШОХЛАРДАГИ ЮЛДУЗЛАР

Тинчлик гули

Қўшиқ

Яхшилик — олам яроғи,
Маҳзани инсон дили.
Порласин бахт шамчироғи:
Сўлмасин тинчлик гули.

Ишқ эрур инсон яроғи —
Даҳр аро дўстлик тили.
Қайнасин севги булоғи:
Сўлмасин тинчлик гули.

Оналар — авлод яроғи,
Баҳр аро бахт соҳили.
Қиз-ўғил — кўзи қароғи:
Сўлмасин тинчлик гули.

Сўз эрур шоир яроғи —
У тафаккур маҳсули.
Шакли, мазмуни, туроғи:
Сўлмасин тинчлик гули!

* * *

Оқшом боқсам,
юлдузлар ғуж-ғуж,
Ҳар дамгидан ёрқинроқ эди.
Лол қолдириб тўпин бир юлдуз
Боғ четиға қуйилди-энди.
Тонгда кўрдим:
гуллабди беҳи,
Осмон бўм-бўш бўлиб қолибди.
Тунги ёқут юлдузлар бари
Шоҳчаларга қўниб олибди.

Одамгарчилик

Турли боғланишлар кўрдим дунёда,
Ажабки, бирига ўхшамас бири.
Нозик боғлаб турар арзу самони
Ёмғир нурларию
нурлар ёмғири.

Замин қайда,
Офтоб қайдадир,

алҳол

Қуёш қавми эрур дарахтлар асли.
Шохлари шиғалаб чўғланар ол-ол
Булбуллар гулларни уйғотган фасли.

Бу не боғланишдир,
Бу не саодат:
Ҳаттоки тушида кўрмаган одам,
Феълу аъмодингни этсаю одат,
Сендек жони куйса чумолига ҳам.

Қачонки ўртаниб доғланишлар бор,
Минг баҳор хиддати юракда пайдо, —
Сафоли, вафоли боғланишлар бор:
— Ҳай, дод, — дегинг келар шавқланиб. — Ҳай,
дод!

...Бу кун улкан қалбнинг ҳар бир буржида
Содир бўлаётир гуррос покланиш.
Кўраман бу ёниқ ҳаракатда мен
Тарихий инқилоб билан боғланиш.

Бу сафда гулхандек ёнар ҳар юрак,
Бу сафда хас каби қовжирар риё.
Бу сафда ҳар бир сўз олмос юлдуздек
Қоронғи ерларга экади зиё.

Боғланиш гар дилдан бўлмаса содир,
Бегона айлар дўст-дугоналарни.
Гоҳ у кўп ғалати ишларга қодир:
Мансаб боғлаб турар бегоналарни.

Нафс учун топишган кимсалар озми,
Тама кимларнидир боғламиш ёмон.
Бундай тирикликнинг баҳридан воз кеч,
Боғлансанг жон билан боғлангин, эй, жон!

* *
*

Менгача ҳам бор эдилар шоирлар.
Ёш ва ўтли эди менгача ҳам сўз.
Менгача йўқ эдинг, фақат сен, дилбар,
Сенгача йўқ эдим, фақат мен, ёлғиз.

Шоирлар шеър битар мендан кейин ҳам,
Сўз куши қалбларни айлағай ошён.
Лекин сендан кейин, мен-да, бўлмасман,
Мендан кейин, сенинг борлигинг ёлгон!

Болалик

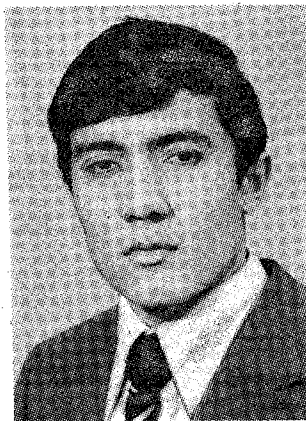
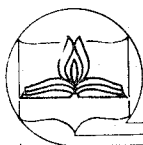
Совуётган лахча чўғдек
қизариб тоғ-тош,
Ётоғига қуёш аста
қўяр экан бош,
Муздек қишлоқ ҳавосидан
сипқардим тўйиб,
Димоғимда анқиб кетди
олмалар бўйи...
Тупроқ йўлда бир болага
келдим рўпара,
Тут ёнида бегонадек
турарди қараб.
Мезбонлигин унутмади,
ҳар қалай, секин
«Ассалом», деб бошдан-оёқ
кузатди лекин.
Ростин айтсам, мен ҳам уни
таниганим йўқ,
Лекин жуда таниш эди
кўзидаги чўғ.
Билмам, кимга ўхшаб кетар
унинг сиёғи,
Лекин таниш эди кир-чир
яланг оёғи.
Сўрамоққа тилим бормай
боқардим маҳзун,
Таниш эди юзидаги
ўйчан табассум.
Рўпарамда бамисоли
тирик хотира —
Болалигим турар эди
гўё ётсираб.
...Мени чоллар танир бунда,
кампирлар танир,
Мени йўллар танир бунда,
тоғ-қирлар танир.
Узумзорлар танир, ёнғоқ,
терақлар танир,
Бир кунига мендай одам
керақлар танир.
Дўстим, дея кучоқ очар
душманним кулиб,
Ҳар пучмоқда савдо қилар,
сиримни билиб.
Сизни яхши биламан, дер
танимаган ҳам,
Зарур пайти иш битирар
менинг номимдан.
Ҳамма танир, танимайди
шу бола фақат,
Кўкрагида бир куч тепар
одил, бешафқат.
Кўзларимга ўйчан боқиб,
дош этаверар,
Борлигининг ўзи мени
фош этаверар.

У мен қилган хатоларни
 ўтажак четлаб,
 Ҳақ сўзини ҳарифига
 айтолуру бетлаб.
 У севганда, юрак-бағри
 қон бўлиб севар,
 Бағри еру
 кўкси нақ осмон бўлиб севар.
 У севганда... ичганларим
 ёвғонга чиқар,
 Севдим, ёндим, деганларим
 ёлғонга чиқар.
 Дўст тутдим мен баъзан
 фақат мансабдорларни,
 У дўст тутар юрагида
 ўти борларни.
 У онасин қишлоғига
 кетолмас ташлаб,
 Кетган куни қайтиб келар
 юрагин ёшлаб.
 Яхши кимдир, ёмон кимдир
 билмадим мен гоҳ,
 Пок одамни назаримга
 илмадим мен гоҳ.
 Гоҳ ҳақ қолиб, қўллаб келдим
 ноҳақ одамни,
 Ерқин чирок, дея билдим
 милтироқ шамни.
 Қалбигамас, боқдим баъзан
 дастурхонига,
 Елғон, аммо мақтов сўзлар
 сўзладим нега?!
 Укажоним — болалигим,
 ай, қалби ёқут.
 Сен буларнинг барчасини
 хотирингда тут.
 Улғаярсан, қисматингда
 бордир бирор касб,
 Ким бўлмагил, чин инсонлик
 айласин насиб.
 Шоир бўлсанг, сенга айтай,
 унинг маънисин —
 Ватанингни бешикдаги
 гўдаги ҳам танисин!

* * *

Қуёш ўчар уфқ ортида,
 Лола каби қизарар ғуруб.
 Бинафшазор қирдан гуриллаб
 Дарё бўлиб қуйилар сурув
 Ва дарёдан узилган тўлқин
 Пастқамларга оққани мисол
 Қўраларга кирар бостириб...

Осмон гуллар.
 Сайр этар ҳилол.
 Тун оғади,
 машрик уфқида
 Бўй кўрсатар қуёш кўкариб.
 Қўралардан чиқар жувонлар
 Бирин-кетин... челақ кўтариб...

Илҳом Ҳасанов

ЯЙДОҚ ДАЛАДА

— Уҳ-ҳ... Анча ишлабмиз-а, қара!..

Ёқуб аввал орқага, икки ҳўкиз ортида омовча суяниб олган Маҳмуд акага қаради. Ранги айниган шинелининг чап енги камарига қистириғли, беш юлдуз ўрни шундоққина билиниб турган телпаги қийшайиб, қулогини босган, ўпкаси бўғзига тиқилгандек ҳансирайди, нуқул уҳ тортади. Қуёшда ойнадай ялтираётган шудгордангина эмас, Маҳмуд аканинг елкаларидан ҳам буғ кўтарилаётгандек. Ёқуб унинг негадир умидворона милтиллаб турган нигоҳига кўзи тушгани баробар қаҳр билан тескари қаради.

Қаршисида яйдоқ дала, унинг нарёғида сарғимтил Жилвон дашти ястаниб ётарди. На бир қора, на бир тирик жон... Хаёл билан бўлиб эътибор бермаган экан, ҳозир ағдарган ерларини чамалаб, энсаси қотди. Тоҳир ака бўлганида эди, аллақачон майдоннинг ярмини ағдариб чиққан бўлишарди. У бўлганда, ҳўкизлар ҳам бунақа имилламасди. Қуриб кетсин, шу жониворлар ҳам одамига қараб ишлайди-я. Тезроқ қимирласа-чи бу одам, бунақада ҳафта-ўн кун далада қолиб кетишадими, нима бало!..

Ёқуб ипни маҳкамроқ сиқиб, олдинга интилди. Аммо ҳўкизлар қимир этмади. Илгари шундай пайтда сағриларига учи михли чўп ниқталишидан чўчиб илдам юриб кетишарди. Ҳозир эса орқадан келаётган бир қўлли бу одамдан кўрқмаса ҳам бўлади, унинг қўлида михли чўп йўқ. Бўлганида ҳам ниқтамасди, ёлғондакам бақириб-сўкиниб, дағдаға ҳам қилмайди-ю!..

Ҳўкизлар Ёқубнинг дилини қон қилиб, истар-истамас кўзғалишди. Маҳмуд ака ҳам ноилож юриб кетди. Ерни чуқурроқ ҳайдаш учун оғирлигини омовча ташлар экан, ўнг елкасида ўткир санчиқ сезди. Инграб юбормаслик учун лабини қаттиқ тишлади: уҳ-ҳ... Ё анави лаънати осколкадан яна қолган эканми?.. Қулоқлари шанғиллай бошлади, йўқолиб кетгандай бўлувди, яна тутиб қолса-я?.. Жилла курса, юриш сал енгил бўлганида эди. Ер кечаги ёмғирдан сўнг хамирдай кўпчиган, оёқларга ботмон-ботмон лой ёпишади. Уҳ-ҳ, нима азоб эди бу?.. Нима, ношукурчилик қиялпими, не-не даҳшатларни, азобларни кўриб келган одам-а? Йўғ-э, ношукурчилик қилиб ўлибдими, биров унга милтиқ ўқталиб

турмаса, ўзи бировни ўлдиришга мажбур бўлмаса, шуям азобми... Шундайку-я, аммо ҳозир озгина, бирпасгина нафас ростлаб олганида эди...

Сочлари орасидан сизиб ўтган тер манглайини ювиб, кўзига тушиб келарди. Терни сидириб олиш учун бўш қўлини кўтармоқчи бўлди, кифти зир қақшади — бу қўли йўқлигини шундагина эслади. Эрталабдан буён дилида мадда боғлаб ётган алами юзага тепди. Падарига лаънат!.. Ҳалим минг бир баҳонани пеш қилиб, Тоҳирни ариқ қазишга олмаганида, уни бу ёққа жўнатмаганида, шу азоблар ҳам йўқ эди. Шалоқ аравани бир нави тортиб юривди, шуни ҳам кўп кўрди-я... Йўқса, бу иш унинг — майиб одамнинг ишими?..

Аламдан кўпирган қони тез совиди. Нима, Ҳалимни билмайдими, энди кўриб турибдими? Буқрини гўр тузатар, ўша Ҳалим-да!.. Бировларнинг кўнглини хуфтон қилиш учунгина дунёга келганга ўхшайди у. Одамлар ҳам кўниккандай, гўё у бўлмаса, унинг дағдағаяо сўкинишлари бўлмаса, ҳеч бир иш битмайдигандай... Ҳаммаси ҳам майли-я, кейинги кунларда елимдай ёпишиб олгани алам қилади. Ёки сирни очиб қўяди, деб мушт кўтаряптими?.. Кошки, шундай қилиш Маҳмуд аканинг қўлидан келса. Ўзининг ювошу беозорлигини яхши билади у. Бошқача бўлишга уринади-ю, удалай олмайди. Йўқса, Ҳалимнинг ўша қилмишини ҳар сафар ўйлаганида, кўксида, шундоқ юраги остида алланима ловуллаб ёнгандек, тафти бутун вужудига ёйилгандек туюлади. Оёғи майиблигини рўкач қилиб, колхоздан ундирган отидан тушмай, одамларга ўдайғайлаётган, қамчи кўтараётган пайтида кўзига тик қараб, бор аламини тўкиб-тўкиб солгиси, ҳаммага, бутун дунёга жар солиб айтгиси келади. Аммо уни кўрди дегунча мўмин-қобилгина бўлиб қолади. Қўрқанидан эмас, йўқ, асло, умри бино бўлиб бировнинг юз-кўзига тик қараб гапирмаганидан, шуни айтдим нимаю айтмадим нима, бирор нарса бошқачароқ бўлиб қолармиди, қайтага бировнинг дилини оғритганим қолади, деб ўйлаганидан... Шунча хунрезлигу ғам-кулфатни кўриб ҳам шу хислати ўзгармади. Йўқса, Ҳалимнинг ўша қилмиши...

...Окопда сув тўпиқдан келарди. На ўтириб бўлади, на чўзилиб. Туриб юришга-ку... Ярим километрча нарида душман автоматларининг кўзи ғира-шира шарпага илҳақ. Бугун бўлмаса эртага қаттиқ тўқнашув бўлишини ҳамма сезиб турарди.

Ўша кеча Ҳалим нуқул ғудраниб, сўкиниб чиқди. Унинг ғудраниши оч итнинг ойга қараб увлашига ўхшарди. Тонгга яқин ярим соатча жимиб қолди. Маҳмуд аканинг шундоқ биқинида милтиқ гумбурлади. Пастда Ҳалим болдирини қучоқлаб ўтирар, балчиқ сув қизариб кетган эди.

Замбилда ётган Ҳалимнинг ёш тўла кўзлари унсиз видолашаётгандек туюлди Маҳмуд акага. Бу азобга бардош беролмас, деб ўйлаганди. Шу боис уни айбламади ҳам, руҳи безовта бўлмасин, деб қўрқди. Аммо қишлоққа қайтиб учратган биринчи одами шу Ҳалим бўлди. Уни кўриб, Ҳалимнинг ранги ўчинқиради, жилмайишга уринди...

Маҳмуд ака сездди, бошда Ҳалим унинг оғзини пойлаб қўрқиб юрди. Ундан садо чиқавермагач, сал дадиллашди. Энди у ўтирган давраларда ҳам урушдан гап очиб, ҳаммани оғзига қаратадиган бўлди. Бора-бора, ё ҳеч гапдан хабари йўқ, ё буткул эздан чиқарган деб ўйладими, қўли йўқлигини, майиблигини юзига солиб, мазах қилишга ўтди. Айниқса, Мунавварга уйланганидан бери. Ушанда, тўйда айтган гапларини эсласа, ҳали-ҳамон суяқларигача ёниб кетади...

Маҳмуд ака биладики, Ҳалим уни буёққа ҳам устидан кулиш, мазах қилиш учун жўнатди. Шу билан аламзада дилига юпанч, таскин топмоқчи бўлди. Ёқубнинг отарга ўқ тополмай юрганини била туриб, унга боғлаб қўйди. Уҳ-ҳ, илон!..

Нима бўлганида ҳам, энди бўш келма, Маҳмуд, чида, ахир ортга чекиниб ўрганмагансан-ку, чида!..

У-ку, чидайди-я, фақат қулоқларидаги шанғиллаш бошига ўтмай турса, хивичдай ингичка оёқларини куч-қувват тарк этмай турса бўлгани эди...

Маҳмуд ака илинж билан олдинга қаради. Ёқуб хиёл эгилганча ҳамон илгарилар, елкасига чилвир ботиб кетганини гўё сезмасди ҳам. У ҳўкизларнигина эмас, шу лаҳзада Маҳмуд акани ҳам судраб олиб кетаётганини хаёлига келтирмасди.

Ажаб, чиллакдай шу бола яқин ўч йилдирки, уни бу дунёлигидан рози қилиб қўяй деди. Хўмрайиб олган, миқ этмайди зумраша. На гапиради, на сўраганда жавоб беради. Кимга гапиряпсан, демайди, ўқрайиб афтингга бир қарайди-да, сени кўрмагандай, гўё сен йўқдай, сен аллақачон ўша ярамас отишмалардан бирида ўлгандай... индамай бурилиб, ишини қилиб кетаверади. Бошда, Мунавварга одам кўйганида, ўнгу сўлини ҳисобга олган экан-у, лекин болани... У илк бор юзма-юз келгач, унутилаёзган Рамазон раҳматли шу зумраша қиёфасида тирилиб келгандек бўлди назарида. Вужудини даҳшат қоплади. Рамазоннинг уйида, Рамазоннинг ўрнида, Рамазон билан ёнма-ён яшаш оғир эди!..

...Ўша оқшомда, ёмғир сим-сим ёғаётган, Маҳмуд ака қишлоқ аҳлига озми-кўп ош тортиб, Мунавварга уйланган оқшомда Ёқуб йўқолиб қолди. Буни одамлар тарқаб, ўйда ёлғиз икковлари қолганда, нима дейишни, нимадан гап бошлашни билмай турганларида сезишди. Аввалига ҳовлининг ўғри топмас бурчакларигача қараб чиқишди. Мунаввар кўшниларида чиқиб келди — Ёқуб ҳеч қаерда йўқ эди.

Маҳмуд ака унинг боя меҳмонларга чой ташиб турганини эслади. Кейин кўринмай қолди. Ҳа, Ҳалимнинг гапидан сўнг қизариб-бўзариб ҳовлига чиқувди: «Маҳмуд жўро, бу дейман, Ёқубга алоҳида уй қилиб бериб, кейин келмабсан-да?..» Тилинг танглайингга ёпишгур, ҳеч бўлмаганда шундай кунда тинч ўтирсанг, ёрилармидинг? Энди бу бола аччиқ устида ўзини...

Мунавварнинг хаёлига ҳам шу ўй келди чоғи, кўчага отилди. Қишлоқдан чиқиб, Чуқурариқ томон бурилишгач, Маҳмуд аканинг оёқларидан мадор кетди...

Ёқуб кўприк панжарасига суянгача пастга, тундан-да қоронғироқ сувга тикилиб турарди.

— Ёқуб, болажоним!.. Тентагим!.. Мени ўйламадингми?

Ёқуб аяси кучоғидан суғурилиб чиқди, елкасидаги қўлни олиб ташлади. «Сиз-чи, сиз ўзингиз-чи, мени ўйладингизми?» — Маҳмуд ака боланинг кўзларидан шу маънони ўқиб, дув қизарди...

Ўйга олдинма-кетин, етти ёт бегоналардай айри-айри қайтишди. Тун дилларидай зим-зиё, ёмғир олдинда бораётган болакайнинг ўнсиз маломатидай оғир, аёвсиз эди.

— Болам, менга қара, ростингни айт, у ёққа нега ўтувдинг?..

— Нега бўларди?! Ўзингиз айтувдингиз-ку, отанг шу йўлдан келадила, деб...

Ўйга кириш-кирмаслигини билмай, даҳлиз ўртасида туриб қолган Маҳмуд ака бўшашиб, аста чўкди.

Ичкаридан Мунавварнинг пиқ-пиқ йиғлагани эшитилди.

Маҳмуд ака ўзини беҳузур сезди, шолчага чўзилди.

Ҳўкизлар ҳансираб, дала бошига етиб келди. Орқада қора тасмадай ялтираб яна битта из қолди. Бунақа излардан яна қанчаси керак, эҳ-ҳе...

— Уҳ-ҳ... Ҳўкизлар чарчади чоғи. Ўзинг ҳам бироз дам олгин...

Маҳмуд ака яна нимадир дейишга чоғланиб оғиз жуфтлади-ю, ботинолмади. Ёқубнинг ҳўкизларни янги изга солаётганини кўриб, кўзлари соққасидан чиққудай бўлди. Муштдай бошига намуноча ўжар бўлмаса? Отасига тортибди бу. Марҳум Рамазон ҳам худо урган қайсар эди. Айтган гапидан, бошлаган ишидан тўп отиб ҳам қайтариб бўлмасди. Мунавварга ҳам шу қайсарлиги сабаб уйланди, йўқса, қизнинг ортидан «ўлдим-кўйдим»лаб юрганлар, Маҳмудга ўхшаб дардини ичига ютганлар сон мингта эди... Рамазоннинг совчилари қуруқ қайтган эди. Мунавварни далада ишлаётган жойидан отга ўнгариб, чўлга олиб қочди. Ужар эди,

мард эди қурғур! Бунинг турқи ҳам ўшанга тортган, қонга ўтаркан-да...

Маҳмуд ака Ёқубнинг чарчаганига қарамай жон-жаҳди билан олдинга интилишини кўриб, унга ҳаваси келди. Меҳри ийди. Шу мурғак вужудни бағрига тортгиси келди.

Уҳ-х, нима бўлганида ҳам ҳозир чидаши, охиригача туриб бериши керак, йўқса, ўзини кечиролмайди...

Аммо энди ҳар қанча уринмасин, оёқлари ўзига бўйсунмас, қўли қалтирар, омоч тиши ерни шунчаки тирнаб борарди...

Ёқуб ҳамон илгариларди. Кўрган одам уни бола демайди; қадамлари вазмин, юзи жиддий, кўзларининг туб-тубига андак маъюслик чўккан. У ҳозир карахт эди. Ўзини қаттиқ таҳқирланган сезиб, ич-ичидан ўксинарди. Ҳатто отасидан қорахат келганини эшитганда ҳам бунчалик бўлмаганиди. Ушанда аяси, уйларига бегона эркак келишига кўнган аяси: «Ишонма, отанг — тирик, бу хат ёлғон, ёлғон, ёлғон!..» деб тавалло қилган, дилига умид солган эди. Энди эса... Ёлғонингиз қайсию чинингиз қайси, аяжон?!

Дунё кўзига қоронғи кўринган шундай кунларда ёлғиз бир илинж — отам тирик, эрта-индин кириб келади, деган ишонч уни бу уйда сақлаб турди. Кетиб қолса, отаси излаб тополмаслигидан қўрқарди у.

Ёқуб ҳозир отасининг чеҳрасини кўз олдига келтиромайди ҳам. Ҳар қанча уринмасин, қулоқчини туширилган барра телпақ, барлари шамолда ҳилпираётган олача тўн, оғзи танғилган қопдан бўлак ҳеч нарсани эслолмайди. Отаси фронтга кетганида у энди беш ёшга кирган эди. Баъзан уйқу қочганида, отасининг юз-кўзини кўрмоқ бўлиб, уйнинг қоронғи бурчагига узоқ-узоқ тикиларди, йўқ, кўролмайди, фақат ўша телпагу тўн кийиб, оғзи танғилган қоп кўтарган биров унга орқа ўгириб кетиб бораётган бўлади. Чуқурариқнинг тахта кўпригидан ўтади-да, тепаликка ўрлаб, кўздан йўқолади.

Аммо, кеча аниқ кўрди, тушида бўлса-да, ҳар қалай, аниқ кўрди. Отаси бир тўп фарам устида, кўкка қараб ётарди.

— Ота, туринг, кетамиз, уйимизга кетамиз, ота!..

Ёқуб отасининг қўлларидан тортди, турғизишга уринди, қурби етмади. Отаси юзига дурустроқ разм солдию муз бўлиб қотди — отаси Маҳмуд аканинг шундоққина ўзи эди!

Сесканиб кўзини очди.

Уй қоронғи эди. Кўрган тушини эслаб, дили ҳам хуфтон тортди. Наҳот силдай рангпар, бир оғиз гапини эплаб айтолмайдиган манави... қўлсиз одам унга ота бўлса? Аясини қандай жин чалдию унинг кўчиб келишига кўнди? Кўнишга кўниб, нега энди аввалгидан ҳам маъюсроқ, ғамгинроқ бўлиб қолди, онда-сонда очилиб гапиришлари ҳам йўқ... Нега?

Ёқуб вужудини ўртаётган сўроқларга жавоб топтоқчи бўлгандек, аяси ётган тарафга қаради. Қоронғида ҳеч нарса илғамасди. Сурилиб, қўлини чўзди, пайпаслади. Аясининг ўрни бўш, муздай совуқ эди.

...Эрталаб чой ичиб уйдан чиқишаркан, аяси уни тўхтатди. Жуда муҳим бир гапи бор-у, нимадан гап бошлашни билмай қийналаётгандек каловланди. Маҳмуд ака эшикни ёпа туриб, аясига ёниқ бир меҳр, илтижо тўла назар ташлаб олганини Ёқуб сезди.

— Тезроқ гапирсангиз-чи, ўтиравераманми сизга?!

— Хўп, хўп, болам, нега жаҳлинг чиқади ахир?.. Нимаям дердим, шу... қумғонни олиб кетсанг бўлармиди, чойга...

Ёқуб эшикни қарсиллатиб тепди:

— Сиз айтмасангиз ҳам ҳар кун опкетяпман!..

Ушанда эшикни қаттиқроқ тепган эканми, бармоқлари ачишяпти. Қалишнинг ичи ҳам пилч-пилч балчиқ бўлиб кетди, тозалаб, сал шамоллатса эди. Бир пас тўхтаб, дам олсалар бўлармиди. Лекин бу қўлсиз

Расми Олимжон Холиқов чизган

одам нега миқ этмайди, нуқул «чарчаган бўлсанг, дам ол», деб посанги тошни унга ташлайди? Нима, ҳеч балога ақли етмайдиган ёш бола деб ўйлайдимми?..

Тушга яқин узоқдан бир қора кўринди. У алланимадан курук қолгандек, жадал от елдириб келарди.

— Ҳорманглар! — Ҳалим бригадир сап-сарик сўйлоқ тишларини кўрсатганча тиржайиб, уларга яқинлашди.

Маҳмуд ака ичида сўкинди: ҳароми, топган вақтини қара бунинг! Шу келгунча нафас ростлаб олиш керак эди, энди кеч, чидаш керак, омон остида ўладиган бўлса ҳам, Ҳалим кетгандан сўнг ўлиши керак!..

— Қалай, ота-бола чарчамайяпсизларми?

Ёқуб қулоқларигача қизариб кетди. Буни кўриб, Маҳмуд ака ичидан эзилди.

«Ота-бола»дан сас чиқмагач, Ҳалим лаб-лунжини йиғиштириб олди, юзи жиддийлашди, аммо чағир кўзларида ҳамон таҳқиромуз жилмайиш ўйнарди.

— Кечгача бу ерни бўлиб, эртадан нариги пайкалга тушасанлар-да, а?

Ёқуб ўқрайиб, аввал Ҳалимга тикилди: нима, кўзинг кўрми, эрталабдан бери ағдарганимиз шў, кечгача қандай тугатамиз? Сўнг орқага, Маҳмуд акага еб қўйгудек қаради: гапирсанг-чи, тилиннга чипқон чиққанми, нима бало, намунча ношуд бўлмасанг?..

Маҳмуд ака кўзини олиб қочди. Аммо Ёқубнинг шу бир тикилиши унинг умр бўйи манглайи урилиб келган андиша отлиғ тўсиқдан аллақачон ўтказиб қўйганди. Дилидаги тилига кўчди:

— Кечгача бўлмасмиз-ов, Ҳалим, кўряпсан-ку, ер лой...

Ҳалимга шу керак эди, дарров илиб кетди:

— Ҳа-а, бир кун ишламай чарчадингми, а? Ҳай, менга қара, кечалари камроқ ишлаш керак-да, ҳа-ҳа-ҳа...

— Овозингни ўчир!

— Нима, ёқмадими, а? Узи бирор гап бўляптими?.. Э, ҳа-а, бир қўллаб мундоқ тузукроқ қучоқлаб ҳам ололмайсан-у...

Маҳмуд ака тўхтади, қоматини ростлади. Лаблари билинар-билинемас титрар эди.

— Агар... агар яна бир оғиз гапирсанг... тилингни суғуриб оламан!

Дилида кўрқувдан асар ҳам йўқ, вужуди ғойибдан бир куч олгандек бардам эди. Ҳар сафар окопдан отилиб чиққач, душман траншеяларига яқинлашар экан, вужудида шундай қудрат туярди. Беихтиёр от устидаги Ҳалимга қараб юрди.

— Қўрқиб кетдим-ку, а? Энди нима қиламан, — дея ҳиринглади Ҳалим. — Рост гапга шунчами?

— Рост гапни эшитгинг келса, мана, мендан сўра. Сенга ўхшаб ўзимни ўзим отган эмасман, билдингми?

— Нима-а?!

Ҳалимнинг кўзлари аланг-жаланг бўлди, юзидан қон қочди. Асли шу ерга келмаса бўларкан. Келганда ҳам... манави қилтириқнинг аҳволини кўриб турибди-ку, индамай ўтиб кетса нима қиларди? Йўқ, чидаб туролмади, тил қурғур — бесуяк, айланавераркан-да, ўлса ҳам бир кун шу тилидан осилиб ўлади шекилли... Ҳоли-ку маълум, бу қўлсизни нима жин урди? Сал имога маҳтал, бир туртки билан нариги дунёга равона бўладиган. Пешхезликни ким қўйибди сенга? Нима, бепичоқ сўймоқчимисан, аблаҳ? Уша кеча дайди ўқлардан бири сени олиб кетса бўлмасмиди?.. Олиб кетар, деб ўйлар эдим, тирик қолишингни билганимда, ўзим саранжомлардим-а... Энди кеч, айтилган сўз — отилган ўқ... Бунинг устига, анави анграйган бола ҳам эшитди. Тамом! Кечгача эшитмаган одам қолмайди. Вақти-соатинг етди шекилли-да, Ҳалим!.. Намунча тез?..

Урма қамчи Маҳмуд аканинг боши устида ялтирадию бўйни аралаш тушди. «Чирт» этказиб узиб олди, яшин тезлигида яна юқори кўтарилди.

— Гапиришни ким қўйибди сенга, мана!.. Мана!!.. Мана!!!

Маҳмуд ака унинг оёғига ёпишди, оёғини узангидан узди-ю, лекин... Кўз ўнгида кўн этикнинг нағали ялт этиб бир кўринди. Болдиридан ўқ еган бўлса-да, ҳамон бақувват экан бу оёқ...

— Уғлим!..

Неча кунки бўғзида суякдай санчилиб турган сўз зарб баробар отилиб чиқди... Қоп-қоронғи зулмат оғушида танҳо сузиб бораркан, кўнглининг аллақайси ёруғ бир бурчагида: «яхши бўлди, айтдим, айта олдим!» — деган ўй кечди. Шу ўй кечдию ҳушидан кетди.

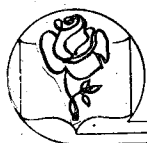
Ёқуб турган жойида тахта бўлиб қотди. Бир отлиққа, бир от оёқлари тагига шалвираб тушаётган Маҳмуд акага қараб турди, сўнг югурди, жиловга етди, отни четга бурди, отлиқнинг оёғига тирмашди, ағдармоқчи бўлди — кучи етмади, боз уринди — кучи етмади, хўрлиги келди, хўрлиги келгани баробар, кўзларидан дув-дув ёш қуйилиб, кўн этикка фарча тиш солди. Отлиқ оёғини илкис тортди, урмоқчи бўлиб қамчи кўтарди, лекин боланинг кўзларига тўқнаш келди, ботинмади, қўрқди, кўтарган қамчисини отнинг сағрисида урди — қочди!..

Бола бориб, Маҳмуд аканинг ёнига чўкди.

— Ота, — деди секин. Ютинди, бир муддат жим қолди, сўнг яна, бу гал дадилроқ чақирди: — Ота, туринг, уйга кетамиз, ота!..

Маҳмуд ака секин кўзларини очди. Очдию нигоҳини четга олди — у боланинг гапларини эшитган эди. Ёқуб негадир уялди. Сакраб ўрнидан турди, тиззасига ёпишган лойни артмоқчи бўлди-ю; баттар чаплаштириб юборди. Нарироқда қаққайган қўш ҳўкизнинг етовига етди. Маҳмуд аканинг қўш тарафга келаётганини кўриб, шоша-пиша бўйинтуруқ тасмаларини ечди-да, ҳўкизларнинг қуймичларига хивич билан туширди:

— Чу, чу!..

Аҳмад Тошхўжаев

СИРЛИ ИЗЛАР

* * *

Сезаман, бағримда теран бўшлиқ бор,
Шамоллар увиллаб, кезар сарсари.
Унда кимларнингдир хотири яшар,
Ётар неларнингдир сирли излари.

Мисли ошёнига қайтмаган қушдай
Нима ул, тарк этган қалбни мутлақо!
Бу бўшлиқ — мисоли туманли тушдай
Қувноқ болагим ўрнимикан ё?

Ҳижрон шамолидан дарахтдай, гоҳо
Неча бор эгилиб, тикланди қаддим.
Мен учун — бир умр армонли дунё —
Бу сенинг ўрнингми, илк муҳаббатим!

Ёлғизлик дилимга санчганда тикан,
Йўлларга термилиб, толди кўзларим.
Бу бўшлиқ — сизларнинг ўрнингизмикан,
Олис қишлоғимда қолган, дўстларим?..

Баъзан тотли умид эркалар дилни,
Гўёки, кутганим келиб қолади.
Гоҳо армон тоғи босар кўнгилни,
Билмам, бу инсоннинг қандай ҳолати?

Сирли юлдузларга кўз тикиб бедор,
Биров ёди билан кечар тунларим.

Шовқинли кўчалар аро интизор
Кимнидир ахтариб ўтар кунларим!

Хуллас, бағрим ичра чексиз бўшлиқ бор,
Шамоллар увиллар унда сарсари.
Унда болалигим соғинчи яшар,
Ўтар илк севгининг заъфар излари.

Севинчим қушлари унга етолмас,
Бу бўшлиқ беҳаддир — бамисли фазо.
Унинг бир бурчин ҳам тўлдира олмас,
Бот-бот юрагимга кирса-да дунё.

Турфа хил йўллари ўтиб басма-бас,
Мумкиндир сўнгига етмоқ дунёнинг.
Лекин бу соғинчнинг олови ўчмас,
Бу сирли бўшлиқнинг йўқдир поёни!..

* * *

Бизни қаритмайди югурик онлар,
Бизни қаритади ўкинч, армонлар.

Қаддимиз буколмас лаҳза, фурсатлар,
Бизни чўктиради кўпроқ... кулфатлар.

Бизга қайтмас кунлар қилолмас тазйиқ —
Аксинча, маҳв айлар ҳижрон — айрилиқ.

Бизни қаритолмас кузлар, баҳорлар,
Қаритар — сохта дўст, бевафо ёрлар.

Эҳтимол, яшардик асру замонлар,
Агар бўлмаганда нопок инсонлар!..

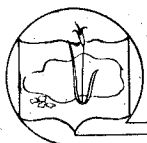
* * *

Дақиқанинг қай бир бўлақларида:
ёмғирлар ёғадир,
ёмғирлар тинар,
ғунчалар очилар,
япроқлар сўлар,
юлдузлар чарақлар,
юлдузлар сўнар!..

Дақиқанинг қай бир бўлақларида:
муҳаббат туғилар,
туғилар шафқат,
тонглар ёришади,
чекинар ғафлат,
афсона яралар,
яралар ҳикмат!..

Кейин кучга кирар соат, йил, аср.
Шундай, ҳамма нарса бўлади содир —
Дақиқанинг қай бир бўлақларида!

Раҳмон Қўчқоров 1961 йилда Андижон шаҳрида туғилган. Ҳозир ТошДУнинг IV курс студенти. Ҳикояси матбуотда илк бор эълон қилинган.

Раҳмон Қўчқоров

ОНА

Уғил опа асфальтдан кўтарилаётган нафасни қайтарувчи димликдан вақт тушдан ўтиб қолганини сезди. Ёнида ҳеч ким қолмабди.

«Ёшлар-да, — деб ўйлади аёл. — Кўзи ўткир, чорсининг гулини чиройли тикади. Шунинг учун эртайла сотиб кетишди».

У қолган тўртта шоҳи чорсини икки сўм арзонига бериб юборди. Қайноқ асфальтга узукли қўлини тираб, ўрнидан турди. Магазин маҳсисининг ярмига тушган, ранги ўнгиброқ қолган батист кўйлакнинг кенг этагини қоқди. Новвой қўшниси Одилжон трактордан ғўзапоя тушираётганда пўлат сим ўйиб кетган билагини боғлаш учун шошилишда бир томонидан йиртиб берган, ҳозир ипи чиқиб турган кўк дока рўмолини тўғрилади.

Ён-верига қараб, тушликка беркитилган магазин соясида, тескари қараб, энгашиб, резина қисиб турган пайпоғидаги пулдан беш сўм ажратиб олди.

«Қолганига эртага чўпқатимдан¹ адиблик² олиб келиш керак», — қаддини ростлаб, пичирлаб ўйлади аёл.

У увишиб қолган тиззаларига таяниб, гуруч сотиладиган тимнинг пиллапоясига кўтариларкан, ўзича ҳисоблади:

«Яхши девзира гуручдан бир кило олсам, уч ярим-тўрт сўмга берар. Болам билан келиним суюнишади, ҳам бугун пайшанба — ош қиладиган кун».

Аёл гуручни биларди — пулдан қизғаниб, иккиланиб турган одамларга ҳайрон бўлди:

«Отчиқмасни³ гуручи экан, ҳамма ёққа пахта экиб ташланган пайтда сойга гуруч экиб опкеган одамга раҳмат дейишмайди-я, булар».

У гуручнинг пулини бериб, қайтим кутиб тураркан, бир гуручга, бир гуручфурушга жим қараётган одамларга зимдан назар солди:

«Унақа десанг, булар ҳам пулни кўчадан супуриб олмаяпти...»

Аёл сумкасини кўтариб тимдан чиқди. Димоғига тандирда пишаётган

¹ Чўпқат — мижоз, клиент маъносига.

² Адиблик — чорсининг материали, атласнинг бир тури.

³ Андижон атрофидаги адирликлар.

сомсанинг ширин иси урилиб, бир ютиниб қўйди. Сахарда бир пиёла чой ичиб, бир тишлам нон еб эди. Боши ҳам иссиқдан сал айланиб турибди. Бир кўнгли олиб егиси ҳам келди-ю, кейин айниди:

«Хаҳ, эндийла уйга етаман, чой ичарман. Шунинг пулига аччиқ олма олсам, келиним бечора бошқоронғи, бир тўйиб олади».

Хотин икки кило аччиқ олмани гуручнинг устига тўктириб, бозорнинг «темирчилик»ка чиқадиған дарвозаси томон юрди:

«Катта йўлга чиққани шуёқ салқинроқ».

Уттиз қадамча нарида, эшиги олдида айрон сотиб ўтирган чолни кўриб, қўлидаги тангадан ўн тийин ажратди. Шу пайт чол ейилиб кетган қўй пўстаги қоқилган курсисидан турди. Икки қадам наридаги қуриган ариққа бурнини қоқиб, қўлини нари-бери иштониға артди. У қайтиб келиб ўрниға ўтиргач, кимдир ичиб бўшатиб кетган стаканни курси остидаги чойнакдаги сувда чайқаб, айронли челақ турган яшикка қўйди. Уғилхон опанинг чанқоғи ҳам эсидан чиқиб кетди:

«Ха, ювиқсиз. Кўрмаган одам шуни қўлидан айрон ичади ҳали. Имонсизни ич иштонда ўтиргани-чи, кўчада тўриб...»

Опа индамай ўтиб кетаркан, чол носли оғзини ишшайтириб, ёғи сарғайган кўзларини тикиб қаради.

«Ха, қараган кўзинг тешилгур-а», — қадамини тезлатди опа.

У яна иссиқдан безиб истироҳат боғиға юрди. Боққа кираверишдаги гулзорнинг олдида кўкрагини ҳам сочидек жингалак тук қоплаган йигит хушомад қилиб юриб, ёшларни расмға оляпти.

«Ажойиб, биз ҳам сал кечроқ туғилмаган эканмиз. Тирикчилик қилиб юриб, умр ўтиб кетибди. Мана бунға томошолар қаёқда...» — аёл атай тўхтаб, тайёр расмларни узоқ томоша қилди.

У очиқ марожнийхона олдидан ўтаётганида яна чанқоғи қўзғади. «Давлатники озода бўлади» деган ўй билан ликопчада музқаймоқ олди. Стуллар ёшлар билан банд — нарироқдаги кенг тўнғакка бориб чўкди. Сумкани ёниға суяб қўйиб, иштаҳа билан еди:

«Ўзиям бу йил ёз энди оғзим тегиши...»

...Уғил опа ўзларининг кўчасиға кирди. Дадаси авария қилиб қамалиб кетган боланинг бир томониға тупроқ юққан бошини силаб, бир жуфт олма берди:

— Онангга айт, кечки пайт ошға чиқсин бизникиға, — деб, бир тавақали, бўёқ етмаганидан ярми кўк, ярми яшиллигиға қолган дарвозани очиб ичкариға кирди. Ҳовлида ҳеч ким кўринмайди.

«Тўхтасин ишдан келмабди, келин туш уйқусидадир, — мийиғида кулиб, ўйлади опа. — Яхшиям маҳаллада ўғри йўқ...»

Қўлидагини сўриға қўйиб, кранда юзини чайқади, энтикиб муздай сув ичди: «Саратон...»

Газға чой қўйиб дамлади-ю, сув ичиб олгани учун иштаҳаси бўғилиб, нон ея олмади. Пақирдай жойға қовланган ўрадан сабзи олиб арча бошлади: «Бир йўла ош еймиз энди.»

У қозонға сув қуйғунича кун оғиб қолди. Келини турмади. «Бу пайтда ухласа ёмон бўлади» — деган хаёлға бориб, турғизгиси келди-ю, оғироёқлигини эслаб қайтди. Эшикка сув сепиб, супуришға тушди: «Ҳозир Тўхтасин ҳам келиб қолади.»

...Уғилхон уч ўғил туғди, турмади. Бу боласи бўйида бўлган йили эрини автобазадан буғдой ташигани Қозоғистонға юборишган эди.

Ушанда ҳам эшик супураётганди-ёв. Иккита киши кечаси машинаси билан довондан қулаб кетган эрининг ўлигини олиб келишди. Маҳалладан ун йиғиб, қайнонаси раҳматли иккиси бир амаллаб кўмишди.

Уч ой ўтмай Тўхтасини туғилди. Унинг ҳам «кетиб қолиши»дан кўрқиб, минг хил ирим-сиримини қилди. «Ўзининг қудрати билан» шу болага умр битди. Уғли юрадиган бўлганда фабрикаға ишға кирди. Бир-иккитасининг бошқачароқ муомаласини сизди-ю, ярим йил ишламай чиқиб ола қолди.

Шундан бери чорси тикиб сотиб, тирикчилик қилди. Шукр, ўтган куз боласини ҳам уйлаб олди.

Онанинг бир нарсадан кўнгли хижил. Боласи дадасиға ўхшамади.

Эсини танигунича онасига овунчоқ эди, мўйлови чиқдию бирдан айниди. Она унинг шимини юваётганда баъзан ошиқ топиб оларди. Унинг «Отанга ўхшамадинг», деб қилган таънасига ўғли неча бор жириллаб жавоб берган: «Ўхшаганимда фойдаси нима? Фалончининг оиласи экан, деб бизга биров бир тийин беряптими?! Дадам унақа яшаган бўлса, мен бунақа яшайман!»

Отаси оғир эди. Бу бўлса бирор жойда ўқимай туриб магазинга — савдога ўзини урди. Чақириқ қоғозидан ҳам аввал:

«Бирга ишлайдиган қизни олиб берасиз, яхши кўраман», — деган хабар қўлтиқлаб келди (у уйга нима олиб келса қўлтиқлаб олиб келарди)...

Она бир нарсани кўнгли сезиб:

— Ҳарбийга кетиб қоласан, — деб огоҳлантирди, лекин ўғил:

— Шу қизни олмасам бўлмайди... — деб жавоб қилди.

Ўғли дадасига ўхшамагани сингари, келинининг ҳам лойи бошқа жойдан чиққан... Хотинининг олдида, унинг арзимас пул учун чорси сотишини юзига солиб ўғли мулзам қилганида, индамай уйга кириб кетган онанинг нима бўлишига бу иккиси унчалик қизиқишмас эди...

«Ҳа, ишқилиб, тинч бўлишсин», — деб пичирлади аёл, гилос тагига тўпланган ахлатни челақка соларкан.

Шу пайт ҳовли эшиги, шошилинч очилиб, енги калта оқ кўйлақ кийган, кичкина жуссасига юмалоққина қорин сола бошлаган ўғли кирди: «Дадасининг суяги катта эди, бу бунчалик майда...»

— Ҳорма, болам...

Йигит челақ кўтариб турган онасига совуқ бош ирғади. «Бунчалик бегона бу бола. — Аёл дарров кўзини олиб қочди. — Нимага мен худди тилим қисикдай унинг кўзидан ҳайиқаман? Ўзимнинг боламдан қўрқаманми?..»

Тўхтасиң шошиб сўради:

— Насиба уйдаими?

У онасининг жавобини кутмай, зинадан икки ҳатлаб уйга кириб кетди. Ўғилхон опанинг кўнгли чўкди: «Қадримга етмасмиқансан?..»

Она гуручни солиб, ошни дамлаётганда, ўғли билан келини ясаниб чиқишди.

— Атайин девзира олиб келиб, ош дамладим, болам, келин... — тутундан ёшланган кўзларини жавдиратиб қаради аёл.

Тор атлас кўйлақда қорни баттар қаппайган келин маъносиз илжайди. Ўғли бўлса, ён чўнтагидан олган бир сиқим пулни нимагадир иккига бўлиб жойларкан, онасига қарамай гапирди:

— Ошнам машина олувди, ўшани ювгани кетяпмиз. Ҳаммаси дамалари билан боради. Ҳар куни ейдиган девзираамиз, бу ёғи ўзингиз секин майдалаб оловрасиз...

Унинг гап оҳанги онани сал ранжитди, лекин зум ўтмай ўғлининг сўзларидан ҳам юпанч бергулик бир маъно топгандай бўлди: «Тўғри айтади, элу юртда тўқчилик, эғнимиз бут, кўнглимиз бут. Шу кунларга еткизганига шукр».

...Ош узоқ дам еди. Ниҳоят, Ўғилхон опа катта лаганга сузди. Дастурхонга элтди. Лекин бир ўзи еёлмади. Чиқиб, қўшнилари билан болаларини бошлаб келди. Барваста-барваста болалар, иштаҳалари зўр экан, ҳаш-паш дегунча лаганнинг таги кўриниб қолди. Ўғилой опа ошдан оз-оздан чимдиб, гоҳ маъюсланиб, гоҳ жилмайиб, уларга жимгина қараб ўтирди.

Юсуф Шомансур

ТОВУСЛАР ЧЎМИЛАР ШЕЪРИЙ ЧАШМАМДА

Юракдаги нусха

Санъаткор яратганда
Қаҳрамон ҳайкалини,
Гўзалларнинг ҳусну жамолини чизганда мафтун,
Мафтун этар гоҳо бутун жаҳон аҳлини,
Мангуликка кириб борар номи
Енгиб

замона

забтин.

Қуёш нури денгиз тўлқинида чил-чил сингани
Шундоқ жозибали тушмиш қоғозга,
Кўз ўнгинга келар рассомнинг қай оташда ёнгани,
Сукут сақлаб қоласан,
Ҳожат йўқдай бу дунёда гап — сўзгаю овозга.
Ё мусиқа тинглаганда
Томирларинг ичра эриб оқар шундоқ беозор бир чўғ,
Бастакорин
Даст кўтаргинг келар тилла лаганда,
Бу оламда мўъжизадир сен учун
Фақат шул кўшиқ.
Ёки оқшом чоғи
Мук тушасан сатрларга кўз тикиб,

Вужудингни жимирлатар нақ жәннат кўнеироғи,
Шеър ўқийсан илк висолга ошиққан ошиқ каби
Энтикиб-энтикиб...

Хаёлингни шундоқ ардоқлаган жойида
Эгилмоққа шайсан шоирга.

Аммо, биласанми?

Ўша шоир, ўша рассом, ўша бастакор
Қониқмайди ўзининг шоҳ асаридан ҳам.

Пушкиннинг ҳам,

Моцартнинг ҳам сиймосига боқ такрор:

Кўзларида бир ўт ёнар: «Оҳ! Нимадир кам!»

«Юракдаги нусха тушгандайди қоғозга!»—

Деган армон

Буюкликка кўтармиш кўп буюк зотларни.

Юракдаги нусха

Шайлангандан бери парвозга

Яхлит,

Буюк бир ғазалнинг мисраларидай

Бирлаштирди қанча-қанча миллатларни,

Элатларни,

Юртларни!

Ҳамон юракдаги нусха юракда армон,

Ҳамон тушмай келар қоғозга тўлик.

Демакки, нафосат замонма-замон

Ўтиб бораверар ўлмас ва туганмас

Бир армон бўлиб!...

Дарвоқе, ўзим ҳам тамомладим сўзни...

Тамом бўлди шеър,

Аммо тушмади-ку юракдаги тўлиқ нусха, тўлиқ кўр.

Гарчи буюкликка даъво қилмайман пича,

Бироқ юрак қолар экан юраклигича...

Масофа

Ҳал этувчи омиллар кўп ҳаётда,

Масофадир биттаси.

Масофани одамзод қувлаб келар пиёда, отда,

Поездда, самолётда муттасил.

Юсуф Шомансур билан мен 1953 йилда танишганман. Уша вақтда биз 7—8 синф ўқувчилари эдик.

Лабзак кўчасидаги Николай Островский номи пионерлар саройида атоқли шоир Ғайратийнинг тўғарагида қатнашиб, қизгин шеърий гурунглар ўтказардик. Юсуф орамизда энг ёш, қорача, жиккак бола эди. Менинг кўз олдимда ҳали-ҳануз унинг ҳаяжондан тугилиб-тутилиб, новдадек жуссаси буралиб-буралиб шеър ўқиши туради. Юсуф Шомансур шеърятнинг фидойиси ва заҳматкаши эди. Шеърини қайта-қайта ишлаб сайқал беришни яхши кўрарди.

«Тиниқ сувда пириллаб сузиб кетди қайиқчам, Солининг қайиғидан ўзиб кетди қайиқчам» ёки, «Ундай деманг, мен ўзим жуда яхши боламан, барабани сиз фақат ухлаганда чаламан», сингари содда ва самимий, равшан мисраларни у ўша тўғарақда қатнашиб юрган вақтларда ёзган эди.

Юсуф Шомансур қисқа умрида адабиётимизда муносиб из қолдирди. Бир қанча шеърини ва насрий асарлар битди.

Юсуф Шомансур ҳаётдан бевақт кўз юмиб кетмаганда, унинг кўнглидаги орзу-ниятлари рўёбга чиққанда, бугунги кунда у эллик ёшга тўлар, кўзга кўринган адилпаримиздан бири бўлиб, қаторимизда юрган бўларди.

Шоирнинг марҳум дўсти Хайриддин Салоҳга бағишлаб ёзган чуқур дард, изтироб тўла шеъри бор. Шеърда, у, Хайриддин Салоҳ сиймоси кўз олдимизда ҳамиша ёш шоир бўлиб қолади, деган фикрни ифода қилган. Қисматни қарангки, шу сўзларни айтган шоирнинг ўзи ҳам боқий навқиронлик билан хотирамизда қолди.

Эркин ВОҲИДОВ

Масофани қувмоқликнинг тагида
 Ётар эди ракета.
 Бугун энди найзадор ракеталар
 Самовотда ғужғонки,
 Ойнинг, Марснинг қулоғи кар —
 Саҳролари уйғонди.
 Аммо масофа масаласи
 Ҳал бўлдимми, мутлақо?
 Масофа —
 фақат йўлмас, чамаси,
 Масофа —
 фалсафаки, ҳар нуқтаси муаммо.
 У шундайин маънавий бир оралик:
 На бақироқ арслон, на мўминтой бир балиқ
 Туша олур бемалол:
 Йўлда кўндаланг шаксиз: «Қайга!» деган бир савол.
 Ҳозир мана ўтирибман ўз уйимда, ҳовлида,
 Хаёлларим Чилида.
 Қани энди пайдо бўлсам шу онда
 Зах босган ўша узоқ океан орти-зиндонда.
 Кўкрагини ўк тешган коммунист маслакдошимни
 Қучоқласам,
 Бошларига қўйсам бошимни.
 Хўш, тилимда қандай тўсиқ, қандай ғов?
 Уртада боғлар, ўрмонлар,
 Уртада тоғлар, уммонлар,
 Вулқонларки, ёғдирар олов.
 Хуллас, битта касофат:
 Масофа!
 Масофами?! Эҳ-ҳе, масофа ҳеч гап.
 Қитъадан қитъаларга ҳозир йўл-ку бир қадам,
 Инсон билан инсон феъли тушган йўл кўп мураккаб,
 Баъзида —
 Дил билан дил ораси,
 Қўл билан қўл ораси —
 Шундай мушкул масофаки, ожиз қолур ракеталар ҳам!
 Ҳал этувчи омиллар кўп ҳаётда,
 Масофадир биттаси...

Тун нашъаси

Боғимнинг четида, баланд сўрида
 Юлдузларга кўзим қадаб ётаман.
 Мен бору юлдуз бор олам бағрида,
 Бошқа ҳеч қандай зот йўқдай батамом.

Шариллаган анҳор шаршарасини
 Тинглайман ер қалби гупиллашидай.
 Тимқора кечанинг манзарасини
 Жонга сингдираман кўз билан кўрмай.

Оҳанг... оҳанг бўлиб сингир юлдузлар,
 Гиёҳларнинг ҳиди сингир наводай.
 Кундузи кўрганим райҳон, нарғизлар
 Вужудимдан ўтар гўё култум май.

Кипригимни хиёл, ним жуфтлаштириб
 Ором шимдираман, демакки, кўзга.
 Демакки, дунёни кундузи кўриб,
 Тунда тингламоқнинг нашъаси ўзга...

Насиба

Ўғлини
Фронтга жўнатар чоғи
Она кўтармади ортиқча фарёд.
Кетгач,
Ўртаса ҳам фарзанд фироғи —
Ортиқ йиғламади,
Эгмади қомат.
Уйининг тўрида осиглик бир нон —
Бир тишлам узилган насиба ҳамон
Тасалли берарди мушфиқ онага,
Қаноати сиғиб турди
Сийнага.
Хат келди,
Фарзанди ёвларни суриб,
Оловдан оловга ўтар эмиш соғ,
Ўғли тишлаб кетган нонга термилиб,
Она хўп яйради,
Димоғлари чоғ.
— Ох, насиба! — деди, насиба ўлмас,
Кўзларига суртди
Ўша патирни.
Ўтиб кетди
Йиллар
Нафасма-нафас,
Нигорон кутди у ўғли — ботирни...
Жигарпорасидан
Бўлмади дарак,
Энди
Келмай қолда ўтли хатлари.
Она кутаверди ютганча юрак,
Тишлаган патирга
Сингди дардлари.
Охир

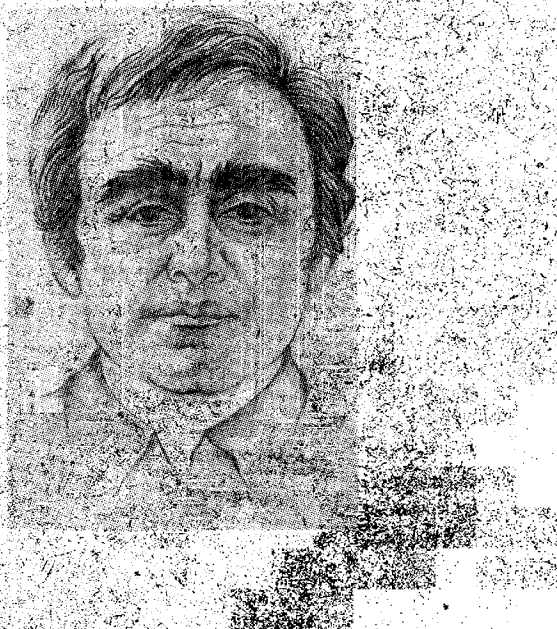

Ғалабанинг наъраси янграб,
Осойишта ҳаёт
Тантана қилди.
Она
Гоҳ қувониб,
Гоҳ
Боши ганграб,
Термилди,
Тишланган нонга термилди.
Ажин тушди силлиқ
Оқ ёноғига,
Бўртиб-бўртиб чиқди
Қўл томирлари.
Ҳамон
Насибани уй равоғига
Илиб қўйганича, у
Термилади.
Ох, она!
Сен ёпган ризқи-рўз — патир
Бежиз эмас экан замин шаклида:
Дунёнинг ўзи ҳам
Жангдан сўнг, ахир,
Бўлиб қолди
Шаҳид тишлаб кетган
Насиба!..

Меъёр ҳақида

Жимжимасиз,
Ҳашаматли гапларсиз
Ғазал битиб бўлмас, чамамда.
Товуслардан минг чиройли минг товус
Чўмилади ҳали менинг шеърий чашмамда
Ва офтобга ёйиб етмиш рангли патларин
Қуритганда бу товуслар — ғазаллар,
Шеъриятда минг йил мақталган у латофатларин
Яширмоққа тушмасайди гўзаллар.
Аммо
Қурган чоғи гўзалликнинг иморатини
Янглишмайди фақат бир меъмор:
Меъёр!
Меъёр борки, ҳамма балодан
Сақлаб қолдик олам нафосатини.
Наҳот, чиқиб кетсам меъёрдан ўзим,
Наҳот,
Кипригидан илинганча қофиянинг латофатига,
Капалакнинг ҳарир қанотига ботиб кетса умрбод кўзим.
Наҳот, тафаккурим қолиб кетса чатилганча
Зар дўппининг қатига.
Йўқ, япроқларнинг яшиллигида
Илдизларнинг тошни тешган нигоҳини кўрмасам,
Ғунчаларнинг тоза қондай қизиллигида
Юртимнинг бўз тупроғини кўрмасам, —
Шеърим бекор,
Достоним бекор,
Яъни, ҳамма ёзганим бекор!
Қанча жимжимадор ташбеҳлар излай-излай,
Шеъриятнинг муболаға, лофига —
Қулоқча ботиб кетсам-да, ҳай-ҳай, —
Оқибатда енгар фақат битта қофия:
Юсуф —
Файласуф!

Нодар Думбадзе

ҶОН

Машҳур грузин ёзувчиси Нодар Думбадзенинг «Мен, бувим, Илико ва Илларион», «Офтоби кўряпман», «Кукарача», «Оқ байроқлар» каби асарлари Иттифоқимизда ҳам, хорижий элларда ҳам бирдай севиб ўқилади. Унинг «Абадиёт қонуни» асари Ленин мукофотига сазовор бўлган. Биз журналхонларга тақдим этаётган «Ҷон» ҳикояси ёзувчи ижоди учун айниқса характерли. Ҳикоя тили жуда содда, оҳанглари жуда самимий, воқеалари жуда оддий. Ёзувчи маҳорати шундаки, у айни оддий воқеалардан ҳам чуқур фалсафий хулосалар ясайди.

Кўлидаги новдага балиқларни тизиб олган тақирбош болакай арғувон дарахти тагида бошини қуйи эгганича балчиққа беланган оёқларига ғамгин тикилиб ўйларди: «Бу чол менинг отамга шунақаям ўхшайдики!.. Оп-поқ сочлари... Қоп-қора қошлар... Энли бурун... Чиройли кўзлар... Овози ҳам майин ва ёқимли экан. Агар кўзимни юмсам, уни отам деб ўйлашим мумкин».

Болакай шу заҳоти кўзларини юмиб олди.

— Сизни шунинг учун чорладим-да, муҳтарам Кишварди!.. Ортиқ тоқатим қолмади! Сира эплаёлма-япман бу шумтакани!.. Ҳамма болалар ҳам бола — қўлларидан китоб тушмайди, бу бўлса туну кун балиқ тутиш билан овора! Келганига уч кун бўлмай нима қилди денг? Қудуғимизга каттакон тарвузни ташлаб юборса бўладими! Тарвуз ёрилиб, мана бир ҳафтадан бери икки хонадон сув ўрнига компот ичамиз!..

— Роса худо урибди-ку! Ҳов бола, шу гаплар тўғрими? Майли, энди, ташвиш чекаверманг, Юлия хоним. Уни Гурияга олиб борган заҳотим нақ оёғидан чинорга осиб қўяй, ана ўшанда типирчиладини кўрамиз!

— Уни қаеридан осиб кераклигини билмадим-у, очигини айтганда, онаси бечора тағин ҳам бахтли экан, унинг бу кўргиликларини кўрмай кетди. Дарвоқе, отаси шўрлик ҳам шу азоблардан қутилди.

— Сизнинг фикриңгиз қандай? Уни эпга келтириш қийиндир-ов?

— Билмадим, ҳеч нарсани билмайман. Ўзингиз ўйлаб кўринг: яқинда мен уни тегирмонга жўнатдим. Бир пуд сара жўхори олиб кетган зумраша бор-йўғи беш қадоқ ун кўтариб келса-я! Қолганини Валико Кухалашвилининг саёқларига ташлаб келибди. «Улар кўпчилик, очин-тўқин яшайди», эмиш! Бу нимаси, а?!

— Роса худо урибди-ку! Ҳов бола, шу тўғрими?

— Буям ҳолва! Утган кунни Кукури Угулава деган ялангоёқ ўртоғи иккаласи, бун қаранг-а, ўзининг география ўқитувчиси Датико Цвераваниннг боғидан шафтоли ўғирлаб тамакига алмаштиришибди! Бу қанақаси?!

— Вой ярамас-ей, ҳов бола! Шу тўғрими?

— Э, намунча бир гапни такрорлайсиз — «тўғрими?» «тўғрими?» Нима, сизнингча, мен ёлғон гапиряпманми?

— Йўғ-э, муҳтарама Юлия! Уни наҳотки қайтариб бўлмаса, наҳотки бутунлай сондан чиқди экан, деб айтаяпман бун.

— Нега энди. Уни қўтқариш мумкин, албатта. Лекин менинг кучим етмайди-да. Бунинг учун бақувват эркак қўли керак. Устига-устак менда бунақалардан яна иккитаси бор — ўзимнинг Қоламдан туғилган болалар. Яйловдан келсин, ўзингиз кўрасиз: улар бундан ҳам баттар.

— Хў-ў-ш-ш... Сизга нима десамикин, муҳтарама Юлия... Ота-онаси тирик пайтларида-ку, мени боланинг яқинигаям йўлатмасди. Энди нима қилсам экан-а?... Унинг кўнглини қандай овлашним билмайман. Мен унга бегоналашиб қолганман, тушуняпсизми? Бегона!

— Ундай деманг, муҳтарам Кишварди! Нима бўлганда ҳам у ўғил бола. Сизлар тез тил топишиб кетасизлар. Устига-устак, у авлодингиз давомчиси...

— Тўғри-ку, ўқишга кўнгли қалай, муҳтарама Юлия?

— Ҳам-м... Ўз ўқитувчисининг шафтолисини ўғирласа... Қандайдир бир «Декамерон» деган китоб учун ўз бувисининг кумуш қошиқларини олиб сотса... Ўзингиз айтинг, муҳтарам Кишварди, шунақа бола дарс ҳақида бош қотирармиди?!

— Ҳов бола, шу тўғрими? Масала ҳал! Уни Гурияга олиб бораману оёғидан чинорга осаман-қўяман!

— Ана унга бир қаранг, биз ўлиб-тириляпмиз-ку, бу кишининг парвойи фалак. Бир туки қимир этмайди-я...

Бола эса арғувон дарахти тагида кўзларини юмганча хаёл сурарди: «Юлия бувим бечора обдан чарчабди. Илгарилари овози нақадар ёқимли эди, энди бўлса одамни нақ чақиб олай деяпти. Балки, менга шундай туюлаётгандир. Анови одам чиндан ҳам буваммикин-а? Шунчалик осойишта ва ёқимли гапирар эканки!.. Ҳа, бувим чарчаганга ўхшайди. Ишқилиб, манави чолга қўшиб жўнатиб юбормаса гўрғайди. Бундан кейин сираям уни хафа қилмасдим! Жўнатмаса, жўнатиб юбормаса майлиди...»

— Етим-ку, муҳтарама Юлия, ғазабдан ташқари унга меҳр ҳам керак, ахир!

— Етим кўнглини етим билади! Меҳр нималигини биладими у? Меҳр эмиш...

— Ҳов бола, шу тўғрими? Уни Гурияга олиб бораману оёғидан чинорга осиб қўяман! Қачон олиб кетай, муҳтарама Юлия?

— Менга деса, ҳозирнинг ўзидаёқ! У йўлга шай бўлиб турибди.

— Қандай қилиб ахир? Болакайнинг уст-боши юпун-ку...

— Ўтган йили уни Авчалдан мен ҳам шу аҳволда олиб келганман, муҳтарам Кишварди. Ёки заржиякли иштон-кўйлак тиктириб беришим керакми?

- Бечора болагинам!
- Йўл олдидан овқатланиб олсангиз бўларди, мухтарам Кишварди.
- Э, йўқ, ташвишланманг мухтарама Юлия, Самтредиада тамадди қилиб оламиз. У ердан уйимизгача бир қадам йўл.
- Ихтиёрингиз... Эсон-омон етиб олинг. Авлиё Георгий сизни ўз паноҳида асрасин!..
- Омон бўлинг, мухтарама Юлия!..
- Мана буларни олиб кетинг, мухтарам Кишварди!
- Нима бу?
- Унинг турли ҳужжатлари-да... Сентябрда мактабга юборишингизга тўғри келади. Ушанда асқотади. Тўртинчи синфга кўчган. Тўғри, справкада бир чатоқ жойи бор: Ломжария Нодари ўрнига Ломжария Надири¹ деб ёзилган... Лекин, менимча, унчалик хато эмас, унинг ўзи асли шунақароқ шекилли.
- Ҳов бола, шу тўғрими? Нима ҳам дердим, уни Гурияга олиб бораману оёғидан чинорга осиб қўяман.
- Хоҳлаган жойингизга осинг, фақат энди уни бу ерда кўрмасам бас.
- Оёғидан, оёғидан осаман!
- Омад ёр бўлсин.
- Агар у ҳам ёрдам бермаса, бошқача йўл билан шундай таъзирини бераманки, ҳатто тошлар ҳам йиғлайди.
- Хўп бўлмаса, кўришгунча мухтарам Кишварди.
- Яхши қолинг, мухтарама Юлия!

Мазкур олди-берди можароси 1938 йил август кунларининг бирида қоқ пешин чоғи Хони қишлоғида, Нодар Ломжариянинг имеретиялик бувиси, аниқроғи — онасининг онаси мухтарама Юлия Микеладзе ва боланинг гуриялик бобоси, аниқроғи — отасининг отаси мухтарам Кишварди Ломжария ўртасида бўлиб ўтди.

Ордан бир соатча ўтиб, болакай — 1928 йилнинг 14 июлида Тбилиси шаҳрида хизматчи оиласида туғилган Нодар Ломжария бувасининг ордидан бўйнига арқон солинган бузоқдек бошини эгиб, қизиган тупроқ йўлдан юриб борар эди...

Хонидан Кулешигача бобо билан набира тўрт ғилдиракли енгил аравада, Кулешидан Самтредиагача катта аравада боришди. Бу ердан бирон нарса тамадди қилмай, чой фабрикасининг Чохатаурига кетаётган оғир юк машинасига ўтиришди. Сўнг Интабуети қишлоғига йўл олишди.

Бобо олдинда, набира унинг ортида борар эдилар. Кексалик қийнаб қўйган бобо оғир нафас олар, инқилларди. Қаршидан келаётган йўловчига кўзи тушса, у жим эгилиб таъзим қилган кўйи саломлашар, сўнг бир оз жим туриб, яна инқиллаганча йўлга тушарди. Гоҳо болага ўнсиз кўз ташлаб қўярди. Қари от ортда қолаётган тойчоғи — супрақоқдисига шундай қарайди.

Бола эса ўй ўйлаб борарди:

«Мана, олдимда кекса, касалманд, инқиллаб-синқиллаган, бошида ранги униқиб кетган шляпали чол боряпти... У мени дарахтга оёғимдан осиб қўймоқчи... Чол менинг бобом... Отамнинг отаси... Бобо! Унинг кетидан эргашишга мени нима мажбур қияпти? Нима учун худди қулдек итоат билан шу чанг йўлдан судралиб кетяпман: икки қадам четга чиқсам бас, тўрт томоним қйбла, кетавераман!.. Лекин ундай қилолмайман! Қила олмайман! Мени қандайдир бир куч мажбур қилиб олиб кетяпти, чолнинг кетидан борасан-вассалом, деяпти! Бу қандай куч ўзи? Нима учун мен — чарчаб ҳолдан тойган, оч, иссиқ ва ташналикдан беҳол бўлган бола шартта ортимга қайтиб кета олмаяпман? Нега? Бу қандай куч ўзи?»

— Нималарни ўйлаяпсан, болагинам? — бирдан ўгирилди чол.

— Ҳеч нимани, — ўйлаб ўтирмай жавоб берди шошиб қолган бола. У ҳамма нарсани кутса-да, бундай савол тушиши хаёлига келмаган эди.

¹Сўз ўйини: Нодари — эркакча исм, надири — ҳайвон.

Чол йўл четига чиқиб ўтирди. Оҳ-ух қилиб нафасини ростлаб, болага қаради-да, бармоқларини букиб санай бошлади: «28, 29, 30, 31... 38».

— Сен болам 28-йилда туғилгансан, ҳозир 38-йил, демак 11 га кетяпсан. Катта йигит бўлиб қолибсан. Ҳеч нарса ҳақида ўйламасликка қандай ҳаққинг бор, а? Еки бобонгдан яширяпсанми?

— Йўқ, бобо, ҳеч нарсани ўйлаганим йўқ! — алдади бола.

— Лекин, энди ўйлашга ўрганадиган пайтинг келди, аллақачон келган.

Мўйсафид яна «оҳ-ух»лаб ўрнидан турди-да, йўлида давом этди. Болакай, гўё арқонланган бузоқдек итоат билан унга эргашиди...

* * *

Офтобда қорайган, сочлари пахмоқ бола энди чинор тагида белкуракка таяниб, лой бўлиб кетган ялангоёқларига ғамгин қараб турар ва ўйларди: «Бир йилда у шунчалар қариб, бучайиб қолибди. Юзи тўла ажин... Овози қандайдир бўғиқ... Лекин, барибир, у менинг онамга — ёш, чиройли, ёқимтой, қуралайкўз, меҳрибон онамга ўхшайди. Сочлари ҳам, юриши ҳам ўхшайди. Агар кўзимни юмиб турсам уни ўз онам деб ўйлашим мумкин.»

Лекин бола кўзларини юммади, кўрқди.

— Тинчимни йўқотдим, муҳтарам Кишварди! Онасининг арвоҳи мени тушимда ҳам, ўнгимда ҳам кўймаяпти... Ўз виждоним ҳам қийнаяпти мени... Уни олиб кетганингиздан бери, кўкрагимдан юрагим суғурилиб кетгандек, қаддимни кўтаролмаяпман... Болани менга қайтариб беринг, муҳтарам Кишварди.

— Шунақа денг, уни сизникидан олиб кетаётганимда бола эди. Энди катта йигит бўлиб қолди, мен қаршилиқ қилмайман.

— У мендан хафа бўлган. Яраштириш фақат сизнинг қўлингиздан келади, муҳтарам Кишварди. Сиз доно одамсиз.

— Ахир сизда бунақадан яна иккитаси бор-ку, муҳтарама Юлия. Менга жуда бўлмаса биттасини қолдиринг!

— Гап сонда эканми! Иккитами, ўнтами, юзтами — ҳаммаси бир. Ҳамма набира ҳам буви учун баб-баравар, муҳтарам Кишварди.

— Шундайликка шундайку-я, лекин мен нима қилай? Мендан кейин Ломжария авлодини давом эттирадиган шу бола-ку!

— Мен фамилиянгизга ўтказдириб бераман, бир тилагим — болани менга беринг.

— Демак, болани мендан тортиб олгани келибсиз-да, муҳтарама Юлия?

— Мени нариги дунёга армон билан жўнатманг! Ахир у дунёда онасининг кўзига қандай қарайман?!

— Эй, муҳтарама Юлия, у дунёга ким олдинроқ бориши маълум эмас-ку. Агар сиздан олдин мен кетсам, унинг отаси билан онасининг юзига қандоқ қарайман?!

— Сиз юратуринг, муҳтарам Кишварди.

— Бу бола — менинг далам, узумзорим, тегирмоним, қабрим, қабр тошим ҳам. Йўқ, ўлдирсангиз ҳам уни бермайман!

— Ундай бўлса, мен худди шу ерда ўзимни ўзим ўлдираман! Нақ кўз олдингизда...

— Худо хайрингизни берсин, муҳтарама Юлия, нималар деяпсиз?.. Бувинг билан кетасанми, болагинам?

— У айтармиди? Сиздан уялади-ку!

— Шундайми, болам?

— Унга она меҳри керак, муҳтарам Кишварди! Ювиб-тараш, чўмилтириш... Ахир сиз она ўрнини боса олмайсиз-ку!

— Энди бундай деб ҳам бўлмайди. Шу маҳалгача ёмон қарамадим. Ҳарҳолда сиздан ёрдам сўраганим йўқ...

— Тўғри, тўғри, муҳтарам Кишварди, лекин барибир... Ётишдан

олдин боланинг оёғини ювиш, мактабидан хабар олиб туриш керак. Бу эркак қишининг иши эмас!

— У бизнинг мактабдан хафа эмас. Сизнинг мактабингизда уни ҳайвон дейишди, ёдингизда бўлса. Сиз ҳам... У эса бинойидек одам. Уқитувчисининг шафтолисини ҳам ўғирлагани йўқ.

— Нега ўшанда тилим танглаймда қотмади-я!..

— Лекин у энди мўмин-қобил бўлиб қолган-у, шафтоли ўғирламайди десангиз янглишасиз.

— Нима қилсаям майли.

— Унни бошқаларга инъом этмайди, деб ким кафолат бера олади?

— Инъом этса этар. Топганим шуники. Истаса — ёқиб юборсин, сира қаршилигим йўқ.

— Чекадиган қилиқ ҳам чиқарди...

— Шу тўғрими, болам?

— Сиз мендан сўранг, чўнтагимни қоқиштириб оляпти...

— Чекса чекар, ўзингиз айтдингиз-ку, эркак киши деб!

— Яна бир ой сабр қилинг. Қурт тутганимга мукофот чиқади, бошдан оёқ кийинтираман, шу ҳолда чувринди бўлиб кетмайди-ку.

— Фақат жавоб берсангиз бўлди, уни кийинтириш — менинг ишим.

Уз кўйлагимдан бўлса ҳам кийим-бош тикиб бераман.

— Лекин унга жудаям ярашиб тушса керак-да!

— Сизга ҳазил бўлса, менинг эса юрагим лахта қон...

— Айтдим-ку, мухтарама Юлия, у катта йигит, бу масалани ўзи ҳал қилсин.

— Унга сиз диндор учун хочдек бир гапсиз. Ҳар бир сўзингиз гўё яратганинг ҳукмидек. Айта қолинг, мухтарам Кишварди!

— Худодан қўрқсангиз-чи, мухтарама Юлия! Ким ўз жону жаҳонини уйимдан кет, дейди.

— Нима, мен бегонаманми унга? Менинг жону жаҳоним эмасми? Бор-йўғи бир йиллик умрим қолди. Утиниб сўрайман сиздан, ажалимдан беш кун бурун ўлдирманг, шу болани бечора кампирга совға қила қолинг.

— Мухтарама Юлия!

— Истасангиз қаршингизда тиз чўкаман, мана, тиз чўкаман!

— Э, кўйсангиз-чи? Урнингиздан туринг, тавба! Майли, сиз истаганча бўлақолсин.

— Э, яратган эгам, шу болага бахт ва шодлик ато қил!

— Энди менга бу дунёда ортиқ қувонч йўқ! Бувинг билан борақол, болагинам...

Бундай айтишув юқорида тасвирланган воқеалардан нақ бир йил кейин, яна боланинг гуриялик бобоси ва имеретиялик бувиси ўртасида бўлиб ўтди. Лекин энди бу олди-берди можароси эмас, қайнаб турган икки қоннинг тортишуви, талпинаётган икки юракнинг фарёди эди. Меҳр-эҳтиросларнинг бунчалик тортишувидан болада юрак уриши кучайди, томоғига шўр бир нарса тикилди, муздек тер, қаттиқ иситма, титроқ ва кўкрагида оғриқ пайдо бўлди. Нотаниш зўр бир куч уни гоҳ бувисига тортар, гоҳ қаттиқ зарб билан бувасига итқитар эди. Бола гўё баданига бир неча марта қизиган темир санчилгандек аччиқ оғриқ ҳис этди. Чол билан кампир ўртасида бу ғалати, аләмли айтишув давом этар экан, боладан англаб бўлмас бир қўрқув, таҳлика ва ниманидир кутиш тўғриси аримасди.

Бувиси ўрнидан турди, боланинг ёнига келди, уни кучоқлади.

— Сен менинг севинчимсан, кўзимнинг нури, юр, мен билан. Менга икки кун бўлсаям умр ҳада эт!

Бувиси йиғлар, боланинг бошига қайноқ томчилар томарди. Йиғлаб бўлиб, у болани аста бағрига олди. Лекин бола қимир этмай темир таёқдек, ерга чуқур илдиз отган дарахтдек тураверди.

— У билан борақол, болам! Бувинг бечора билан борақол... У сенга тўйиб олсин, кейин менга қайтариб беради. Унгача сени мен соғиниб қоламан. Сен нима деб ўйловдинг? Набира бўлиш осон иш эмас. Қийин, жуда қийин. Айниқса, мен ва сенинг бувингга ўхшаш, шарти кетиб парти қолган чол-кампирларнинг набираси бўлиш осонмас... Борақол, жон

болам... Болтанг, омочинг, белкурагинг, саватинг, сигир билан бузоғинг, эчки билан чўққанг ҳеч қаёққа кетмайди, улар сени кутиб туришади.

Бобо эса давом этди:

— Мана, папканг, китобларинг, грузин тили, тарих... Яна ниманг бор эди? Ҳаммаси шу шекилли. Шиминг, кўйлагинг, шиппагингни кийиб олгансан. Қишлоққа етгунингча оёқяланг кетавер. Бўлмаса шиппагинг дош беролмайди. Ана бўлди... Қани бор!

Кишварди Ломжария ҳозир набираси сеҳр оғушида эканини, икки қоннинг тортиш кучи уни зўр бериб икки томонга тортаётганини тушунди. Унинг қай бири ғолиб чиқар экан? Қайси қон енгади? Бу курашнинг ниҳоясини кутиш мумкин эмас.

Шунда Кишварди Ломжария кампирдан олдин гап бошлади:

— Хўш, нимани кутиб турибсан? Сен билан пачакилашиб чарчадим.

Бола чўчиб бобосига қаради.

— Бор, қайтишни хаёлингга ҳам келтирма! Тушундингми?

Бир пайтнинг ўзида боланинг юрагида бобосига нисбатан аччиқ алам, бувисига нисбатан илиқ меҳр уйғонди. Оқиб чиққан кўзёшидан нигоҳлари хиралашди. Боши ўз-ўзидан кўксига эгилиб тушди. Сўнг у бир оғиз ҳам сўз қотмай, арқонланган бузоқдек, Чохатаурининг чанг йўлларида ўзининг қари, букчайган, бошдан-оёқ қора кийинган бувисига эргашиб кета бошлади.

Кишварди Ломжария камин олдида ўтирар ва мис қозондаги сув қайнашини кутарди. Кишварди Ломжария оловга тикилар ва ўйлар эди. Ўйлар ва, шу билан бир пайтда, ўзининг эзгин хаёлларидан қочишга уринар эди. Аммо одам боласи ўзидан ўзи қаёққа ҳам қочиб қутуларди. «Болани юбормаслигим керак эди. Лекин кампирнинг нолаларига чидай олмадим-да. Энди ўзим унинг аҳволига тушиб ўтирибман. Янаги ҳафта бораман-да, болани қайтиб беришни илтимос қиламан. Бермаса тортиб оламан. «Ўз қонимни, ўз жонимни мендан тортиб олишга нима ҳаққинг бор, ахир сен худо эмассан-ку», дейман. Лекин у ҳам менга худди шундай жавоб қилиши мумкин-да. Ахир мен ҳам бор-йўғи бир бандаман. Бола менга қандай бўлса, унга ҳам шундай-да. Шундай экан-да, одамзод нақадар ожиз! Кейинги ҳафта бораман-да, кампирнинг оёғига йиқиламан. Йўқ, бир ҳафта чидай олмайман, индингаёқ бораман... Йўқ, эртага! Эрта саҳарлаб, тонг отиши билан йўлга чиқаман. Тезроқ тонг отақолсайди...»

Кишварди Ломжария камин олдида, мис қозондаги сув қайнашини пойлаб ўтириб шуларни ўйлар экан, бирдан эшик очилиб, остонада боши эгик, шиппаklarини боғлаб елкасига ташлаб олган бола кўринди.

— Ўзингга шукр! — деб юборди бобо.

— Қайтиб келдим, — шивирлади набира.

— Қайтиб келишингни билардим, — деди бобо.

Кейин Кишварди Ломжария мис тоғорага мис қозондан иссиқ сув қуйиб, набирасининг толиққан оёқларини узоқ ювди. Унинг учун ёғоч каравотга ўрин солди-да, ўзи ташқарида, ҳужрада ётиш учун чиқиб кетди.

Ярим кечада мўйсафидни боланинг овози уйғотди:

— Бобо, иккимиз бирга ётсак бўлмайдимми?

— Келақол, болагинам, — чол шундай деб девор томонга сурилди.

Бола бобосининг бағрига кирди.

«Бувам бечора обдан совқотибди-я», — ўйлади бола.

«Қандай қайноқина!» — ўйлади бобо.

Орадан бироз дақиқа ўтгач, бобо сўради:

— Менинг олдимга нега қайтиб келганингни биласанми?

— Йўқ!

— Ундай бўлса билиб қўй, сени қон суриб келди. Ана кўрдингми, қон — буюк куч, болагинам!

Бу тун улар ортиқ сўзлашмадилар. Ҳеч нарса ҳақида ўйламадилар, гаплашмадилар ҳам. Бобо ҳам, набира ҳам ширин туш оғушида уйқуга кетдилар.

Ш. ЮСУПОВА таржимаси.

Пушкин

Овидийга

Қачонлардир боболар тасвирин қўлга олиб
Келдингу бу ерларда хокинг ҳам кетди қолиб.
Сенинг мунг ила ноланг бу ерларга битмиш шон,
Букун ўшал соҳиллар ёнида тутдим макон.
Созингнинг нафис саси ҳали бунда ўчганмас,
Ҳали сен ҳақда миш-миш хаёллардан кўчганмас.
Овидий, тасавурда жонлангирдинг-ку моҳир:
Кимсасиз дашт — биёбон, тутқунда қолган шоир,
Туманли само — фалак, паға-паға қорларни,
Бир тутам ёз кунидан илиқ майсазорларни.
Ғамгин торлар садоси одатан чорлар экан,
Қалбан этагинг тутдим, Овидий, тан берай, тан:
Долғаларга ўйинчоқ кемангни кўрдим магар,
Ана, ваҳший соҳилга оғир ташланди лангар.
Бунда ишқ куйчисига даҳшатли сийлов маҳтал:
Адирлар узумсиздир, соясиз ува, пайкал,
Урушлар ваҳшаги, деб қорларда туғилган ул
Совуқ Скифиянинг ёвуз эрлари нуқул.
Истр¹ ортида пинҳон ўлжа пойлаб ётарлар,
Босқиндан қишлоқларда ваҳима ўйғотарлар.
Уларга йўқ ҳеч бир ғов: юзишар денгизларда,
Қўрқмай қушдай юришар юпқа-юпқа музларда.
Сен (Назон, дол қолдингми бу ёлғончи дунёга?)
Ешликдан бефарқ жангу суронли сас-садога.
Сочларига тақиб гул, роҳатга қўл берган эр,
Беғам фароғатларга, сафога дил берган эр,
Энди мажбурсан оғир дубулға сақламоққа,
Қўрқоқ созга даҳшатли қилич ҳам боғламоққа.
На қизинг бор, на ёринг, на дўстлар давраси, оҳ,
На музалар, ки ўтган дамларингга хайрихоҳ.
Қувғин куйчини энди юпатоқмас қайғу-ғам,
Бекор алқади шеъринг нозик грациялар² ҳам.
Беҳудадир ёшларнинг шеърларинг билмоғи ёд:
На шуҳрат, на қўшиқлар, на андуҳ, на арзи дод,
На кечган йил — Октавий қалбин титрата олур,
Қартайган умринг, э воҳ, чоҳи ғамда йўқолур.
Олтин Италиянинг маҳобатли фарзанди,
Ваҳшийлар ўлкасида ном-нишонсиз бир банди,
Тегрангда эшитмассан Ватанинг сасларини,

¹ Истр — Дунай дарёсининг қадимги номи.

² Грациялар — Рим афсоналарида гўзаллик ва нафосат тажассуми бўлган уч опа-сингил маъбуда.

Олис дўстга йўлларсан бундоқ дил сўзларини:
 «Оталарнинг муқаддас шахрин беринг қайтариб,
 Мерос боғлар салқинин истаб қолди бу ғариб!
 О, дўстларим, Августга нолам еткуринг фақат,
 Жазо бергувчи қўлни кўзёш ила этинг рад.
 У, қаҳри қаттиқ магар аҳдида қоим ҳамон,
 Улуғ Румо, узоринг ортиқ кўрмоғим гумон —
 У ҳолда, шум қисматдан бордир сўнгги умидим:
 Лоақал Ватанимга яқин борсин тобутим!»
 Харитлардан¹ нафратлар айлаган қай совуқ дил,
 Сенинг кўзёш, ғамингни таъна этар, фикр қил?
 Ким дағал ғурур ила сўнгги ижодий самар —
 Бу маънос қўшиқларинг ийиб ўқимас магар?
 Қолдирдинг авлодларга бунда беҳуда оҳ-зор...
 Қаттиққўл славянман, кўзёш тўкмадим зинҳор.
 Аммо англайман барин: ўзбошимча қувғин руҳ.
 На гардундан, на ўздан, на ҳаётдан кўнгли тўқ.
 Соҳиби хаёл бир кас, юрарман чаманларда,
 Сенинг қайғули умринг оққан ул ўзанларда.
 Сен сабаб жонланди-ю бунда орзулар бисёр,
 Овидий, қўшиқларинг бир-бир айладим такрор.
 Ҳазин манзараларга шунда дилдан ишондим,
 Алдоқчи рўёларга назар қилдим-да, ёндим!
 Бадқовоқ кечаларнинг оппоқ қоридан басир —
 Кўзларни ҳам пинҳона қисматинг этмиш асир.
 Бунда само кўп узоқ ёришиб турар тунда,
 Ёвуз қиш бўронлари увлар жуда кам бунда.
 Скиф соҳилларида янги меҳмоннинг изи:
 Жануб ўғлони — узум товланади қирмизи.
 Рус ўтлоқлари узра декабрь аллақачон
 Момик қорлардан тўшаб қўймиш оппоқ дастурхон.
 Унда қиш ҳоким, қуёш бунда-чи, шу аснода
 Баҳорий илиқлик-ла ғолиб кезар самода.
 Олачалпоқ кўринар сўлғин ўтлоқ кўккатдан,
 Эртанги қилиб ерни ҳайдашар шу фурсатда.
 Сал эпкин юриб қолди, кечга совийди ҳаво,
 Кўлдаги тип-тиниқ муз буғ босган ойнакнамо —
 Хира тортиб борарди: мен эслаб қолдим барин —
 Бундаги илк қадамү тутум, тажрибаларинг.
 Бугун, илҳом қаноти тегиб ўтган бир айём,
 Узинг ҳам биринчи бор ҳайратда қолиб тамом,
 Қиш тўндирган тўлқинлар узра ташладинг қадам,
 Наздимда, янги музда, шундоқ олдимда, шу дам
 Аста арвоҳинг ўтди... ногоҳ нолаю фиғон
 Олисдан эшитилди бамисли саси ҳижрон.
 Юпангил, Овидийнинг гултожи ҳеч сўлганмас!

¹ Харитлар — Юнон афсоналарида грацияларга ўхшаш маъбудалар.

Александр Сергеевич Пушкиннинг теран ижодиётини уммонга қиёс қиладилар. Бу уммондан турли шеърятларга, турли ўлкаларга ирмоқлар оқиб чиқади, ирмоқларда эса гуркираган ҳаёт нафаси уфуриб туради. Пушкиннинг ҳаётбахш ижоди ўзбек шеърятига ҳам майин ва дилтортар оҳанглар олиб кирди. Пушкин шеърларини ўзбек тилига таржима қилиш, шу жиҳатдан ҳам, қарздорлик белгиси, қутлуғ иш.

Анъанавий пушкинхонлик муносабати билан янги таржималаримдан айрим намуналарни журналхонлар эътиборига ҳавола қилишман.

Таржимон

Э воҳ, оломон ичра йўқолган куйчи, бир хас
Янглиғ авлодлар учун ном-нишонсиз қоларман,
Ожиз даҳойим сўниб, бенаф-бекор ўларман,
Умрим бўлғуси ғамли, ўткинчи шуҳрат ила...
Бирок, олис авлодим хаёлий қудрат ила
Мени йўқлаб ахтариб, бу юртга агар келса,
Табаррук хок ёнида изимни топа билса,
Фаромушлик соҳилин хуш пучмоғин тарк этиб,
Ризо арвоҳим учиб келгай қошига етиб,
Унинг ёдномалари кўнглимга бергай сурур.
Бас, ул эзгу ривоят қолсин мангу бир умр:
Сендек ёвуз тақдирга бошим эгдим ғурбатда,
Тенг келолдим сенга мен шуҳратдамас — қисматда.
Бунда, шимол сози-ла сахрода тортиб наъра,
Бир замонлар Дунайнинг бўйларида овора
Эркак чорлаган юнон янглиғ кездим афтода,
Хеч ким сасимга сасин қўшмади бу дунёда.
Аммо мудроқ далалар, адир, ўрмонлару кўп
Музалар менга мойил, илтифотли эди хўп...

* * *

Жанглар маълум — хуш кўраман қиличлар сасин,
Аскарый шон-шуҳратларга ىхлосим баланд.
Қонли жанглар жаранггоси кўнглим айлар банд,
Улим ҳақда ўйларга гоҳ келар ҳавасим.

Эркиннинг содиқ алл жангчиси мардона босиб
Гар ўлимга келолмаган эрса рўбарў,
Шодмонликнинг том маъносин англамабди у,
У — дилдорлар бўясига эмас муносиб!

Ибратли тўртликлар

Тенглик

О, беозор қишлоқлик! Рост гап, кулбангда сенинг
Йўқ, зарингу кумушинг. Лекин бахтлисан юз бор.
Ишқу дўстлик, тотувлик ила жечади кунинг,
Шаҳарда-чи, карета тақ-туқию чанг, ғубор...

Уч олиш ҳақида

Асалари айиқнинг бошини чақиб олди,
Уч олмоқчи эди-да тумкатак асал учун.
Не бўлди денг? У ўлди, найзаси ичда қолди,
Уч олмоқчи бўлганнинг иши шунақа хуржун.

Аквилон

Нечун, эй аквилон — шимол шамоли,
Қирғоқда қамишни пастга эгасан?
Сен — ёвуз, сен — азал ҳаёт заволи,
Булутни қувасан кўкда нега сан?

*Қоп-қора булутлар шодаси саф-саф,
Само гумбазини тутмишди ҳали.
Мағрур чирой билан эман гуркираб,
Нақ осмон-фалакка етмишди ҳали.*

*Бирдан сен қўзғалдинг, қутурдинг, бўрон,
Қалдироқ, суронлар солдинг бемисол.
Айқирган булутни қуединг ҳар томон,
Улуғвор эманга еткурдинг завол.*

*Бас энди, офтоб ҳам тинчу ораста
Сурурдан дилларга солсин умидни,
Экин аллаласин оппоқ булутни,
Қамиш ҳам қирғоқда тебрансин аста...*

Муҳаммад АЛИ таржималари.

С. Л. Абрамович

ШОИРНИНГ СЎНГГИ КУНЛАРИ

Киборлар табақаси Пушкинга қарши Дантесга ён босди ва шунинг ўзи вазиятнинг натижасини белгилаб қўйди. «Геккерилар тахмини Пушкинникидан баланд келгани ва Пушкин хотинининг, тўғрироғи ўзининг оқсуяклар кўзи ўнгида бадном бўлганини англагани туфайли дуэль содир бўлди», — деб ёзганида Ахматова ҳақ эди.

Шоирнинг ор-номуси, унинг жамиятдаги обрў-эътибори ўртага тикилганди. Пушкин ҳаётини қурбон қилибгина, буларни сақлаб қолиши мумкин эди. Тухматларга чек қўйиш учун бундан бошқа чора йўқ эди.

Пушкинлар ҳақидаги Петербург гуруҳларида қанот қоқиб юрган миш-мишлар ҳақиқатан ҳам ваҳимадор эди. Бир-биридан таҳқиромуз ғийбатлар оғиздан-оғизга ўтиб юрарди. «Гончарованинг тўйи ҳақида турли-туман гап-сўзлар кўп айтилмоқда...» — деб ёзган эди А. Н. Вульф Петербургдан батафсил хабар беришга журъат қилмаган ҳолда ўз синглиси Евпраксияга. «Шунчалар ғийбат, шунчалар шармандали сафсата овоза қилинган эди», — деб хотирлайди Вяземский. Хатлар ва кундалик ёзувлари бўйича биз бу миш-мишларни тасаввуримизда тиклай оламиз.

Мари Мердернинг кундалик дафтарига 22 январь куни Фикельмонлар берган зиёфатдан кейин битилган қуйидагича ёзув бор: «Айтадиларки, бу валдироқ одамларга ишонишга юрак белламайди! — Чунончи, Пушкин бир куни тўсатдан келиб қолиб, уйда Дантес билан ўз рафиқасини ёлғиз ҳолда учратибди. Дўстлари томонидан огоҳлантирилган эр ўз шубҳаларини текшириш учун анчадан бери фурсат пойлаб юраркан, у ўзини қўлга ола билган ва суҳбатга қўшилиб ўтирган. Бирдан унда чироқни ўчириш фикри пайдо бўлибди. Дантес чироқни қайтадан ёқин истагини билдирибди, унга жавобан Пушкин: «Ташвишланманг, ҳа, айтгандай, мен баъзи бир нарсалар хусусида буйруқ беришим зарур...»

Рашикчи эшик орқасига чиқиб тўхтабди, сал ўтмай эса қулоғига ўпич овозига ўхшаш овозлар эшитилибди...»

Ушбу парча пушкиншунос олим С. Л. Абрамовичнинг шоир ҳаётининг сўнги кунларига бағишланган «Пушкин 1836 йилда» номли китобининг «Шоир ва зулмат» бобидан олинди.

Дантеснинг яқин ошнаси бўлган княз А. В. Трубецкой айтган машхур ҳикоя эса ёш кавалергардлар орасида қандай овозалар ёйилганини кўрсатади. Бу ерда шоир ҳақида ҳатто тубан латифалар айтилган.

Саройда, маликага сирдош бўлганлар доирасида ҳам Геккернлар тўқиган фиску фасодлар тилдан тушмасди. Императорнинг хотини дуэлдан кейинок, Пушкин ўлим тўшагида ётган пайтда, Дантеснинг ўзини мардларча тутганлиги, Пушкиннинг эса қўполлиги ҳақида ёзган эди. Шоирнинг ўлими ҳақида хабар эшитганда бу аёл Дантесга қайғудошлик билдирди: «Бечора Жорж, душманининг дами кесилганини билгач, қанчалар қийналди экан».

Январь ойининг сўнги кунларида Пушкин ва унинг хотини ҳақидаги миш-мишлар таҳқирловчи тафсилотларга ўраб-чирмана бошлади. Масалан, поляк адабиётшуноси Станислав Моравский дуэль олди воқеаларини ҳикоя қилар экан, фидокор Дантеснинг олижаноблигини кўкларга кўтарди ва «ўйнашини... қўпол, эҳтимол ҳатто, айтиш мумкинки, қонли таъқиблардан қутқариш» учун у ўзини умрбод оғир занжир билан боғлаб қўйди, деб тасдиқлайди.

Графинья Фикельмон овоза бўлиб кетган бу ғийбатлардан Пушкин қанчалик мутаассир бўлганини, афтидан, жуда аниқ баҳолайди: «Қаттиқ ҳақоратланган Пушкин хотинининг покизалигига шахсан ўзи ҳар қанча ишонмасин ва ишонч ҳосил қилмасин, жамоат олдида, айниқса шоирнинг номи азиз ва ардоқли бўлган доиралар кўзи олдида хотини гуноҳкор бўлиб кўринарди. Оқсуякларнинг катта табақаси ҳамма воқеадан хабардор ва Дантеснинг муомаласининг ўзиёқ Пушкина хонимнинг беғуноҳлигига ёрқин далил бўла олади, деб ҳисоблаши мумкин эди, бироқ Петербургдаги шоир кўзига бир мунча аҳамиятли кўринувчи ўнлаб доиралар, чунончи, Пушкиннинг дўстлари, ходимлари ва ниҳоят, китобхонлари мансуб бўлмиш доиралар хонимни айбдор деб ҳисоблар ва тош отар эдилар».

Пушкиннинг аҳволи айниқса оғир, чунки айти шу кунларда у ҳар қачонгидан кўра ҳам яккаланиб қолганди. Унга энг яқин бўлган хонадонларда ҳам Дантес қабул қилинибгина қолинмай, бунинг устига шоир сабр-тоқатсизликда ҳам айбланарди. Александр Карамзин сўнги дуэль олди воқеаларини тасвирлаб шундай деганди: «Шубҳасиз, Пушкиннинг ёнида туриб, мен, Дантес билан дўстона қўл сиқишганимда, у азоб чеккан бўлса керак, ахир мен душманининг ботқоқдан топ-тоза бўлиб чиқаётганини, ўзининг эса ботқоқда қолаётганини кўриб турган шоирнинг улуг қалби яна баттарроқ эзилишига кўмаклашдим». Ҳатто шоирга энг яқин бўлган одамлар ҳам унинг хотинига тош отиш учун тайёр эканлигини Пушкин тезда пайқайди.

Шоир ўлимидан сўнг Вяземский январь воқеаларига ҳаёлан қайтар экан, Наталья Николаевна ҳақида шундай деб ёзади: «У оқсуяклар доирасидан бош олиб кетиши ва шундай қилишни эридан ҳам талаб этиши керак эди. Бунга унинг иродаси етишмади, шундай қилиб хоним тўйгача ёш Геккерн билан қандай муносабатда бўлган бўлса, қарийб шундай муносабатда у яна келиб қолдики, бунинг ҳеч бир жиноий жойи йўқ, бироқ мантиқсизлик ва беғамлик жуда мўл эди». Аммо шу кунларда Н. Н. Пушкиннинг ниманидир ўзгартиришга қодирлиги даргумон эди. Петербургда яшаб туриб «доирадан бош олиб чиқиб кетиш» амалий жиҳатдан мумкин эмасди. Пушкиннинг хотини агар ҳаммасидан воз кечиб кетиб қолганида, бу билан янги-янги тухмад ва уйдирмаларга сабаб топиб берган бўларди. Қолаверса, хавф-хатардан бош олиб қочмиш Пушкиннинг хулқ-атворига тўғри келмасди.

...Январининг 20-ларида жамиятда тарқалган миш-мишларнинг қандайдир акс-садолари Пушкинга етиб кела бошлади. Вяземскийнинг сўзига қараганда, шоир Петербургда келган Е. Н. Вревскаядан нимадир эшитади. Шу кунлари Пушкин Е. Н. Вревская ва А. Н. Вульфлар билан бир неча бор суҳбатдош бўлади, афтидан бу дугоналар Пушкин билан суҳбатда керагидан кўпроқ очиқ гаплашишган кўринади. «У ўзи ҳақда пойтахтдан чет жойларда нима гаплар юрганини дугоналардан сўраб-суриштирган бўлса керак ва нохуш хабарларни эшитганлиги аниқ. Ҳарҳолда, шу хонимлар келган вақтдан бошлаб у аввалгига нисбатан янада сержаҳлроқ ва янада серташвишроқ бўлиб юрди», — деб ёзади Вяземский. Эшитган хабарлари Пушкинни ғазаблантирди. Унда ҳамма нарсани бирёқли қилиш қарори пишиб етилди.

Воқеаларнинг авж олиб кетишида 1837 йилнинг январь ойида шоҳ тутган йўл ҳам таъсир ўтказди. Ҳамма ишдан хабардор бўлган Николай I томошабин бўлибгина тураверди. «Улар тушган вазиятнинг мушкуллигига кўра дуэль анча олдинроқ бўлиши керак эди», — деди у февраль ойида. Мабодо Дантеснинг ўзини туттиши шохда қониқиш ҳосил қилмаётганлиги Нессельроде ёки Бенкендорф орқали элчига билдирилса эди, Россиядаги ўз мавқе-мартабасини ғоят эъзозловчи Геккерн зарур чораларни кўришга мажбур бўлиб қоларди.

Афсуски, шоҳ бундай қилмади. Аммо, ҳарҳолда, шоҳ бу ишга қачондир аралашди ва буни жуда ўзига хос тарзда амалга оширди: у шоирнинг хотинига «оталарча» пайд-насихатлар ила мурожаат қилди. Н. Н. Пушкинага қилган ваъзалари ҳақида шоҳ бир неча йилдан кейин барон М. А. Корфга гапирди. Барон эса эшитганларини шу лаҳзанинг ўзида аслига монанд қилиб ёзиб олади. Унинг кундалик дафтаридаги қайд, Николай I дан сўзма-сўз ёзиб олингандай кўринади: «Унинг (Пушкиннинг — С. А.) умри ниҳоясига етаётган кунларда хотини билан, яъни мен оташин севган ва ҳозир ҳам жуда мунис бир жонон сифатида севадиган бу аёл билан тез-тез учрашардим. Шундай кунларнинг бирида мен ўзининг соҳибжамоллиги туфайли давраларда гап-сўз бўлаётган бу аёл билан ана шу комераж (ғийбат)лар ҳақида сўзлашиб, ўзини мумкин қадар эҳтиёт қилишини, ўзи учун ҳам, рашкчилиги билан донг чиқарган эри учун ҳам ўз обрўини тоза сақлашни маслаҳат бердим. Бу ҳақда эрига айтган шекилли, эри қаердадир мен билан кўришиб қолиб, хотинига яхши маслаҳат берганим учун менга миннатдорчилик билдира бошлади. — Нима, сен бошқача бўлишимни кутганмидинг? — деб сўрадим ундан. — Кутиш ҳам гапми, ҳазратим, ҳатто тан оламанки, сиз ҳақингизда, хотинимнинг кўнглини овлаб юрибди, деган гумонда эдим. Уч кундан кейин унинг сўнгги дуъли бўлиб ўтди». Бу эпизоднинг воқеалар занжирида тутган ўрни ҳам аниқланмаган. Гап шундаки, император эсдаликларидан, биз билиб олган воқеаларнинг реал аҳамияти эътиборимиздан четда қолади. Негаки, фактлар бу ерда муайян бир мақсадда ёритилган, яъни шоир ўлимидан сўнг ўн бир йил ўтгач, подшо бу воқеаларни қай тарзда кўришни хоҳлаган бўлса, худди шу тарзда тавдаланади. Гарчи кучли хотира эгаси бўлган Николай I ҳақиқатан ҳам бўлиб ўтган ҳодисалар ҳақида гапирган бўлишига қарамасдан, унинг ҳикоясида кераксиз ургулар учрайди.

Кўп йиллардан сўнг подшо вақтичоғлик билан эслаган бу суҳбат Наталья Николаевнанинг ўзи учун ҳаддан ташқари азоб бўлганлиги шубҳасиз. Император ўз «маслаҳатлар»ини қандай ниқобга ўраб берганидан қатъи назар, аёлга унинг хулқи ва обрўи баҳонасида танбеҳ берганининг ўзиёқ даҳшатлидир. Подшо билан Н. Н. Пушкинанинг суҳбатини шарҳлаган Ахматова қайд қилганидек, мана шунинг ўзи, «ўша пайт, ўша зиёфат, ўша Қишки сарой урф-одати бўйича камер-юнкер Пушкиннинг хотини ўзини одобдан ташқари тутган»лигини англатади.

Шоҳга мурожаат қилиб, миннатдорчилик билдирган Пушкиннинг сўзлари Николай I хотирасида умрбод сақланиб қолганлиги ҳам тасодифий эмас. Шоир айтган гап мазмун-моҳияти билан тасаввурга сиғмайдиган жасорат эди. Уч йил олдин ҳам улуғ князь Михаил Павлович Пушкинни камер-юнкерлик унвони билан қутлаганида, у худди шундай жасорат билан миннатдорчилик билдирган эди: «Ғоят миннатдорман, олий ҳазратлари, шу пайтгача ҳамма устимдан кулган эди, сиз биринчи бўлиб табриклагингиз». 1848 йилда Корф томонидан ёзилган шоирнинг миннатдорчилик сўзларида ҳам аён дағалликни салпалгина қоплаб турган соддадиллик ўйинини пайқаймиз. Пушкиндан бошқа биронта одам императорнинг оила аъзолари билан бундай оҳангда гаплашишга журъат этмаган. Шоирнинг сўзларини Николай I хотирасида яхши сақлаб қолгани бежиз эмас. Бу сўзлар ҳам 1826 йилда 14 декабрь ҳақидаги саволга Пушкин қайтарган жавоб сингари ростгўйликда бекиёс сўзлар эди. Қизиги шундаки, Пушкин билан бўлган барча суҳбатлар ичида императорни лол қолдирган худди шу иккиси: биринчи ва сўнгги мулоқот, подшо хотирасида михланиб қолган.

«...»Ахматованинг фикрича, сўнгги мулоқот — «сўнгги томчи» бўлди. Ахлоқи юзасидан Пушкиннинг хотинига Николай I берган танбеҳ энг сўнгги зарба бўлиб хизмат қилди», — деб ёзади у. Ҳақиқатан, шу воқеадан кейин Пушкиннинг ғоят мутаассир бўлганлиги шубҳасиздир.

Ажабланирлиси шуки, императорнинг кутилмагандаги бу аралашувиغا Пушкиннинг ўзи қандай муносабатда бўлганлиги ҳақда бизга ҳеч нарса маълум эмас. Балки, аралашув дуэль арафасида, Пушкин яқин дўстлари билан ҳамсуҳбат бўлишдан қочиб юрган пайтда, рўй бергани учун ҳам бу қоронғи томон ёритилмай қолгандир.

Ҳамма нарса ҳал бўлиб қолган пайтда, Пушкин билан кўришган Вревская унинг шу сўзларини эсда сақлаб қолди: «Императорга... менинг барча ишларим маълум...»

Сўнгги кунларда Пушкинни ўртаб юрган ҳамма нарсалар унинг 26 январда К. Ф. Толга ёзган мактубига беихтиёр ёприлиб кирди. Бу хат 25 январда «Пугачёв қўзғолонининг тарихи» ҳақида генерал Толдан келган хайрихоҳ тақризга Пушкиннинг жавоби эди. Дуэль арафасидаги шоир

изтиробларининг гувоҳи бўлмиш бу қимматбаҳо руҳий ҳужжатга эгалик Толга nasib этди.

26 январда ўздан жуда олисдаги бир одамга мурожаат қилиб, Пушкин ўша вақтда ўзини, айниқса, ҳаяжонлантириб юрган фикрларни изҳор қилди. Генерал Толга ёзилган хатда шу қадар ҳайратланарли, гўё ич-ичдан отилиб чиққандай ажойиб сўзлар бор...

Миннатдорона ёзилган бу мактубнинг асосий мағзи тухмат ҳақида. Екатерина давридаги генерал Михельсоннинг хизматлари ўзига яраша баҳоланмаганлиги тўғрисида Толь билдирган танбехларга шоир ўз ҳис-туйғуларига боғлиқ ҳолда, шундай қизгин жавоб қайтаради: «Унинг хизматлари тухматлар орасида кўмилиб қолган эди, ўз тенгқурунинг ва бошлиқларининг ҳасади ёки ноқобиллиги туфайли у қандай машаққатларга дучор бўлганини қаҳру ғазабсиз кузатиш мумкин эмас. Бу мақтовга лойиқ жангчини тўла оқлаш учун сизнинг қаламингизга доир бир қатор сатрлар китобимдан ўрин ололмаганидан афсусланаман». Сўнгра, Пушкин ёзади: «Жаҳолатдан туғилган фикр қанчалик кучли бўлмасин, бўҳтон қанчалик қизгин кутиб олинмасин, барибир сизга ўхшаган одамнинг айтган биттагина сўзи уларни умрбод йўқ қилиб ташлайди. Даҳо бир назар ташлашдаёқ ҳақиқатни кашф қилади. Ҳақиқат эса, муқаддас китобда айтилгани каби, шоҳлардан ҳам кучлидир». Тухмат ҳақида гаплар энди бошқача, янада умумийроқ планга кўтарилади. Булар ҳаммаси энди Михельсон тўғрисида эмас — бу фикрлар ўз тақдири ҳақида боради. Барчага аён ҳис-туйғулар Пушкинни, ўзи сўнги вақтлар ўйлаб юрган нарсаларга қайтарди... «Бўҳтон қанчалик қизгин кутиб олинмасин... биттагина сўзнинг ўзи...» уни йўқ қилиб юбориши мумкин эди...

Пушкин 23 январда Воронцов-Дашковникида бўлган зиёфатдаги можародан сўнг охири ва қатъий қарорини қабул қилди.

Воронцовлар уйда бериладиган зиёфатлар доимо мавсумдаги энг йирик ҳодиса ҳисобланарди. В. А. Соллогуб шундай ҳикоя қилади: «Уша пайтларда Петербургдаги энг ҳашаматли, энг расм бўлган ва жозибадор уй граф Иван Воронцов-Дашковнинг уйи эди... Воронцовлар ҳар йили зиёфат берар, бу зиёфатга подшо саройи аҳллари қатнашар эди. Петербургдаги оқсуяклар жамоатига мансуб бўлган барча мартабали аъёнлар зиёфатга таклиф қилинарди».

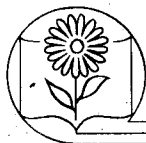
Еш Геккерн бу балда ўзини жуда ғашга тегадиган даражада тутганлиги тўғрисида кўплаб маълумотлар сақланган. Дантес Н. Н. Пушкинага мурожаат қилиб айтган кўпол сўзи борасида ҳам тўхталадилар. С. Н. Карамзина шундай ёзади: «Ўтган ҳафта Воронцовларникида бўлган зиёфатда Пушкиннинг қаҳр-ғазаби бениҳоя тўлиб-тошган эди, деб айтмоқдалар». Д. Ф. Фикельмоннинг кундалик дафтарида ушбу кеча тўғрисида шундай қайд бор: «...рақсларнинг бирида у Пушкина хонимни ўзининг қарашлари ва пичинглари билан шундай масхараладики, ҳамманинг юраги увишиб кетди, шу лаҳзаларда Пушкин қабул қилган қарор узил-кесил эди».

25 январь куни Пушкин шаҳар почтаси орқали барон Геккерн номига хат юборди. Хат шунчалик ҳақоратомуз эдики, буни ўқиган шоирнинг душманлари яккама-якка олишувдан бош тортишлари мумкин бўлмай қолди...

1837 йил 27 январь куни кечқурун соат 4 да Петербург чеккасидаги Қора анҳор яқинида ўқ овози янгради...

29 январь куни соат иккидан қирқ беш минут ўтганда эса Пушкиннинг юраги уришдан тўхтади...

Музаффар АХМЕДОВ таржимаси.

ТИНЧЛИК РАМЗИ — КАПТАРЛАР

Турсунбой Адашбоев

Чақа кўрма чақмоғингни

*Жаҳли чиқиб, гулдураб,
Кўкда момагулдурак
Булут билан тиллашар:
— Ноғорамни қоқаман,
Чақмоғимни чақаман.
Яшин мисол аскаримни,
Жаңга йўллаб лашкаримни,
Тўзитаман ҳар томон,
Найза, қилич тортаман.
— Ҳой, шошмагин, акаси,
Мунча совуқ нафасинг.
Билсанг, мен ҳам булутман,
Қуёш юзин тўсмасдан
Атай тоғда турибман.
Чўчиб кетар товушингдан,
Қуш зотининг полапони.
Янги боғча қурилмоқда,
Епилмаган ҳали томи.
Ҳовлиқма кўп, ўпкангни бос,
Ким шоширар, қайёққа?!
Собиқ жангчи кетиб борар,
Ана, қўлтиқтаёқда.
Гумбур-гумбур садолардан,
Юраклари бўлган зада,
Тарқаб кетар тумгарақай,
Яйловдаги сурув, пода.
Яшин тегиб, теракларнинг
Бўйу баста букилмасин.
Пиндиқ отган кўчатларнинг
Ғунчалари тўкилмасин.
Сал нарсага жиртак қўйиб,
Зинҳор қила кўрма зарда,
Асли бизнинг маконимиз —
Пастқам ерда, ўнгирларда.
Чақмоғингни чақа кўрма,
Бевақт олов ёқа кўрма...*

Велосипед етакда

Зафар боғчага борар
Велосипедда.
Рулни ўзи бошқарар,
Аяси четда.

Йўл тартибин ким бузса,
Чалар қўнғироқ.
Боғчаси-ку, аслида,
Эмасдир йироқ.

Ғашлик қилмай дарвозадан
Тез кириб олар:
— Ойи, Хуршид минмасин,
Эскириб қолар.

Кулиб қўяр, дил тўла
Меҳру ҳаяжон,
Велосипед етакда
Қайтар аяжон.

Ғани Абдуллаев

Дехқон

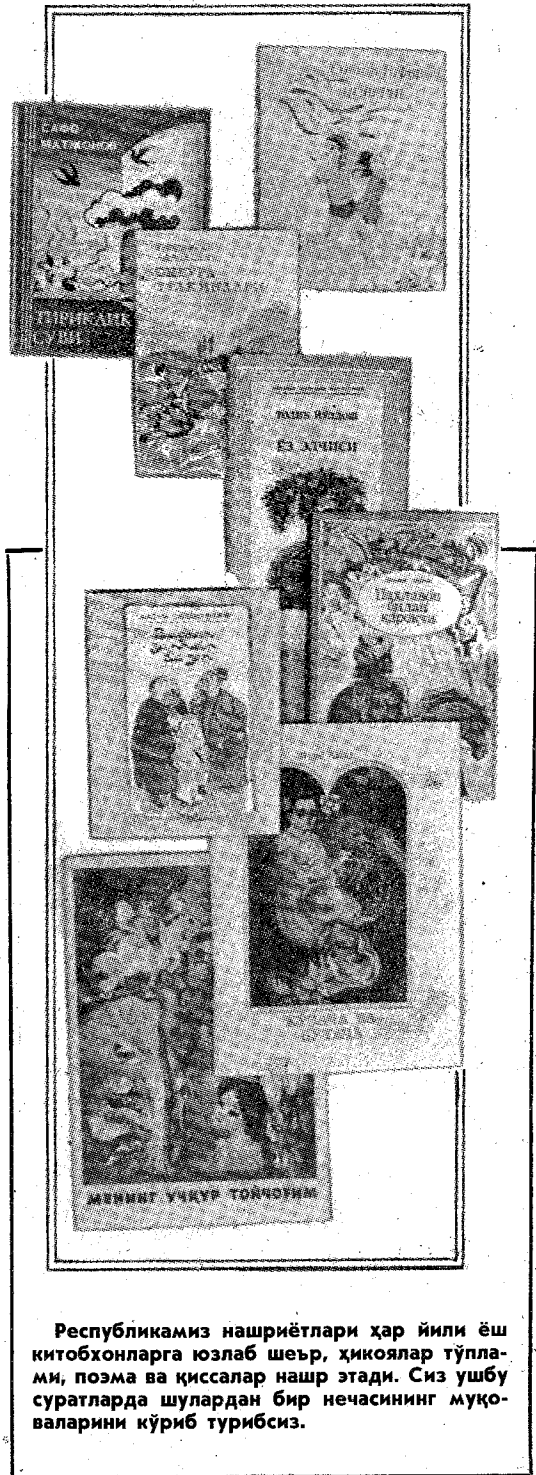
— Сўзлари жуда камми?
Қизиқ дехқон амаким.
Гоҳ қимтиниб, ийманиб
Давраларда турар жим.

Билки, унинг дил сўзи
Ҳосилининг қўрида.
Элга меҳри ёниқдир
Юрагининг тўрида.

Бўшанг

Юз, қўлларни чимчилар,
Қор совуғи эрта-кеч.
Абжир, чаққон бўлса ким,
Ен бермайди унга ҳеч.

Совуқдан қўрқиб йиғлар,
Қаранг, бўшанг Мелини.
Тарнов қилар масҳара
Чиқариб муз тилини.

Республикамиз нашриётлари ҳар йили ёш китобхонларга юзлаб шеър, ҳикоялар тўплами, поэма ва қиссалар нашр этади. Сиз ушбу суратларда шулардан бир нечасининг муқоваларини кўриб турибсиз.

Каптарлар

— Эй каптарлар,
кела қолинг,
кенг осмонни тўлдириб.
Ширин суҳбат
қурайлик-да,
бирпас боғда ўлтириб.
— Майли, деган
каби улар
келиб қўнди ёнимга.
Каптарлар-ла
бирга бўлгач,
жон қўшилди жонимга.

— Нега сизни
Тинчлик рамзи,
дейишади одамлар?
Нега сизни
жону дилдан
севишади одамлар?
— Боисики,
аҳил-тоғув
яшаймиз, биз каптарлар.
Шунинг учун
Тинчлик рамзи,
дея бизни атарлар.

Рауф Толиб

Мен йўлбарсдан қўрқмайман

Миркомилга Дўнаншер:
— Йўлбарсдан қўрқмайман,— дер.
Кўриниши нақ бароқ,
Тўғри, бир оз каттароқ.
(Йўлбарс бўлгач катакда,
Мақтаниш ҳам керак-да!)
Шу пайт йўлбарс бўкирди,
Қалди роқдай ўкирди.
Қалт-қалт тиграб Дўнаншер:
— Юр, тезроқ кетайлик,— дер.

Ниёз мақтанчоқ

Мақтаниб деди Ниёз:
— Томорқамизга бу ёз
Экиб, денг, бир туп қовун,
Парваришладим ҳар кун.
Қовунларнинг асили,
Биласизми, ҳосили
Шунақа улкан, катта,
Пуштага сиғмас ҳатто.

Ана, сўранг Узоқдан,
Қолишмайди бузоқдан.
Хол, Олим, Эркин, акам
Уйга келтирдик аранг.
— Хўш, қовун қани, ўртоқ,
Биз ҳам кўрайлик бундоқ?
— Қолдирмай бир уруғин
Еб қўйибди товуғим.

Рустам Назар

Ғалаба байрами

Эрта тонгдан гул териб,
хурсанд тўлиб-тошамиз —
отамизни табриклар
қўйиш учун шошамиз.

Гулдастани биз унга
узатамиз довдираб —
ҳилвираган енгидан
кўз олмаймиз жавдираб.

Тўпчи бўлган отамиз,
қизғин ҳужум онда —
бир қўлидан ажралган
Львов шахри ёнида.

Ҳозир унга тикилиб,
дилларимиз эзилар.
Унинг қўли йўқлиги
бугун кўпроқ сезилар...

Саодат Тожи

Ўрдақларим

Ўрдақларим, ўрдақларим,
Чиройда сиз бирдақларим.
Кўл ва сойга керакларим,
Ўрдақларим, ўрдақларим.

Майин-майин оқ патингиз,
Жуда ёқар «ғат-ғат»ингиз,
Силкитасиз қанотингиз,
Ўрдақларим, ўрдақларим.

Юрсангиз, кенг йўл сизники,
Сув тўла, шу кўл сизники,
Сувда қалққан гул сизники,
Ўрдақларим, ўрдақларим.

Сайр қилиб кезаверинг,
Эркин-эркин сузаверинг,
Пойгаларда ўзаверинг,
Ўрдақларим, ўрдақларим.

Оллаберган Пўлатов

Ўзим ейман бўлса хом

Бобосига эргашиб,
Боққа кирди Сарваржон.
Анорга кўзи тушиб,
Тўхтаб қолди шу замон:

— Қаранг, пишибди анор,
Бошқача ҳусн олиб.

Ранги ял-ял товланар,
Киссамга қўйинг солиб.
— Хали, бу мева нордон,
Сабр қил, пишсин тамом.
— Парво қилманг, бобожон,
Ўзим ейман, бўлса хом...

Дилмурод Жабборов

Беллашув

Пахтазорда қизғин палла,
Герим борар авжида.
Беллашдилар икки ўртоқ —
Сора билан Мавжуда.

Қўллар чаққон ҳаракатда —
Бўлса имкоқ ҳар қанча.
Ҳаял ўтмай бўй кўрсатди,
Икки кичик хирмонча.

Чеварларда жўш ураркан,
Илғор бўлиш орзуси,
Юракларга завқ берарди
Ғалаба тарозиси.

Бир-бирига зимдан боқар,
Олдга ўтар қай бири?..
Тушликкача ҳал бўлмади,
Иккисининг «тақдири».

Энг охирги торггиришда,
Сора ошди бир кило...
Пахтасининг орасидан,
Чиқди нон-у повидло.

Нусрат Абдусаломов

Суфлёр

Саҳнада ҳеч кўринмайди, Бир кун дарсни билмай қолди
Суфлёрлар. Дўстим Ямин.
Лекин парда орқасида «Суфлёр» бўлиб шивирлади
Ҳушёр турар. Унга Дамин.

Гоҳ ёдидан кўтарилса Уқитувчи «ўтир» деди
Актёр сўзи, Яминжонга.
Эслатади дарров уни Келиштириб «икки» қўйди
Суфлёр ўзи. Даминжонга.

Эгамназар Соҳибназаров

Айиқ бўлди ақлли

Қизигандан қизийди
Ўрмон бозори.
Барча жонвор чиқарган,
Сотишга борин.

Енғоқ сотар олмахон,
Чорлар харидор:
— Келиб қолинг, мағзида
Ажиб ҳикмат бор.

Бир донасини есанг,
Ақлинг тўлади.
Пўчоғининг дуди ҳам
Шифо бўлади.

Енғоқ еб оширмоқчи
Бўлиб ақлини,
Айиқ турар навбатга
Сўраб нархини.

— Олавергин, айиқвой,
Унча қимматмас.
Бир донага бир кило
Асал берсанг, бас.

Келишилган нарх билан,
Олди бир ёнғоқ.
Еб бўлгач, у ўйлади:
«Қилди-ку, аҳмоқ».

— Хой, фирибгар, қимни сен
Аҳмоқ қиляпсан?
Куппа-кундуз ҳамманинг
Хақин юляпсан.

— Кўрдингми ёнғоқ кучи
Таъсир қиляпти?
Фурсат ўтмай, айиқвой,
Ақлинг кирапти...

Худойберди Комилов

Ҳазил эди

Синфимизда Салим деган
Бир бола бор жангари,
Жанжаллашар ҳар нарсага
Бабақ хўроз сингари.

Кеча Дилбар, Ойимгулни
Ўтказиб у орқага,
Кеккайганча кўчиб ўтди
Энг олдинги партага.

Етмагандек новча терак
Каби бўйи ўсгани,
Ортиқ бўлди доска юзин
Булут каби тўсгани.

— Биринчида ўтирганинг
Яхши бўлди, Салимтой.
Доктор келса, уколда ҳам
Сен биринчи ҳойнаҳой.

Бўйинг кўриб, сенга урар
Нинасининг каттасин,—
Десак унга, ўйлай-ўйлай
Йиғиштирди папкасин.

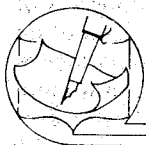
— Ўртоқжонлар, ҳазиллашдим
Дилбар билан Ойимга.
Етар энди, ўта қолай
Орқага — ўз жойимга.

Одил Абдурахмон

Қуёшни юмалатиб

Дон орқалаб қумурсқа
Мажол қолмай юрмакка,
Тўхтаб қолди, дуч келиб,
Кўз ёшидай кўлмакка.

Қумурсқа дер: — Қандай кўл?
Бу йўлларда йўқ тартиб.
Қуритмоққа келсамми
Қуёшни юмалатиб?

Марк Твен

ОВСАР ВИЛЬСОН.

Қиссадан боблар

1 боб

Вильсоннинг лақаби

Ўз қарталарингни очиб ташла ёки қўлингдаги зот билан ур, лекин довингни бой берма.

Овсар Вильсон кундалигидан

Бу воқеа Миссури соҳилидаги Доусон шаҳарчасида рўй берган. Бу ердан Сент-Луисга кемада ярим кунлик йўл, у шаҳар дарёнинг юқорисида жойлашган.

1830 йили Доусон бир қаватли, олд томони оқланган яккам-дуккам ёғоч иморатлари қалин бутазорлар, бахмалдек гулзорлардан иборат бир қишлоқча эди.

Шинамгина уйлар рўпарасидаги оқланган ёғоч панжара билан ўралган боғчаларда гулхайри, гулҳамишабаҳор, чўпкина ва шу каби ҳозир расмдан тушиб қолган хилма-хил гуллар очилиб ётарди. Яшиқлардаги рангпар гуллар ёнида, дераза тоқчаларида гулбарглари шаффоф ёронгуллар экилган сопол туваклар кўзга ташланарди. Ана шу яшиқ ва сопол туваклар орасида бўш жой очилиб қолгудек бўлса, серқуёш кунларда бу жойни албатта мушук эгаллар ва момикдек қорнини қуёшга тоблаб, букик оёқларига тумшугини қўйиб, роҳат-фароғатда кўзларини юмганча ястаниб мудрар эди. Шунинг ўзиёқ бу хонадонда фаровонлик ва осойишта турмуш ҳукм сураётганидан дарак берар эди. Миқти, эрка ва иззатталаб мушуксиз ҳам баркамол хонадонлар бўлади дейишади, эҳтимол бордир, баҳслашиб ўтирмайман, лекин исботи қани?

Фишт ётқизилган йўлкалар бўйлаб акас дарахтлари осмонга бўй чўзган, акаслар танаси ёғоч тўсиқлар билан ўралган, дарахтлар ости ёзда жуда салқин бўлар, момикдек, шингил-шингил гуллари очилган баҳор пайтида эса атрофга хуш бўйлар таралар эди. Шаҳарнинг бош кўчаси дарёдан бир маҳалла берида жойлашган бўлиб, дарё оқими бўйлаб чўзилган олти маҳаллани ўз ичига олган яккаю ягона савдо кўчаси эди. Унинг икки томонида кўримсиз ёғоч расталар, улар орасида унда-бунда,

Сэмюэл Ленхорн Клеменс — Марк Твеннинг [1835—1910] «Овсар Вильсон» [1894] қиссасининг бош қаҳрамони доно одам, аммо уни нодон мешчанлар калака қилишади. Омад ахтариб Американинг овлоқ, қоқоқ бир провинциясига бориб қолган адвокатнинг ҳаёти, унинг аччиқ киноялари, истеҳзолари, ўткир гаплари орқали Марк Твен америкача турмуш тарзи устидан кулади.
Қуйида шу қиссадан парчалар ўқийсиз.

ҳар маҳаллада бир-иккитадан уч қаватли ғиштин савдо муассасалари қад кўтарган. Кўчанинг бошидан охиригача осилган вивескалар шамолда тебраниб ғичирлайди. Венеция канали бўйидаги саройлар рўпарасига ўрнатилган ва эгаларининг шарафли оилага мансублигини билдирувчи олачипор, йўл-йўл устунларга ўхшаш симёғоч бу шаҳарда ипирисқи бир сартарошхонанинг кўрсаткичи эди. Юқоридан пастигача ҳар хил тунука сатиллар, товалару кружкалар илиб ташланган баланд, бўялмаган мачта марказий чорраҳада қаққайиб турар, унга илинган идиш-товокларнинг жаранг-журунги (шамол эсган кунлари) муюлишда темирчи устахонаси борлиги ва у буюртмачилар хизматига мунтазир эканидан дарак берар эди.

Буюк дарёнинг тиниқ суви Доусон пристани соҳилларини ювиб ўтади. У кичкина бир тепаликда жойлашган, атрофини сийрак кулбалар сочилиб ётган сербута тизма дўнглик ярим доира шаклида ўраб олган.

Миссисипи дарёсида кемалар ҳар соатда гоҳ оқимга қарши, гоҳ оқим томон қатнаб туради. Қоҳира ёки Мемфис каби узоқ бўлмаган манзилларга йўл олган кемалар пристанга мунтазам кириб ўтар, лекин Янги Орлеанга қатнайдиغان улкан кемалар фақат махсус талабга биноан ёки юкни топшириш учунгина тўхташар эди. Бундай кемалар Иллинойс, Миссури, Юқори Миссисипи, Огайо, Мононхагил, Теннесси, Ред-Ривер, Уайт-Ривер каби ўнлаб дарёлардан сузиб келарди. Уларнинг юкхоналари Миссисипи ҳавзасидаги барча тўққиз иқлимнинг — авлиё Антоний совуқ шаршарасидан то жазирама Янги Орлеангача чўзилган ерда яшовчи халқнинг эҳтиёжи учун энг зарур нарсалар, зеб-зийнатлару турли-туман моллар билан лим-лим.

Доусон пристани кулдорлик ривожланган, ғурурли, саранжом-саришта ва осойишта шаҳар бўлиб, теварагини серҳосил далалар, бой чўчқачилик фермалари ўраб олганди. Ўн беш йил бурун ташкил топган бу шаҳарча, жуда сушт бўлса ҳам, ҳарҳолда ривожланмоқда эди.

Қирқ ёшли округ судьяси Йорк Лестер Дрисколл шаҳарнинг энг нуфузли одамларидан ҳисобланарди. У ўзининг Виргиния аристократлари зотига мансуб эканлигидан ниҳоятда фахрланарди. У меҳмондўст, такаббур, қадимий расм-русмларга риоя қилгувчи, ҳалол, адолатли ва сахий одам эди. Мардлик қилиш, том маънода мардонавор бўлиш унинг назарида ҳаётининг мазмунини ташкил этар ва шу боис бу эътиқодга ҳеч қачон хиёнат қилмасди. Дрисколлни бутун шаҳар аҳли яхши кўрар, иззат-ҳурматини жойига кўяр эди. У ўзига тўқ яшар, айни замонда аста-секин давлатини орттириб борарди. У хотини билан осойишта турмуш кечирарди, бироқ уларнинг фарзанди йўқ эди. Йиллар ўтиши билан зурёд ташвиши ортар, эр-хотин нечоғли муножот қилишмасин, парвардигор бечоралар ноласини эшита қолмас эди.

Судьянинг бева синглиси Рэчел Прэтт хоним ҳам улар билан бирга яшар, у ҳам бефарзандлиги туфайли беадад қайғулар эди. Иккала аёл ҳам раҳмдил ва софкўнгилик бўлиб, ибратли ҳаёт кечиришар, эл-юрт орасида яхши ном чиқаришган эди. Улар пресвитериан черковига мансуб, судья эса фикр юритувчилар тоифасидан.

Ёши қирқларга борган бўйдоқ ҳуқуқшунос Пемброк Говард Виргиния аслзодаларнинг бошқа авлодидан бўлиб, унинг зоти, шубҳасиз, илк мустамлакачиларга бориб тақаларди. Оқкўнгилик, довжорак, савлатли бу жентельмен кибор давраларнинг ниҳоятда нозик талабларига ҳам жавоб бера оларди. Пресвитериан черковининг содиқ қавми, «ор-номус қонунлари»нинг билимдони бўлган Пемброк Говард шаҳар аҳлининг арзандаси ҳамда судьянинг энг яқин дўсти эди.

Судьянинг ўзидан беш ёш кичик Перси Нортумберленд Дрисколл деган укаси бор эди. Перси уйланганди, парвардигор инояти билан серфарзанд ҳам эди, аммо гўдаклари бирин-кетин гоҳ қизамиқ, гоҳ қизилча касалига мубтало бўлар ва маҳаллий доктор учун бу ҳол ўзининг даққионусдан қолган ажойиб даволаш усулларини қўллашга имкон яратиб берар, оқибат натижада эса, болаларнинг беланчаклари бўшаб қолар эди.

Перси Дрисколл бадавлат эди, у ер олиб-сотиш илмини яхши билар ва шу боис давлати тобора ортарди. 1830 йилнинг 1 февралда унинг хонадониди икки ўғил дунёга келди — бирини ўзининг хотини, иккинчисини йигирма ёшли чўри Роксана туғди. Уша куниеқ Роксана оёққа туриб, жонини ҳам аямай, иккала чақалоқни парвариш эта бошлади.

Бир ҳафтадан сўнг Дрисколл хоним вафот этди. Гўдаклар Роксана назорати остида қолди. Иккала боланинг тарбияси бутунлай Роксана-нинг ихтиёрига топширилди, чунки савдо ишларига муккасидан кетган жаноб Дрисколл бу ташвишларни бошидан мутлақо соқит қилган эди.

Уша ой Доусон пристанида яна бир мусофир пайдо бўлди. Бу ёш кимса ота-боболари шотландиялик Дэвид Вильсон эди. Нью-Йорк штатининг марказий қисмида туғилган Вильсон бу шаҳарга бахт ахтариб келганди. Ёши йигирма бешда, коллежни битирган ва шарқий штатлардан биридаги дорилфунунда ҳуқуқ илмини ўрганган эди.

Кўримсизгина, малларанг бу ўспириннинг юзларини сепкил босган, тик боқувчи мовий кўзлари аҳён-аҳёнда айёрона, мулойим жилва қилар эди. Эҳтиётсизлиги боис оғзидан ўринсиз жумла чиқиб кетмаганида, бу йигитнинг келажаги порлоқ бўлишига шубҳа қилмас ва бўларди. Бироқ Вильсон шаҳарга келган биринчи куниеқ ана шу машъум жумлани айтиб юборди-ю, бу хатоси унинг қисматини белгилаб берди. Воқеа қуйидагича бўлган эди. Вильсон ўзи танишиб олган шаҳарлик кимсалар билан кўчада турган эди, бирдан девор ортида қандайдир ит ярамас одатини намойиш этиб талпинганча, гоҳ ҳуриб, гоҳ ириллай бошлади. Шунда Вильсон гўё ўзича мулоҳаза қилаётган кишидек:

— Шу итнинг ярми меники бўлишини истардим,— деди.

— Нима учун? — сўради ундан бир кимса.

— Ушанда иккинчи ярмини ўлдира олардим,— дея жавоб берди у.

Сухбатдошлар бири синчковлик, иккинчиси кўрқув билан Вильсонга анграйиб қолишди, лекин жумбоқ жумланинг на маънисини, на калитини тополмай, вабодан қочгандек ундан нари қочишди ва бир четга ўтиб, Вильсоннинг ғийбатини қила бошлашди.

— Жинни бўлса керак,— деди бири.

— Бўлса керак эмас, худди ўзгинаси,— қўшимча қилди иккинчиси.

Учинчиси:

— Фақат тентаккина кучукнинг ярмини орзу қилиши мумкин,— дея аниқлик киритди.— Унинг гапига қараганда, биринчи ярмини ўлдирса, иккинчи ярмининг ҳоли нима кечади? Наҳотки иккинчи ярми тирик қолади деб ўйласа?

— Шубҳасиз шундай ўйлайди-да, мабодо бу тентак ўйлаш қобилиятига эга бўлса. Шундай ўйламаганда итнинг ярми эмас, бўйнига эга бўлишни истаган бўлар эди! Башарти ярмини ўлдирса, иккинчи ярми ўз-ўзидан ҳаром ўлишига ва бутун итга жавоб беришига ақли етарди: қайси қисмини ўлдирмасин — ўзининг қисминими ёки бошқасиними — бари бир, бу билан ҳеч кимнинг иши бўлмасди. Хўш, жентельменлар, тўғри гапиряпманми?

— Тўғри, албатта. Узунасига бўлганда ҳам, кўндалангига бўлса ҳам бари бир. Ахир узунасига бўлинган итнинг бир томонини ўлдирсанг, қайси томони ўлдирилганини ҳеч ким айта олмайди, бироқ кўндаланг бўлинган қисмига эга бўлган тақдирдагина, у ўз қисмини ўлдира оларди ва...

— Йўқ, бари бир фойдаси бўлмайди, башарти иккинчи бўлаги ҳаром ўлиб қолганида ҳам,— зотан ҳаром ўлиши турган гап,— бари бир у жавоб беришга мажбур. Назаримда бу одамнинг эси оғиб қолган.

— Лекин оғадиган эсининг ўзи йўқ-ку унда!

Учинчи шаҳарлик ўз фикрини қуйидагича билдирди:

— Баҳслашиб ўтиришнинг нима ҳожати бор, у шунчаки бефаросат одам.

— Тўппа-тўғри! — тасдиқлади тўртинчи шаҳарлик.— Каллаварамлигини башарасининг ўзи айтиб турибди.

— Ҳа, тўғри, фирт аҳмоқнинг ўзгинаси! — деди бешинчи шаҳарлик.—

Бошқалар нима деса деяверсин-у, мен ўз фикримда қатъий қоламан.

— Сизларга қўшиламан, жентельменлар,— деди олтинчиси.— Бу одам бориб турган эшшак, қисқаси — овсар!

Шундай қилиб Вильсонга Овсар деб лақаб қўйишди. Воқеа бир зумда бутун шаҳарга маълум бўлди. Келгинди бир ҳафта ичида Овсар Вильсонга айланди. Лекин йиллар ўтиши билан Вильсоннинг шўхрати ортди, ҳатто машҳур бўлиб кетди, бироқ Овсар лақаби унинг маҳрига тушгандек ўрнашиб қолди. Биринчи кунидек унга Овсар деб ҳукм чиқарилди-ю, кейинчалик Вильсон бу ҳукмнинг на бекор қилинишига, на юмшатилишига эриша олди. Гарчанд Овсар лақаби кўп ўтмай ўзининг ғаразли ва адоватли маъносини йўқотган бўлса-да, йигирма йил давомида Вильсон бу лақабдан қутула олмади.

II боб

Дрисколлнинг қулларига қилган муруввати

Одам Ато даставвал одам бўлган — шунинг ўзи етарли. У шунчаки ўша олмани эмоқчи бўлган эмас, тақиқ этилган меванинг мазасини тотгиси келган. Афсуски, илон тақиқланган эмасди, йўқса Одам Ато уни еб кўрган бўларди.

Овсар Вильсон кундалигидан

Овсар Вильсоннинг жиндек пули бор экан, шаҳарнинг чеккасидан ўзига бир кулба сотиб олди. Унинг ери билан судья Дрисколл ерини ўт босган кичкина яланглик ажратиб турарди. Вильсон шаҳар марказидан мўъжазгина хонани ижарага олди-да, эшигига қуйидаги мазмундаги тунука қоқиб қўйди:

Дэвид Вильсон

Адвокат ва ҳуқуқ маслаҳатчиси.
Заминдорлик васиқалари, мулк
ва ворислик ҳужжатлари билан
шуғулланади.

Аммо ит ҳақидаги машъум фикри унинг ҳуқуқшунослик борасидаги мавқеини куртагидаёқ нобуд этган эди. Мижозлар келмасди. Вильсон хийла вақт кутди ва лавҳани кўчириб олди-да, ҳуқуқ амалиёти ҳақидаги сўзларни бўяб ташлади, оммага васиқа ишлари бўйича ва тажрибали ҳисобчи сифатида хизматларини таклиф этган қисмини эшикка илиб қўйди. Баъзи-баъзида унга томорқага марза тортиш топширилар ёки биронта маҳаллий дўкандор ҳисоб-китоб ишларини тартибга солиш учун ўйига таклиф этарди. Вильсон ҳақиқий шотландларга хос сабр-тоқат ва мардлик билан ўзи ҳақида шаҳарликлар фикрининг ўзгаришига ва уни ҳуқуқшунос сифатида тан олишларига эришмоқни мақсад қилиб қўйди. Бечора! Бунинг учун узоқ, машаққатли йиллар ўтиши кераклигини шу дамда қаёқдан билибди дейсиз?

Вильсоннинг бўш вақти беҳисоб эди, лекин бу уни ҳеч қачон қийнамасди, чунки у фан соҳасидаги барча янгиликлар билан қизиқар, уйда турли-туман тажрибалар ўтказар, зерикашга вақти йўқ эди. Фолбинлик унинг ружу қўйган юмушларидан бири эди. Яна нимага ҳирс қўйганини у айтмас, бу иш билан шунчаки эрмак учун шуғулланаман, дер эди. Вильсон ўзининг бу ғалати юмушлари билан овсарлик донғи яна ҳам ортишини англади албатта, шу боис тафсилотларини айтишга кўпам ошиқмас эди. Иккинчи ҳавасмандлиги шундан иборат эдики, ҳар тойфадаги одамларнинг бармоқ изларини тўплаб юрарди. Вильсон

камзулининг чўнтагида доим узунаси беш дюйм¹ ва бўйи уч дюйм келадиган шиша пластинкалар солинган қутича олиб юрарди. Ҳар бир пластинканинг остки қисмига бир парча оқ қоғоз елимланган бўларди. Вильсон одатда суҳбатдошидан ёғлироқ бўлсин учун қўлини сочларига суркашни, кейин шишага бош бармоғини, кейин бирин-кетин бошқа бармоқларини ҳам босишни илтимос қиларди. Ана шу кўз илғамас доғлар остидаги қоғозга масалан: «Жон Смит, ўнг қўли» деб ёзиб, шу жойнинг ўзига куни, ойи ва йилини қайд этиб кўяр эди. Сўнгра бошқа шишага ўша одамнинг чап қўли бармоқларининг изини олар ва «чап қўли» дея унинг исми шарифини ёзиб, сана кўярди. Шишалар қутичага қайта солинар ва улар, Вильсоннинг таъбирига кўра, архивдан жой оларди. Вильсон ярим тунга қадар йиққан матоҳларига тикилиб ўтирар, ҳар бир бармоқ изини диққат билан текширар, бироқ бундан бирон нарса топиши даргумон эди. Баъзан у бармоқ изларидан қолган нозик, жимжимадор нақшни қоғозга кўчирар ва ўргимчак уясига ўхшаш бу бурама чизиқларни текшириш учун қулай ва осон бўлсин деб пантограф ёрдамида бир неча баробар катталаштирар эди.

1830 йил июль ойининг биринчиси, жазирама кун: чошгоҳдан ўтганда Вильсон ўз хонасида тақир ерлар ястанган ғарб томонга қараган деразаси олдида, ниҳоятда қаровсиз қолиб кетган қандайдир қалин ҳисоб-китоб дафтари устида бош қотириб ўтирганди, бирдан кимларнингдир овози тинчликни бузиб юборди. Баралла янграган бақирик-чақириклар кимсаларнинг анча нарида эканидан далолат бериб турар эди.

— Ҳой, Рокси, кичкинтойларинг қалай? — деб бақирди кимдир узоқдан.

— Яхши! Аҳволларинг қалай, Жеспер? — дея нақ Вильсоннинг деразаси остида бошқа бири жавоб берди.

— Мақтанадиган ери йўқ-ку, лекин нолиш ҳам гуноҳ. Бир вақт топсам, бориб кўнглингни овлаб келаман, Рокси!

— Оббо ифлос мушуг-ей! — деди Рокси бепарво кулар экан.— Сенга ўхшаган қора маймунлар билан оғиз-бурун ўпишиб менга зарур келибди-да! Яхшироқ жазман топилмай турувди ўзи! Ростини айтақол, қария, миссис Купернинг оқсочи Нэнси сени истеъфога чиқардимми?

— Ҳой, Рокси, рашк қиялпсан назаримда! Оббо айёр-ей, хо-хо-хо! Бу сафар бопладимми сени!

— Боплаган эмиш! Хо-хо! Жеспер, ўлай агар, бу такаббурлигинг билан бир кунмас-бир кун ёрилиб ўласан. Хўжайиннинг ўрнида бўлганимда, ақлингдан озмасдан бурун сени дарёнинг нариги ёғидаги хўжайинларга сотиб юборган бўлар эдим. Хўжайинингни учратай, албатта шундай деб маслаҳат бераман.

Беғараз майнавозчиликнинг охири кўринмасди. Иккала томон дўстона олишувдан шубҳасиз ҳузур қилдилар ва ҳар бири ўзининг ҳозиржавоблигидан мамнун эди, зотан бу суҳбат улар учун аския-бозликдан бошқа маънони англатмасди.

Вильсон аскиябозларни кўриш учун дераза олдида келди. Уларнинг сафсатаси унинг хотиржам ишлашига халақит бермоқда эди. Туташ тақирликда Жесперга кўзи тушди. У, кўмирдек қопқора, девқомат ёш занжи йигит, айна пайтда ишлаш ўрнига шундоққина октябр ўйда, замбил-галтак устида савлат тукиб ўтирганча ҳордиқ чиқармоқда эди. Вильсоннинг эшигига туташ зинапоя олдида эса, қўлбола аравачага иккита кичкинтойни ўтказиб олган Рокси турар эди. Роксанага кўзи тушмаган одам, унинг гапини эшитиб, уни занжи аёли деб ўйлаши мумкин эди. Аммо бу аёл қонининг ўн олтидан бир улушигина занжиларга мансуб эди холос. Роксана росмана оқ танли, новчагина, қадди-қомати келишган, ҳаракатлари маликаларга хос салобатли, назокатли аёл эди. Қўй кўзларини нақ олов дейсиз, икки юзи анордек қип-қизил. Момиқдек юмшоқ кўнғир сочларини ҳозир бошидаги танғилган катак-катак рўмоли беркитган. Маънодор боқиши феълининг қатъий эканини айтиб турибди. У занжи қавмдошлари

¹ Дюйм — 25,4 мм. га тенг узунлик ўлчови.

орасида ўзини эркин ва дадил, ҳатто хиёл такаббуруна тутар, бироқ оқ танлилар олдида жуда ювош бўлиб қолар эди.

Аслини олганда Рокси оқлардан фарқ қилмасди, лекин қонининг ўн олтидан бир қисми, яъни занжиона қисми қолган ўн беш қисмини ўз томонига оғдириб, уни занжи аёли этиб тасдиқлаб қўйган эди. У қул эди ва шу боис, хўжайини хоҳласа, уни сотиб юбора оларди. Фарзанди ҳам ўзига қисматдош; боланинг ўттиз иккидан ўттиз бир қисми оқ танлига хос эди, лекин ана шу арзимаган бир қисми деб қонуннинг ва маҳаллий расм-русмларнинг беъманилиги туфайли у ҳам занжи ҳисобланар, бинобарин, қул эди. Боланинг кўзлари мовий, оқ танли тенгқуридек жингалак сочлари зиғирдек майин, зотан, оқ танлининг отаси, ростини айтганда, ўз зурриёти-ни фақат кийимидан ажрата оларди. Оқ танли чақалоқ эгнига юмшоқ муслиндан тикилган тўрли бурма кўйлак кийган, бўйинчасига маржон осилган, Роксананинг ўғли эса тиззасига етар-етмас кўпол сурп кўйлакка ўралган, ҳеч қандай зеб-зийнати йўқ эди.

Оқ танли гўдакнинг исми Томас Бекет Дрисколл, занжи боланинг исми эса Вале де Шамбр бўлиб, фамилияси йўқ, зотан қуллар бундай имтиёздан маҳрум эди. Қаердадир Вале де Шамбр ибораси Роксининг қулоғига чалиниб қолиб, унга нотаниш бу қўшма товуш ёқиб қолади-ю, исм дея қабул этади ва боласини шу ном билан атайди.

Вильсон аскиябозлик ниҳоясига ета бошлаганда зинапоёга чиқди. Мақсади коллекциясини яна бир нечта шишачалар билан тўлдириш эди. Жеспер ўз бекорчилиги ошқор бўлганини сезиб, ғайрати қўзиб ишлаш бошлади. Вильсон гўдакларни кўздан кечирар экан, сўз қотди:

— Рокси, гўдаклар неча ойлик бўлди?

— Иккови ҳам беш ойлик, сэр. Биринчи февралда туғилишган.

— Ёқимтой болалар экан, иккови ҳам чиройли.

Рокси мамнуният билан қордек оппоқ тишларини кўрсатиб илжайди.

— Худо ёрлақасин сизни, жаноб Вильсон! — эхтирос билан хитоб қилди жувон. — Сўзларингиз учун раҳмат, ахир буларнинг биттаси — занжи! Мен учун дунёда ўз боламдан ширини йўқ, лекин, афтидан, ўзимники бўлгани учун шундайдир.

— Рокси, яланғочлигида уларни қандай қилиб ажратиб оласан?

Рокси тебрана-тебрана қаҳқаҳа уриб:

— Мен-ку ажратиб оламан-а, Вильсон жаноблари, аммо Перси жаноблари ҳечам фарқига боролмайдилар! — деди.

Вильсон Рокси билан яна жиндай валақлашиб турди-да, сўнгра иккита шиша пластинка олиб, аёлдан коллекцияси учун болаларнинг ўнг ва чап қўлларидан бармоқ изларини муҳрлаб олишга рухсат сўради. Иккала боланинг ҳам бармоқ изларини олиб, уларнинг исмлари ва муҳрланган кунни ёзиб қўйди.

Икки ойдан кейин, 3 сентябрь куни Вильсон бу ишини, энди учаласини биргаликда, яна қайтарди. У «сериялар» тузишни яхши кўрарди. Болаларнинг бармоқ изларини ола бошласа, бу ишни бир неча йилдан кейин яна қайтарар эди.

Эртасига, 4 сентябрь куни Роксанани қаттиқ ларзага солган воқеа содир бўлди. Дрисколл жаноблари яна жиндек пулнинг ғойиб бўлганини пайқаб қолди, бу воқеа биринчи эмас, тўртинчи марта рўй бериши эди. Шунинг учун хўжайиннинг сабр косаси тўлди. Гап занжи ва бошқа уй ҳайвонлари устида борганда, у ҳар қалай хайрихоҳлик қиларди, лекин ўз ирқига тааллуқли одамларга тегадиган гап бўлса, тўлиб-тошиб кетарди. Аммо ўғриликка чидаб туrolмасди, уйда ўғри оралаб қолгани эса шубҳасиз. Занжилардан биронтаси олмаса, пулни ким олади ахир?

Шошилинч чора кўриш лозим. Дрисколл барча хизматкорларини тўплади. Улар, Роксидан ташқари, уч киши эди: эркак, аёл ва ўн икки ёшлардаги бола. Ҳаммалари бир-бирларига бегона. Жаноб Дрисколл уларга шундай деди:

— Сизларни огоҳлантирган эдим. Фойдаси бўлмади. Бу сафар адабингизни бериб қўймоқчиман. Уғрини сотиб юбораман. Қай бирингиз айбдорсиз?

Хўжайиннинг дўқи ҳаммани саросимага солиб қўйди. Бу уйда ёмон кун кўрмас эдилар, янги жойда қийналишлари аниқ. Занжилар бараварига айбдор эмасликларини айтишди. Ҳеч қайсиси ўғирламапти, айниқса, пул ҳақида гап бўлиши ҳам мумкин эмас. Эҳтимол баъзан бир бўлак қанд, картошка сомса, бир-икки ялам асални сўроқсиз олгандирлар, жаноб Перси бунақа нарсаларни аямайди, бироқ пул — бу бошқа гап! Ҳеч қачон пул йўқолишига чидаб туrolмайди! Қуллар ҳар қанча зорланиб онт ичмасинлар, жаноб Дрисколлнинг юрагини илита олишмади. У ўз аҳдида маҳкам эди.

— Ўғрини айтасанлар! — деб туриб олди.

Очиғи, Роксидан бошқа ҳаммаси айбдор эди. Роксана уларнинг ҳар биридан шубҳаланар эди-ю, бироқ комил ишонч билан айбдор фалончи деб айта олмасди. Икки ҳафта бурун ўзи ҳам жиноят ёқасида турганини эсласа, этлари жимирлаб кетади. Ушанда уни энг сўнгги дақиқада занжиларнинг ибодатхонасига бориб, «гуноҳлардан фориф» бўлгани эсига тушиб, аҳдидан қайтганди. Худонинг кечаги марҳаматидан баҳраманд бўлганидан таъсирланиб ҳам руҳи покланганидан фаҳрга тўлиб-тошиб юрган ўша кунни хўжайини бехосдан ёзув устида қолдириб кетган икки доллар пулга кўзи тушди. Кўнгли суст кета бошлади. У бироз пулларга ҳавас билан тикилиб турди-да, сўнгра жаҳл билан хитоб қилди:

— Жин урсин ўша ибодат жамоасини! Эртага ташкил этишса бўлмасмиди!

Шундай дедию васвасанинг устини китоб билан ёпиб қўйди ва шу васваса ошхона маҳкамасининг бошқа бир вакилини йўлдан оздирди. Рокси диний одоб юзасидан пулларнинг баҳридан ўтди, аммо бу одобини сира ҳам ўзининг ҳаёт қоидасига айлантириб олмоқчи эмасди; бир-икки ҳафтадан кейин Роксининг авлиёлиги камайиб, ақл-идрок тантана қилади. ва кейинги сафар эҳтиётсизлик билан ташлаб кетилган икки доллар ишончли қўлларга тушади, ҳолбуки, Рокси айнан кимнинг қўлига тушишини башорат қилиши ҳам мумкин.

Роксана ярамас аёлмиди? Қабиладолларидан қаери кам? Йўқ. Ҳаётдаги жанг-жадалларда ҳаммаси ҳам адолатсизлик жабрини кўрган ва шу боис душман олдидаги ҳарбий устунликдан фойдаланиб қолишни гуноҳ ҳисоблашмайди, арзимаган ишлар кўзда тутилади, албатта, лекин жиддийлари бундан мустасно. Улар ҳар бир қулай фурсатдан фойдаланиб омбухонадан озиқ-овқат ўғирлашар, мис ангишвонами, бир бўлак мумми, жилвир қоғозми, бир ўрам нинами, мис қошиқми, қоғоз долларми, хуллас, ҳар қандай майда-чуйда нарсалардан ҳазар қилишмас, қўлларига тушган ўлжани ғанимат деб билишар, лекин шу билан бирга, бу қилмишларини гуноҳ деб эътироф этишдан йироқ эдилар, ҳолбуки чўнтакларига ўғирланган нарса бўлишига қарамай черковга бориб, зўр ихлос билан ибодат қилишади ҳамда диний оятларни овозларини баралла қўйиб ўқишади. Фермадаги дудхона доимо мустаҳкам қулфланган бўлади, чунки ҳатто занжиларнинг дьякони ҳам тушида ва ёки бошқа шароитда, бир хилватда кимнингдир қўл уришини соғиниб ётган дудланган чўчка гўштини кўриб қолса, нафсини тийиб туrolмас эди. Лекин юзлаб сон гўшtlари устидан чиқиб қолган дьякон иккитасини, айтмоқчи-манки, бир йўла иккитасини олмайди. Баъзи бир инсофли ўғри, дейликки, занжи, совуқ тунда тахтачанинг учини ўтга тоблаб иситади-да, дарахтда ухлаб ётган товўқларнинг совқотган оёқларига тутаяди, мудроқ товўқ сиполарча қоқолаб миннатдорлигини билдиради ва иссиқ жойга кўчиб ўтади, ўғри эса уни тезда қопига ташлайди, сўнгра эса ошқозонига жо қилади. Шу билан у ҳар кунни ўзининг бебаҳо хазинаси — эркинлигини тортиб олаётган одамнинг арзимаган нарсасини ўғирлаётганини гуноҳ деб тан олмайди ва парвардигор қиёмат қойимда юзига бу гуноҳини солмаслигига қатъий ишонади.

— Ўғрини айтинг!

Жаноб Дрисколл бу гапларни тўртинчи марта ўша-ўша жаҳл билан қайтарди. Сўнгра қандайдир даҳшатли фикрни жамлагандек:

— Сизга бир дақиқа муҳлат бераман, — деди ва соатини кафтига.

қўйди. — Агар бир дақиқада иқроор бўлмасангиз, тўрттовингизни итдай хўрлаб дарё этагидаги хўжайинларга сотиб юбораман!

Бу уларни жаҳаннамга юбориш хавфи билан тенг пўписа эди. Биронта занжи бунга шубҳа қилмасди. Рокси қалтираб кетди, юзидан қони қочди, бошқалар ўқ еб ярадор бўлгандек тиз чўкишди ва обидийда қилиб, хўжайинга илтижо билан қўл узатганча бараварига ёлвора бошладилар:

— Мен... мен айбдорман!

— Мен... мен айбдорман!

— Мен айбдорман! Раҳм қилинг, хўжайин! Худойим, биз бечора занжиларга шафқат қил!

— Жуда яхши, — деди жаноб Дрисколл, орқа чўнтагига соатини солар экан. — Шундай экан, сизларни шу ерда сотаман, гарчи бундай марҳаматга лойиқ бўлмасангиз ҳам. Аслида ҳаммангизни дарё этақларига сотиб юбориш керак эди ўзи.

Хизматчилар миннатдорчилик ҳислари жўш уриб, ерга бош урганларича унинг оёқларини ялаб-юлқашар ва токи ҳаёт эканлар, хўжайиннинг бу илтифотини унутмасликлари ҳамда умрларининг охиригача уни дуо қилажакларини айтиб онт ичишар эди. Бу гаплар самимий эди, чунки хўжайин худолик қилди ва қудратли қўлларини чўзиб, қўлларни чорлаб, очилган дўзах эшигини ёпиб қўйди.

Хўжайиннинг ўзи ҳам олижаноблик, хайрли иш қилаётганини билар ва бу сахийлигидан мамнун эди. Уша куни кечқурун бу воқеани кундалигига ёзиб қўйдиким, токи ўғли катта бўлиб ўқисин ва ушбу қайд уни олижаноб, инсонпарварона ишларга илҳомлантирсин.

III боб

Роксининг найранги

Дунёда узоқ яшаган, ҳаётнинг ачиқ-чучугини кўрган одам инсон зотининг биринчи буюк валинеъмати — Одам Атодан қанчалар миннатдор эканимизни тушунади. У дунёда ўлимни жорий этди.

Овсар Вильсон кундалигидан

Қўлларини дарёнинг этақларига қилинадиган саёҳатдан халос этган Перси Дрисколл тунни ширин уйқуда ўтказди, аммо Рокси бир дақиқа ҳам мижджа қоқмади. Уни даҳшатли ваҳима чулғаб олганди. Ахир ўғли улғайганда уни ҳам дарё этақларига сотиб юборишлари мумкин-да! Бу даҳшатли фикр Роксини ақлдан оздираёзди. У қайғули фикрдан бир лаҳзагина қутулгандек бўлар, лекин шу заҳоти уйқуси қочиб, кичкинтойнинг жойида эканини ўз кўзи билан кўриб, тасалли топмоқ истагида сапчиб ўрнидан туриб кетар эди. Боласини бағрига босиб, меҳри тўлиб-тошиб эркалар, кўзёшлари билан ҳўл қилган миттивойининг юзларидан чўлп-чўлп ўпар, нола қилиб йиғлар эди.

— Сени соттирмайман, сотолмайдилар асло! Ундан кўра онажонинг сени ўз қўллари билан ўлдиргани афзалроқ.

Рокси сал ўзига келиб, боласини беланчакка ётқизаётганда, иккинчи кичкинтой уйқусида ғимирлади ва шундагина аёл унинг мавжудлигини эслади. Боланинг олдига югуриб борди, тепасида узоқ вақт тикилганча туриб қолди ва хаёл сурганча ўз-ўзига гапира бошлади:

— Сен бахтлисан, аммо бу бахтдан маҳрум бўлган болажонимда нима гуноҳ? Ахир у ҳеч кимга ёмонлик қилмади-ку! Сенга лутф этган худо нечун унга эҳсон қўлини чўзмайди? Сени ҳеч ким дарёнинг этақларига сотиб юбора олмайди! Оҳ! Отангдан нафратланаман, унинг юраги тош, занжиларга нисбатан эса ундан ҳам бешбаттар! Лаънатини бўғиб ўлдирсам дейман! — аёл жим бўлиб қолди, лекин бирпасдан кейин тўсатдан ўпкаси тўлиб хўнграб юборди. — Аммо ўз болажонимни ўлдиришга мажбурман! Уни ўлдиришдан нима фойда? Сени, миттижоним, бу билан қутқариб

Бўлмайди! Жигарбандимни дарёнинг этакларига сотиб юборишадю шу билан фотиҳаси ўқилади! Бинобарин, онангнинг пешонасига ёзилгани шу экан — халос бўлишинг учун ўлимдан ўзга чора йўқ! — Она боласини бағрига янаям маҳкамроқ босиб, эркалай бошлади. — Онанг сени ўлдириши керак, қўлим қандай боради бунга? Қўй, қўй, йиғлама, онанг сени ёлғиз қўймайди, онанг сен билан бирга кетади, ўзини ўлдиради. Бу ердан кетамиз, болажоним, биргаликда чўкамиз ва бу ёруғ дунё ғамларидан фориг бўламиз! У ерда эса, ҳеч ким занжиларни дарё этакларига сотиб юбормаслиги аниқ!

Рокси хиргойи қилганча боласини аллалаб эшик томон юрди, лекин бирдан ярим йўлга бориб тўхтади. Кўзи яп-янги, гулдор чит кўйлагига тушиб қолди. Тунд нигоҳини кўйлақдан анча вақт узолмай турди.

— Бирон марта кийиш насиб бўлмади, ўзиям жуда чиройли кўйлақда! — хўрсиниб деди Рокси. Сўнгра миясига ярқ этиб қувончли фикр келди-ю, бошини силкитди: — Йўқ, халойиқнинг кўзи олдида мени гадоё хотинидек увада кийимда сувдан олиб чиқишларини истамайман.

Рокси болани ерга қўйиб, гулдор кўйлагини кийди. Сўнгра қоматини кўзгуга солиб кўрди-да, ўзининг гўзаллигидан ҳайратланди. Ҳа-да, ўлими олдидан таомилга кўра ясаниб олиши керак! У бошидаги рўмолини ечиб ташлади ва сочларини «оқларга хос» тарзда тароқлаб турмаклади, кейин ранг-баранг шойи парчаларидан гулбанд тугди, орасига ола-чалпоқ қоғозлардан ясалган гулдастани қўшиб, майин сочларига танғиди. Пардоз-андоздан кўнгли тўлмагандек елкасига ўша пайтларда «булутча» деб аталмиш бир парча оқ-қизил тўр ташлаб олди. Мана энди у ўлимга тайёр.

Рокси фарзандини яна қўлига олди, бироқ шу пайт унинг кўзи ўғлининг устидаги бўялмаган бўздан тикилган аянчли, узук-юлуқ кўйлагига тушиб қолди, эғнидаги шоҳона либос билан гўдакнинг қашшоқона кийими ўртасидаги фарқ юрагига оғир ботди, зотан она қалби бу шармандагарчиликка дош беролмади.

— Йўқ, кўғирчоғим, онангни бунчалик аҳмоқ деб ўйлама! Фаришталар биргина онангга эмас, сенга ҳам ҳавас билан қарайдилар!.. Улар номус қилиб Давид, Голиаф ва бошқа пайғамбарларга: «Бу гўдак нобоп аҳволда келибди!» дейишларини истамайман.

Рокси шундай дея гўдакнинг кўйлақчасини ечиб ташлади ва Томас Бекетнинг ярқироқ, ҳаворанг боғичли узун, қордек оппоқ кўркам бурма кўйлагини кийгизиб қўйди.

— Мана энди яхши бўлди! — у боласини курсига ўтқазди-да, орқага тисарилиб, нарида туриб ҳайрат ва завқ билан уни кузата бошлади. — Оҳ, бундан ҳам чиройли бола бўлмайди! — дея хитоб қилди у чапак чалиб. — Бундай соҳибжамол эканингни сезмаган эканман! Жаноб Томми сендан чиройли эмас, зиғирча ҳам!

У хўжайинининг боласи томон қадам қўйди-да, унга қаради, кейин ўз боласига ва яна кичик Дрисколлга тикилди. Роксининг кўзлари ғалати чақнаб кетди ва қандайдир фикрдан ҳайратга тушганча бир неча дақиқа маҳлиё бўлиб турди-да, сўнгра ўзича:

— Кеча уларни чўмилтираётганимда, отаси мендан қай бири ўғли эканини сўраганиди, — дея минғирлаб қўйди.

Шундан кейин Рокси қандайдир ғайритабиий куч таъсирида ҳаракат қилаётгандек бўлди. У Томас Бекетни кип-яланғоч қилиб ечинтириб, устига дағал бўз кўйлақ кийдирди. Унинг маржонини ўз боласининг бўйнига илиб қўйди. Сўнгра иккала болани ёнма-ён ётқизди-да, уларни бошдан-оёқ синчиклаб кўздан кечиргач:

— Кийим-бош болаларни бунчалик ўзгартириб юборади, деб кимнинг эсига келибди? Уларни ажрата олсам, кўзларим ситилиб тушсин, отасиям ажратиб бўпти! — деди ўзига-ўзи.

Аёл ўз фарзандини Томмининг безанган беланчагига ётқизди ва: — Шу дақиқадан эътиборан сен — хўжайиннинг ўғли, жаноб Том бўлдинг, — деди. — Мен сени шундай деб чақиришга кўникишим зарур, акс ҳолда, худо сақласин, чалкаштириб юборсам, ҳолинг вой бўлади! Мана энди жимгина, инжиқлик қилмай ётавер, жаноб Том. Худога шукрки, энди

кутулдинг, қутулдинг! Энди дунёдаги ҳеч бир одам боласи менинг хазинамни дарё этакларига сотиб юбора олмайди!

Ҳақиқий Томни эса ўғлининг бўялмаган қарағай беланчагига ётқизиб қўйди ва Дрисколлнинг уйқудаги ворисига қараб туриб:

— Худо холис, кичкинтой, сенга юрагим ачишмоқда, лекин бошқа иложим йўқ, нима қилай? Падари бузрукворинг бир кунмас-бир кун бари-бир уни дарё этакларига сотиб юборган бўларди, мен эса бунга чидаб туролмасдим, тушундингми? — деди.

Рокси ўзини қаравотга ташлади ва узоқ вақтгача хаёл оғушида тўлғаниб ётди. Сўнг бирдан ўтириб олди, ваҳимали хаёл чарх ураётган миясида тасалли берувчи фикр ялт этди: «Бу гуноҳ эмас, оқларнинг ўзлари шундай қиладилар! Азбаройи худо, бу гуноҳмас, гуноҳмас, йўқ! Оқлар ҳаётида ҳам шундай воқеа юз бериб туради, на фақат оқлар, ҳатто қироллар ҳам шундай қиладилар!»

Рокси қачонлардир эшитган, лекин ҳозир унутилган шунга ўхшаш бир воқеани хотирасида тиклашга зўр бериб уриниб кўрди.

«Аҳа, эслади! — қувониб кетди у. — Бу воқеани церковимизда иллинойслик қари занжи хатиби айтиб бергувчи эди. У ҳар қанча меҳнат қилма, ибодат қилма, шундай осон қутула олмайсан, дерди. Ҳамма нарса омадга боғлиқ, зеро бу одамларга эмас, ёлғиз худонинг ўзига боғлиқ, у истаган одамига бахт ато этади. Сен авлиёмисан ёки гуноҳкор бандамисан, унинг учун бари бир. Истамаган одамани ўзи танлайди, биттасига мангу роҳат-фароғат бахш этса, бошқа бировига жаҳаннам азобини юборади. Воиз Англияда худди шунақа воқеа бўлганини айтиб берган эди: қиролича ўғилчасини ухлатиб, ўзи меҳмондорчиликка кетган экан, худди ўшандай деярли оқ танли-ю, аммо ҳабаш ҳисобланувчи аёл унинг хонасига писиб кирибди-да; болани қўлига олибди ва ечинтирибди, унинг барча кийимларини ўз боласига кийинтириб шаҳзоданинг ўрнига ётқизибди, қиролнинг ўғлини эса қуллар яшайдиган жойга олиб кетибди. Ҳеч ким буни сезмапти, вақти келиб ҳабаш хотиннинг ўғли қирол тахтига ўтирибди, ҳақиқий шаҳзодани эса мерос бўлинаётганда дарёнинг этакларига сотиб юборишибди. Ҳа, ҳа, воизнинг ўзи гапириб берган, бунда ҳеч қандай гуноҳ йўқ, чунки оқларнинг ўзлари шундай қилишади. Яна қандайдир фақир оқлар эмас, нуфузли оқ танлилар шундай қилишади. Худога шукрки, ушбу воқеа эсимга тушди!»

Роксана хотиржам тортиб, бахтиёр бир қиёфада ўрнидан турди ва беланчақлар ёнига бориб, туннинг қолган қисмини «машқ» билан ўтказди. У боласининг елкасига аста қоқиб қўяркан, илтижо оҳангида:

— Тинчгина етинг, жаноб Том! — деди.

Ҳақиқий Томни эса шапатилаб, жаҳл билан буйруқ берди:

— Тинч ёт, Чемберс! Йўқса таъзирингни бериб қўяман!

Рокси машқни давом эттирар экан, шунча тез ва моҳирлик билан ўзининг қулларча эҳтиромини кичкина хўжайиндан митти узурпаторга ўтказганидан ва аксинча, Дрисколлларнинг кўҳна зотига мансуб бахтсиз меросхўрга нисбатан оналарга хос қўпол, амирона муносабатда бўлаётганидан ўзи ҳам ҳайратга тушарди.

Аҳён-аҳёнда машқларини тўхтатарди ва бу ўйини кўзда тутган натижа беражагини чамалаб кўрарди.

«Анови занжиларни бугун пул ўғирлаганлари учун сотиб юборишади, ўрнига янгилари келади: янгилари эса болаларни танимайди, бинобарин, бундан кўнглимини тўқ тутсам бўлади. Болаларни сайрга олиб чиққанимда ҳар сафар лабларига мураббо суртиб қўяман, шунда уларни алмаштириб қўйганимни ҳеч ким сезмайди. Ҳаммаси жойида эканига ишончим комил бўлмагунча, орадан бир йил ўтса ҳам, шундай қилавераман.

Фақат биргина одамдан — Овсар Вильсондан хавотирдаман, холос. Бу ердагилар уни овсар, аҳмоқ дейишади. Йўқ, мен қанчалик жинни бўлсам, у шунчалик аҳмоқ! Аслида эса у судья Дрисколлдан, анови Пем Говарддан кейин шаҳарда энг ақлли одам. Жин олсин ўша Овсарни, унинг лаънати шишаларидан ўлгудек қўрқаман: назаримда у серҳгардек туюлади. Мен шундай қиламан: уч-тўрт кундан кейин ҳузурига бориб,

миттиларимнинг бармоқларидан яна муҳр изларини олинг, буни кутаётганингизни билардим, дейман. Башарти шунда у алмаштириб қўйилганини сезмаса, ҳеч нарсадан қўрқмасам бўлади. Ҳар эҳтимолга қарши унинг сеҳрини қирқиш учун тақа олволаман».

Турган гапки, янги куллар келгач ҳеч қандай ишқаллик рўй бермади. Хўжайини ҳам ҳеч нарсани сезмади, боз устига, худди шу кунлари қандайдир чайқовчилик юзасидан иши чигаллашиб, боши қотиб қолган Дрисколл болалардан хабар олишга вақти етмас, уларга кўзи тушса ҳамки, фитнани илғай ололмасди. Рокси эса хўжайинга кўзи тушиши биланок кичкинтойларни ҳазил-ҳузил қилиб кулдирад, шу боис уларнинг юзларидан кўра катта очилган оғзиларию қизғиш милкларигина кўринар эди, холос.

Дрисколл болаларнинг кулгидан оғизларини юмишини кутмай жўнаб қоларди.

Бир неча кун ўтди, жаноб Персининг ер чайқовидан ортган ташвишли юмуши баттар чигаллашди, шу важдан судья акасини ёнига олиб, бу ишни бартараф этмоқ учун шаҳарга жўнади. Унга ер олиб сотиш чўт эмас эди, бироқ бу сафар иши жанжалга айланиб, анча мураккаблашди. Ака-ука Дрисколлар икки ҳафта сафарда қолиб кетишди. Бу орада Рокси Вильсоннинг ҳузурига бориб келди ва бу ташрифининг натижаларидан бениҳоя мамнун бўлди. Вильсон болаларнинг бармоқ изларини олди ва номларини, кунини — 1 октябрь — ёзиб, шишаларни эҳтиёткорлик билан жой-жойига солиб қўяркан, Рокси билан роса валақлашди. Рокси бўлса, ўтган ойда, сўнги марта бармоқларининг изини олганингиздан бери кичкинтойлар ҳуснига ҳусн қўшилиб, тўлишганини наҳот сезмаётган бўлсангиз, дея тинмай сўраб-суриштирарди. Вильсон аёлни хурсанд қилиб, болаларни мақтаб қўйди. Ҳар ҳолда, уларнинг юзлари топ-тоза, на мураббо на бошқа нарса билан ифлосланмаган, деди Рокси ва талвасага тушди, сезиб қолса-я, дея ўйлади. Яхшиямки, сезмади. Ҳеч нарса сезмаганига ишонч ҳосил қилган Рокси унинг ҳузуридан қалби қувончларга тўлиб чиқди ва ич-этини тирнаётган қўрқувдан халос бўлди.

IV боб

Алмаштириб қўйилган болалар улғаймоқда

Одам Ато билан Момо Ҳаво бизларга нисбатан кўпгина устунликларга эга эди, айниқса, бир омадлари келгани шуки, милкларини ёрилиб, тишлари чиқишдан омон қолганлар.

Овсар Вильсон кундалигидан

Тақдири азал қизиқ нарса: кўпинча, тақдир қай биримизга муруватлироқ, деган хаёлга борасан киши. Агарда болалар, айиқлар ва пайғамбар воқеасини мисол қилиб олсак: пайғамбарга нисбатан айиқлар кўпроқ маза қилишди, ахир болалар айиқларга насиб этди-да.

Овсар Вильсон кундалигидан

Бундан буёқ қиссамиз баёнида Рокси ижро этган алмашувга мослашмоғимиз ва асл ворисни Чемберс, қулваччани эса Томас Бекет, яъни атрофдагилар тили билан, қисқача Том деб атамоғимиз даркор.

Сохта Том тезда бадфеъл болага айланди-қолди. Арзимаган баҳонага кўзёш қилар, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ қутуриб кетар ва қий-чув қилиб, бўғилиб қолгунча дод солиб йиғлар эди: нафсиламрини айтганда, тишлари энди чиқа бошлаган кичкинтойлар бу нарсага айниқса қобилиятлики, асти

қўяверасиз. Ушбу бўғилиш хуружи ҳар доим даҳшатли манзарага айланарди, худди ўпка параличи бошланаётгандек, миқти мавжудот нафаси ичига тушиб, чангак бўлиб тиришарди, аъзои бадани тортишиб, оёқчалари ликилларди, нафаси бўғилиб, лаблари кўкариб, остки қизғиш милкидан бўртиб турган яккаю ягона, кичкинагина тишчасини кўрсатгани ҳолда оғзини катта очганда қотиб қоларди. Машъум сукунат давом этаётган, гўдак нобуд бўлганига шубҳангиз қолмаган бир пайтда энага югуриб келарди-да, унинг юзига сув пуркарди, болакайнинг ичидан бирдан фарёд ва дод-войга ўхшаш чинқириқ отилар, қулоқ пардалари йиртилиб кетгандек бўлар, инчунин, қулоқ парда эгаси фааришта бўлса ҳам, умрида айтишга журъат этолмаган сўзлар оғзидан беихтиёр чиқиб кетар эди. Кичкина Том қўли етган одамни тирнар ва дуч келганни шиқилдоғи билан савалар эди. Сув ичгиси келса, овози борича бақирар, бироқ узатилган чашкани ерга улоқтириб сувни тўкиб юборар, яна беринглар деб дод-вой солар эди. Унинг барча инжиқликлари бадхулқлик дея кечирилар, ҳатто қорни оғриб қолса ҳам, истаган нарсасини ейишга ижозат беришар эди.

Том атак-чечак қилиб юра бошлаган, баъзи гапнинг маъносига тушуниб, ўзи ҳам қандайдир гапларни ғўлдираб айтиб, қўлларини ишга солиб тушунтира бошлаган пайтда атрофидаги одамлар учун тўла маънода-офатнинг ўзига айланди. Уйғоқ пайтида Роксининг қўли ундан бир дақиқа ҳам бўшамас эди. Том кўзи тушган нарсасини талаб қилар, «Бей!» дея қисқа ва аниқ талаффуз этарди. Бу сўз буйруқни англатарди. Талаб қилган нарсасини олиб келишса, нари итариб, жазаваси тутар: «Кеякмас, кеякмас!» деб бақирарди. Лекин ўша нарсани олиб қўйишса, шу заҳоти жон-жаҳди билан «Бей! Беясан! Бей!» дея чинқиар эди. Рокси эса жазаваси тутиб қолмасдан бурун уни тинчителиш учун, гўё қанот чиқариб уёқдан-буёққа елиб-югурарди.

Томнинг энг севимли ўйинчоғи тошқисқич эди. Бошқа ўйинчоқларга нисбатан қисқични афзал кўришнинг сабаби — «отаси», деразани синдириб қўймасин ёки уй жиҳозларига шикаст етказмасин деб, уни қўлга олишни тақиқлаб қўйганди. У Роксининг кўзини шамғалат қилиб, қисқичнинг ёнига борарди-да: «Ясси!» деркан, Рокси кўрмаяптимикин деб кўз қирини ташлар, сўнгра ўзининг «бей»ни такрорлаб, энагасига қараб кўярди. Роксига ўғринча назар ташлаб, «Опке!» дея буюриб, сўнгра ўлжасини қўлига олар экан: «Мана, олдим!» деган хитоб янграрди. Кейинги дақиқада оғир қисқич юқорига парвоз қиларди, қарс-курс, сўнгра аянчли миёвлаш овози янграрди. Энди мушук учрашувга уч оёқлаб боради. Рокси эса, чироқ ёки дераза кўзларини асраб қолмоқчи бўлиб югурарди.

Барча меҳрибончиликлар Томга ёғилар, Чемберс ҳамма нарсадан маҳрум эди. Барча ширин таомлар Томга насиб этар, Чемберснинг егани эса бўтқа, суту қандсиз қатиқ эди. Бунинг натижасида Том бўшанг, Чемберс эса аксинча, соғлом ўсар эди. Том, Роксининг таъбирига кўра, инжиқ, муҳими, командир, Чемберс эса, табиатан кўнгли бўш, беозор эди.

Ақли расолиги ва ниҳоятда ишбилармонлигига қарамасдан, баъзи ўта меҳрибон оналардек Рокси ўзини аҳмоқона тутарди. Меҳрибонлик — ҳали бу оз! Узи бошлаб берган ўйини туфайли у ўғлини фармонбардорга айлантириб қўйди, зеро қўлларча итоатгўйликнинг ташқи кўринишлари доимий такомиллаштиришни талаб этгани сабабли, Рокси қунт ва ҳафсала билан ўзини шунга ўргатардики, оқибатда унинг хатти-ҳаракати кўр-кўрона одатга айланиб қолди, бу ҳол табиий самарасини берди: бошқаларга мўлжалланган ёлғон аста-секин амалда ўз-ўзини алдовга айланди; сохта иззат-эҳтиром самимий иззат-эҳтиром, сохта лаганбардорлик самимий лаганбардорликка айланди, ёлғондакам чўри билан ёлғондакам тўра ўртасидаги яратилган кичик сунъий ғов тезда кенгая бошлади ва эндиликда ҳақиқий жарликка айландики, бу жарликнинг бир томонида ўз ёлғонининг қурбони бўлмиш Рокси, иккинчи томонида унинг фарзанди турар эди. Она уни энди узурпатор эмас, шак-шубҳасиз тан олинган султон деб ҳисоблай бошлади. Султон бир йўла унинг ҳам

ширинтой фарзанди, ҳам тўраси ва ҳам худоси бўлди. Уғлига топинар экан, Рокси куни кеча ўзи киму ўғли ким бўлганини унутиб қўйганди.

Том Чемберсни савалар, чимчилар, тирнар, аммо бунинг жазосини тортмас эди. Чемберс ўшанда икки хил хулқ-атвор мавжудлигига тушуниб етди: улардан бири сабр-тоқат, иккинчиси норозилик билдириш, лекин биринчиси иккинчисига нисбатан хийла оқилона эди. Чемберс эҳтиёткорликни унутиб, аҳён-аҳёнда золимнинг қилмишига яраша жавобини беришга тўғри келган пайтларда, рақибига жавоб қилишга уринар, аммо бу уриниш унга жуда қимматга тушар эди. Шунда ҳам Рокси унинг таъзирини бермас, Чемберс «ўзининг кичкина хўжайини кимлигини унутибди» дея ўйлаб, қаттиқ огоҳлантириш билан кифояланар, нари борса, бир тарсаки уриб қўярди. Жазоловчи вазифасини Перси Дрисколл бажарарди. У Чемберсга ҳар қандай шароитда ҳам ўзининг ёш жанобига қўл кўтаришга ҳаққи йўқлигини уқтирарди. Чемберс бу тақиқни уч марта бузди ва ҳар сафар отаси эканидан ўзи беҳабар қиши қўлидаги қамчи зарбаларини еганидан кейин Томнинг шафқатсизликларини итоаткорона кўтарадиган бўлиб қолди ва энди жавоб бериш иштиёқидан воз кечди.

Иккала бола уйдан ташқарида доимо бирга ўйнарди. Чемберс ёшига нисбатан бақувват, муштлашишга уста эди. Бақувватлиги оддий овқат ейишию тинимсиз ишлашидан, муштлашиш борасидаги бой тажрибаси эса, Том ўзи кўролмайдиган, лекин кўрқадиган оқ танли болаларга уни гижгижлаб туришидан пайдо бўлганди. Чемберс Томнинг мактабга бориб-келишида содиқ шахсий соқчиси эди. Танафус пайтларида ҳар эҳтимолга қарши Томни ҳимоя қилиш учун мактаб ҳовлисида қоровуллик қиларди. Бориб-бориб Чемберснинг урушқоқликдаги маҳорати, доврўғи шунча ошиб кетдики, ҳатто Том унинг кўйлагини кийиб олиб, Ланселотнинг совутларини кийиб олган сэр Кэй каби бемалол саёҳат қилиб юраверади-ган бўлди.

Чемберс эпчиллик талаб этадиган ўйинларда дуруст эди. Том унга ўйнагани тошларини берар, сўнгра барча ютуқларини тортиб оларди. Қиш кезлари Чемберс Томнинг эски-тускилари — йиртиқ қизил қўлқопини, тиззаси ва орқалари титилган иштонини ва дабдаласи чиққан бошмоғини кийиб олиб, иссиқ кийинган ёш хўжайинининг чанасини тепаликка судраб чиқарар, Том эса, ҳатто Чемберсни таклиф ҳам этмай, пастга қараб учар эди. Томнинг буйруғи билан Чемберс унга қордан жангчи ва қалъа ясаб берарди. Том қорбўрон ўйнамоқчи бўлиб қолса, у итоаткорона нишон вазифасини бажарар, лекин жавоб ўти очишга ҳаққи йўқ эди. Чемберс яхмалакка Томнинг конькиларини кўтариб борар, оёғига танғиб қўяр ва уни қўриқлаб, муз устида ёнида югурар эди, лекин унга конькида учишга рухсат бериш ёш хўжайиннинг хаёлига ҳам келмасди.

Ез кунлари болалар фермерларнинг араваларидан олма, шафтоли, қовун ўғирлашни яхши кўрар эдилар, пешонадан қамчи еб қолиш хавфи борлиги уларни бешбаттар қизиқтириб юборарди. Бировнинг машаққати эвазига роҳат кўрадиган Том бунақа ишларда ўрнак кўрсатади. Унинг учун меваларни Чемберс олиб қочар ва улуши сифатида шафтолининг данаги, олманинг ўртаси, қовуннинг пўчоғи унга насиб этар эди.

Том Чемберсни доим дарёда бирга чўмилишга ва ҳар эҳтимолга қарши ўзини қўриқлашга мажбур этарди. Ўзи маза қилиб чўмилиб олган Том соҳилга чиқиб, Чемберснинг кўйлагини тугун қилиб боғлаб қўяр, ечилиши қийин бўлсин учун сувга ботириб оларди ва ўтга узала тушиб, яланғоч Чемберснинг совуқдан қалтираганча тугунни тиши билан ечишга уринаётганини томоша қилиб, маза қилар эди.

Том ўзининг итоаткор ўртоғини икки сабабга кўра ранжитарди: биринчиси — туғма бадфёъллиги, иккинчиси Чемберснинг ўзидан кўра кучлироқ, довюракроқ ва хийла эпчилроқ бўлгани учун. Том сувга калла ташлашни билмасди. Чемберс сувга шўнғиганда балиқ бўлиб кетарди, зотан бу ўзига ҳам хушёқар эди. Бир куни у, бир тўда болаларни ҳайратга солиб, қайиқнинг қуйруғидан сакраётиб, ҳавода орқасига умбалоқ ошиб сувга шўнғиганди, Томнинг шундай ғазоби келдики, чидаб туролмаганидан Чемберс турган қайиқни итариб юборди, бола бечора ҳавода умбалоқ

ошиб сувга эмас, қайиқнинг ичига боши билан тушди. Чемберс ўзига келгунча Томнинг эски душманлари анчадан бери кутиб юрган имкони-ятларидан фойдаланиб, Дрисколлнинг меросхўрини шундай савалаб уришдики, оқибатда Чемберс уни уйгача базўр судраб олиб борди.

Кунлардан бир кун, болаларнинг ёши ўн бешда эди, Том дарёда чўмилаётиб ҳаммани ўзига жалб этиш ниятида ҳар хил қилиқлар қила бошлади, лекин бирдан ўзини ёмон ҳис этиб, ёрдам сўраб қолди. Болалар одатда ўзларини томир тортишиб қолгандек кўрсатиб: «Ёрдам беринглар!» деб бақиришди. Бегона одамни кўриб қолсалар, айниқса авжига минишади, «чўкувчи»нинг ёнига сузиб етиб боргунча бола жон-жаҳди билан шапир-шупир қилиб қичқираверди. «Қутқарувчи» етиб борганда бақириқ овози тиниб, «чўкувчи» жиннилик қилиб, истехзо билан илжаркан, нари сузиб кетди, барча шериклари эса найрангга лаққа тушган аҳмоқни роса мазах қилишди. Том шу вақтгача сувда бундай ўйин кўрсатишга журъат этмаганди, аммо болалар. Томнинг ҳам найранг кўрсатгиси келгандир, деб ўйлашиб, ҳар эҳтимолга қарши тескари ўгирилиб олишди. Ёлғиз Чемберсгина Том муғамбирлик қилмаётганини тушунди ва ёрдам беришга ошиқди. Афсуски, у вақтида етиб борди ва хўжайинчанинг жонини сақлаб қолди.

Бу сабр косасини тошириб юборган томчи бўлди. Том ўзи бир амаллаб чидаб келаётган эди, бироқ кўпчилик олдида ҳаётини Чемберс сақлаб қолгани учун, одам қуриб қолгандек ана шу қораялакдан қарздор эканини ҳис этиш уни қуюшқондан чиқарди! Сен жўрттага мени ёрдамга чақиряпти деб сувга тушгансан, дея Чемберсни сўка бошлади, фақат бефаҳм ҳабашгина шундай қилади, дея чинқирди.

Айни дақиқада Томнинг душманлари бир ёқадан бош чиқарган эди, шунинг учун улар ўз фикрларини бемалол изҳор этишга журъат этдилар. Улар Томни мазах қилиб, роса сўкишди, ёлғончи, тухматчи ҳам дейишди. Шу воқеа эвазига унинг номини ўзгартириб, Том бошқатдан, бу сафар занжининг ёрдамида дунёга келди, дея бутун шаҳарда овоза қиламиз, деб кўрқитишди. Бундай ҳазил-мазах Томни тамомила қутуртириб юборди.

— Уларни бошлаб тумшугига тушир, Чемберс! — деб бақирди Том. — Эшитяпсанми! Нега лалайиб турибсан?

Чемберс уни адолатли бўлишга ундади:

— Жаноб Том, ахир улар кўпчилик, қаранг... — деди.

— Гапимни эшитдингми?

— Илтимос, жаноб Том, мени мажбур этманг! Улар жуда кўпчилик, ахир!

Том унга ҳамла қилиб, баданига қаламтарошини икки-уч суқиб олди. Яхшиям болалар етиб келиб, уни нарига тортиб кетишди ва қонга беланган Чемберснинг яширинишига ёрдам беришди. Унинг кўп жойи яраланганди, хайриятки, пичоқнинг тиғи калтароқ экан акс ҳолда Чемберснинг ҳаёти шу билан тугар эди.

Том энагаси Роксини аллақачон «ўз ўрнини билишга» ўргатиб қўйган. Боланинг бошини силашга журъат этадиган ёки унга ширин сўзлай оладиган кунлар ўтиб кетди. «Қоратанли» аёл кўрсатган илтифотлардан Том ҳазар қиларди, унга ораларидаги фарққа риоя қилишни ва ўзининг ким эканлигини унутмасликини буюрди. Роксининг кўзи олдида азиз фарзанди мутлақо бегоналашиб борар, зотан таржимаи ҳолидаги ана шу ришта узилиб, бола фақат зolim хўжайин ва қаттиққўл ҳукмдор бўлиб қолмоқда. Рокси она деб аталмиш юксак чўққидан қулликнинг мудҳиш қаърига ағдарилганини ҳис этарди. Ўзи билан боласи ўртасида тубсиз жар пайдо бўлди, Рокси хўжайиннинг мулкига, лаганбардор итига, Томнинг аҳмоқона хулқ-атвори, баджаҳл табиатининг итоаткор қурбонига, ожиз ва ночор чўрисига айланди.

Баъзан, ниҳоятда чарчаганига қарамай, кечалари уйқуси қочиб кетарди: кун бўйи ўз жигарбандидан тортган азобларини эслаб, ғазаб ўтида ёнарди.

— У мени урди-я! — гўлдирарди ўзича жаҳли чиқиб. — Гуноҳим нима? Ҳамманинг кўз ўнгида тарсаки туширди-я! Доим: «Қоратанли,

бузуқ, алвасти» дегани-деган. Оғзига келганни қайтармай сўкади, ваҳоланки уни деб кучимни, жонимни аямайман! Ё раббим, бу ишларни ўғлимни деб қилдим, уни кўкларга кўтардим, эвазига топганим шуми!

Гоҳо Томнинг шафқатсизлиги Роксининг қалбини шу даражада жароҳатлар эдики, у беихтиёр ўч олиш режаларини тузар ва Томнинг сохталиги очирилишини, кул эканлиги ошкор бўлиш манзараларини кўз олдига келтирар, бироқ бу тантана ўрнини бир зумда қўрқув эгаллаб олар эди. У Томни ҳаддан зиёд кучли қилиб қўйди — энди исботлаб бўлмайди! Бунақанги ишлар учун дарё этакларига сотиб юборишлари ҳам мумкин! Шу алпозда у аҳмоқлик қилгани учун ўзи ўзини койир эди.

Лекин, ҳарна бўлганда ҳам, аҳён-аҳёнда Том унга яхши, мулоийм муносабатда бўлган дамларда Роксининг қалб жароҳатлари тузалиб, ўзини бахтиёр сезар ва ўғлидан — оқлар устидан ҳукмини ўтказаетган ва уларнинг жабри остида эзилаётган халқининг ўчини олаётган қулбачча ўғлидан мағрурланар эди.

Бу йил — 1845 йилнинг кузида Доусон шаҳарчасидагилар иккита мўътабар граждани дафн этишди: аввал полковник Сесиль Барли Эссекс, унинг кетидан Перси Дрисколл бандаликни бажо келтирди.

Улим тўшагида ётган Дрисколл Роксига эркинлик берди, севимли, сохта зурриётини эса судья укаси ва келинига топширди. Бефарзанд эрхотин бундан роса қувонишди, ахир фарзандсизларга ҳар қандай бола ҳам азиз туюлади-да.

Судья Дрисколл укасининг ўлиmidан бир ой бурун яширин равишда ундан Чемберсни сотиб олди. Судья Томнинг отасига болани дарёнинг этакларига сотиб юборишга кўндирмоқчи бўлиб юрганидан хабар топиб, гап-сўзнинг олдини олмоқчи бўлди, чунки арзимаган айби ёки ҳеч бир айбсиз малайларни сотиб юборишни маҳаллий жамоа унчалик маъқулламамас эди.

Перси Дрисколл ер олиб-сотиш натижасида путурдан кетган ишларини йўлга соламан, деб ўзини қаро гўрга тикди. Ваҳоланки, ўлганидан кейин ер шов-шуви бир зумда тиндию Перси Дрисколлнинг куни кеча бутун шаҳар аҳли ҳаваси келиб юрган ёш вориси қашшоққа айланди-қолди. Лекин бу унчалик даҳшатли эмасди; амакиси, ўлганидан кейин барча бойликларини сенга қолдириб кетаман, деб ваъда берди ва Том тасалли топди.

Бироқ Рокси бошпанасиз қолди, у энди ёру биродарлари билан хайрлашиб, дунё кезишга, кемага ёлланишга аҳд қилди. Бу иш ҳабаш хотин учун юксак бахт ҳисобланар эди.

Роксана хайрлашиш учун энг кейин девқомат Жеспер ҳузурига борди. Жеспер Овсар Вильсон учун қишга ўтин ёрмоқда эди.

Аёл келган пайтда Вильсон Жеспер ёнида нима ҳақдадир гаплашиб турган экан. У Роксидан, кемага ишга кирсанг арзандаларингни соғиниб қолмайсанми, айрилиққа чидаб тура оласанми, деб сўради ва ҳазиллашиб, болаларнинг чақалоқлигидан то ўн икки ёшгача бўлган бармоқ изларини эсдалик учун олиб кетасанми, деди. Рокси бир чўчиб, сергак тортди, наҳот у бирон нарсадан шубҳа қилаётган бўлса? Сўнгра, керакмас, ҳожати йўқ, деб жавоб берди. Вильсон эса ўзича хаёл сурарди: «Бир томчи занжи қони бу аёлни иримчи бўлишга мажбур этган, у шайтондан қўрқади, назарига менинг кичкина шишачаларимда жоду яширинган, бўлмаса ҳузуримга эски тақани кўтариб келармиди! Тақани шунчаки, тасодифан олиб юрган бўлса-чи? Ҳа, йўқ, ҳар ҳолда тасодифан эмас, бир гап бор!»

Рус тилидан **Шоир УСМОНХУЖАЕВ** таржимаси

Мажид Ҳасанов

ХАЛҚҚА БАХШИДА УМР

Ўзбек халқининг сеvimли ва ардоқли фарзандларидан бири, машҳур инқилобчи, ленинчи большевик, Шарқ оламидаги биринчи совет давлати — Бухоро Халқ Совет республикаси раҳбарларидан бири, Ўзбекистон ССРнинг биринчи халқ Комиссарлари Советининг раиси Урта Осиёда биринчи олий ҳарбий унвон — командарм генерал — Армия қўмондони лавозимига эга бўлган Файзулла Ҳўжаев (1896 — 1938) мангуликка дахлдор сиймолар сирасига киради.

Бухорода йирик савдогар оиласида дунёга келган Файзулла ёшлигидан илм-маърифатга қизиқади. У аввал эски мактабда, кейин Бухоро мадрасаларидан бирида таҳсил кўрди. Файзулланинг отаси Убайдуллаҳўжа Москвада ва хорижда ўзининг хусусий савдо маҳкамасига эга бўлиб, қоракўл тери билан кенг тижорат ишларини олиб борарди. У ёш ўғлини махсус ёлланган рус ўқитувчилари қўлида таҳсил олишга беради. Қосимхўжа ўғли Убайдуллаҳўжа сезгир, зуваласи пишиқ Файзулла келажакда йирик давлатманд савдогар бўлиб етишишини орзу қилар эди. Шу боисдан унга савдо-сотик ишларини зўр бериб ўргатишга ҳаракат қилди.

Лекин ёш Файзулла отаси орзу қилган йўлдан бормади. У бутунлай бошқа йўлни — эзилган жафокаш меҳнаткаш халқ билан ўз тақдирини боғлаш, амирлик истибдодига қарши курашиш, исёнкорлик йўлини танлади. Феодал амирликнинг реакцион тузумига қарши кураш нақадар машаққатли ва хатарли бўлишига қарамай, адолат, ҳақиқат ва озодлик йўлида тинмай мардонавор кураш олиб борди.

Ҳаёт мактабида тобланиб бораётган зийрак Файзулла муаззам Россиянинг 1905 — 1907 йиллардаги рус буржуа инқилоби воқеаларини суриштирар, Москва, Петербург сингари шаҳарлар нотинч бўлиб қолганлигини, ишчиларнинг иш ташлашлари, Красная Пресня баррикадаларидаги отишмаларнинг сабабларини билишга интилар эди.

Ф. Ҳўжаев Россия шаҳарлари, хусусан, Москвадаги янгиликлар билан танишади, русларнинг ҳаёти, турмушини, феъл-атворини, бой маданияти ва тилини ўрганиб, она юрти Бухорога қайтади. Истеъдодли бола Бухородаги мустабид тузум исканжаси остида зулм чекаётган ҳуқуқсиз, эзилган ва хўрланган меҳнаткаш халқ ҳаётини кўради ва уларнинг аҳволига ачинади. У улғайган сайин амирлик

кишанларини меҳнаткаш халқ гарданидан олиб ташлаш, ҳаётдаги ҳақ-ҳуқуқ, ҳақиқат ва адолат йўлларини қидира бошлайди. У жаҳон уруши бошланиб, олам алғов-далғов бўлишидан бир йил аввал (1913) Бухородаги жаҳидлик ҳаракатига қўшилади. Феодализм Бухороси шароитида маълум прогрессив аҳамият касб этган жаҳидизм дастлаб халқ орасида илм-маърифатни ёйиш, янги типдаги мактабларни очиш, саводсиз халқ ўртасида билим, маърифат ҳамда маданиятни тарқатиш каби хайрли ишлар билан майдонга чиқди.

Ф. Хўжаев аввал Бухородаги илғор маърифатпарвар зиёлилар ҳаракатига қўшилди. Аҳмад Дониш асарларини мутулаа қилди. Мустамлакачилик зулмига, амирликнинг феодал асоратига қарши, эзилган омгани зулм ва истибодод исканжасидан қутқозиш йўлида мардонавор кураш олиб борди.

Маълумки, Ф. Хўжаев 1918 йилнинг баҳорида амирлик салтанатига қарши ҳужум уюштирган, лекин бу уриниш ижобий натижа бермаган эди. Ана шундан кейин, Ф. Хўжаев ўз тарафдорлари — ёш бухороликлар билан амир таъқиб ва қувғинига учради. Ўз салтанатининг хавфли душмани бўлган Файзулла Хўжаевни амир сиртдан бир неча бор ўлимга ҳукм қилди.

Амир жаллодларининг уюштирган суиқасдлари, таъқиб ва қувғинлари, дағдаға ва пўписалари довюрак инқилобчи Ф. Хўжаевни заррача чўчитмади. Аксинча, у халқ озодлиги, бирдамлиги, революция ғалабаси учун курашда тажриба орттириб, инқилобий фаолиятини мардонавор давом эттирди.

Тиш-тирноғигача қуролланган амирлик тузумини бутунлай ағдариб ташлаш мақсадида рус большевиклари ва рус пролетариатидан ёрдам олиш учун у Туркистондаги совет ва партия органлари билан алоқа боғлайди. Ф. Хўжаев Тошкент орқали 1918 йилнинг ёзида Москвага доҳий В. И. Ленинни кўришга, ундан ёрдам олишга жўнайди. Оренбургда дутовчи оқғардиячилар кўлига тушиб, тўрт ой қамоқхонада ётади. Оқғардиячиларнинг ҳарбий дала суди Ф. Хўжаевни ўлим жазосига ҳукм қилади. Лекин у бир бахтли тасодиф туфайли қамоқдан қочишга эришади. Не-не қийинчиликлар билан аввал Самара шаҳрида, кейин Қозонда Олим Чураев номи билан яшириниб юради. Ф. Хўжаев ўзининг большевик дўсти Собиржон Юсупов раҳбарлигида Самарадаги фронт газетаси «Красная Армия» редакциясида бир оз ишлаб ўзининг журналистик фаолиятини ўстиради. Самарада у В. В. Куйбишев билан танишади ва дўстлашади. Ниҳоят, 1918 йилнинг октябрида Москва шаҳрига етиб келади. Эндиликда у аввалги (1907 — 1912 йилларда таҳсил кўрган давридаги) Москвани эмас, балки Улуғ Октябрь инқилоби ғалаба қилган ишчи-деҳқон шаҳри бўлган Қизил Москвани кўради. Ф. Хўжаев Москвада 1919 йилнинг бошида Бутунроссия Марказий Ижроия Комитетининг раиси Я. М. Свердлов билан учрашади ва унинг номига ёзилган мактубда амирлик тузумини ағдариб ташлашда ёрдам беришларини сўрайди. Ф. Хўжаев 1918—19 йиллари РСФСР ҳукумати қошида Туркистон АССР Марказий Ижроия Комитетининг мухтор вакили ҳузуридаги ёш бухороликлар партияси Марказий Комитети Москва Комитетининг раиси сифатида зўр фаолият кўрсатди. Ёш бухороликлар партияси Москва комитетининг Ф. Хўжаев томонидан ишлаб чиқилган «инструкция»си маъқулланади. Бир йилча инқилобий шаҳар — Москвада яшаш ва ишлаш Ф. Хўжаевнинг дунёқарашини тубдан ўзгартириб юборди. У 1920 йилнинг бошида Москвадан Тошкентга бутунлай янгича руҳдаги инқилобчи сифатида қайтди.

Бухоро коммунистлари, воҳа меҳнаткашлари М. В. Фрунзе, В. В. Куйбишев раҳбарлигида, шонли Қизил Армия ёрдамида 1920 йилнинг 2 сентябрида амирлик салтанатини ағдариб ташладилар. Бу ҳал қилувчи жанговар курашда Ф. Хўжаев фаол иштирок этди. Бухорода ғалаба қозонган халқ инқилобидан кейин, ҳали у коммунистик партия аъзоси бўлмасданок, Бухоро Халқ Совет республикасининг Халқ Комиссарлари (Нозирлари) Советининг раиси лавозимига сайланди. Бухоро Халқ Совет республикасида (1920—1924) ва совет Ўзбекистониди (1925—1937) совет тузумини мустаҳкамлаш, ички ва ташқи душманларга қарши кураш, республика иқтисоди ва маданиятини юксалтириш истеъдодли давлат арбоби ва ҳарбий саркарда Ф. Хўжаевнинг номи билан чамбарчас боғлиқдир.

Ўрта Осиё республикаларида Совет ҳокимиятини мустаҳкамлашда В. В. Куйбишев, М. В. Фрунзе, Низомиддин Хўжаев, Я. Э. Рудзутак, Н. В. Шумилов, Акмал Икромов, Йўлдош Охунбобоев сингари инқилобчилар сафида Ф. Хўжаевнинг ҳам муносиб ўрни бор. Инқилоб чавандози Ф. Хўжаевнинг бутун онгли ҳаёти, жўшқин ижтимоий ва инқилобий фаолияти улуғ Ленин партияси ва меҳнаткаш халқ манфаатлари йўлига қаратилган эди.

Бухоро Халқ Совет республикасининг Халқ Нозирлари Советининг раиси (1920—24), Ҳарбий ишлар Нозири (1922—24), Ташқи ишлар Нозири (1920—21), Ички ишлар Нозири (1922), СССР Революцион Ҳарбий Советининг Туркфронт революцион ҳарбий Советининг аъзоси, СССР Ҳарбий-денгиз ишлари Халқ Комиссарининг Ўзбекистон бўйича вакили каби қатор масъулиятли лавозимларда

ажойиб фаолият кўрсатган Файзулла Хўжаев ўзбеклар орасида биринчилардан бўлиб, ўша даврнинг олий ҳарбий унвони Командарм — Армия қўмондони (генерал полковник) унвонига эга ажойиб саркарда ҳам эди.

Еш Бухоро совет республикаси учун 1921 — 22 йиллар қаттиқ синов йиллари бўлди. Шарқий Бухорода Алибек — Анвар пошшо-бошлиқ босмачилик ҳаракати авжига чиққан эди.

Туркистон Қўмондонлиги Ф. Хўжаевнинг талабига биноан Шарқий Бухорони амир тўдаларидан озод қилишда Бухоро халқ армиясига ёрдам кўрсатиш учун Қизил Армия қисмларини юборди. У 1920 йилда Советларнинг VIII съездида қатнашиб, доҳий В. И. Ленинни кўради ва нутқини эшитади...

Ҳарбий қўмондон сифатида Ф. Хўжаев Қизил Армиянинг босмачиларга қарши операцияларида раҳбарлик қилади. У давлат ишлари билан узлуксиз баъд бўлишига қарамай, армия қисмлари, милиция ва халқ кўнгиллилар отрядларини назорат қилиб борди. У 1921 йилнинг 3 январида Қаршига келиб, активлар билан мажлис ўтказди.

Умумбухоро революцион Комитети томонидан берилган мандатга (1921 йил 5 мартда) биноан Бухоро Халқ Совет республикасининг Халқ Нозирлари Советининг раиси, Ташқи Ишлар ва Ҳарбий ишлар Халқ Нозири сифатида Ф. Хўжаев ўлкада ҳарбий-сиёсий, ижтимоий-иқтисодий характердаги алоқалар ўрнатиш ҳуқуқига эга бўлди. Халқаро империализмнинг ёлланган агенти Алибек — Анвар пошшо ва умуман босмачи тўдаларини яқсон қилишда катта ҳисса қўшган ҳарбий қўмондон Ф. Хўжаевнинг ўз номи ёзилган жанговар қилич билан муқофотланиши, унинг лашкарбошилиқ хизматларининг эътироф этилишидан нишонадир. Шунингдек, Анвар пошшо авантюрасига қарши курашдаги мърдлик ва жасорати ҳисобга олиниб, у олий ҳарбий нишон — Қизил Байроқ ордени билан ҳам тақдирланган эди.

Бухоро Халқ Совет республикасида маданият, халқ маорифи ривожига ҳам алоҳида эътибор берилди. Ф. Хўжаев раҳбарлигида Бухоро илмий жамияти (1921) тузилди. Ҳукумат ўлкадаги йирик маҳаллий олимларни тўплаб, уларга ҳар тарафлама ёрдам берди.

ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ ЗАМОНДОШЛАРИ ТАЪРИФИДА

Иттифоқ миқёсида чорвачиликка доир тадбирлар ўтказиш зарурлиги тўғрисида ўртоқ Файзулла Хўжаев кўтариб чиққан масала муносабати билан ҳозир Бутуниттифоқ миқёсида ер тўғрисидаги сиёсатни маълум даражада координациялаш мўлжалланмоқда.

М. И. КАЛИНИН

Ўртоқ Икромов Марказий Комитетнинг Биринчи секретари, ўртоқ Хўжаев Халқ Комиссарлари Советининг Раиси, ўртоқ Охунбобоев Марказий Ижроия Комитети Раиси бўлган Ўзбекистонда социалистик совет Ўзбекистонига раҳбарлик қилиш ишончли қўллардадир.

К. Я. БАУМАН

Биз худди Марказий Ижроия Комитети раисини сайлаганимиз каби республика Халқ Комиссарлар Совети Раисини ҳам сайлашимиз керак. Бизнинг Халқ Комиссарлари Советимизнинг бўлажак раиси, энг аввало, кенг халқ оммасининг тўла-тўқис ишончига сазовор киши бўлиши, у яна ишчан, лаёқатли киши бўлиши, бизнинг республикамиз олдида турган қийин вазифаларни ҳал қила олишга қодир бўлиши керак. Ана шу икки хислатга эга бўлган ва большевиклар фракцияси томонидан ана шу лавозимга кўрсатилаётган ягона номзод ўртоқ Файзулла Хўжаевдир.

А. ИКРОМОВ

Ф. Хўжаев Шарқ, Ғарб тарихи, маданияти, адабиётини яхши билган, бой маданий меросимизга марксистик нуқтаи назар билан қараган шарқшунос ва тарихчи олим ҳам эди. Бухоронинг моҳир муаррихи сифатида танилган Ф. Хўжаев Урта Осиё тарихи, маданиятига доир ва айниқса, Бухоронинг ижтимоий-сиёсий тарихига оид кўпгина китоблари ҳамда мақолаларини уч тилда — ўзбек, тожик ва рус тилларида ёзди. Унинг «Бухоро инқилоби тарихига доир», «Бухородаги инқилоб ва Урта Осиёнинг миллий чегараланиши тарихига доир», «Бухорони озод қилиш ва хўррият йўллари», «Муқаддас Иттифоқ», «Қизил Россия ва халқаро инқилоб», «Хал этилмаган олти масала», «Босмачилик билан кураш тўғрисида», «Улуғ Ленин», «Миллий чегараланиш хусусида», «Совет қурилишининг уч вазифаси» каби ўнлаб китоблари, юзлаб мақолалари ҳозирги кунга қадар ҳам ўз қимматини йўқотган эмас.

Бухоро республикасининг гуллаб-яшнашида, унинг иқтисоди ва маданиятининг юксалишида доимо жонкуярлик қилганлигини Ф. Хўжаевнинг партия, давлат арбоблари, ҳарбий саркардаларга йўллаган мактубларидан ҳам билишимиз мумкин. Шунингдек, унинг 200 дан зиёд мақолалари, нутқлари ва чиқишларида ҳамда 30 дан ортиқ китоб ва рисолаларида ҳам, қатор хатлар ва ҳужжатларда ҳам унинг ҳақиқий инсонпарвар, ватанпарвар эканлигини яққол кўраемиз. Бу жиҳатдан Ф. Хўжаевнинг дохий В. И. Ленинга (1921), РСФСР Маориф халқ комиссари А. В. Луначарскийга, РКП (б) Марказий Комитети секретари Я. Э. Рудзутакка, РСФСР Ташқи ишлар Халқ Комиссарининг муовини Л. М. Караханга, Г. К. Оржоникидзе ва бошқаларга йўллаган сермазмун мактублари характерлидир.

Ф. Хўжаев СССР халқлари ўртасидаги дўстликни муваффақиятларимизнинг гарови деб билди. Жонажон халқи, Коммунистик партия олдидаги юксак интернационал бурчини бажариш йўлида ўз куч-қувватини ва соғлиғини ҳам аямади. Ором билмай меҳнат қилиш Ф. Хўжаевни толиқтириб қўйган эди. У 1922 йили Берлинга даволанишга жўнаш олдидан маълум муддатда Москвада бўлиб, ҳатто беморлигига қарамасдан Бухоро халқ Совет республикасининг sanoати, халқ хўжалиги, маданий қурилишига доир муҳим масалаларни Ватанимиз пойтахтининг мутасадди ташкилотлари раҳбарлари билан биргаликда ҳал этади.

БКП Марказий Комитети ва БХСР ҳукуматида Ф. Хўжаев томонидан талаб қилинган барча нарсалар РСФСР меҳнаткашлари томонидан эътиборга олинди. РСФСР ҳукумати БХСРга тўқимачилик, қоғоз фабрикалари, кўн ва совун заводлари, «Қизил Шарқ» йигирув-тўқув фабрикаси ва бошқа корхоналар учун жиҳозларни бепул берди. Шу билан бирга, Бухородаги қадимги пахта тозалаш ҳамда ёғ заводларини тиклаб ва ишга тушириш учун 50 миллион сўм пул ажратилди. Россиянинг ёш республикага берган ҳар томонлама самимий ёрдами ўлканинг экономикаси, маданий ўсишида катта туртки бўлди. Бухорода 1922 йили халқ университети очилди. Ф. Хўжаев орзу қилган Тропик институт ҳам ўлкада ўз фаолиятини бошлаб юборди.

ФАЙЗУЛЛА ХЎЖАЕВ ЗАМОНДОШЛАРИ ТАЪРИФИДА ●

Мен Файзулла Хўжаевнинг совет тузуми ва инқилоб душмани Анвар пошшо билан қандай мардонавор курашганини билардим. Унинг кўксини Қизил Байроқ ордени безаб турарди. Файзулла Хўжаевни бу олий мукофотга 1922 йилда В. И. Ленин тавсия этган эди.

...

Мен кишиларнинг ижод жараёнида, ҳаракат вақтида қанчалик улғувор бўлиб кетишларини кўп кўрганман. Халқ оmmasи орасига кирган пайтларда Ленин ниҳоятда нуруний бўлиб кетарди. Луначарский, Коллонтай, Киров-чи! Файзулла Хўжаевда ҳам худди ана шулардек, ўз ғояси учун ҳақиқий курашчининг маслағи бор эди.

Галина СЕРЕБРЯКОВА

...

Бухорога келганимдан кейин мени Файзулла Хўжаев қизиқтирди. Файзулла Хўжаевнинг боши бадалига шунчалик кўп пул ваъда қилинган эдики, дунёдаги ҳеч қандай бош бундай баланд «нархланмаган» эди.

Эгон Эрвин КИШ

Орадан кўп ўтмай, РСФСР ҳукумати майда деҳқон хўжаликларини жойлаштириш мақсадида БХСРга яна 1 миллион сўм миқдорида узоқ муддатли қарз берди.

Ф. Хўжаев раҳбарлигида Ўрта Осиёда биринчи марта 1924 йилнинг 12 апрелида «Бухкино» ташкил этилиб, Бухоро Халқ Совет республикаси ташаббуси билан ўша йили Ленинград «Севзапкино» ва «Бухкино» шартномаси тузилди. Шартномага кўра, БХСР бадиий ташвиқий, ижтимоий-хроникал фильмлар ишлаб чиқариш, уларни ижарага олиш, харид қилиш, кинотеатрларда кўрсатиш каби масалалар билан шуғулланди. «Бухкино» ўлка меҳнаткашларига «Ўрта Осиё бўйлаб», «Бутунбухоро Қурултойи», «Ўртоқ М. И. Калинин Ўрта Осиёда» каби хроникал-хужжатли фильмлар яратилди. 1925 йилда эса Тошкентда «Шарқ юлдузи» Ўзбек давлат киноси ташкил этилиб, «Ўлим минораси», «Мусулмон қизи», «Пахта орол» каби қатор тўла метражли фильмлар маҳаллий томошабинлар орасида зўр муваффақият қозонди.

Ленинча интернационалист Ф. Хўжаев халқлар ўртасида дўстлик, биродарлик ва тинчлик ишига ҳам алоҳида аҳамият берди. У ташқи ишлар ноизи лавозимида ишлаган йиллари Бухоро халқининг, бутун Туркистон аҳлининг, РСФСР халқлари ва Озарбайжон, Арманистон, Белоруссия, Украина, Грузия ва бошқа қардош республикалар меҳнаткашлари билан дўст ва биродар бўлиб яшашга чақирди.

Пролетариат доҳийси В. И. Ленинга ўзининг ёш бухороликлар партияси программасини (1918) тавсия этган, неча бор доҳий нутқларини эшитишга мушарраф бўлган Ф. Хўжаев, рус большевиклари — ленинчи гвардиячилар, таниқли партия, давлат арбоблари, маориф, маданият раҳбарлари, дипломатлар, олимлар, ёзувчилар ва турли мутахассисликдаги раҳбар кадрлар билан ёнма-ён туриб ишлади. Ҳаёт мактаби, буюк инқилоб мактабидан таълим олган Ф. Хўжаев энг аввало марксизм-ленинизм таълимотини пухта эгаллай бошлаган эди. У Коммунистик партиянинг кундалик ҳаётдаги кўрсатмалари, йўл-йўриқларига доимо амал қилиб келди.

Иттифоқдош миллий республикалардаги раҳбар кадрлар ичида энг тажриба-ли, энг тадбиркор давлат арбобларидан бири сифатида катта обрў қозонган Ф. Хўжаев социалистик совет Ўзбекистони саноати ва халқ хўжалигини ривожлантиришдаги хизматлари эвазига 1935 йили энг юксак мукофот — Ленин ордени билан тақдирланди.

Афсуски, олмос қиррали истеъдод эгаси Ф. Хўжаевнинг серқирра фаолияти бой архив материаллари, 20 — 30-йилларда чоп этилган матбуот материаллари асосида ҳанузга қадар атрофлича ўрганилмай келинмоқда. Тўғри, Ф. Хўжаевнинг уч жилдли танланган асарлари ўзбек ва рус тилларида чоп этилди. Унинг ҳақида ҳуқуқшунослик фанлари доктори О. Эшонov, тарих фанлари докторлари — Ш. Иноятов, М. Ваҳобов, К. Ҳасанов ва шу сатрлар муаллифининг китоб, рисола ва қатор мақолалари эълон қилинди. Лекин бу ишларнинг барчаси денгиздан томчи, холос. Файзулла Хўжаев сиймосини акс эттирувчи бир қанча бадиий асарлар ҳам яратилди. Комил Яшининг «Бухоро тонги» пьесаси, Асқад Мухторнинг «Бухоронинг жин кўчалари» қиссаси ва бошқа бир қатор бадиий асарлар шулар жумласидандир. Қардош тожик совет ёзувчи ва драматургларидан Жалол Икромийнинг «Бухоронинг ўн икки дарвозаси» трилогияси, Ғани Абдуллонинг «Хуррият», «Бўрон» пьесасида ҳам Ф. Хўжаев образига алоҳида ўрин берилган. Лекин халқимиз содиқ фарзандининг воқеаларга тўлиб-тошган ҳаёти, ижтимоий-сиёсий ва ҳарбий фаолияти яна кўплаб бадиий полотнолар ва фильмлар учун ҳали анча материал беради, деб ўйлаймиз.

Ф. Хўжаев туғилган кунга 90 йил тўлиши муносабати билан замондошларининг хотиралари ва мақолалар тўпламини чоп эттириш мақсадга мувофиқдир.

Хуллас, йирик давлат ва жамоат арбоби ҳамда ҳарбий саркарда Файзулла Хўжаев ўзининг бутун онгли ҳаётини ва жўшқин ижодий фаолиятини жонажон халқига, она-Ватанга, Коммунистик партияга, башариятнинг доҳийси улўф Ленин ишига, коммунизм идеали йўлида хизмат қилишга бағишлаган эди.

«Табиатни муҳофаза қилиш ишида фан-техника ютуқларидан йўл қўйиб бўлмас даражада сўст фойдаланилмоқда... Бу борада иқтисодий, ҳуқуқий, тарбиявий характердаги янада қатъийроқ чора-тадбирларни кўрмоқ

зарур. Биз, ҳозирги даврда яшаб турувчилар табиат учун авлодлар олдида, тарих олдида жавобгармиз.»

[КПСС XXVII съезди материалларидан].

Зиёвуддин Акрамов,
география фанлари доктори, профессор.

Асом Рафиқов,
география фанлари кандидати.

ОРОЛ МАДАД СЎРАЙДИ

Уз номи билан обиҳаёт деб аталадиган табиатнинг бу тенгсиз неъматига ҳақида ҳар бир халқда қанчадан-қанча нақл бор. Шундай экан, унинг киши ҳаётидаги ўрни хусусида гапириб ўтирмасам ҳам бўлади.

ЮНЕСКО маълумотларига қараганда, дунёнинг тахминан 2 миллиард кишиси чучук сувни тўла истеъмол қилишдан маҳрум, чунки ичимлик сув бойликлари Ер шарининг барча жойларида бир хил тақсимланмаган. Масалан, Ҳиндистонда ҳар бир кишига йилига ўртача 2,9, Хитойда 3,8, Индонезияда 13,0, Канадада 128,0 минг кубометр сув тўғри келади. Эндиликда сувдан фойдаланиш Ер юзиде йилига 3000 кубометр ташкил қилмоқда. XXI аср бошига келиб бу рақамнинг яна бир ярим баравар ошиши кутилмоқда. Сувга бўлган эҳтиёжнинг муттасил ошиб бориши суғориладиган ерлар майдонининг кенгайишига кўп жиҳатдан боғлиқ. Тахминларга қараганда, 1990 йилга келиб суғориладиган ерларнинг майдони яна 50 миллион гектарга кенгайиб, 280 миллион гектар майдонни ташкил қилади. Демак, сувга бўлган талаб янада ортади.

Мамлакатимизда сув бойликларининг тақсимланиши ғоятда нотекис: аҳоли зичроқ жойлашган қуруқ иқлим зонасида жон бошига ўртача 0,4—4,5 минг кубометр чучук сув тўғри келган ҳолда, шимолий қисмда бу кўрсаткич салкам 30 минг кубометрга боради. Бунинг устига адир зонада сув суғориш, саноат, транспорт, коммунал эҳтиёжлари учун бошқа регионларга нисбатан кўпроқ сарф бўлади, бу ҳол сувни ниҳоятда тежаб-тергаб фойдаланишни талаб этади.

Урта Осиё ва Қозоғистонда кейинги 25 йил мобайнида ирригация ишларининг беқиёс ўсиши ўлкада мавжуд сув бойликларининг кўп миқдорда суғоришга сарфлашни тақозо қилмоқда. Бунинг оқибатида барча дарёларнинг қўйи қисмида сув сарфининг миқдори камайиб бормоқда. 60-йилларнинг бошларига қадар, серсув дарёларнинг сувига тўлиб-тошиб турган Орол денгизи, Балхаш кўли, Чув ва Сарисув дарёларининг қўйи этакларидаги бир неча кўллар эндиликда саёзлашиб бормоқда. Иссиққўлдан суғориш мақсадларида кўп ҳажмда сув олиниши туфайли унинг сатҳи ҳам анча псайди.

Асрлар давомида лиммо-лим тўлиб турган бу сув ҳавзаларининг эндиликда илк бор қуриши туфайли уларнинг атроф-муҳитга кўрсатаётган салбий таъсири йилдан-йилга ошиб бораётгани яққол кўзга ташланмоқда. Ҳозирги вақтда

мутахассислар ва олимларнинг диққат-эътибори ана шу оқибатларни илжи борича тезроқ бартараф қилиш муаммоларига қаратилган.

Маълумки, Ўрта Осиё ва Қозоғистонда эрамиздан 4—5 минг йил илгари ҳам деҳқончилик тараққий қилиб келган. Археологларнинг аниқлашича, Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқимларида қадимги вақтларда жами 4,5—5 миллион гектар ер суғорилган. Қулай иқлимий шароит, серсув дарё ва сойларнинг мавжудлиги, тупроқ таркибида ҳали тузларнинг тўпланиши юз бермаганлиги сабабли аҳоли катта майдонларда деҳқончилик қилиш имкониятига эга эди.

Орол денгизи ҳавзасида 1913 йили ҳаммаси бўлиб 2 миллион гектар ер суғорилган. Улуғ Октябрь инқилобидан кейин ирригация ишлари ягона режа асосида олиб борилди. Натижада суғориладиган ерларнинг майдони муттасил кўпая бошлади. Айниқса, регионда суғориладиган деҳқончилик КПСС Марказий Комитетининг Май (1966) пленуми қабул қилган қароридан сўнг кенг қулоч ёйди. Туркменистонда суғориладиган ерлар майдони эндиликда 1965 йилга нисбатан икки баравардан зиёдроқ, Ўзбекистонда 1,2 миллион гектарга, Қозоғистонда 0,7 миллион гектарга кўпайди. Ҳозир бу ерларда жами 8,5 миллион гектардан ортироқ майдонда суғорма деҳқончилик билан шуғулланилмоқда. Бинобарин, Ўрта Осиё ва Қозоғистонда суғориладиган ерлар майдони 1965 йилга нисбатан 2,8, 1950 йилга нисбатан эса 3,8 миллион гектар ортди.

Ҳўш, Орол денгизи ҳавзасида халқ ҳўжалигида фойдаланиш мумкин бўлган сув кўлами қанча ва ҳозирги вақтда унинг қанча миқдоридан фойдаланилмоқда? Бу ҳавзада дарёларнинг ўртача кўп йиллик сув оқими 127,5 кубокилометрни ташкил қилади: шундан Амударё ҳавзасида 79,5, Сирдарёда — 37,2, Қирғизистон ва Қозоғистондаги дарё ҳавзаларининг барчаси — 10,2 кубокилометрга тенг. Дарёлар оқимиغا зарар келтирмай фойдаланса бўладиган ероти сувларининг ҳажми СССР Геология Министрлигининг маълумотларига кўра, 15,7 кубокилометрга тўғри келади. Демак, ҳар йили тўлиб турадиган сув бойликларининг умумий ҳажми 143,2 кубокилометрни ташкил этади.

Орол ҳавзасида ирригация мақсадлари учун шу кунда 110 кубокилометрдан мўлроқ обиҳаёт далалари таралмоқда. Аммо шуни назарда тутиш керакки, 1970 йилдан бошлаб кетма-кет қурғоқчиликнинг юз бериши ва дарёларнинг ўртача йиллик оқимининг умумий миқдори камайишига қарамай, суғоришга белгиланган ҳажмда сув етказиб берилмоқда. 1974—75 йиллардаги кучли қурғоқчиликда Сирдарёнинг ўртача кўп йиллик оқими нормадагидан 38 фоиз, вегетация даврида эса 50 фоиз кам бўлди, бу даврда сувдан фойдаланиш ҳажми дарёнинг сув оқимидан 1,5—2 баравар кўп бўлди. Шунда сув омборлари, ётиқ ва тик зовурларнинг сувлари қўл келди. Бундай қурғоқчилик 1982-83 йилларда яна такрорланди, энди зовур сувларидан тўлиқ фойдаланиш билан бирга, экин майдонларини фақат Ўзбекистонда 600 минг гектарга қисқартиришга тўғри келди.

Сирдарё ҳавзасида сувдан фойдаланиш 1950 йилдаги 22 кубокилометрдан 1980 йилга келиб 43 кубокилометргача кўпайди, шундан 6 кубокилометр сув қайтган сувлар ҳисобига фойдаланилган, бинобарин, ана шу ҳавзадаги сув бойликларининг барчаси эндиликда халқ ҳўжалигида ошиғи билан ишлатилмоқда. Амударёда бир мунча сув бойликлари мавжудлиги сабабли бу ҳавзада сув танқислиги Сирдарёдек сезиларли эмас. Бироқ суғорма деҳқончиликиннинг жадал тараққий қилиши билан бу ҳавзада ҳам 1980 йилдан сув танқислиги кучая бошлади.

Деҳқончиликдан ташқари сув маданий-маиший, саноат, транспорт, қурилиш ва чорва фермалари эҳтиёжларига ҳам сарфланмоқда. Масалан, Ўзбекистонда саноат, коммунал ва балиқ ҳўжаликларига йилига 6 кубокилометрдан зиёдроқ сув сарфланмоқда.

Суғориладиган ерлар майдонининг кенгайиб бориши сабабли коллектор системалари орқали четга чиқиб кетадиган қайтган сувларнинг ҳажми ҳам муттасил кўпайиб бормоқда. Ҳозир зовур сувларининг ўртача миқдори каналларнинг бош қисмидаги сув сарфининг 25 дан 60 фоизгача тўғри келади. САНИИРИ маълумотига кўра, қайтган сувларнинг ҳажми йилига 36 кубокилометрдан зиёд. Шундан 17,3 кубокилометри яна ўзанларга қайта оқиб, суғоришда фойдаланилмоқда, қолган қисми эса Қизилқум ва Қорақумдаги бекиқ ботиқларга оқизилмоқда. Ҳозир Денгизкўл, Сариқамиш, Арнасой ва бошқа қатор ботиқларда 40 кубокилометр қайтган сув тўпланган. Суғорма деҳқончиликиннинг тўхтовсиз ўсиши билан бирга қайтган сувларнинг ҳажми ҳам муттасил кўпайиши ҳисобга олинса, яқин вақт ичида мавжуд «сунъий шўр кўллар»нинг сони ҳам орта боради. Сув танқислиги кучайиб бораётган бир вақтда ана шу сувлардан оқилона фойдаланиб, дарё суви билан аралаштирилган ҳолда суғоришда фойдаланилса, ўлкамизда суғорма деҳқончилики янада юксалтиришга имкон яратилган бўлар эди.

КПСС Марказий Комитетининг Октябрь (1984) Пленуми узоқ муддатга мўлжалланган мелиорация дастуриламалини белгилаб берди. 2000 йилга келиб

фақат Ўзбекистонда суғориладиган ерларнинг умумий майдони 5—5,5 миллион гектарга етиши, яъни ҳозиргига (3,8 миллион гектар) нисбатан яна 1,5—1,7 миллион гектарга кенгайиши мўлжалланган, бинобарин, шунча ерни суғориш учун камида 18—20 кубокилометр сув зарур. Бунга фақат ирригация тармоқларининг фойдали таъсири коэффициентини ошириш, эскидан суғориладиган зонадаги суғориш системаларини қайта қуриш, суғориш усуллари ва техникасини такомиллаштириш, ерларнинг мелиоратив ҳолатини фаннинг энг охирги ютуқлари асосида яхшилаш орқали эришилади.

Олтмишинчи йилларнинг бошидан суғориладиган майдонларнинг тобора кенгайиб, суғоришга сарфланаётган сув миқдорининг ошиб бориши ва бунинг устига 1970 йилдан бошлаб кетма-кет қурғоқчилик юз бериши Орол денгизи гидрологик режимининг ўзгаришига жиддий таъсир кўрсатди. Денгизга Амударё ва Сирдарё орқали 1961—1970 йилларда ўртача 42,9, 1971—1980 йилларда ўртача 16,1, 1981—1984 йилларда эса ўртача 4,2 кубокилометр сув қуйилди.

Амударё ва Сирдарёнинг қуйи оқимларида сув режимининг тартибга солиниши, ҳавзаларда ирригация ишларининг тараққиёти Орол денгизи сатҳининг пасайишига олиб келди. 1965 йили Сирдарё Чордара сув омборининг қуриб ишга туширилиши билан дарёнинг қуйи оқимидаги сув режими ростлаб қўйилди, яъни баҳорги ва ёзги сув тошқинларининг ҳажми, ёзда қор ва музликлар ҳисобига дарёнинг тўлиб оқиши тартибга солинди, денгизга қуйиладиган сув миқдори анча камайди. 1974 йили Казалинск шаҳридан юқорироқда дарё тўғон билан бутунлай тўсилди. Уша йилдан эътиборан Сирдарё суви денгизга тамоман етиб бормайдиган бўлди.

Амударё этакларида сув режими 1974 йили Тахياتош гидроузелининг қуриб ишга туширилиши натижасида бутунлай ўзгарди. Бу вақтга қадар тошқин туфайли дельтада сув жуда катта майдонларда ёйилиб оқарди, дельтадаги кўллар ва ботқоқликлар сув билан тўларди, Нукус шаҳридан шимолроқда дарё ўзани бир неча тармоқларга ажралиб кетган эди. Денгиз косаси лиммо-лим тўлиб тургани учун дельтада сув оқими Оролга томон жуда секин оқарди. Баъзан денгиз қирғоғи билан дельта ўртасидаги чегарани баландлиги олти-саккиз метрга етадиган қалин қамишзорлар қоплагани туфайли аниқлаш қийин эди.

Тахياتош гидроузели дельтада сув режимини ростлаб қўйганидан сўнг, ҳар йилги сув тошқинлари ва дарёнинг узлуксиз тўлиб оқиши бутунлай ўзгарди, эндиликда сув суғориш мақсадларига унчалик зарур бўлмаган кезларда гидроузел орқали денгиз томон вақти-вақти билан оқизилмоқда. Аммо қурғоқчилик кучли бўлган баъзи йилларда (1982) сув денгизга умуман етиб бормаяпти.

Орол денгизи сатҳининг пасайиши, асосан Амударё ва Сирдарё орқали 60-йилларнинг бошларига қадар келиб турган сув миқдорининг аста-секин камайиб боришига боғлиқ. 1974 йилга қадар денгиз сатҳи анча секин пасайиб борди, чунки бу вақтларда Сирдарё ва Амударё орқали сув нормадан камроқ бўлса ҳам бир маромда оқиб турган эди. Орол юзаси 1974 йилга келиб 3 метр чўкди. Шу йилдан денгиз сатҳи тез суръатларда саёзлаша бошлади. Атмосфера ёғинлари ва Амударёдан келадиган сув ҳажмига қараб, Орол сатҳи йилига 40 дан 70 сантиметргача пасая борди. 1985 йилнинг бошида денгиз сатҳи 11 метрга пасайиб кетди. Денгизнинг ўртача чуқурлиги эндиликда 5 метрга, максимал-чуқурлиги эса 58 метрга тенг.

Ҳозир денгиз сувининг ҳажми тахминан 450 кубокилометр, майдони эса 44,5 минг квадрат километрга тўғри келади, сувнинг ҳар литрида ўртача 22—24 грамм туз бор.

Денгизнинг ҳозирги қирғоғи жанубий соҳилдан 40—50, жаңуби-шарқий қисмида эса 80—100 километрдан узоққа чекинди. Оролнинг чекиниши асосан жанубий, шарқий ва бир оз шимолий соҳиллари ҳисобига юз бермоқда, чунки бу соҳиллар унчалик чуқур эмас. Ғарбий қисми жуда чуқур (энг чуқур жойи 69 метр) бўлгани учун денгизнинг чекиниши Устюрт томонида унчалик сезиларли эмас, бу ерда Орол эски қирғоқдан бор-йўғи бир неча юз метрга узоқлашган, холос. Келажакда ҳам денгиз акваториясининг қисқариши асосан жанубий, шарқий ва шимолий соҳиллари ҳисобига юз беради.

Денгиз сатҳининг 1961 йилдан бошлаб тобора пасайиб бориши ва Орол бўйи регионида дарёлар сув режимининг тартибга солиниши бу ўлкада табиий, экологик, ижтимоий-иқтисодий шароитларнинг ўзгаришига сабаб бўлмоқда.

Тадқиқотчиларнинг маълумотига кўра, Амударё дельтасида 60-йилларнинг бошларига келиб тахминан 100 минг гектар майдонни эгаллаган турли катталиқдаги кўллар ва кўлобларнинг майдони 345 минг гектарга яқин эди. Ана шу кўл ва кўлобларни сув билан таъминлаш учун йилига Амударёдан 6,4 кубокилометр сув қуйилар эди. Дарё сув сарфининг камайиб бориши билан кўл ва кўлобларнинг майдони ҳам қисқариб борди. 1968 йилга келиб кўлобларнинг айдони икки марта қисқарди, 1975 йил бошларида деярли уларнинг ҳаммаси қуриди. Шу кунда

дельтада фақат бир неча кўл сақланиб қолган, уларнинг майдони асосан келиб қўйиладиган зовур ва шунга ўхшаш сувларнинг миқдорига боғлиқ. Шунинг учун ҳам уларнинг майдони турғун эмас, ҳар литр сувида 5—10 грамм туз бор, чуқурлиги 1—19 метрга боради.

Қуриган кўл ва кўлобларнинг ўрни аввал қалин қамишзорлар ва қўға билан қопланган, кейинчалик ерости сувлари сатҳининг чуқурлашуви ҳамда маъданлашиш даражасининг ошиши, тупроқда шўр тўпланиши сабабли уларнинг ўрнини шундай муҳитга чидамли бўлган шўртоб ўсимликлар: қорабароқ, юлғун, кермак, бир йиллик шўралар эгаллади. Эндиликда юлғун билан қорабароқ жуда катта майдонларни қоплаб олган, чунки бу ўсимликлар шўрга бардош бериш билан бирга анча чуқурда жойлашган шўр намликни узун илдиэлари орқали истеъмол қила олади.

Олтмишинчи йилларнинг бошларида Амударё денгизга тўрт тармоқ: Инженер-ўзак, Ўрдабой, Унг Оққой ва Чап Оққой орқали қўйилар эди, ҳозир эса оқим фақат Ўрдабой ўзанида сақланиб қолган. Толдиқдарё, Кўхнадарё, Гедей, Эркиндарё, Чўртамбой каби барча ўзанлар қуриб битган. Қозоқдарё, Равшан тармоқлари каналга, Оқбошли ва Қозоқдарё кўлбола сув омборига айлантирилган.

Асосий сув Оқдарё орқали оқиб, Ўрдабойга етиб борганлиги туфайли дарё сатҳининг доимо пасайиб бораётганлиги натижасида Оқдарё ўзанида айни пайтда чуқурлама эрозия юз бермоқда. Узаннинг чуқурлиги баъзи жойларда 8—10 метрни ташкил қилади. Эрозия ҳодисасининг жадаллашаётганига вужудга келган турли баландликдаги терассалар мисол бўла олади.

Орол денгизи ҳавзасида дарёлар сув режимининг тартибга солиниш муносабати билан уларнинг қуйи оқимларида, хусусан, дельталарда оқиқларнинг кўп миқдорда чўкиши ҳам камайиб бормоқда. Чунки дарёларнинг сув омборлари, гидроузеллар ва сув тиндиргичлар билан жиловланиши, яъни дарё тармоқларининг тоғ ёнбағирларидан эрозия жараёнида олиб келган оқиқлари сув оқимининг сусайиши натижасида сув ҳавзаси остида чўқади. Амударё ҳавзасидаги ирригация тармоқларига 70-йилларнинг ўрталарида йилига 112 миллион тоннадан оқиқ оқиб келган. Энди бу оқиқларнинг каттагина қисми сув омборлари остида чўкмоқда. Бир томондан, сув омборларининг лойқа билан тўлиши тезлашса, иккинчи томондан, экинзорларда ётқиэиладиган оқиқларнинг миқдори камайиб кетмоқда.

Мутахассисларнинг фикрича, дарё суви билан олиб келинган оқиқлар экинларнинг ўсиши учун қўлай шароитлар яратади. В. А. Ковда ва бошқа олимларнинг ҳисоб-китобларига қараганда, Амударё дельтасидаги суғориладиган ерларда, Тахиатош гидроузелининг ишга туширилишига қадар, суғорилиш нормаси ҳар гектар майдонда 10 минг кубометр деб олинса, шу майдонга 36 тонна дарё оқиқи сув билан келган. Оқиқларнинг таркибида 600—1200 килограмм калий, тахминан 50 килограмм фосфор, 20 килограмм умумий азот ва 265 килограмм гумус бўлган. Эндиликда эса, ана шу фойдали усулларнинг катта қисми сув омборларида тугилиб қолмоқда, суғориладиган ерларнинг «табiiй усулда ҳосилдорлигининг ошиши» камайиб бормоқда.

Олтмишинчи йилларнинг бошларида қадар Амударё дельтасининг шимолий қисмидаги ерости сувлари Орол денгизининг кучли босими таъсирида бўлганлиги, дарёнинг ҳар йилги баҳор ва ёзда тошиб оқиши, кўл ва кўлоблар, ботқоқликларнинг мавжудлиги туфайли ерости сувларининг сатҳи юзада эди, уларнинг шўрлиги ва кимёвий таркиби унчалик кескин фарқ қилмас эди.

Денгиз сатҳининг пасайиб бориши, дарё сув режимининг тартибга солиниши натижасида ерости сувларининг режими ҳам кескин ўзгарди. Эндиликда қуриб бораётган денгиз косаси табiiй зовур сифатида дельтанинг ер ости сувларини ўзига тортиб олмоқда, шунингдек, буғланиш жараёни ҳам улар сатҳининг пасайишини жадаллаштирмоқда.

Денгизнинг эски қирғоқ чизиги яқинидаги жойларда ерости сувлари сатҳи ҳозир 3—10, зовур сувлари билан таъминланаётган ғарбий ва марказий қисмларидаги қамишзорларда 2—3, шарқий қисмида 8—10 метр чуқурда жойлашган.

Ерости сувларининг маъданлашиш даражаси Судочье кўли ва Жилтирбос кўлтигининг кўл ва кўлоблари атрофида ҳар литр сува 30—50, баъзи жойларда 80—100, дельтанинг ғарбий ва марказий қисмининг сув билан қопланадиган яйловларида 10—20, қолган ерларда 30—80 граммни ташкил қилади. Бунга асосий сабаб дельтанинг кафтдек текис ётиқ ҳаракатига монелик қилиши ҳисобланади. Ерости сувлари кимёвий таркибига кўра, сульфат-натрий ва хлорид-натрий типига мансубдир.

Ерости сувлари сатҳининг пасайиши ва дарё тошқинлари юз бермаётганлиги натижасида дельта тупроқлари ҳам ўзгариб бормоқда. Авваллари гидроморф режимда ривожланиб келган тупроқлар эндиликда автоморф йўналишида тараққий қилишга ўтди. Аллювиал ботқоқ ва ўтлоқ тупроқлар (майдони 550 минг

гектар) эса қуриган ботқоқ тупроққа айланди. Үтлоқ аллювиал тупроқлар рельеф тузилишига мувофиқ ўтлоқ тақир чўл тупроққа (баландликларда) ва ўтлоқ аллювиал қуриган (пастликларда) тупроқларга айланди. Ерости сувлари сатҳи 6—8 метрдан пастга тушиб кетган жойларда ўтлоқ-тақир чўл тупроқлар эндиликда тақирсимон тупроқларга айланмоқда.

Қуриган кўл ва кўлоблар, ясси текисликлар ўрнида ерости сувларининг фақат буғланишга сарф бўлиш оқибатида ботқоқ-ўтлоқ ва ўтлоқ тупроқлар тузларнинг ниҳоятда кўп тўпланиши туфайли шўрхокка айланди. 1960 йилга қадар дельтанинг суғорилмайдиган зонасида ҳаммаси бўлиб 84 минг гектар майдон фаол шўрхоклар билан банд эди. 1984 йили бу рақам тўрт марта кўпайди.

Шўрхоклар кўпинча тузларининг таркибига кўра қатқалоқ, кўпчима, ўтлоқ ва ботқоқ морфологик кўринишларда учрайди. Ботқоқ шўрхоклар Судочье кўли, Жилтирбос кўл ва кўлоблари атрофида, ўтлоқ шўрхоклар зовур сувларини пастқамликларга ташлаб юбориладиган жойларда, қатқалоқ шўрхоклар ерости сувлари буғланишига сарфланаётган текислик ва ботқоқларда, кўпчима шўрхоклар рельеф жиҳатидан баландроқ бўлган тепа ва тепачаларда тараққий қилмоқда.

Орол соҳилининг жануби-шарқий қисмида жўякли қумлар орасида денгиз сувининг шимилиб ўтиши туфайли 60-йилларга қадар турли катталиқдаги бир неча юз кўл мавжуд эди. Оролнинг чекиниши натижасида бу кўллар ҳам қуриди, сувнинг фақат буғланишга сарф бўлиши сабабли уларнинг остида жуда катта қалинликда туз қатлами вужудга келди. Тузларнинг кимёвий таркибига ва шўрхокларнинг морфологик кўринишига кўра бу ерларда кўпчима, қатқалоқ, ўтлоқ, ботқоқ шўрхоклар ва ўзига хос яланг тузлардан иборат ўта шўрлар таркиб топди.

Ерости сувлари сатҳининг аста-секин пасайиб бориши жараёнида уларнинг шўрлиги орта бориб, тупроқларнинг юза қатламларида буғланиш натижасида турли тузлар тўпланди. Уларнинг аксарий қисми 0,1—1,5 метр қалинликдаги тупроқда вужудга келиб, маълум масофада бир неча қатламлар ҳосил қилган. Энг кўп туз тупроқнинг асосан юза қатламида пайдо бўлиб, унда туз миқдори 0,5 дан 10—15, ҳатто 30 фоизгача етади.

Тузларнинг кўп ёки оз миқдорда тўпланиши аксарият ҳолларда тупроқ тарқалган жойнинг литологик ва геоморфологик хусусиятларига бевосита боғлиқдир. Дарё ўзани ёқасидаги қумдан ва қумлоқдан ташкил топган соҳилбўйи баландликларда туз миқдори асосан оз бўлиб, тупроқлар кучсиз ва ўртача даражада шўрланган. Чунки қум ва қумоқдан ташкил топган қирғоқбўйи ерлар ерости сувларининг ётиқ ҳаракатига яхши имконият туғдиради, бинобарин, буғланиш жараёни нисбатан камроқ кечади.

Кафтдек текислик ва бекиқ ботиқларда асосан шўрхоклар ва кучли даражада шўрланган ўтлоқ-тақир тупроқлар тарқалган. Тупроқда туз миқдори 30 фоизгача боради ва 1,5—2 метр чуқурликда маълум қалинликда (30—40 сантиметр) тузли қатламлар учрайди, улардаги туз миқдори юқори ва қўйи қатламларга нисбатан анча кўп. Тузли қатламлар ерости сувларининг буғланишига сарф бўлиши натижасида илсимон гиллар ва оғир таркибли қумоқли қатламларда пайдо бўлган.

Орол денгизининг жануби-шарқий соҳилларидаги ҳисобсиз шўрхоклар таркибида жуда катта миқдорда (ҳар гектар майдонда 0—1 метр қалинликда 6400—7000 тоннагача) туз мавжуд. Тузлар кимёвий таркибига кўра, натрий-хлорид, сульфат-натрий типига мансубдир.

Кейинги 20 йил мобайнида Амударё дельтасининг шимолий суғорилмайдиган зонасида туз тўпланиши янада тезлашди, дастлабки ҳисоб-китобларга қараганда, 0—2 метр қалинликда тахминан 268 миллион тонна туз тўпланди, шундан 47,3 фоизи шўрхокларда мавжуд.

Амударё дельтасининг табиий ва экологик шароитларининг ўзгаришига қадар бу ерда асосан қамишзорлар мавжуд бўлиб, Л. С. Берг ифодаси билан айтганда, ўзига хос «Оролбўйи ландшафти» ҳосил қилган эди. Қамишли тўқайзорлар 760 минг гектар майдонни эгаллаган бўлиб, чўлга айланиш ҳодисасининг ривожланиши туфайли ҳозир уларнинг майдони 100 минг гектарга тушиб қолган. Уларнинг ўрнида қуруқсевар ва шўр муҳитга чидамли юлғун, қорабароқ, кермак ва бошқа шўрадорлар оиласига кирувчи ўсимликлар кенг тарқалган. Бу ўсимликлар ҳосил қилган яйловлар маҳсулдорлиги қамишдан иборат бўлган бурунги яйлов ва пичанзорлар (ҳар гектар ерда 6—16 центнер)га нисбатан анча оз (0,5—3 центнер).

Авваллари дарё ўзанларининг иккала соҳили кенглиги 2—5 километргача дарахт ва буталардан ташкил топган тўқайзорлардан иборат эди. Дарё тошқини вақтида бу ерларда сув 0,5 метргача кўтариларди. Ҳозир эса дельта сув режимининг тартибга солиниши, ўзанларнинг қуриши, ерости сувлари сатҳининг пасайиши ва уларнинг маъданлашиш даражасининг кўтарилиши, тупроқ шўрлигининг ошиши туфайли вужудга келган ноқулай экологик муҳитга мослаша олмаслик

ва қурғоқчиликнинг борган сари кучайиши сабабли дарахтларнинг қуриши авж олмоқда. 1961 йилга қадар 261 минг гектар майдонни эгаллаган тўқайзорлар майдони бугунгача 5 марта қисқарди. Тўқайзорларнинг қуриши оқибатида уларнинг ўрнида қурғоқчиликка чидамли юлғунзорлар ва бошқа ўсимликлар кенг майдонларни эгаллаган. Эркиндарё, Кўҳнадарё, Қозоқдарё, Чўртамбой, Толдиқдарё, Оқбошли каби дарёлар соҳилларини эгаллаган тўқайзорлар қуриб бормоқда. Аввалги ноёб тўқайзорлар билан боғлиқ маҳсулдор яйловлар ҳосилдорлиги паст ксерофит қуруқсевар яйловлар билан ўрин алмашмоқда.

Денгизнинг чекиниши ва Амударё дельтасининг қуриб бориши ўлканинг маҳаллий иқлимга ҳам сезиларли таъсир кўрсатмоқда. Орол бўйида иқлимнинг ўзгариши фақат денгизнинг қуриб бориши билангина боғлиқ бўлмай, балки атмосфера умумий циркуляциясининг таъсири, Урта Осиёнинг чўл зонасида ҳаво умумий ҳароратининг кўтарилаётганлиги ва бошқа омиллар билан ҳам боғлиқдир.

1961—84 йиллар оралиғида Орол бўйида ҳаво температурасининг ўзгариш динамикасини ўрганиш шу нарсани кўрсатадики, шу вақт ичида температуралар оралиғидаги фарқ айниқса қиш фаслида сезиларлидир. Масалан, 1961—65 йилларда Мўйноқ станциясида январнинг ўртача ҳарорати 4,4 даража бўлса, 1976—80-йилларда 8,3, Қўнғирот станциясида шунга мос ҳолда 4,8 ва 8,1 даражаларни ташкил қилган. Кейинги 10 йилда Уяли, Мўйноқ, Тигровий станцияларида ҳавонинг суткали амплитудасида сезиларли ўзгаришлар юз берди. Бу ҳол шу жойларда ҳаво ҳарорати кескин ошганидан дарак беради.

Олиб борилган ҳисоб-китобларга қараганда, Орол бўйида ҳавонинг мутлоқ ва нисбий намликлари ҳам жиддий ўзгариб бормоқда. Мўйноқ станциясида 1950—59 йилларда нисбий намлик июль ойида 61 фоизни ташкил қилган бўлса, 1970—79 йилларда 57, Тигровий станциясида 66 ва 61, Чимбойда 52 ва 47 фоизни ташкил қилган.

Кейинги ўн йилликда соҳил бўйи станцияларида сўнги (баҳорги) совуқ уриш фурсатлари энг охириги вақтининг (Мўйноқ станциясида 10—12 кунгача) чўзилиши ва биринчи (кузги) совуқ уриш вақтининг эрта бошланиши (Мўйноқ станциясида 10—12 кунгача қайд қилинди. Бинобарин, соҳил бўйи станцияларида денгизнинг иқлимни юмшатиш хусусиятлари борган сари камайиб бормоқда. Шу билан бирга, чанг-тузонли кунлар бундан 20 йил аввалги муддатга нисбатан анча кунга чўзилган.

Орол денгизи сатҳининг тушиб кетишига қадар унинг гидростатик босими Судочье кўлининг жанубий қирғоқ чизиғидан ўтадиган кенгликкача сезилар эди. Бошқача қилиб айтганда, Амударё дельтаси ғарбий ва марказий қисмларининг учдан икки қисми Орол таъсирида бўлар эди. Дельтанинг шарқий қуруқ қисмида денгиз таъсири 20—30 километр масофагача билинар, Жанадарёнинг қуруқ ўзанига денгиз суви 50—60 километргача кириб борарди.

Жанубий Орол бўйининг табиий ва экологик шароитларини денгиз сатҳининг пасайиши натижасида ўзгариши даражасига қараб қуйидаги: фаол, суст ва узоқ (таъсири камроқ сезилган) зоналарга бўлиш мумкин. Биринчи зонага табиий шароитлар жуда ҳам кучли равишда ўзгарган майдон, яъни дельтанинг ғарбий ва марказий қисмлари қиради: иккинчи зонага фақат айрим табиий компонентлари (ерости сувлари ёки тупроқ ва ҳақозолар) ўзгарган майдон, чунончи, дельтанинг шарқий қисми, учинчи зонага Оқчадарё дельтасининг шимолий — ғарбий ва Жанадарё дельтасининг жанубий — ғарбий қисмлари қиради. Шу зонага денгиз сатҳининг пасайиши унчалик катта ҳажмда табиий ўзгаришларга олиб келмаган территориялар мансубдир. Ана шу кўрсатилган зоналарда яна табиий шароитларнинг қанчалик даражада ўзгарганлигига қараб алоҳида табиий комплексларни ажратиш мумкин: масалан, жуда интенсив, кучли, ўртача ва камроқ ўзгарган геосистемалар. Жанубий Орол бўйи регионини бундай қисмларга ажратиш бу ўлкани илмий жиҳатдан чуқурроқ ўрганишда ва денгиз сатҳи пасайишининг салбий оқибатларини тезроқ тугатишда маълум аҳамиятга эгадир.

Сирдарё дельтаси табиий муҳитининг ўзгариши Қайроққум (1965) ва Чордара (1965) сув омборларининг ишга туширилиши туфайли юз бера бошлади. 1974 йилдан бошлаб Сирдарё сувининг Оролга қуйилмаслиги дельтада ва дарёнинг қўйи оқими водийсида табиий ва экологик шароитларнинг тубдан ўзгаришига олиб келди. Оқибатда 70-йилларнинг бошларида, қозоғистонлик мутахассисларнинг маълумотига қараганда, дарёнинг ўрта оқими водийсида, қадимги ва ҳозирги дельталарида 2 миллион гектардан ортиқ майдондаги тўқайзорлар, пичанзорлар ва ўтлоқзорлар қуриди. 80-йилларнинг бошларига келиб яна 846 минг гектар майдондаги яйловлар ва тўқайзорлар чўлга айлана бошлади.

Дарё тошқини ва ўзанларда сув оқимининг барҳам топгани туфайли ерости сувларининг дарё суви ҳисобига тўйиниши тўхтаганлиги натижасида уларнинг сатҳи дельтада 3,5, баъзи жойларда 7—8 метргача пасайди, маъданлашиш даражаси энди ҳар литр сувда 5—9 граммни ташкил қилмоқда.

Дельтада дарё сувининг тартибга солинганига қадар салкам 1,5 миллион гектар майдонда аллювиал ўтлоқ ва ботқоқ гидроморф тупроқлар ривожланган бўлиб, уларда асосан қамишзорлар кенг тарқалган эди. Қамишдан иборат бўлган яйловларнинг маҳсулдорлиги ҳар гектарда 10—50 центнерни ташкил қилар эди. Ҳисоб-китобларга қараганда, бу яйловларда 3,6 миллион тонна ўт ўсиб, улардан дағал хашак етиштиришда ва қишки яйлов сифатида фойдаланилар эди. Эндиликда суғориладиган ерлардан ташқари барча яйловлар ва пичанзорлар қуриди, улар ўрнида ҳар гектар майдондан 2 центнердан ҳосил берувчи, шўр тупроққа чидамли галаофил (шўрланишни севувчи) ўсимликлардан иборат яйловлар вужудга келмоқда.

Ероти сувлари шўрлигининг ошиши, тупроқда кўп миқдорда туз тўпланиши натижасида дарахтлардан ташкил топган тўқайзорлар қуриб, улар ўрнида юлғундан иборат янги тўқайзорлар бунёд бўлмоқда. Қамишзорлар авваллари 220 минг гектардан ортиқ майдонни эгаллаб турган эди, ҳозир уларнинг майдони 10 марта қисқарди. 70-йиллар ҳар бирининг майдонини 50 минг гектардан ортиқ бўлган Қораўзак ва Оқчой — Қувондарё кўл системалари эндиликда хўжалик аҳамиятини бутунлай йўқотди. Бинобарин, Сирдарё дельтасида ҳам худди Амударёнинг қуйи қисмида юз бераётган чуқур экологик ўзгаришлар бевосита Орол денгизи сатҳининг пасайиб бораётганлиги билан боғлиқдир.

Денгиз акваториясининг қисқариб бораётганлиги Орол бўйи региони экологик шароитларини ўзгартириш билан бирга унинг ижтимоий-иқтисодий шароитларига ҳам таъсир этмоқда. Бунинг натижаси ўлароқ халқ хўжалиги жиддий зарар кўрмоқда. Сув шўрлигининг ошиши, балиқлар урчидиган ва яшайдиган жойларнинг қисқариши сабабли балиқ ови денгизда умуман тўхтатилган, чунки Оролда аввалги шўрлик даражаси шароитида яшаб келган балиқ зотлари эндиликда бутунлай тугади. Денгиз суви шўрлигининг тўхтовсиз ошиб бораётганлиги шўрроқ муҳитда яшашга мослашган балиқ зотларини кўпайтиришга имкон бермаяпти. Яқингача бу ерда салкам 500 минг центнергача балиқ овланар эди. Энг қимматли балиқлар: лаққа, зоғора балиқ, сазан, сўзанбалиқ (усач) ва бошқа балиқлар овланиши бўйича Орол денгизи СССРда юқори ўринлардан бирини эгаллар эди.

Денгиз қирғоқларининг порт шаҳарларидан узоқлашиб кетиши натижасида Мўйноқ, Учсой, Қозоқдарё, Урга, Аральск ва бошқа ўнлаб посёлка ва шаҳарларнинг денгиз транспорти ва у билан боғлиқ бўлган хўжалик, саноат функциялари издан чиқди, кемаларни таъмирлаш корхоналари ёпилди, Оролнинг кейинги вақтларда тўхтовсиз саёзлашиб бораётганлиги туфайли кемалар ҳаракати ҳам тўхтатилди. Шунингдек, денгизнинг қуриган қисмида, порт шаҳарларнинг яқинида кўп миқдорда катта-кичик кемалар қуруқликда қолиб кетди. Бу кемалар ва баржалар бу ерлардан олиниб, бошқа денгиз ёки дарёларга туширилса, халқ хўжалиги учун ҳали кўп хизмат қилиши мумкин эди.

Мўйноқ шаҳридаги Иттифоқ аҳамиятига эга бўлган балиқ комбинатида Оролда тутилган балиқлардан кўп миқдорда консервалар тайёрланар ва дудланган балиқ маҳсулотлари чиқарилар эди. Комбинатнинг Урга, Қозоқдарё, Оқпетки оролларида ва бошқа кўпгина жойларда балиқни қайта ишлайдиган цехлари мавжуд эди. Эндиликда бу цехлар ёпилиб, фақат Мўйноқ комбинатида Амударё дельтасида сақланиб қолган кичик кўлларда, Сарикамиш кўлида, Атлантик океанида тутилган балиқлар асосида оз миқдорда маҳсулот тайёрланмоқда. Бу ерда тайёрланаётган консерваларнинг эса таннархи ошиб бормоқда.

Авваллари Мўйноқ комбинатини балиқ билан таъминловчи бир неча балиқ оловчи колхозлар мавжуд эди, энди уларнинг сони кескин қисқариб кетди, ишчи кучи халқ хўжалигининг бошқа соҳаларига ишга ўтказилди. Шунга қарамасдан ишчиларни меҳнат билан таъминлаш масаласи ҳали тўла ҳал этилмаган.

Денгиз транспорти ва балиқчиликнинг издан чиқиши аввалги ишлаб чиқариш ихтисосланишини бирмунча ўзгартиришга сабаб бўлмоқда. Сув режими сунъий равишда тартибга солиниб турган Амударё дельтасидаги кўлларда ва балиқларни кўпайтиришга мўлжалланган махсус сув ҳавзаларида балиқчиликни ривожлантириш мақсадга мувофиқдир. Бунинг учун Амударёнинг ҳозирги ўзанида ва қуриб қолган кўллар ўрнида махсус сув омборлари қуриб, зотли балиқларни кўпайтириш лозим.

Дельтадаги қуриб бораётган яйловларни сув билан таъминлаб, яйлов чорвачилигини ривожлантириш, бир томондан, ортиқча ишчи кучини меҳнатга жалб қилишга имкон берса, иккинчи томондан, чўлга айланиш ҳодисасини камайтиришга ҳамда ўлканинг қишлоқ хўжалигини ривожлантиришга шароит яратади. Бу тадбирлар ҚҚАССРнинг шимолий зонасида товар балиқчилик ва сут-гўшт етиштирадиган тармоқларнинг жадал суръатларда тараққий қилишига олиб келади.

Мўйноқ ярим оролининг шарқий соҳил бўйи минтақаси ажойиб денгиз дам олиш хонаси ҳисобланар эди. Ўзбекистонда ягона ҳисобланган бу манзилда бир неча пионер оромгоҳлари Урта Осиёдаги турли корхоналарнинг дам олиш зоналари жойлашган эди. Ҳар йили минглаб меҳнаткашлар ва ўқувчилар ёз бўйи ҳордиқ чиқариб, денгиз ҳавосидан нафас олиб, саёз пляжларида чўмилиб, чўл офтоби нурларидан баҳраманд бўлар эдилар. Ҳозир барча дам олиш уйлари ишламайди.

Кези келганда шуни айтиш керакки, қуйи Амударё денгиз соҳилидан бошқа жойларда ҳам ундан қолишмайдиган ажойиб дам олиш зоналарини ташкил қилиш мумкин. Тўямўйин сув омбори ишга тушди, энди унинг ўнг соҳилларида худди Оролдагидек дам олиш зоналарини бунёд этиш мақсадга мувофиқдир. Бу ерларда Тошкент областидаги Туябўғиз сув омбори соҳилларида ҳозир мавжуд бўлган замонавий ҳордиқ чиқариш ва сув-спорт иншоотларига ўхшаш дам олиш комплексларини қуриш орқали регионда улкан дам олиш маскани вужудга келади.

Худди шундай дам олиш зоналарини Амударё қирғоқларидаги тўқайзорларда ташкил қилиш ҳам муҳимдир. Дарахт ва буталардан иборат Амударё тўқайзорлари ўзининг сўлимлиги, хушманзаралиги, ёзда салқинлиги, сайроқи қушларнинг бетиним куйлаши билан ажралиб туради. Хуллас, қуйи Амударё табиати меҳнаткашларнинг ҳордиқ чиқариши учун қулай имкониятларга бой, гап — фақат улардан оқилона фойдаланишда қолган.

Амударё дельтасида кўл ва кўлобларнинг қуриши сабабли ондатра тутиш ва кўпайтириш бутунлай издан чиқди. 1957 йили бу ерда 1 миллион 200 минг ондатра тутилган бўлса, 1979 йили атиги 5 минг дона ондатра тутилди, холос. Ҳозир бу жониворлар айрим кўллардагина сақланиб қолган ва уларнинг сони унчалик кўп эмас.

Мутахассисларнинг олиб борган ҳисоб-китобларига қараганда, Орол денгизи сатҳининг пасайиши натижасида Жанубий Орол бўйи регионидagi халқ хўжалигига етказилган зарар балиқ, овчилик ва қишлоқ хўжалик, саноат ондатрачилиги, денгиз, дарё транспортлари ва бошқаларнинг йиғиндисидан иборат. Халқ хўжалигининг бу соҳаларидаги умумий зарар 1980 йили 92,6 миллион сўмни ташкил қилди.

Орол бўйи яйловлари чорвачиликни ривожлантириш учун анча қулайдир. Дельталарда сув режими росмана бўлиб турган вақтларда чорва учун энг озуқабоп қамишзорлар, пичанзорлар кўп эди. Қамиш энг арзон қурилиш материали бўлибгина қолмай, сермахсул озуқа ҳамдир. Ҳар гектар ердан 100—150 центнер қамиш ўриб олинади. Ундан ажойиб силос тайёрланади. Қамиш «С» витаминига бой бўлиб, моллар учун тўйимли ва уларнинг сутини кўпайтиради. Қамишдан тайёрланган силос бошқа ўсимликлардан тайёрланган силосга қараганда анча арзон тушади. 10 тонна кўк қамишдан 8 тонна сифатли силос олиш мумкин. 1967 йилдаги ҳисобларга қараганда, қуйи Амударёда қамишларнинг саноат запаси 372 минг гектарни ташкил қилган. Агар майдонларнинг ўртача ҳосилдорлиги гектарига 12—15 тонна деб олинса, ундан йилига 5 миллион тонна ем-хашак тайёрлаш мумкин. Бу бутун Ўзбекистон бўйича бир йилда тайёрланадиган ем-хашакка яқинлашиб қолади. Аммо ярим миллион гектарга яқин йилонинг сув билан тўлиқ таъминланмаётганлиги сабабли, ўтлоқларнинг 20 фойизи, табиий пичанзорларнинг 30 фойизи фойдаланилмоқда, қолган яйловлар сувсиз қовжираб ётибди.

Орол денгизининг келажаги ва уни сув ҳавзаси сифатида сақлаб қолиш масаласига тўхталадиган бўлсак, аввало денгизнинг қуриб бораётган қисмида келажақда қандай табиий географик ва экологик ўзгаришлар юз бериши хусусида сўз юритишга тўғри келади. Бу савол ҳаммани кўпдан бери қизиқтириб келмоқда. Олиб борилган илмий-тадқиқотлар шуни кўрсатадики, қуриб бораётган қисмдаги қум массивларида яқин 15—20 йил мобайнида барханлар, дўнгликлар ва бошқа қум уюмлари асосан тўла шаклланиб, маълум бир қум минтақасини ҳосил қилади. (Улар қумда ўсувчи саксовул, қандим, қуёнсуяк ва бошқа псаммофитлар билан қопланади ва Қизилқум чўлига хос ландшафт вужудга келади).

1970—80 йилларда денгиз остидан чиққан қуруқликдаги шўрхоқларда туз тўпланиш жараёни табиий усулда шўрсизланиш босқичига ўтади, чунки ерости сувлари сатҳининг 6—8 метр пастрга тушиб кетиши шўрхоқларнинг гидроморф ва яримгидроморф ривожланиш босқичидан автоморф босқичига ўтишга олиб келади. Баъзи жойларда кўпчима шўрхоқлар ўрнида устидаги юмшоқ унсимон қатламларнинг шамол ёрдамида учиб кетиши натижасида тақирли тупроқлар вужудга келади. Шунга мувофиқ, бу ерларда асосан қорасаксовул, юлғун, бир йиллик шўралар ўсиши учун қулай экологик шароитлар туғилади. Орол денгизининг қуриган шарқий соҳилларидан шамол учириб келган қумлар туфайли жойларда турли қум уюмларининг вужудга келиш эҳтимоли бор.

1981—90 йилларда денгиз остидан чиққан ва сувдан холи бўладиган қуруқликлардан шўрхоқлар вужудга келиб, уларда туз миқдори кўпроқ бўлади, чунки денгизнинг маъданлашиш даражаси ўшанда ҳар литр сувда 25 граммдан ортиб кетади. Ерости сувлари шўрлигининг ошиб кетиши билан тупроқда туз тўплана боради, натрий-хлорид тузларининг кўпроқ тўпланиши туфайли қатқалоқ шўрхоқларнинг пайдо бўлиши кучаяди. Бу ҳол шўр экологик шароитга чидамли ўсимликлар, масалан, қорабароқ, саризазан ва бошқа галофит ўсимликларнинг тарқалишига имкон беради.

1991—2000 йилларда денгиз сувидан холи бўладиган қуруқликда ерости сувлари маъданлашиш даражасининг ҳаддан ташқари юқори бўлиши (ҳар литр сувда 60—100 грамм) сабабли, қуруқликда яланг ўта шўр шўрхоқлар вужудга кела бошлайди, ўсимлик ўсишига эса ҳеч қандай экологик шароит мавжуд бўлмайди ва ҳамма жойни оппоқ яланг туздан иборат қалин қатламли шўрхоқлар эгаллайди. Бу туздан иборат бўлган қуруқликнинг майдони денгиз сатҳининг борган сари пасайиши билан кенгайверади.

Ҳисоб-китобларга қараганда, 90-йилларнинг бошларидан эътиборан Орол денгизига Амударё орқали қуйиладиган сувнинг миқдори камая боради ва оқимнинг бутунлай тўхтаб қолиши ҳам эҳтимолдан холи эмас. Денгиз акваториясида буғланишнинг ниҳоятда катта ҳажмда юз бериши ва унга дарёлар орқали сув келмаслиги туфайли 1990 йилдан сўнг Орол сатҳининг 13 метрга пасайиши ва шунинг оқибатида Катта денгизнинг Кичик денгиздан ажралиши кутилмоқда. Бу вақтга келиб денгиз сувининг маъданлашиш даражаси ҳар литр сувда 28,5 грамм-гача кўтарилади. Сув шўрланишининг ошиб бориши ундаги тирик мавжудотнинг нормал ривожланишини хавф остида қолдиради, бинобарин, шўр муҳитга чидамли балиқ ва зоопланктонларнинг ҳам кўпайиши тўхтади.

Денгиз сатҳининг тўхтовсиз пасайиб бориши натижасида 2010 йилга келиб, Катта денгиз икки сув ҳавзасига: шарқий, унчалик чуқур бўлмаган қисм ва ғарбий, нисбатан чуқур қисмга бўлинади. Буғланишнинг тўхтовсиз давом этиши туфайли шарқий саёз қисм умуман қуриб боради ва кейинчалик улкан шўрхоққа айланади. Шўрхоқнинг туз таркиби асосан ош тузидан иборат бўлади.

Денгиз Қизилқум, Устюрт, Катта ва Кичик Бўрсик, Орол бўйи Қорақум чўллари ўзаро туташуви мумкин бўлган ерда жойлашганлиги сабабли унинг қуриши натижасида Орол чўли вужудга келиши турган гап. Агар денгиз сувининг ҳаммаси буғланиб кетса, унинг остида 10 миллиард тоннадан ортиқ туз қатлами қолади. Совет олими С. Ю. Геллер Орол денгизи тубида қоладиган ош ва сульфат тузлари қатламларининг атроф муҳитга таъсири камроқ бўлади, чунки натрий хлорид тузининг кристаллари ўзаро бирлашиб, қаттиқ қалин қатлам ҳосил қилади ва шу туфайли шамол таъсирига берилмайди, дейди. У, ўз фикрини Орол ва Каспий денгизлари қирғоқлари яқинидаги майда кўлларнинг қуриши натижасида уларнинг тубида қолган тузларнинг хусусиятларига қараб изоҳлайди.

Бироқ қишда кучли тўлқинлар натрий сульфат тузларини қирғоққа чиқариб ташлаши мумкин. Вужудга келган мирабилит ёзда қуриши натижасида тенардитга айланади. Бу маъдан энгил бўлгани учун шамол таъсири тезда атрофга ёйилади ва тупроқ таркибидаги туз миқдорини кўпайтириб, унинг шўрлик даражасини оширади.

САНИИРИ мутахассисларининг дастлабки ҳисоб-китобларига қараганда, Орол денгизининг ҳозирги қуриган қисмидан Амударё дельтасига шамол ёрдамида ҳар гектар майдонга йилига 500 килограмм ва ундан ортиқ туз кўчиб келмоқда. Тенардит маъданининг кўплаб вужудга келиши чоғида эса бу рақамнинг янада кўпайиши эҳтимолдан холи эмас. Бинобарин, бу ўлкада шамолнинг йил давомида асосан шимолдан жанубга ва жануби-ғарбга томон эсишини эътиборга олинса, туз тўпланиш ҳодисаси бутунлай Хоразм воҳаси территориясида юз беради. Бас, шундай экан, асосий мақсад ана шу ноҳуш ҳодисани иложи борица камайтириш ва бартараф этиш ҳамда келажакда сульфат тузларини воҳанинг суғориладиган майдонларида тўпланишига йўл қўймасликдан иборат.

Бунинг учун Орол денгизи сатҳини маълум бир турғунликда сақлаб қолмоқ зарур, ана шунда атроф-муҳитга сульфат тузларнинг тарқалиши анча камаяди. Умуман олганда, йирик табиий географик ва экологик жабҳаларнинг ўзгаришини олдиндан прогноз қилиш мақсадга мувофиқдир. Бу борада олимлар, мутахассислар, ер ва сув муаммолари билан шуғулланувчи йирик гидрологлар, геологлар, географлар, экологлар, иқтисодчилар, тупроқшунослар, мелиораторлар, археологлар ва бошқа касбдаги мутахассислар илмий жиҳатдан тўла асосланган прогноз тадқиқотларини ишлаб чиқишлари лозим.

Амударёнинг қуйи этакларида суғориш ва яйловларга сув чиқаришни ривожлантириш — табиий ва иқтисодий оқибатларни камайтиришнинг муҳим омилдир. Орол бўйида содир бўлаётган чўлга айланиш ҳодисаси олдини олишнинг бирдан-бир йўли дельталарда суғориш ва яйловларга сув чиқариш,

қумли чўлларда мелиорация ишларини ривожлантириб, яйловларнинг маҳсулдорлигини ошириш зарурлиги барча мутахассислар томонидан қўллаб-қувватланмоқда.

Амударё дельтасида салкам 1,3 миллион гектарга яқин майдонда чўлга айланиш ҳодисаси юз бермоқда, шунинг талайгина қисми (58 фоизи) қамишзорлар бўлиб, яйлов ва пичанзорлар сифатида фойдаланилар эди. Ана шу қуриб-қовжираб бораётган яйловларга сув чиқаришни ташкил қилинса, бир томондан, юлғун ўсиб ётган шўрхокларнинг катта қисми яна қайта маҳсулдор экосистемаларга айланарди, иккинчи томондан, яйлов чорвачилиги учун катта майдонларда ем-хашак етказиб бериш имкони яратилган бўлар эди.

Судочье кўли атрофининг шимоли-шарқий қисми ва Қипчоқдарё билан Оқдарё ораллиғида улкан ботиқ деярли ҳар йили лиман усулида суғорилиб, катта майдонларда қамиш етказилмоқда, худди шундай ишларни Майпост ботиғи, Қозоқдарё кўйи оқимининг шимолий қисми ва Аспантай массивида амалга оширилиши натижасида чорва учун қамишдан ем-хашак тайёрланмоқда. Бироқ бундай амалий тадбирлар бутун дельта миқёсида амалга оширилганда, аини муддао бўлар эди.

Дельтада чўлга айланиш ҳодисасини тўхтатиш учун бутун майдонда суғориш ишларини йўлга қўйиш зарур. Албатта, бунинг учун сув етарли эмас, лекин қайтган, айниқса, коллектор-зовур сувларини қамишзорларни суғоришга сарф қилинса, катта самарага эришиш мумкин.

Амударё дельтаси ғарбий қисмининг Сарикамиш кўлига қуйилаётган Дарёлик ва Озерний коллекторлари сувини махсус канал қуриб, Судочье кўлига буриш орқали лиман усулида суғориш мумкин. Агар бу лойиҳа амалга оширилса, салкам 3 кубокилометр сувни қуриб бораётган қамишзорларга тарашига эришилади. Фақат қамиш ўстиришгина эмас, балки қуриб қолган бир неча ўнлаб кўллари яна қайтадан сув билан тўлдириш имкони туғилади, Судочье кўли сатҳи эса росмана ҳолга қайтади. Кўл ва кўлмакларда сувнинг доим мавжуд бўлиши ондатра ва балиқчиликни ривожлантириш билан бирга, сувда сузадиган паррандаларни кўпайтириш учун ҳам қулай имконият яратади. Зовур сувлари билан яйловларни лиман усулида суғориш ва кўллارнинг сув билан таъминланиши ернинг шўрланишини камайтиради ҳамда қамишзорлар учун экологик шароитни вужудга келтиради.

Ўтроқ яшаш пунктларининг деярли йўқлиги Амударё дельтаси ғарбий қисмида зовур сувлари асосида яйловларга сув чиқаришда яна бир қулайлик туғдиради, чунки бу ерларда зовур сувларини истеъмол қиладиган аҳоли йўқ. Қоражар қишлоғи аҳолиси Равшан каналидан Кеусир кўли орқали келадиган бир оз шўрроқ сувни истеъмол қилади. Демак, аҳолига Толдиқ каналидан водопровод орқали сув элтиш керак.

Агар дельтада сув омборлари қуриб ишга туширилса, Амударёнинг қуриган ўзанлари сув билан таъминланиб, мавжуд сувга ташна тўқайзорлар обихаётдан баҳраманд бўларди. Эркиндарё ўзани бошдан-оёқ сув билан таъминланса, дельтанинг КС—1 коллектор билан Қозоқдарёнинг шимолидаги яйловларга обихаёт таралади.

Шамол эрозиясининг кучайишига қарши кураш чоралари ҳақида гап кетганда, шуни айтиш керакки, аввалги қулай экологик шароитларнинг деградацияланиши, яъни бузилиши тупроқнинг ўсимлик ўсиши учун бутунлай яроқсиз бўлиб қолишига олиб келди. Бу ҳол тупроқларда шамол таъсирининг авж олишига сабаб бўлмоқда. Айниқса, шамол катта майдонлардаги қумли тупроқни ялаб кетган, ер эрозия туфайли ўйдим-чуқурга айланган. Қуруқ ўзанларнинг иккала соҳилида онда-сонда ўсган юлғун, терак каби дарахт ва буталарнинг илдизлари шамол таъсирида очилиб қолган.

Қум уюмлари билан бирга турли жойларда ҳар хил катталиқдаги чуқурликлар ҳам пайдо бўлмоқда. Бу ҳол суғоришда маълум ноқулайликлар туғдириб, ерларни текислаш ишларининг таннархини ошириб юбормоқда. Шунингдек, шамол эрозияси туфайли тупроқнинг чиринди ва торфга бой қатлами тўзиб кетмоқда.

Ҳосилдор тупроқни сақлаб қолиш учун шамол таъсири кучлироқ сезиладиган жойларда экологик шароитга бардошли саксовул, юлғун, янтоқ, қуёнсуяк, селин каби бута ва ўсимликларнинг уруғини экиш лозим.

Қорақалпоғистон қишлоқлари ва чорва фермалари жуда ҳам тарқоқ ҳолда жойлашган. Шунинг учун автомобиль йўллари ҳам катта масофаларга чўзилган ва улардан ташқари ўйдим чуқурдир. Ҳайдовчилар носоз йўллардан юрмаслик учун эскиси ёнидан янги йўл соладилар. Масалан, Ҳакимота, Қоражар, Зоир, Бойғужа, Аливул каби қишлоқларга бир йўла 20—30 тадан бир-бирига ёндош тупроқли йўллар мавжуд ва уларнинг ҳаммаси ўйдим-чуқур бўлиб кетган. Бинобарин, автомобиль ҳаракатини тартибга солиш ҳам тупроқ эрозиясига қарши курашда муҳим омилдир.

Куйи Амударёда чўлга айланиш жараёнининг кечиши, зовур ва оқава сувларининг дарёга ташланиши, чучук сув шўрланишининг жадал ошиб бориши натижасида аҳолини истеъмолга яроқли. обиҳаёт билан таъминлаш тобора муаммога айланиб бормоқда. Саманбой, Темирбой, Қозоқдарёда сувнинг маъданлашиш даражаси кучайгани учун уларнинг суви истеъмол қилишга бутунлай ярамайди. Бундан ташқари дарё сувидида турли хил захарли химикатлар мавжудлиги аниқланган, улар ҳаёт учун хавфлидир. Амударё дельтасида аҳолини таъминлаш мақсадида Оқбошли, Қипчоқдарё, Эркиндарё, Кўҳнадарё, Картабой, Ўзек каби бир неча ўзанларга Амударё орқали баҳорда сув юборилиб, уларда обиҳаёт ғайлаб олинади. Ёз, куз ва қишда аҳоли бу сувдан истеъмол учун фойдаланади. Бироқ ўзанларда сув оқмай туриб қолгани учун айниб, ичишга ярамай қолади.

Амударё дельтасида ичишга яроқли ерости сувлари ҳамма жойда ҳам етарли эмас. Улар кўпроқ ирригация каналлари ва дарё тармоқлари яқинида учрайди. Чучук ерости сувларининг умумий заҳираси тахминан секундига 3 кубометрни ташкил этади. Сувлардан мўл-кўл фойдаланилаётган бир даврда уларнинг заҳираси ҳам камайиб бормоқда. Шуни ҳам айтиш керакки, Амударё сувининг булғаниши туфайли канал ва ўзанлар ёқасида вужудга келадиган чучук сув ҳам ифлосланиб бормоқда.

Ҳозирги куннинг долзарб масаласи — куйи Амударё регионига тоза дарё сувини етказиб бериш ва уни ифлосланишдан сақлаб қолишдир. Қорақалпоғистоннинг шимолий районларига тозароқ сув етказиб бериш мақсадида Туямўйин сув омборидан Нукус шаҳри томон водопровод қузури ётқизилмоқда, келгусида эса уни Чимбой ва Мўйноқ шаҳарларига қадар етказиш мўлжалланган. Аммо бу лойиҳанинг амалга оширилиши билан аҳолининг тоза сувга бўлган талаби тўлиқ қондирилади, деб айтиш қийин, чунки Туямўйин сув омборида ҳам сув борган сари ифлосланмоқда. Яхшиси, Амударё ҳавзасига барча тоифадаги ишлаб чиқаришда фойдаланилган сувларни оқизмаслик даркор. Шундагина дарё суви ўзининг то куйи қисмига қадар истеъмол учун яроқли бўлиб туради. Амударё ҳавзасида ҳам худди шу Волга ва Урол дарёларида тақиқланганидек, унга оқава ва зовур сувларини ташлашга чек қўйиш мақсадга мувофиқдир. Шунингдек, дельтада аҳоли пунктлари жойлашган дарё ўзанларида сувнинг муттасил оқиб туришига эришиш лозимдир. Булардан ташқари, Нукус, Тахياتош, Хўжайли, Мўйноқ, Қўнғирот, Чимбой, Тахтакўпир, Кегейли сингари шаҳарлар аҳолисини тоза сув билан таъминлаш мақсадида сувни тозалаб берадиган махсус инженерлик иншоотларини қуриш шу куннинг кечиктириб бўлмайдиган вазифасидир.

Олиб борилган ҳисоб-китобларга қараганда, фақат Қорақалпоғистонда суғориш учун 2 бараварга яқин кўп сув сарф қилинмоқда, шўр ювиш ва суғориш ишлари барча қоида, тартиб, норма талабларга асосан олиб борилса, ҳар йили камида 3—3,5 кубокилометр сувни иқтисод қилиб қолиш мумкин.

Ортиқча сув сарф қилишининг яна бир сабаби ердан фойдаланиш коэффициентининг ниҳоятда кичиклигидадир. Пахта, шולי ва бошқа экинларнинг майдонлари кичик-кичик карталардан иборат бўлиб, улар тарқоқ ҳолда жойлашган. Шунингдек, суғориш шохобчаларининг белгиланган чамадан анча узунлиги туфайли сувнинг шимилиш ва буғланиш миқдори катта бўлмоқда.

Суғориладиган майдонларнинг маълум нишабликда эмаслиги, зовурлар йўқлиги ёки сийраклиги, майдонларда сувнинг кўллаб қолиши шўрнинг яхши ювилишига монелик қилади ва ерости сувлари сатҳи кўтарилиб кетади.

Анчадан буён Сарикамиш кўлига қуйилаётган Дарёлиқ ва Озерний коллекторларини Судочье кўлига буриш керак. Ортиб қолган сувни Ажибой ва Мўйноқ кўлтиқларига оқизилса, бу ерларда кўплаб арзон ем-хашак етказиш мумкин. Дельтанинг шарқий томонидаги КС-1, КС-3 ва КС-4 магистрал коллекторлар ҳозир Оролнинг қуриган қисмига қуйилмоқда. Жилтирбос кўлтиғида ва ундан ғарброқда шу тўпланган сувлар катта майдонларни эгаллаган кўл, кўлоб ва ботқоқликларни вужудга келтирди.

Беруний, Тўрткўл ва Эллиққалъа районларининг суғориладиган ерларида ҳосил бўлган қайтган сувлар ҳозир Оқчадарё дельтасининг тор йўлагиди ва шимолий-ғарбий Қизилқумда заминга шимилиб ҳамда ҳавога буғланиб кетмоқда. Аёзқалъа тепалигининг шимолида катта кўл вужудга келиб, ҳозир Оқчадарё йўлаги томон кенгайиб бормоқда. Агар шу жойдан махсус йиғувчи коллектор казиб, бу сувларни денгиз томон йўналтирилса аини мўддао бўлар эди.

Сув бойликларидан тежамкорлик билан фойдаланишни йўлга қўйишда Туямўйин сув омборида юз бераётган ҳодисани дарҳол бартараф қилиш ғоят муҳимдир. Бу гидроузел ишга туширилгандан сўнг, Хоразм областининг Ҳазорасп, Хонқа, Боғот ва бошқа районлари ерларидаги ерости сувларининг сатҳи кўтарилиб бормоқда. Шунингдек, жойлардаги суғориладиган майдонларнинг шўрланиши авж олмоқда, ерости сувларининг маъданлашиш даражаси ошиб, мевали ва

манзарали дарахтларнинг вегетация шароитлари ёмонлашмоқда, ҳатто улар қуриб бормоқда, мавжуд зовур тармоқларининг иш функцияси эса оғирлашмоқда. Бизнингча, тўғондан маълум масофада чуқурлиги 8 — 10 метрга борадиган коллектор қазиб, тўғон остидан шимилиб ўтаётган сувларни суғориш каналига йўналтириш лозим.

Айтиш мумкинки, Орол бўйида экологик мувозанатнинг бузилиши туб моҳиятига кўра, сув ресурсларидан моҳирона фойдаланмаслик оқибатида келиб чиққан. Ўз навбатида ўзгариб бораётган табиий ва иқтисодий вазиятлар ер, яйлов, ўсимлик, ҳайвонот дунёси бойликларидан оқилона фойдаланиш борасида қийинчилик туғдирмоқда. Ана шу шароитда регион бойликларининг потенциал маҳсулдорлигини доимо ошириб бориш ва денгиз сатҳининг пасайиб бориши туфайли вужудга келаётган зиддиятларни кечиктирмай ижобий ҳал қилиш айни долзарб вазифадир.

Кўйи Амударёда табиий ресурслардан оқилона фойдаланиш ва уларни бойитиб бориш, бу борада табиат билан жамият ўртасида кечаётган ўзаро таъсирлар натижасида вужудга келаётган нохуш жараёнларни ўз вақтида бартараф этиш, асосан, икки доирада амалга оширилиши керак. Жанубий Орол бўйи — Амударё ҳавзасининг сўнги табиий-гидрологик қисми ҳисобланади, дарё дельтаси бутун ҳавзада эрозия жараёнида сув билан оқиб келган турли оқиқлар ётқизиладиган, унга ташланган оқава, зовур ва бошқа тоифа сувлар қуюқлашадиган ҳамда ўзандаги сув ҳажми дарёнинг юқори ва ўрта оқимларидаги воҳаларга сарф бўлиши сабабли унинг режими тартибга келтирилган йирик табиий комплекс бўлиб ҳисобланади.

Шуни ҳисобга олган ҳолда, табиий ресурслардан фойдаланиш ва уларни муҳофазалаш жараёнини кенг ва тор доираларда ҳал қилиш мақсадга мувофиқдир. Кенг доирада амалга ошириладиган амалий ишлар дарёнинг бутун ҳавзасини қамраб олган бўлиб, табиатни муҳофазалаш ишларини жуда катта территорияда олиб боришни тақозо этади. Бунга асосан дарё ҳавзасига ташланаётган барча оқава ва қайтган сувларни тўхтатиш йўли билан сувнинг ифлосланишига чек қўйиш, шурланишини камайтириш, ортиқча олинаётган сув миқдорини эҳтиёжга яраша сарфлаш, Оролнинг қуриган қисмидан дельтага шамол таъсирида учиб келаётган тузларни иложи борича камайтириш каби тадбирлар кирради.

Тор доирада амалга ошириладиган вазифаларга шу ўлканинг ўзидан юз берадиган ноқулай табиий, экологик ва социал-иқтисодий жараёнларнинг олдини олиш ҳамда ресурслардан тежаб-тергаб фойдаланишни йўлга қўйиш каби тадбирларни киритиш мумкин. Кўп ҳолларда тор доирада олиб бориладиган амалий ишларнинг суръати, самарадорлиги ва ҳажми кенг доирада олиб бориладиган ишларнинг ҳажми ва самарадорлиги билан узвий боғлиқдир.

Орол денгизи муаммоларини фақат Амударё ва Сирдарё ҳавзалари доирасида эмас, балки мамлакатимизнинг Ўрта региони (Ғарбий Сибирь, Қозоғистон ва Ўрта Осиё) миқёсида ижодий ҳал қилиш мумкин. Чунки сув ресурсларининг зоналараро қайта тақсимланиши асосида ирригация ишларининг тараққий қилиши туфайли маълум миқдорда қайтган сувлар вужудга келади, бу сувларни қуриб бораётган Орол сийнасига юборилса, унинг сатҳини қулай баландликда сақлаб туришга имконият яратилади. Бинобарин, Ўрта Осиёда ягона туз тўпловчи манба сифатида Оролнинг яшаб қолишига тегишли шароитлар туғилади.

Орол бўйи региони табиий бойликларга мўл ўлка бўлиб, бу ерда кўп миқдорда пахта, шоли, чорвачилик маҳсулотлари етиштирилади, суғоришга яроқли ерлар фақат ҚҚАССРнинг ўзидан (Устюртдан ташқари) 1,9 миллион гектардан зиёддир. Келгусида ана шу катта майдонларда янги ирригация массивлари вужудга келади. Қўриқ ерларнинг ўзлаштирилиши, яйловларни сув билан таъминлашнинг яхшиланиши, ер қаъридаги маъданлардан кўпроқ фойдалана бошланиши, янги шаҳар ва посёлкларнинг қад кўтариши туфайли Орол бўйининг иқтисодий потенциали янада ортади, ўлканинг СССРда Озиқ-овқат программасини амалга оширишда қўшган улуши янада салмоқли бўлади.

Ўзбекистон Компартиясининг ХХI съезди ҳужжатларида таъкидланган мана бу сўзлар бевосита Оролнинг тақдирига ҳам дахлдордир: «Атроф муҳитни муҳофаза қилиш муаммоси тўғрисида алоҳида гапириб ўтиш керак. Бу соҳада ҳам бизнинг ҳал этилмаган муаммоларимиз кўп. Республиканинг индустриал марказларида ҳавонинг, сув ҳавзаларининг булғаниши масалалари ҳамон долзарблигича қолмоқда.

Ун иккинчи беш йилликда табиатни муҳофаза қилиш тадбирлари учун 500 миллион сўмдан кўпроқ маблағ ажратилмоқда. Шунинг учун ҳам бу улкан ҳавзада юз берган экологик номутаносибликларни бартараф этиш ва унинг табиатини муҳофаза қилишга доир чора-тадбирларни ҳар томонлама зудлик билан ишлаб чиқиш кечиктириб бўлмайдиган ғоят муҳим вазифадир.

DUJDAJU TATAP

1. Биринги асарингизнинг эълон қилиниши тарихини гапириб берсангиз.
2. Ёзувчида ёзиш жараёни Сизда қай тарихқа кезади? Ўзюгда „туртки“ деган тушунга бор. Масалан, Лев Шолетой синиб ётган бутакўзни кўриши билан қалбда, шуурида тўсатдан „чакмоқ чакқану“ сизу биз яхши биладиган „Хожибурад“ деган аҳсойиб асарини ёзган экан. Сизнинг тажрибангизда ҳам шундай ҳолатлар бўлганми? Қайси асарингизда?
3. Қайси асарингиз ўзингиз узун айниқса қадрли? Қайси биридан кўнглингиз тўлган?
4. Ўзюгда кимни устоз деб биласиз?
5. Ёзувчининг актив фазеданлик позицияси деганда нималарни тушунасиз?
6. Ҳаётингиздаги энг бахтли дамлар қайсию энг бахтсиз кун қайси?
7. Ўққайтган асарларимизнинг қайси камчилиги Сизни айниқса таъбишга солади? Ўз ижодингизда ҳам камчилик сезасизми?
8. Инсондаги қайси фазилатларни қадрлайсиз? Қандай қусурларни ёмон кўрасиз?
9. Ёзувчи эсуналхонлар „фалон китобнинг фалон қаҳрамони ҳаётда боғри ёки уни ёзувчи игидан тўқиб чиқарганми?“ деб сўрошади. Ҳаёт ҳақиқатининг бағий ҳақиқатга айланишини ўз ижодингиздаги айрим мисоллар билан айтиб берсангиз.
10. Танқидга муносабатингиз? Ўзингиз танқидга бўлсангиз нима қилардингиз?
11. Ҳозир қандай асар устида ишляптасиз?

Ушбу сонда Ўзбекистон ССР халқ шоири **Туроб ТУЛА**,
ёзувчи **Тоҳир МАЛИКНИНГ** анкета саволларига жавоблари-
ни ўқийсиз.

Туроб Тўла

1. Ана шу кун ҳақида эллик йилдан кейин жавоб қилишимни билганимда, албатта, кундалик тутган бўлардим. Афсуски, бу ҳаёлимда йўқ эди. Мана энди бугун биринчи асарингизни эълон қилиниши тарихини гапириб берсангиз деган саволингизга жавоб бериш учун қийналиб ўтирмасдим. Авваламбор, биринчи мисра қачон қоғозга тушган эди, биринчи қаламни қачон олган эдим, илк байт қандай пайдо бўлган эди, эсимдамас. Аммо биринчи шеърим эълон қилинган кун эсимда, жуда яхши эсимда. 1934 йилда, Биринчи май куни «Ленин учқуни» газетаси лоладай қип-қизил бўлиб чиққан эди. Эрталаб Хадрада парадга тўланаётган эдик. Кимдир хурсанд ҳолда колоннани ёриб кирдию «Табриклаيمان» деди ва кўлимга ана шу «Ленин учқуни»ни тутқазди.

Газета ҳали кўриб улгурмасимданоқ, кўлдан-кўлга ўтиб ғойиб бўлди. У шеър сифатида ҳеч кимни ҳайратга солмаса ҳам, мен кўтаринки кайфиятда эдим. Қизил Майдонга етиб боргунимизча бўлган ҳамма «Союзпечать» дўконларидаги газеталарни йиғиб олдим ва парадга чиққан ўртоқларимга—синфдошларимга тарқатдим. Шу куни икки ўй асти ҳаёлимдан ўчмади, бири — Зафар Диёр билан Ҳаким Назир, иккинчиси — Турбатим. Зафар Диёр билан Ҳаким Назир «Ленин учқуни»да ишлашарди. Ешларнинг тенгсиз устози эди улар. Шеърни улар чиқаришган эди, шеърятга ҳавасим эса, Турбат буғдойзорларида туғилган эди. Уроқчиларга гўжа ташигучийдим. Улар мен олиб борган гўжани буғдой ғарами соясида ўтириб ичиб бўлганларигача мен ёнларида ётиб бўзтўрғай кўшиғини тинглардим. У осмони-фалакда — бир жойда турволиб куйларди... Мен ҳам жавоб бергим келарди:

**Бўзтўрғаё бўзтўрғай,
Сен ҳам етимми мендай!
Бунча бўзлайсан ҳадеб,
Ичимни тўлғай-тўлғай...**

Кейин кўзани қайта хуржунимга урардим-да, ҳўтигимга миниб, қишлоққа қайтардим:

**Хуржун тўла буғдой гўжа,
Худди дейсиз муздай бўза.
Бир кўзида мен бораман,
Бир кўзида сопол кўза...**

Ҳалиги газетада чиққан илк шеър мана шундай тупроқ йўлларда, чўли биёбонларда, жазирада, бўзтўрғайлар «гап-гаштаги»да туғилган қатраларнинг давоми бўлгандир. Бу ҳис-туйғулар балки машҳур Оқилжон Шарафиддинов дарсларида, Оқтепадаги болалар уйида, Абулқосим Лоҳутий номидаги театр техникуми машғулотларида, ўша даврларда Абдулла Қодирий, Ғафур Ғулум, Усмон Носир, Уйғун иштирокида қизғин ўтувчи адабий машғулотларда амал олган бўлса ажабмас.

2. Ёзувчи ҳам бақавли деҳқон. Деҳқон ерни тобига келтирмаса, яхши ҳосил олмайди, меҳнати зое кетади. Албатта, бирон асарнинг яралишига «туртки» ҳам сабаб бўлади. Аммо адиб ўша «туртки»ни кутиб йўлда қолиб кетмаслиги керак. Шунинг учун назаримда, «туртки» ҳамиша ҳам ёрдамга келавермайди. Уни излаш керак, топиш керак, «туртки»га адибнинг ўзи бориши дуруст. Ижодий ҳаётимда «туртки» билан майдонга келган асарлар бўлган. Боқуда эдик, Қаҳрамон Дадаев Каспий бўйидаги тумонат даврада доира чаларди. У шундай илҳом билан чалардики, ногоҳ авжга келганда бирдан доираси тарс ёрилиб кетди. Олқиш кўтарилди. Назаримда томошабинлар ўзи шундай бўлиши керак деб ўйлашди шекилли, тақрорлашини сўрашарди. Қаҳрамон ҳам иккинчи доирасини олдию чалишни давом эттирди. Шунда ҳаёлимга шоирнинг илҳоми ва қисмати келди-ю, «Ёрилган доира» деган шеър ёздим ва эртаси куни учрашувда ўқиб бердим. Шоҳимардонда юрганимизда оёғим остида ўралашган тошлар «устозингни ўлдирган тошлар менман-менман! Босиб ўт, янчиб ўт» дегандай бўларди. Бу 1949 йилда эди. Ушанда Фарғонага қайтибоқ ёзишга ўтирдим. «Замон ҳукми» деб сарлавҳа ҳам кўйдим, биринчи боби битди ҳам. Аммо нари ўтолмадим... 1969 йилга келиб бу ўй, йигирма йилдан кейин Шоҳимардонда юрганимда тагин ҳаёлимга ёпишди. Келиб битирдим, Ҳамзани ўлдирган тош дostonи пайдо бўлди.

Менга ўргамчик шеърларни кўрсатиб юрувчи таниш бола бир куни синиқ ҳолда келиб, ўзидан бир синф кейинда — 9-синфда ўқийдиган қизни яхши кўриб қолганини, унинг эса, эътибор бермаётганини, партасига яшириқча гул ё дафтар қўйиб кетса ҳам англамаслигини, ҳатто уйигача трамвайда кузатиб борса ҳам кўрмаслигини айтиб қолди. Биринчи муҳаббат, аммо жавобсиз қолган сидқидил муҳаббат. Ешликнинг бундай оғир ва завқли муаммолари

Ўзининг чексиз кўчаларида қанча-қанча мурғак ёшларни сарсон қилмаган. «Трамвайда топилган дафтар» дostonи шундай ёзилди. «Суюк момо» шеърин эписи ҳам шунинг сингари пайдо бўлган. Бахмал қишлоғидаги мушоира вақтида топилган. Аяни кўрган-билганлар билан етти кеча-етти кун қолиб кетдик... Қўшиқларимнинг ҳам ўзига яраша сабабкорлари — «ижтимоий чиқиш»лари, «туртки»лари бор.

3. Ҳаммаси! Аммо ҳаммасидан ҳам кўнглим тўлмаган.

4. Ларзага солган муаллифни, каттадан кичигигача! Агар адабиётга олиб кирган асли кимнинг сеҳри деб савол берилганда, поэзияда, албатта, Фафур Фулом сеҳри, драматургияда — Яшин, қўшиқда Миртемир деган бўлардим.

5. Ёзувчининг актив гражданлик позицияси деганда мен халқ хизматига ҳамиша тайёрлик ва ҳозиржавобликни тушунаман. Ҳозиржавоблик ва фаоллик адибнинг ягона фазилати! Фарзандига жон ато қилган она бахти! Шунинг учун Ватанни онага қиёс қиладилар. Демак, фарзанд Ватандан айри яшолмайди, ҳамиша унинг қанотида, унинг юмушини қилади, унинг хизматига ҳозир-нозир! У ана шу она ватан бағридан қайнаб чиққан булоқ, у уни яшнатиб ором олади, куйлаб қонади!

6. Бахтли дамларим, қувончли дамларимми? Ҳаётимда энг қувончли дамлар бу — китоб чиқариб, китобсиз қолган кунларим. Адибга энг бахтсиз дамлар бу — китобларининг дўконларда чанг босиб ётгани! Ижодий ишга қаттиқ эҳтиёж сезиб уйғонган кунларимни ҳам ана шу бахтли дамлар сирасига қўшаман.

7. Чиқаётган асарларимнинг энг катта камчилиги айтмоқчи бўлганларимни айтолмаганим! Шеърларимизнинг аксарият саёзлашиб кетаётгани, мавзу жиҳатидан торайиб, ижтимоий моҳияти жиҳатидан китобхонни камдан-кам талабини қондираётганлиги, прозамизда пайдо бўлаётган кенглик ва теранликка нисбатан драматургиямизда бу кунимизнинг жиддий воқеалари санъаткорона ўрин ололмаётгани, қўшиғимизни ҳамон лойқа оқимлар босиб кетаётгани қаттиқ ташвишлантиради! Нашриётларимиз талабчан, аммо ўзларининг маҳсулотларига нисбатан ўта лоқайдлар. Босмаҳоналар китобларни кийиб бўлмайдиган пойабзаллардан ҳам баттар қилиб чиқараётганликлари, кепак қоғозлар, чаплаб ташланган суратлар, зиҳи «тишланмаган», китобхон қўлида бир варағланмай сочилиб кетаётган китоблар жонга теги, уятдан ўзингни қаерга қўйишни билмайсан, матбаа қачонгача шу аҳволда бўлади? Шахсан мен қирқ йил китоб тартиб этиб, босмаҳоналаримиз китобимни бир марта ҳам яхши чиқариб берганини эслолмайман. Муҳаррирларнинг муносабатлари ҳам бундан кам эмас. Бу идораларнинг партия ташкилотлари қайда, нима билан шуғулланадилар?

8. Инсоннинг самимий фазилатини қаттиқ қадрлайман. Самимият бор жойда сохтагарчиликка ўрин қолмайди. Ёлғончи кишини ёқтирмайман, ўзини-ўзи мақтаганини, сафсатабозни эса, ундан ҳам баттар. Ёлғончилик куртак отган жойда шумғи ҳам ип эшолмайди!

9. Яхши асарларнинг қаҳрамони ҳаёт! Агар унинг асоси бўлмаганда асар майдонга келмасди ва китобхонни ишонтиролмасди. Лекин уни ҳаётдан топасиз, фалон шахс деб кўрсатиб бўлмайди. Чунки у авторнинг ҳаётда кўрганларидан йиғилган образлардир. «Қари қиз» пьесасининг майдонга келишига маълум бир хонадоннинг фожиаси — онаси ўлиб, ота тарбиясида ўсган беш қизнинг етилиб, турмуш қурмасликка қарор бергани сабаб бўлди. Урф-одатга биноан опа турмушга чиқмай туриб, сингил уни босиб ўтолмаслиги туфайли бу кўргуликлар уларнинг бошларига тушади. Асар қўйилган кезлари ана шу қари қиздан хат олдим, йўқ, у койимаган, фақат отини яширганимга раҳмат айтган эди. Ёки «Ширмоной» қўшиғи. Унинг қаҳрамони ҳақиқатан ҳам бор эди, Ширмоной Мирсултонова, наманганлик теримчи қиз. Мени назаримда ақувчи асар қаҳрамонини излаб қолса, бу — китобнинг ҳаётини ва ишонарли эканлигидан, асарнинг бутунлигидан далолат.

10. Танқидчи, менинг назаримда, бўладиган асарни, яхши асарни, бутун асарни ҳеч қачон қораламайди, қоралолмайди ҳам, агар, у ҳақиқий диёнатли танқидчи бўлса. Танқидчида ғараз бўлмайди, чунки у ёзувчи эмас. У қанча аччиқ айтса, шунча яхши. Адиб ё шоир ҳам унинг айтганларига қанча эътибор қилса — шунча яхши. Танқидчи ёзувчининг, хусусан, адабиётимизнинг меҳнаткаш дўсти, жонқуяри. У нодон ёзувчи олдида, адабиёт тақдири учун ўзини қалқон этишдан ҳам кўрқмайди. У адабиёт майдонининг қаҳрамонидир. Агар мен танқидчи бўлганимда шундай бўлардим, адабиёт учун ўзимни аямасдим.

11. Режалар бир дунё! Бирини битирганимдан кейин қай бирисига тушишга қийналиб қоламан. Гоҳо икки асар устида бирдан иш бошлайман. Қай бири ўнг келса шунисига тушиб кетаман. Композитор Мирхалил Махмудов билан опера ёза бошлаган эдик, кинодраматургия зўр келди-ю, унга уриниб кетдим. Киносценарий битай деб қолди, битиши билан драмага киришаман, чоғи. Чунки Мирхалил ҳозир бошқа иш билан банд. Бу пьеса муҳаббати ёниб кетиб, куп-қуруқ даштга айланиб қолган қалб ҳақида. Отини ҳам «Дашт» қўйдим.

Тоҳир Малик

1. Биринчи ҳикоям 1960 йилда «Гулхан» журналида босилган эди. Ҳозирги талаб билан қаралса, у ҳикоя дейишга арзимас. Лекин ёзувчиларни авлиё деб билиб, уларга сиғиниб юрувчи еттинчи синф боласининг ёзгани матбуотда чиқиб, терисига сиғмай қувониб юришини тасаввур қилиб кўринг.

2. Фақат кечаси ёзаман. Воқеалар, ҳатто

айрим жумлалар мияда пишиб етилганидан кейингина ёзишга ўтираман.

«Туртки» масаласига келсак, унга ёзишни бошлашдан анча олдин дуч келаман. Масалан, 1971 йилда Бойсунда ёши ўтинқираган девонани бир йилгит урганини кўриб, ғазабланган эдим. Шу манзара узоқ вақт ҳаёлимни эгаллаб турди. «Чорраҳада қолган одамлар»

деб номланган қиссани худди шу воқеа тасвири билан бошладим. (Кейинги тахрирлар жараёнида девонанинг қалтаклиниги манзараси ўртароққа ўтди.) Бу воқеадан аввалроқ, Қўқонга кираверишда бир қабристоннинг бузилишига гувоҳ бўлган эдим. Бу манзара «Фалак»ни ёзишга «туртки» бўлди...

3. Беш бармоқнинг қай бирини тишламанг, баравар оғрийди. Ёзганларимнинг ёмони ҳам ўзим учун азиз. Ҳатто эълон қилишга арзимайдиган, эсдалик учун олиб қўйган қиссалар, ҳикоялар ҳам қадрли. Аммо ўзимга энг суюмли бўлиб қоладиганини ҳали ёзганим йўқ. Тўғрироғи, ёзолганим йўқ. Бу асарнинг номини кейинроқ, «энг зўр ёзганим шу, энди бундан ўтказиб ёзолмайман», деб ишонганимда айтмакан. Бунга тан олиш учун мардлик керак, дерсиз? Ноумид — шайтон.

Вақт ўтиши билан деярли ҳар бир асарда катта-кичик нуқсон кўриб одамнинг кўнгли ранжийди. Кўпроқ кўнглимни ранжитгани — дастлаб ёзган ҳаёлий қиссаларимдан — «Ҳикмат афанди ўлими» ва болалар учун ёзилган бир талай ҳикоялар. Ҳикояларни китобга жамламадим. Бу ишимдан розиман. Қиссани қайта ёзсангиз, камчиликларга барҳам берармидингиз, дейишингиз мумкин. Қайта ёзишга киришган ҳам эдим. Учдан бирини қоралагач, ишни тўхтатдим. Ёзганларим ўзимни ҳам ишонтирмади. Қайта ёзишга арзимайдиган асар олдинроқ билинса эди...

4. Тоғам — Мирзакалон Исмоилий. Менда ёзувчиликка ҳавас уйғотган, ҳам ижодда, ҳам ҳаётда тερгаб йўлга солган, мен учун энг азиз инсон шу киши. Эсимдан чиқмайди, хом-хатала ҳикояларимни ўқиб берардим, у киши «бу бола-ку, ҳали» деб аяб ўтирмас эдилар. Мен хафа бўлардим. Анчагача бормай қўярдим. Уша сабоқларни қадрли кейинкеин билинди.

Сал суягим қотгач, Асқад Мухтор, Пиримқул Қодиров, Ваҳоб Рўзиматовдан ўргандим. Достоевский, Толстой каби буюкларнинг мактабида умрининг охирига қадар таҳсил кўришим тайин.

5. Ёзувчининг тили билан дили бир бўлиши керак. Баъзан врачлар ароқни қоралаб маъруза ўқишади-ю, уйига келиб, «юзта»ни отиб олишади. Ёзувчилар орасида ҳам ҳаётда актив гражданик позицияси ҳақида ёзиб, нутқ ирод этувчилар бор. Тилда шундай. Дилда эса бутунлай ўзгача. Бировнинг ғамига шерик бўлувчи, бировнинг оғирини енгил қилувчи одамгина фаол гражданд бўла олади. Ёзувчи фақат ёзганлари билангина эмас, хатти-ҳаракати билан ҳам фаол бўлиши лозим. Шунда ёзганларининг қудрати ортади. Дунёда ҳақиқат, адолат, поклик... деган тушунчалар бор. Ёзувчи ана шу тушунчаларнинг тантана қилиши учун ҳаётини тикишдан ҳам қайтмаслиги керак. Бир нарсани унутмаслик шарт: ўзи пок бўлмаган одам поклик ҳақида ёстиқдай китоб ёзса ҳам жамиятга тариқча наф бера олмайди.

6. Бахтли дамлар... Умуман, бахтли дамлар кўп. Менга насиб этган бахтли дамлар, соатлар, кунлар бошқаларникидан айтарли фарқ қилмайди. Дастлабки ҳикояларимнинг эълон қилиниши, мактабни, сўнг университетни тугатишим, уйланишим, фарзандларимнинг туғилиши, ота-онамининг олтин тўйлари... Бошқаларни ажаблантирадиган бахтли дамларим йўқ. Худди шунга ўхшаш бахтсиз кунлар ҳам айрича эмас. Бу кунларни турларга

ажратмасам-да, аниқ биламанки, энг бахтсиз куним олдинда. Балки у «борингизни тўкиб бўлибсиз, энди ёзмай қўя қолинг» деган гапни эшитган кунимдан, балки сўнгги содиқ дўстимдан ажралиб, сўппайиб қолганимда бошланар...

7. Асарларимизнинг умри нима учун қисқа? Назаримда биз ёлғонга кўп ўрин беряёмиз. Қаҳрамонни ўз ҳолига қўймаймиз. Бадий адабиётда ёлғонни ишлатиш — энг осон йўл. Бу йўлдан камина ҳам юрганлар. «Билсам эрдим, билсам эрдим, тортмас эрдим ул тиконнинг захрини» деганларидай, кўп афсусларимнинг илдизи шу йўлга қараб кетади.

8. Барчасини. Ҳа, ҳа, барча фазилатларни бирдай қадрлайман. Қадрлаймангина эмас, шу фазилатларга тўла эга бўлмаганимга ўқинаман. Узим эгаллик қила олмаган фазилатларга фарзандларим эришсин дейман. Қусурларнинг ҳам барчасига бирдай нафрат билан қарайман. Фазилатнинг ёмони бўлмаганидек, қусурнинг яхшиси йўқ.

9. Агар китобхон (билимдон китобхонни назарда тутяпман) «асар қаҳрамони ҳаётда борми ёки ёзувчи уни тўкиб чиқарганми?» деб сўраса, демак, бадий ҳақиқат меъёрига етмаган. Агар «фалончи қаҳрамонни кўрган эдим, аниқ ёзишбди» деса, бошқа гап. Уч-тўрт йил муқаддам бир даврада адабиёт ҳақида гап бошланиб, суҳбатдошлардан бири Неъмат Аминовни ёлғончи ёзувчи сифатида тилга олди. Кейин билсам ўша одам суғурта идорасида ишлар экан. Шундан маълумки, ёзувчининг «Суварак» асари бадий ҳақиқатга айлана олган. Абдулла Қаҳҳор «хорижий муҳбирлар ёлғонни шундай ёзишадики, ишонтириб юборишади, бизнинг муҳбирлар рост гапни ёзиб, ишонтира олмайди», деган эканлар. Бу — бадий асарларимизга ҳам тааллуқли.

10. Аввало бир масалани ойдинлаштирайлик: «Танқидчи» деган ибора таомилга нотўғри олиб кирилган. Танқидчи — танқид қиладиган одам демак, (Яъни, сувчи — сув тарайдиган, суғорадиган одам, тракторчи — трактор ҳайдайдиган одам, сурнайчи — сурнай чаладиган одам ва ҳоказо.) Иборани тўғри деб қабул қилсак, унда бизда танқидчи йўқ даражада. Аксинча, мактовчи, баёнчилар кўп. Бизга адабиётшунос олимлар, бошқачароқ айтсам, таҳлилчи керак. «Менга танқид ёқади» деган одамга ишонмайман. Танқид кўнглини озми-кўпми, албатта ранжитади. Лекин адабиёт равнақи учун чуқур таҳлилга асосланган холис танқид зарур. Мен бу борада озгина машқ ҳам қилиб кўрдим. Агар машқларни давом эттирсам, бир нарсага қаттиқ амал қиламан: асарни фақат ўз қаричим билан ўлчамайман, ўз қолипимга солиб кўрмайман. Ўлчовни каттароқ оламан. Такриз ёки мақола ёзаётганимда асар муаллифининг менга бўлган шахсий муносабатини, «бугун мен уни танқид қиляпман, эртага у мени савалаб қолса-чи» деган ҳадикни унутиб тураман.

11. 1978 йилда большевик шоир, атоқли маърифатчи, драматург, сиёсий арбоб Абдулла Авлонийнинг 100 йиллиги арафасида «Гулистон» журнали топириғи билан бир сурат тарихини ўрганган эдим. Ана ўшанда бошланган ишимга, Улуғ Октябрнинг 70 йиллигига бағишланган асарга бу йил сўнгги нуқта қўйиш ниятидаман.

ЖАҲОН ТАРАҚҲИЙПАРВАР АДАБИЁТИДАН

Фэн Цзицай

НАЙНОВ АЁЛ ВА УНИНГ ПАК - ПАКАНА ЭРИ

Дейлик, ҳовлингизда танаси сип-силлиқ, хушқад бир дарахт гуркираб ўсиб ётибди. Унинг шу кўринишига кўзингиз кўниккан. Иттифоқо бир куни қарайсизки, дарахт қийшайиб-майишиб кетган бўлади. Қанча кўп тикилсангиз, у шунча ёқимсиз кўринаверади. Лекин вақт ўтиб, худди бу дарахт илгаридан шундай ўсиб келгандек, тагин кўзингиз кўникади. Ва мабодо, ажойиб кунларнинг бирида танаси яна аввалгидек тик ҳамда сип-силлиқ бўлиб қолса, сизни тагин алланечук ташвиш босади. Сўхтаси совуқ ёғочнинг ўзи-я, сал мундай истараликкина бўлса-чи, дейсиз. Дарахт эса бор-йўғи аввалги қиёфасига киради, холос. Хўш, нега бунга ғашингиз келади? Одат-кўникмаларингизнинг ўйини эмасми бу? Нима дедингиз? Одат-кўникмада гап йўқ, деб ўйлайсизми? Ҳаммада бор бу. Хўп, одат — одамзод бажариши мажбур қонун ё қоида эмас, дейлик, лекин шу ҳам сизни кўп ноқулай ҳолларга солиб қўйиши мумкин. Нима десангиз денг, инон-ихтиёрингиз ўз одат-кўникмаларингизнинг қўлидадир. Ҳатто беихтиёр, ўзингиз англаб етмаган ҳолда унинг чилдирмасига ўйнаб қоласиз. Наҳот сиз тарки одат айлаб, мисол учун-да энди, бошлиқнинг ҳузурида бақириб сўкиниб юборсангиз? Ёки катталар олдида мулоҳазаларингизни ўртага ташлай оласизми? Бирор машҳур зот билан кўпчилик суратга тушаётганда наҳотки уни ёнингизга чорлашга журъат қилоласиз? Ёки андишани йиғиштириб қўйиб, иршайиб, шартта ўзингиз ўртага туриб оласизми? Албатта, бундай қилмайсиз. Ҳай, буларни қўятурайлик. Лекин ўзингиздан ўн ёш катта ёки, дейлик, бўйи сизнинг бўйингиздан бир калла баланд аёлни хотинликка олишга журъатингиз етадимми?

Нафсиламрини айтганда, булар беҳуда сафсата эмас, мен худди шунақа бир эр-хотинни билар эдим.

Аёл эридан нақд ўн етти сантиметр новча — бўйи бир юз етмиш беш сантиметр келади. Хотин-халажнинг орасида турса, нима бало, товук галасига ғоз аралашиб қолибдими, дейсиз. Эрнинг бўйи эса, бор-йўғи бир юз эллик саккиз сантиметр. Университетда ўқиб юрган кезлари Катта У¹ лақаби билан танилган эди. Бошининг учи хотинининг сирғасидан келади, шунинг учун худди хотинидан бир калла пастга ўхшаб кўринади.

Уларнинг ташқи қиёфалари мана бундай: аёл ориқ, кўкраги ясси, юз териси бўжур, пинг-понг ўйналадиган ракеткани кўрганмисиз — юза қисми локланмаса, худди шунақа бўлади; кўз, бурун, қулоқ, оғиз — бари жой-жойида, лекин ҳаддан ташқари қуруқки, айтгулиги йўқ — истарасиз, ниҳоятда майда ўйилган нақшлардек бир-бирига чаплашиб кетган; кўкрак деган нарсанинг ўзи йўқ, орқаси узун, тик, сонлари қилтириққина, кети ясси — кир ювадиган тахтанинг ўзи. Эр эса, аксинча, паканагина, биққигина, чарм коптокка ўхшаб диркиллагангина; лаблари, бурни, бармоқ бўғинлари, болдирлари ҳам гўштдан қилинган соққачадек диркиллаб туради; юз териси сип-силлиқ, обдан пишитилган шаброн мисол ялтирайди, ёғ томиб туради гўё, юпқа терининг тагидан дуркун, қирмизи қон кўриниб тургандек; кўзларини айтмайсизми, ўткир электр чироқлари сингари чақнайди! Хотинининг кўзлари хира шиша соққачалари каби сўник, нурсиз. Иккаловини ёнма-ён қўйиб томоша қилаверинг — ана сизга монандлигу мана сизга монандлик! Кўзингиз

¹ Катта У (У Далан) — Ши Найаня қаламига мансуб «Сув корхоналари» романининг (XIV аср) қахрамони, нонфуруш, У Сун баҳодирнинг акаси, ниҳоятда паканалигидан доим кулгига қолиб юрган. Унинг номи паст бўйлиларга умумий лақаб бўлиб кетган.

Маълумки, жамият тараққиёти босқичлари турлича кечади. Ҳар босқичнинг ўзига хос хусусиятлари — илғор жиҳатлари, ютуқлари, хато-камчиликлари бўлиши турган гап. Бундай хато-камчиликларга баъзан шароит тақозоси, баъзан айрим шахсларнинг хоҳиш-иродаси сабаб бўлади. Хитой Халқ Республикасида асримизнинг 60-йилларида авж олган «маданий инқилоб» компанияси ана шундай сунъий тарзда «йўл қўйилган» хатолар оқибатидир. Илғор фикрли хитой зиёлилари, ҳар томонлама сиқувда яшаганларига қарамай, халқ тарафида туриб, ҳақиқат йўлида тинмай кураш олиб бордилар. Фэн Цзицай ҳам ана шундай ёзувчилардан.

У 1942 йили Тяньцзин шаҳрида туғилган. «Маданий инқилоб» йиллари яширин ҳолда ҳикоялар ёзиб юрди, уларни велосипед рамасининг ичига тиқиб, ерга кўмиб сақлади, ҳатто ҳикоясини ёдлаб олиб, сўнгра ёзганларини куйдириб юборди. У тарих, санъат назарияси билан ҳам шуғулланди, рассомлик қилди. Асарлари матбуотда етмишинчи йилларнинг ўрталаридан чиқа бошлади. Фэн Цзицай хитой адабиётида биринчилардан бўлиб хунвэйбинчиликни кескин қоралади («Гулларга бурканган айри йўлда» қиссаси), «маданий инқилоб» асоратига тушиб қолган хитой зиёлиларининг руҳий кечинмаларини рўй-рост тасвирлади («Хайқириқ» қиссаси).

Куйида эълон этилаётган ҳикояда бир қарашда кичиккина, лекин аслида ўша даврга хос «воқеа» қаламга олинган. «Маданий инқилоб» компаниялари бошланиб қолмаганида-ку, бу «воқеа» турмушнинг майда-чуйда икки-чирларидан фарқ қилмас эди. Бироқ айни ҳолда ҳикояда катта ижтимоий масала кўтарилган. «Маданий инқилоб» байроғи остида юргизилган нотўғри сиёсатнинг оддий халқ бошига келтирган кулфатлари, ўша давр кишиларининг ахлоқи, турмуш тарзи ҳаққоний кўрсатилган.

тушар-тушмас нималаргадир ўхшатгингиз, қиёслагингиз келаверади... Шундай бўлгани билан одамлар уларни ҳамиша ёнма-ён юрган ҳолда куришади: улар тана билан соя мисол бир-бирларидан ажралмас эдилар.

Кунлардан бир кун тепада турадиган қўшнилари ниманидир нишонлаб оилавий байрам ўтказишди. Бутун қариндош-уруғ жамулжам. Роса тўйиб ичиб, ичи қизиган оила бошлиғи битта узун-ингичка шишани олиб, чўчка гўшtidан бўшаган битта япалоқ банканинг ёнига қўйди-да: «Қани, бунинг нималигини ким топади? — деди. Жавобни кутиб ўтирмай, ўзи жар солди: — Буниси, ҳалиги, пастки қаватда турадиган найнов, бу эса, ўсмай қолган хўжайинчалари. Хи-хи-хи». Ҳазил кўнгилларига мойдек ёқиб, бўлди кулги-бўлди кулги! Анчагача уларнинг хонасида гулдўрос қаҳқаҳа овозлари янграб турди...

Хўш, булар иккови бир-бири билан қандай топишган экан?

«Иттифоқ» деб аталмиш кўпқаватли бу уйда яшайдиган ўнлаб оилага шу муаммо узоқ вақтдан бери тинчлик бермайди. Иккаласи турмуш куришиб, шу уйга жойлашишдию ҳамманинг диққат-эътиборини ўзларига тортишди. Айримлар шов-шув кўтармасдан, шунчаки эътибор қилса, жуда кўпчилик очикдан-очик сўраб-суриштирмаса кўнгли тинчимасди. Бундайларнинг, нақлда айтилганидек, оғзи ҳам битта эмас, тилдан ҳам худо берган — бари эзма-чурук, ўзидан бошқаларни ғийбат қилиб чарчамайди...

Эр-хотин ёмғирда кўчага чиқса, шамсияни доимо хотин тутиб юради — унга шу қулай. Қўлларидан нимадир ерга тушиб кетса, эр олади — унга шуниси қулай. Бекорхўжа қўшнилари уларнинг кетидан қўлларини косов қилиб нуқишади, кўриб ичларидан кулги босиб келаверади, зўрға ўзларини тийиб қолишади. Катталар пинҳон тутишга уринган нарса, аммо-лекин, болалар орасида қалтис ҳазилга айланиб кетиши мумкин. Ҳатто битта бола найнов аёлу унинг пакана эрини кўрган заҳотиёқ: «Аравамнинг шотиси — усталимнинг курсиси!» деб бақирган ҳам.

Эр-хотин гунгмиди, дейсиз: бола-бақранинг шўхлиги сира уларнинг жиғига тегмаган, теваракларида бўлаётган гап-сўзларни ҳам сезишмасди гўё. Шунинг учундир, кўни-кўшни билан муносабатлари совуқлигича қолаверади. Ўзгаларнинг ишига бурун суқишни хушламайдиган ўша битта-иккита қўшни ишга боришда ё ишдан қайтишда бу эр-хотинга дуч келганда, жуда нари борса, саломлашишда ёки шунчаки бош қимирлатиб қўяқолишади. Қизиқишдан юрагига ўт тушган кўпчилик эса эр-хотин ҳақида бирон арзирли маълумот ололмай, муддаосига етолмай гаранг! Эр-хотин бир-бири билан иноқ-аҳил яшайдими? Нимага турмуш куришган? Қай бири қай бирининг бошини айлантирган? Ва ҳоказо, ҳоказоларнинг тагига етолмай, ўзларича фол очишдан бўлак чора топишолмайди.

«Иттифоқ» анча эскириб қолган ётоқхона эди: деразалари жанубга қараган, хоналари катта-катта, қоронғу йўлақлари кенг-мўл. Олди баҳаво ҳовли, рўпарада дарвозага суянган битта ихчамгина кулба кўнқайган. Шу кулбада тикувчи оиласи

билан туради. Тўқувчи ўзи беозоргина, одамови бир киши, аммо-лекин хотинидан худо асрасин: кун йўқки, ул-булдан гап сотиш учун кўни-кўшненикига чопмаган бўлса. Жон-дилдан суйган машғулоти — одамларни ғийбат қилиш, бировнинг сир-асрорини титкилаш. Хотинлар эрлари билан қандай яшашяпти, келинлар қайси сабабларга кўра кўпроқ қарғанишади, ким ишчану ким ялқов, кимнинг маоши қанча — ипидан-игнасигача билади. Мабодо бирон сирни тўғрилиқча аниқлай олмаса, минг хил макр-ҳийла ўйлаб топади, азбаройи мударосига этиш мақсадида юзлаб қармоқлар ташлайди. Бу ишда ҳеч ким унинг олдига тушолмайди. Ким бўлмасин бир кўрса, гапини бир эшитса — бас, ўша одам тўғрисида муқаррар тасаввурга эга бўлади. Бу ҳам кам. Одамларнинг кўнглидаги пинҳона ўй-хаёлларини ҳам биламан, деб қаттиқ ишонади. Ким қанча гўшт истеъмол қилишини ҳидидан пайқайди, шунга қараб ҳатто ўша оиланинг даромадини ҳисоблаб бера олади.

Негалигини билмайман-у, аммо-лекин олтмишинчи йиллари тикувчининг хотинига ўхшаганлар ҳамма ерда «кўча фаоллари» бўлиб қолди. Ундайларнинг айғоқчилиги, қайсарлиги ва ўзгаларнинг ҳаётига тумшуқ суқиш одатлари қонуний тус ола бошлади, ҳатто бунга исталганча имконият берилди. Ҳа, чинакам яратувчи биронта истеъдодли шахснинг йўқолиб кетишига йўл қўймайди!

Лекин тикувчининг хотини минг ўлиб-тирилмасин, кулбасининг ёнидан бир кунда икки марта — ишга боришда ва ишдан қайтишда ўтадиган бу антиқа эр-хотин бир-бири билан қандай топишиганининг тагига етолмади. Бунга сари, худди биров ўчакишиб атай жиғига тегаётгандек, аламдан ёнар эди. Уйлаб-ўйлаб, ниҳоят, муҳим бир баҳона топди: демак, найновнинг қандайдир илллати бор! Рост-да. Ахир, рисоладаги қайси жувон, ҳеч нарсадан ҳеч нарса йўқ, ўзидан бир калла паст кишини эр қилади? Бу баҳонасига рад қилиб бўлмайдиган далил ҳам топди: турмуш қуришганидан бери уч йил ўтди-ю, ҳалигача фарзанд кўришмаган! Катта уйда турадиганлар унинг гапларига, бемаъни мулоҳазаларига чиппа-чин ишонишди.

Бироқ турмуш унинг уйдирмаларини чиппақча чиқарди — найнов аёл ҳомиладор бўлиб қолди. Кўни-кўшни энди найновнинг қорнидан кўз узмас, қорин эса кундан-кунга каттайиб борар эди. Ниҳоят, ўзининг «инга-инга»си билан ёруғ дунёга келганидан оламни хабардор этиб... бувакча туғилди!

Энди офтоб тиккадан қиздириб турганида ёки ёмғир ёғаётганида кўчага чиқишса, аёл боласини бағрига босиб олади, шамсия эса эрнинг кўлига ўтади. Юрганда хотинидан орқада қолмасликка тиришиб калта, семиз оёқларини тез-тез ташлайди, шамсияни баладга кўтариб олади. Бундай пайтлар роса кулгили қиёфага кириб қолади. Ажабки, улар ҳамон бирга юрардилар, худдики тана билан соя дейсиз. Кўни-кўшни ҳам тийилмади, илгаридегидек, гарчи ҳақиқатга яқин турса-да, аслида тағ-замини пуч турли миш-мишларни тўқиб-бичийверишди. Булар ҳаммаси қушларнинг гала-гала бўлиб, қанотларини силкитиб-силкитиб, аммо қаерга кўнишини билмасдан тепангизда доира ясаб айланавершини эслатади...

— Иккаласиям шубҳали. Буларда гап кўп, — дерди тикувчининг хотини. — Бўлмаса, одамлардан нимага қочиб юришади? Ҳай, майли, баданига яра тушдими — эртами-кечми, албатта ёриб чиқади. Ана ўшанда кўраимиз!

Тикувчининг хотини астойдил ҳақ деган экан, ниятига етди: бир оқшом найновнинг хонасида ниманингдир тарақлаб тушганинио чил-чил синганини эшитиб қолди. Фурсатни бой бермасдан ўша ёққа чопди. Йўлакай, ҳовлини тозалаш-тузалашга пул йиғиб юрибман, деган бир баҳона ҳам топиб, эшикни тақиллатди. «Мана энди аҳволларингни кўраимиз! — деб кўнглидан кечирди у. — Тўполоннинг айнаи авжга минган палласини ўз кўзим билан кўрадиган бўлдим-да». Бироқ, не кўз билан кўрсинки, эшикни шод-хуррам кулаётган аёл очди. Эр ҳам хурсандчиликдан ёйилиб ўтирибди. Оёқлари остида эса, синган идишнинг парча-пурчалари. Тикувчининг хотини кўрган бор-йўқ манзара шу эди. Ҳафсаласи пир бўлиб, ўзига узатилган пулни олди-да, апил-тапил изига қайтди. «Бу нима деган гап? — деб ҳайрон бўларди у. — Идишлари синибди-ю, на уришади, на сўкишади? Буям майли, иккаловининг хурсанд бўлгани-чи? Ана аҳмоқгарчилик!»

Шу воқеадан ҳеч қанча вақт ўтмай, тикувчининг хотини «Иттифоқ» уйи номидан кўча комитетига вакил қилиб сайланди. Ниҳоят, аҳолини рўйхатга олишда милиция ходимларига ёрдам беришга тўғри келиб қолдию шунча йиллардан бери ўзини қийнаб юрган саволларига у жавоб топди, жавоб бўлганда ҳам аниқ, ишонарли жавоб! Маълум бўлишича, найнов билан унинг пак-пакана эри иккаласи ҳам битта жойда — кимё илмий-тадқиқот институтида хизмат қилишар экан. Фақат, эр бош инженер бўлиб бир юз саксон юан маошга ишласа, хотини оддий лаборант экан, маоши ҳам шунга яраша — ойига олтмиш юан. Яна шу нарса маълум бўлдики, найнов эртаю кеч ишлаб, уйга арзимас чақа кўтариб келадиганлар хилидан бўлмиш почтачининг қизи экан! Нимага бу паканага турмушга чиққанининг боиси энди ойдинлашди: яши яшагилари келган — эрда пул кўп, обрў эътибори жойида... Худди шундай!

Тикувчининг хотини бекор-беиш эснаб ўтирган қўшниларига бу қимматли маълумотларни ўша захотиёқ етказди.

Ҳаётга ва барча ҳаёт ҳодисаларига одамзод ўз тасаввуридан келиб чиқиб, нимаики кўрса, барини шу тасаввурига мослаб баҳо беради. Шунинг учун ҳам қўшнилари тикувчининг хотини келтирган хабарга чиппа-чин ишонилди, унинг гаплари бирор кимсада заррача шубҳа уйғотмади. Шунчадан бери ҳаммани ҳолдан тойдирган тугун зумда ечилди-қўйди. Бирдан одамларнинг кўзи очилди гўё. Қаранг-а, гап, мана, қаёқда экан, бу пакана деганимиз ҳаддан ташқари бой чиқиб қолди-ку; э-ҳа, найнов хоним унинг пулига учган эканлар-да! Камбағалгина оиладан чиққан бу қизнинг бошига бахт қуши қўнибди!

Ушадан бери қўни-қўшни ўртасида эр-хотин ҳақида, айниқса, манави найнов — омадли найнов ҳақида қачон гап очилса, ҳамманинг товушида фикриниш оҳанглари эшитиладиган бўлди. Лекин ҳаммадан кўра кўпроқ тикувчининг хотини ёқтирмасди уларни.

Ҳа энди, бир одамнинг бахти чопибди — қандини урсин, дейишга шошилманг. Вақт ўтаверсин-чи, кўраимиз...

Минг тўққиз юз олтинчи олтинчи йил кирди. Катта уй табиий офат туфайли дунёдан ажралиб қолган оролчани эслатарди: кимнингдир бошига кулфат тушган, кимнингдир омади чопган, хуллас, шу уйда турадиган барчанинг ҳаётида улкан ўзгаришлар даври бошланди. Ҳаёт тубдан ҳам ниҳоятда тезлик билан ўзгара-верди. Найновнинг эри бош инженер эмасми, айниқса шунинг бошига кўп фалокат ёғилди: хонасини тинтув қилишди, жиҳоз уруғи борки, ҳаммасини олиб кетишди, ўзини дўппослаб-дўппослаб оғилга қамаб қўйишди. Булар етмаганидек, бир миш-миш тарқалди — эмишки, у кейинчалик чет элдаги қариндошлариникига қочиб кетиш мақсадида неча йиллардан бери иш жойидан керакли маълумотларни тўплаб, кечалари китоб ёзиб юрган экан. Яна эмишки, чет эл капиталистларига давлат сирини — илмий тадқиқот натижаларини сотмоқчи бўлибди... Куракда турмайдиган бу гапларни кўплар чин деб ўйлади. Давр нотинч, ҳамма нарса ағдар-тўнтар бўлиб кетди, одамлар инсоний қиёфаларини йўқотишди: унинг устига, шафқатсиз, тошюракларнинг дови юришди. Бу ҳам етмаганидек ҳар хил аҳмоқона гоюлар... Ҳамма бир-бирини «фош қилиш»га тушиб кетди, ҳамма бир-бирига худди нақ Гитлерга қарагандек қарай бошлади...

Институт ходимлари бош инженерни қўлдан чиқармаслик учун ўлимга ҳам тайёр эди: уни дўппослашди, қўрқитишди, зуғум ўтказишди, хотинидан эса, ҳалигача бирор кимса кўзи билан кўрмаган қўлёмаларни топиб беришни талаб қилишди. Кимнингдир калласига эр-хотин яшайдиган катта уйнинг ҳовлисида танқид ва кураш йиғилишини ўтказиш керак, деган фикр келиб қолди. Уруғ-аймоғи, ёр-оғайнилари, таниш-билишларининг кўз олдида изза бўлишдан ким чўчимади, дейсиз? Бу ҳам зуғум қилишнинг йўллари билан. Бошқа тадбирлар натижа бермагандан кейин, шундай ҳам қилинади-да. Эҳтимол, бирор наф чиқар.

Бу ҳовлида ҳали ҳеч қачон ҳаёт бунчалик қайнамаган эди. Тушликдан кейин институтдан одамлар келишди. Улар иккита дарахтнинг орасига йўғон каноп арқон тортишди-да, унга пакана инженернинг исми шарифи битилган варақаларни илишди; кўчаю ҳовлига шиорлар, лаънатномалар ва яна ҳар хил дўқ-пўписалар ёзилган катта-кичик плакатлар ёпиштириб чиқишди; катта уйнинг деворига инженернинг «жиноятлари» саналган ўн саккизта варақани тармаштириб ташлашди. Йиғилиш оқшомга — овқатдан кейинга тайин этилгани учун институтдан бир монтёрни ҳам бошлаб келишди. Монтёр ҳовли бўйлаб сим тортиб, беш юзлик чироқдан тўрттасини осиб қўйди. Бу даврга келиб тикувчининг хотини Кўча комитетининг аъзоллигидан «Тартиб ўрнатиш гуруҳи»нинг бошлиғи даражасига кўтарилган, энди қудратли шахсга айлиниб, мансабидан талтайиб, ўмбиллаб-сўмбиллаб кетган эди. Уша куни у тинмасдан елиб-югурди ўзиям: аёлларни йиғилишга ёппасига жалб қилиши керак; ҳали шиорлар осади, ҳали институтдан келганларга чой қўяди, доғ сув келтиради, бир ёқда монтёр симни унинг кулбаси-дан тортмоқда, хуллас, тўй олдида бўладигандек, чоп-чопдан бушамади.

Кечки овқатдан сўнг тикувчининг хотини ҳаммани ҳовлига тўплади. Тўртала чироқ ҳам ёқилди, ҳовли гўё тўпўйини кетаётган стадиондек чароғон бўлди. Йиғилганларнинг жуда улкан, ҳатто ўзларидан ўн баробар катта соялари тушиб турибди. Соялар қимир этмайди, сўқутда. Катталар тугул болалар ҳам шовқин солишдан чўчинқирашар эди.

Тикувчининг хотини билан қўлга қизил латта боғлаб олганлардан бир нечаси, йиғилишга бегоналар кириб қолмасин, деб дарвоза ёнида туришди. У вақтларда бундай қизил латталарнинг салобати бўлакча бўлган.

Тез орада кимё институтидан бир дунё одам келиб, ҳовлини босиб кетди: улар ҳам қўлларига қизил латта боғлаб олишган эди. Шиорлар айтиб қичқира-қичқира,

¹ Хитойда «маданий инқилоб»нинг бошланиши шу пайтларга тўғри келади.

найнов аёл билан унинг пакана эрини олиб келишди — инженернинг кўксига тахтача осибди. Соқчилар ҳамроҳлигида иккаловини тахтасупага чиқаришди. Шу пайт тикувчининг хотини супага сакраб чиқди-да:

— Орқа қаторда турган инқилобчи оммага бу ярамас кўринмаяпти, — деди чинқириб. — Буниям чорасини топиб қўйганман. Ҳозир...

Шундай дея елкаси билан оломонни туртиб-суртиб, ўзига йўл очди. Лаҳза ўтмай, совундан бўшаган яшиқни кўкрагига босганча тагин супада пайдо бўлди. Яшиқни тўнтариб қўйиб, паканага унга чиқишни буюрди. Энди инженер ҳам хотини билан бўйсара кўринар эди. Э, у пайтда бўй билан кимнинг иши бўлибди, дейсиз.

Ҳаммаси муайян тартиб асосида борди: олдин йиғилиш очиқ деб эълон қилинди, сўнг «махсус танқидчилар» бирин-кетин супага чиқиб, куйиб-пишиб ғазабли нутқлар сўзлашди. Кейин яна шiorларни айтиб қичқаришди. Дастлаб найнов аёлни иқрор қилишга уриниб кўришди. Бари гап келиб аслида йўқ қўлэзма масаласига тақалар эди. Тилларнинг тиғи, найзаси найновга санчилаверди: ит ҳам, бит ҳам ундан жавоб беришни талаб қиларди. Чийилдоқ, хирилдоқ, бақироқ овозлар момақалдироқдек гулдирар, сўзлар юзларга ёмғирдек урилар, қиладиганини қилар эди... Найнов эса барига бир хилда бош чайқаб тураверди. Шўрликнинг жавоблари самимий эди, лекин у пайтлар самимийлик иш бермасди-да. Самимийликка ишониш — дунёнинг мавжудлигини инкор этиш билан баробар эди.

Ғазабдан қони қайнаган йигитлар супага сакраб чиқиб, қўлларини пахса қилиб, аёлга дўк ура бошлашди. Бунақа ишларни кўравериб кўзи пишиб кетган, пихини ёрган кишилар ҳар хил илмоқли саволлар ўйлаб топишди, тилидан тутмоқ қасдида аёлга тузоқлар ташлашди, у эса ҳамон ўшандай қатъият билан астойдил бош чайқар, ўзига тақалган барча айбларни рад қилар эди. Иш шундай давом этаверса, танқид ва кураш йиғилишининг тугаши ҳам, бирон-бир натижа бериши ҳам амримаҳол эди. Бунинг устига йиғилишни қандай ёпиш керак — бирор кимса билмасди. Институтдан келганлар боши берк кўчага кириб қолишди. Ахир йиғилишнинг ташкилотчилари ўшалар эди-да. Кўкрак кериб келишган эди, энди икки қўлларини бурунларига тиқиб кетишадими?..

Тикувчининг хотини гап-сўзларга узоқ қулоқ солиб турди. Турди-турди-да, охири ҳафсаласи пир бўлди. Ўзи-ку ғирт саводсиз, лоақал дацзибаони ўқий олмайди, бинобарин «қўлэзма-пўлэзма» билан унинг зигирча ҳам иши йўқ, лекин у бир нарсани сизди: пакананинг ишхонасидан келганлар минг оғиз кўпиртиришмасин, ҳеч нарсага эриша олишмайди! Шунини сиздию бирдан тахтасупа яқинига чопиб келиб, найновга қўл нуқиди:

— Хўш, нимага манамига эрга чиқдинг? — деди бақириб. — Қани, гапир!

Институтдан келганлар тарашадай қотиб қолишди. Соқчиларнинг бошлиғи нималар деяптию йиғилишга у гапларнинг нима дахли борлигини сира тушуна олмадилар. Найнов ҳам донг қотди: тикувчининг хотини ундан нега буни сўради — у ҳам билмасди. Кимга керак ҳозир бу? Кейинги бир неча ой ичида тушган ажинлардан буришиб-тиришиб, ҳазондек қуруқшаб кетган юзларида ҳайрат балқди.

— Ҳа, тилгинанг айланмай қолдимми? Унда, мана, мен айтаман: манови аблаҳнинг пулига кўз тиккансан! Бўлмаса тегармидинг унга! Чўнтаги қуруқ бўлганида, ит ҳам қарамасди бу ғўлага! — деб чинқираверди тикувчининг хотини. Унинг товушида, ниҳоят бу дароз хонимнинг асл башараларини очиб ташладимми, деган оҳанг — ғалаба нашидаси бор эди.

Найнов ҳеч нарсани тан олмади, рад ҳам қилмади, қимир этмай тураверди. Афтидан, тикувчининг хотини аслида ким экани энди унга аён бўлгандек эди. Кўзларида ғазаб, истеҳзо учқунлари оловланди, қайсар бир туйғу порлади.

— Майли, майли. Бўйинингга олмасанг олмамай қўяқол! Бу ҳаромининг-ку энди аҳволи маълум, лекин сен қандай кун кўрасан экан — кўраимиз ҳали. Биламан, ҳозир нимани ўйлаб турганингни биламан!

Тикувчининг хотини ҳадеб кўкрагига урар, тинмай қўлларини шоп қилар, бунга сари теварагидаги хотинлар уни олқишлаб туришар эди. Тикувчининг хотини умрида ҳеч қачон бунақа кайфи чоғ бўлмаган бўлса керак!

Кимё илмий-тадқиқот институти вакиллари гап нима ҳақда эканини у қадар англамасалар ҳам, ишнинг бунақа тус олиб кетганидан рози эдилар. Рост, хотинлар масалани асосий гапдан минг ли¹ нарига суриб кетди, бироқ йиғилиш тагин ҳам шиддатли тусга кирасангга яхши эмасми?! Ахир бунақа ишни омманинг ғайрат-шижоатига суянмасдан қандай ҳал этасиз? Шуларни ўйлаб, улар хотинларни йўлдан қайтариб ўтиришмади, майли, юракларини бўшатиб олишсин, дейишди. Хотинлар эса, тинимсиз чийиллашар эди:

¹ Ли — ўлчов бирлиги; 1 ли — 50 см.га тенг.

— Эринг сенга қанчадан пул бериб турарди? Нималар сотиб олиб берарди, айт?

— Икки юз юан камлик қилдими сенга? Кўнгиллари чет элни тусаб қолибди-да, а, фоҳиша?

— Ҳали иккаланг Дэн То¹ билан ҳамтовоқ ҳамдирсан?

— Пекинга кимга кўнғироқ қилдинг? «Уч оила қишлоғи»га бўлмасин тағин? Ростини айт?

Йиғилиш яхши ўтдими, йўқми — умумий руҳига қараб билса бўлади. Мазкур тадбирнинг масъул шахслари, яъни, институтдан келганлар оломон ўртасидаги жазава авжга минган лаҳзадан фойдаланиб, қичқира-қичқира ўнлаб шiorларни айтишдию апил-тапил йиғилишни ёпиб қўяқолишди. Кейин пакананинг уйини остин-устин қилиб ташлашди: пол тахталарини кўпоришди, девордаги қоғозларни таталаб кўчиришди, лекин, табиийки, ҳеч вақо топишолмади. Аёлни якка-ёлғиз қолдириб, эрини олиб кетишди.

Аёл хона ўртасида қоқ тунгача донг қотиб қолаверди. Сўнг шошиб уйдан чиқди. Тикувчининг хотини йиғилиш тугагандан бери қоронғи дарвозахонада турган эди, бундан беҳабар аёл ҳовлини кесиб ўтиб улгурмасдан, у ҳам изидан тушди. Аёл дарвозадан чиқиб, иккита чорраҳани ортда қолдириб, ниҳоят кўчанинг нариги бетига ўтиб олди. Қандайдир бир дарвозанинг олдида тўхтаб, секин қоқди. Тикувчининг хотини симёғочнинг панасига яшириниб олиб, уни кузатаверди. У дамани ичига ютиб турарди: кўзлари чақчайиб, ўлжасининг устига ташланишга шайланаётгандек, диққат-эйтиборини бир ерга жамлаган эди.

Дарвоза ғийқиллаб очилди. Остонада битта ёш бола билан бир кампир кўринди.

— Тинчидими бари? — деб сўради у найновдан.

Аёлнинг нима деганини тикувчининг хотини фаҳмлаёлмай қолди.

Тағин кампирнинг товуши чиқди:

— Овқатини еди, жиндак ухлаб олди. Тезда борақолинглар энди...

Тикувчининг хотини шундагина эслади: ахир найнов ишга боратуриб ўғилчасини ҳар куни шу кампирникига қўйиб кетади-ку?! Эсладию найновни таъқиб этишдан маъни қолмади унга.

Аёл боласини қўлидан етаклаб, катта уй сари йўл олди. Улар бир-бирлари билан гаплашишмас, фақат қадам товушларигина эшитилар эди. Тикувчининг хотини симёғочнинг орқасига пусиб кетди, она-болани хийла олислатибгина, ўзи ҳам уйига шошилди.

Эртаси найнов аёл боласи билан ҳовлига чиққанида ҳеч ким унга сўз қотишга журъат қилмади, лекин йиғидан кўзлари қизариб, қовоқлари шишиб кетганини ҳамма кўрди. Кечаги йиғилишда иштирок этганлар бугун ўзларини алланечук ноқулай сезишди, кўнгилларида афсус-надоматга ўхшаш бир ҳис уйғониб, безовта бўла бошлашди: найновнинг кўзига қарашдан уялиб, тескари бўрилиб олишди.

Эр эса бедарак кетган эди. Тикувчининг билағон хотини яна гап топди: пакана тағин аллақандай жинойтларга ҳам шерик бўлиб чиққанмиш, шунинг учун ҳозир қамоқда эмиш. Хуллас, найнов одамларнинг назарида «аристоннинг хотини»га айландию турмуши ниҳоятда ночор аҳволга тушиб қолди. Табиийки, «Иттифоқ» деб аталмиш бу баланд уйдаги кенг-мўл хонага энди у муносиб эмас эди, шунинг учун тикувчининг оиласи билан ўрин алмашишга мажбур бўлди. Баланд уйдан ўн метрлар нарида жойлашган увоққина кулбага кўчиб ўтди. Шунисига ҳам шукр — ҳар ҳолда, бу ерда қўшнилариинг кўзидан йироқроқ юради.

Катта уйнинг деразаларидан бу яккамоҳов кулба ҳам, ичкарида найновнинг етимкўзидек мунғайган сояси ҳам бемалол кўриниб турар эди. Найнов боласини қаёққа жўнатиб юборганини ҳеч ким билмас, вақти-вақти билан аёл уни бир неча кунга олиб келар эди. Ёлғизликда унинг куни оғир, ғам-кулфатда кеча бошлади. Ёши эндигина ўттиздан сал ошганига қарамай, анча қаримсиққа ўхшаб қолди. Шуларни ҳисобга олибми, тикувчининг хотини бир куни бундай деди:

— Фикримча, чидаса тағин бирор йилга чидайди, кейин шартта эрга тегиб кетади. Менга қолса, ҳозирданоқ ҳаракатини қилиб, бирортасининг этагидан тутгани тузук. Паканани кутишдан фойда борми? Қамоқдан чиқариб юборишган тақдирда ҳам, энди у одам бўлмайди. Пуллариям қулоқ-чаккасини ушлаб кетди!

¹ Дэн То (1912—1966) — атоқли хитой публицисти, тарихчиси, шоири. «Жэнмин жибао» газетасига 1949—1958 йиллари бош муҳаррирлик қилган. 1961 йилдан бошлаб ўша давр раҳбарлигининг сўл қонун-қоидаларини имо-ишораяу тарихий мисоллар ёрдамида роса дўппослаб эсселар ёзган ва «Бэйчзин ванбао» газетасида эълон қилдирган. Таниқли тарихчи У Хан (1909—1969) ҳамда публицист ёзувчи Ляо Моша билан бирлашиб, Пекин шаҳар кўмитасининг журнали «Чянсян»да «Уч оила қишлоғидан ёзишмалар» номи остида эссе ва ўткир фельетонлар эълон қилдирган. Учала муаллиф ҳам «маданий инқилоб» қўрбонлари. Уша даврдаги барча йиғилиш ва митингларда уларга лаънатлар ўқилар эди. Улардан Ляо Мошагина тирик қолган.

Мирҳамид Собиров чизган расм.

Орадан бир йил ўтди. Пакана қайтиб келмади. Найнов ҳамон бир ўзи — якка-ёлғиз, жимгина яшар эди. Ишга боради, ишдан келади, печкага ўт қалайди, илматешик, катта, сариқ саватини кўтариб бозор-ўчарга чиқади. Бир йилда уч юз олтмиш беш кун бўлса — ҳар кун шу аҳвол.

Яна бир йил ўтди. Кунлардан бир кун пакана пайдо бўлди. Кеч куз эди. Кийимлари юпун, сочлари кирпининг тиканидек қилиб тик текисланган, ўзи ҳам жуда ўзгариб кетибди: олдинлари дум-думалоқ эди, энди у думалоқликдан асар ҳам қолмаган, рангида ранг йўқ, юзидан қон қочган... У шошиб ўзининг эски хонасига чиқиб борди. Хонанинг янги хўжайини — соддадил тикувчи дудуқлана-дудуқлана уни увоққина кулбанинг эшиги тагигача кузатиб қўйди. Найнов аёл ҳовлида чўккалаб олиб ўтин майдалаётган экан. Ўзига берилган саломни эшитиб, сапчиб ўрнидан турди ва эрини кўриб, довдираб қолди. Эр-хотин кўришмаганига икки йил бўлган эди, шунга ҳозир бир-бирларини таниёлмай туришарди. Иккаласи ҳам озиб-тўзиб кетган, чўккан, хотин янада новча кўринади, эр — янада пакана. Анчагача бир-бирларига бақрайиб қолдилар. Кейин хотин бирдан ўзини уйга урди ва шу бўйи узоқ вақт кўринмай кетди. Эр эса, чўкка тушиб, ердан болтани олиб, ишга киришди. Ҳаш-паш дегунча икки саватда ўтин ҳозирлаб қўйди.

Учрашув лаҳзалари иккалови учун ҳам ғоят оғир, чидаб бўлмас даражада қийин кечди. Кейинчалик эса, илгаридек ишга бирга бориб, ишдан бирга қайтадиган бўлишди, мисоли тана билан соя дейсиз. «Иттифоқ»да яшайдиганлар энди уларнинг хатти-ҳаракатларида ғайритабиий ҳеч нима сезишмасди. Бора-бора эътибор ҳам қилмай қўйишди. Энди улар билан ҳеч кимнинг иши йўқ эди.

Бир кун нимадир содир бўлдию эр уйдан кўрқув ва таҳликада кўчага чопиб чиқди. Сал ўтиб, «Тез ёрдам» машинаси найновни олиб кетди. Шундан кейин

анчагача уларнинг кулбаларида оқшомлари чироқ кўринмади. Йигирма кунлардан кейин пакана ким биландир биргалашиб хотинини замбилга солиб олиб келди.

Энди аёл уйдан ташқарига чиқмас эди. Пакана эр эса илгаридек ҳар куни эрта билан ишга йўл олади, оқшом пайти ишдан қайтади, келибоқ рўзгор юмушларига уннайди — печкага ўт қалайди, бозор-ўчарга чопади. Бундай пайтлар қўлида бир-икки йил аввал хотини савдо-сотиққа ишлатган ўша саватни кўтариб юрар, сават унинг қўлида ҳаддан ташқари катта кўринар, таги ерга тегай-тегай деб борар эди.

Орадан тагин бир йил ўтиб, ҳаволар сал илигач, найнов илк бора кулбасидан чиқди. Узоқ вақт офтоб кўрмаган юзи оҳакдек оқариб кетган эди унинг. Шўрлик тебраниб-тебраниб юради. Ўнг қўлида ғаров ҳасса, боғлоғлиқ чап қўли кўкси узра осилган. Чап оёғи ҳам шол бўлганидан аёл уни минг машаққат билан судрайди. Туришидан маълумки, демак, инсулт бўлган ўшанда.

Шундан бошлаб эр ҳар куни тонг-саҳарлаб ва оқшомлари хотинини ташқарига олиб чиқади, икковлон ҳовлини икки марта айланишади. Жуда қийинчилик билан, жуда секин юришади! Хотинининг тирсагидан тутиши учун эр ўзининг қўлини баланд кўтариши керак, шундай қилса, елкаси бесўнақай кўтарилиб-тушиб, кўтарилиб-тушиб туради. Хотинига мадад беришга қанча тиришмасин, бари бир унинг аҳволига кулмасдан илож йўқ. Найнов жонсиз чап оёғини кўтара олмас, ҳар гал қадам ташлаш учун шу оёғига боғланган чилвирни тортиши керак эди. Кўриниб турибдики, манзара ҳайратланарли — ҳам қайғули, ҳам таъсирчан. Қўни-қўшнида беихтиёр бу эр-хотинга нисбатан раҳм-шафқат туйғулари уйғонди. Мабодо уларга дуч келиб қолишса, очиқ чеҳра билан бош қимирлатиб кўядиган бўлишди.

Аслида, суюмли эрининг биқинида юришнинг ўзи найновга катта бахт эди. Бироқ ҳаёт ҳам, ажал ҳам уларга нисбатан баб-баравар шафқатсизлик қилди. Ҳаёт аёлни сиқиб сувини ичган бўлса, ўлим ўзи билан бирга олди-кетди. Бу ёруғ дунёда эр ёлғиз қолди.

Найнов оламдан ўтиб кетгач, тақдир паканага кулиб боқди. У оқланди. Тортиб олинган буюмлари тагин ўзига қайтариб берилди. Қамоқдан келгандан бери ишлаган иш ҳақидаги фарқ тўланди. Фақат, тикувчининг хотини эгаллаб олган хонани қайтиб беришмади, холос. Турмушида бирон-бир янгилик содир бўларми-кан, деб ҳали ҳам қўшнилاردан битта-иккитасининг қизиқишлари сунмаган эди. Шу орада институтда бирга ишлайдиганлар паканани уйлаб қўйишга, яъниким, муҳаббат тори жарангининг умрини узайтиришда унга кўмаклашишга роса ҳаракат қилишганмиш-у, бу барига рад жавобини берганмиш, деган гап юриб қолди.

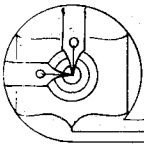
— Нимани кўзлаётганини биламан мен бунинг, — деди тикувчининг хотини бир куни, — мана, кўрасизлар!

Бу хотиннинг ҳам саодатли кунлари ортда қолди. Ҳокимиятни қўлдан бой бергач, у писиб кетди. Энди ҳаммага бирдай хушмуомалалик билан жилмайгани-жилмайган. Бир гал чиройли ёш жувоннинг, тўғрироғи, жиянининг суратини қўйнига солиб, пакана беванинг олдига кирди. Уйнинг жиҳозларини бир-бир кўздан кечиратуриб, уйланишдан гап очди. Энди ёйилиб сўзлай бошлаган эди, бирдан пакананиннг жим, нигоҳларини бошқа ёққа қадаб ўтирганини пайқаб қолди. Юзи ҳам қорайиб кетибди. Тикувчининг хотини пакана қараб ўтирган ёққа ўгирилди: деворда келин-куёвнинг тўйдан кейин тушган сурати осиглиқ турарди. Жиянининг суратини қўйнидан чиқаришга журъати етмай, бу ердан тезроқ жўнаб қолишга шошилди.

Йиллар ўтди. Пакана ҳали ҳам ёлғиз яшаб келяпти. Яқшанба кунлари уйга ўғлини олиб келади. Баланд уйда турадиган қўшнилар эса, деразаларидан кичиккина жуссали кишини кўриб, ўн йилдан наридаги ишларни эшлашади. Аста-секин улар бу кишининг шунча вақтдан бери қайсарлик билан танҳо яшаб келаётганининг боисини англагандек бўлишди...

Ёмғир ёғаётганида, одатланиб қолганиданми, пак-паканагина бир киши шамсияни баланд кўтариб, ўздан хиёл четроққа тутиб юради. Худдики, шамсия остида яна кимгадир жой қолдираётгандек. Аслида у ерда ҳеч ким йўқ. Зотан, бу дунёда ҳеч қандай жудоликнинг ўрнини тўлдириб бўлмайди.

Рус тилидан **Нурилло ОТАХОНОВ** таржимаси.

Бобохон Шарипов

МЕҲНАТ ТАСВИРИ ВА МАЪНО

Халқимизнинг маънавий-иқтисодий ривожини масалаларини муваффақиятли ҳал этиш энг аввало инсон омилига, меҳнат кишига боғлиқ. Шу боисдан ҳам меҳнат киши бугунги адабиётимизнинг бош қаҳрамони эканлиги тамомил табиий ва қонуний бир ҳолдир. Бироқ бадииятда меҳнат киши ҳаётини шунчаки қаламга олишнинг ўзи кифоя эмас. Асарда ишлаб чиқаришнинг мураккаб муаммолари тадқиқ этиладими ёки қаҳрамоннинг меҳнатга муносабати кўрсатиладими, энг муҳими — маънавиятимизни бойтадиган, сабоқ бўладиган бир фикр айтиш, меҳнат тасвиридан халқ ҳаёти, маънавий ривож учун муҳим аҳамият касб этадиган маъно чиқара билишда! Шу нуқтаи назардан қараганда ҳозирги қиссачиликка хос бир жиҳат — меҳнат киши турмушининг кўлами, зиддиятлари моҳиятини чуқурроқ очишга бўлган интилишдир. Меҳнат замондошларимизда маънавий қониқиш, мамнуният туйғуларини уйғотадими, киши ҳаётдан ўз ўрнини, бахтини топиши учун қандай иш тутиши керак — адиблар ана шулар ҳақида бош қотирмоқдалар. Меҳнат киши характери яратиш услуби, мавзунинг бадиий талқинига кўра бир-биридан фарқланиб турадиган «Яшаш учун кечикма» (Нурали Қобул), «Кудуқ тепасидаги ой» (Фаффор Ҳотамов), «Истеъфо» (Мурод Муҳаммад Дўст), «Жавоб» (Эркин Аъзамов), «Ёзнинг ёлғиз ёдгори» (Хайриддин Султонов) каби қиссалар айни шу хусусиятга кўра муштаракдир. Замондошимизнинг меҳнат фаолиятидаги зиддиятлар, бу жараёнда унинг маънавий оламида рўй бераётган ўзгаришлар, фикрлар, ҳис-туйғулар кураши бу қиссалар конфликтини белгилаб бериши билан миллий характернинг муҳим хусусиятларини илғаб олишга ҳам қаратилмоқда.

«Яшаш учун кечикма» қиссасида меҳнат жараёни шунчаки бир фон эмас, балки қаҳрамоннинг ҳаракат майдони сифатида тасвирлангани билан ажралиб туради. Нурали Қобул чўпон йигит Абдумалик тимсолида меҳнатсеварлик, халқ, умум бахт-саодати учун курашиш каби фазилатларни қаламга олади. Ҳалоллик, меҳнатсеварлик Абдумалик учун ички зарурий эҳтиёжга айланиб кетган. Характерни ичдан нурлантириб турадиган, унга жозоба бахш этадиган бундай фазилат «Истеъфо»даги Эломонов, «Жавоб»даги Элчиев, «Ёзнинг ёлғиз ёдгори»даги Адаш Карвон каби қаҳрамонлар характерида ҳам мос. Бироқ улардан фарқли ўлароқ, Абдумалик ҳалол ишлашнинг ўзи билангина кифояланиб қоладиган пассив одам эмас, аксинча, ҳақиқат, адолат, коммунистик эътиқод тантанаси учун курашчан қаҳрамон сифатида гавдаланади. Зотан, ҳозирги вақтда биргина ҳалол меҳнатнинг ўзи кифоя эмас, балки эзгулик, инсонийлик, ҳақиқат-ғалабаси учун кураша билиш ҳам зарур. Давр руҳи, замона нафаси шуни тақозо этмоқда. КПСС XXVII съезди ва Ўзбекистон Компартиясининг XXI съездида пассивликка яроқсиз иш услуби деб баҳо берилганлиги, кенг томир отган салбий ҳодисаларга қарши курашда принципаал, большевикчасига муросасиз бўлиш кераклиги алоҳида таъкидлангани бежиз эмас.

Зеро, киши табиатан танбал экан, нақадар олижаноб, софдил, ҳалол бўлмасин, пассив кузатувчилигида қолаверади, пировардида жамиятимизнинг онгли, актив бунёдкори даражасига кўтарилиш уёқда турсин ўз қадр-қимматини, инсонийлик шаънини ҳам ҳимоя қила олмайди. Айни шу сабабга кўра, Адаш Карвон тўхмат билан қамалганида, умиди, таянчи — ёлғиз ўғлини ўлдириб кетишганида ёвузликка, ноҳақликка қарши оёққа турмайди, ҳатто қотилни кечириш даражасигача бориб етади. Ёки Элчиевни олайлик. У ҳам қобилиятли, ишчан ходим бўлишига қарамай, меҳнатда муваффақиятга эришолмайди, «кичкина одам»лигида қолаверади. Бу ўринда Раҳимжон Отаевнинг қисса

қаҳрамонининг «иқтисодчи ходим сифатидаги фикрлаши аниқ кўринмайди» деган фикри умуман тўғри эканлигини айтган ҳолда, ёзувчи Элчиев ҳаёти ва меҳнати тасвиридан муҳим ижтимоий маъно чиқара олганини таъкидлаш лозим. Ҳалол одамлар ўзларининг пассивликлари, мурасасозликлари, жамиятда содир бўлаётган воқеа-ҳодисаларга лоқайдликлари оқибатида қобилиятсиз муттаҳам Ҳайдар Самадович сингари олғирларга лавозим, мавқе, обрў эшигини ланг очиб беришларини, бундан эса жамиятга, инсонийликка зиён етишини Эркин Аъзамов ҳаққоний кўрсата олган.

Абдумалик лоқайдлик, ноҳақлик билан мураса қилолмайди. У ҳар қанча таъқибу таъзиқлар бўлмасин, халқ мулкани «туя» қилаётган, бойлик орттираётган нопок кимсаларга қарши курашади, уларнинг кимлигини очиқ айтишдан тоймайди. «Ўз тинчимни ўйлаб эҳтиёткорлик қилсам, давлат, жамоат бойлигини ўмараетганлар билан келишиб ишласам, унда мен нима деган одам бўлдим?» дейди у куйинчаклик билан. Ёзувчи қайси турдаги иш жабҳасини қаламга олмасин ўша соҳадаги меҳнатнинг ўзига хос хусусиятларини ҳаққоний тасвирлай олиши, ўқувчи кўз ўнгида меҳнатнинг жонли манзараларини гавдалантиришга эриша билиши ҳам керак. «Яшаш учун кечикма» қиссасида чорвадорлар меҳнати билан боғлиқ эпизодлар ниҳоятда табиий чиққан. Қаҳратон қиш кунлари узоқ яйловда совхоз раҳбарларининг масъулиятсизлиги, лоқайдлиги оқибатида ем-хашаксиз очликдан қирилаётган қўйларни омон сақлаб қолиш учун қаҳрамон кўрсатган меҳнат жасорати таъсирчан ифодаланган. Шу боисдан иши кўплигидан, тиними йўқлигидан ўзига қарашга, «ҳатто телпагини қоқишга ҳам вақти бўлмаган» Абдумаликка нисбатан бизда меҳр-муҳаббат туйғулари уйғонади, унга ҳамдард бўлгимиз, оғирини енгиллатгимиз келади.

Меҳнат кишиши характери яратиш, унинг жамият, муҳит билан ўзаро муносабатларини ёритиш борлигидан «Яшаш учун кечикма» қиссасида катта авлод аъналарига ворисийлик ҳолигини кўрамиз. Бироқ ворисийлик тушунчаси, рус танқидчиси О. Новикова таъкидлаганидек, фақат устозлар аънасини давом эттириш билан чекланиб қолмайди, балки янги конфликтлар қидириб топиш ёхуд эски конфликтларнинг янги қирраларини кашф этиш, устозлар билан ижодий баҳсга киришишни ҳам тақозо этади. Бу жиҳатдан «Яшаш учун кечикма» қиссасининг қаҳрамони характерлидир. Ёзувчининг аънавий конфликтга янгича мазмун бахш этишга интиланлиги чорвадорлар меҳнатининг қийин томонларини давр руҳига ҳамоҳанг тасвирлаганида кўринади. Адибнинг позицияси қаҳрамонларнинг меҳнатга муносабати тасвирида аниқ намоён бўлган. Абдумалик бутун борлигини ишга сарфлайди, иш деб институтдаги ўқиши ҳам қолиб кетади. Совхоз директори, партком Нарзиев кабилар бўлса, аксинча, ўз манфаатларини кўзлайдилар, ўзлари учун яшайдилар.

Абдумаликнинг укаси Турсунбой қалбида ҳам худбинлик иллатлари ниш отган. Худбинлик инсондаги юксак маънавий ибтидоларни бўғади, кишини бир ёқламаликка олиб келади. Айни чоқда шуни айтиш керакки, кишига маънавий-руҳий оламини бойитиши, қобилиятини ўстириши, ҳар томонлама гармоник ривожланиши учун имконият қолдирмайдиган оғир меҳнатни ҳам тўлақонли, замон руҳига мос деб бўлмайди. Бундай меҳнат ҳам бир ёқламаликка олиб боради, социализм жамиятга хос буюк идеалларнинг таъсир кучини сусайтиради. Зеро, социализм жамияти меҳнаткашларга маънавий-руҳий ўсиш, қобилиятини яна ҳам такомиллаштириш учун кенгроқ имкониятлар яратишни тақозо этади.

«Яшаш учун кечикма»да меҳнат ва маънавий эҳтиёжларни қондириш билан боғлиқ масалалар асар конфликтининг асосини ташкил этади. Ундаги меҳнат тасвиридан ишда меъёр бўлиши кераклиги, кишиларнинг маънавий эҳтиёжларини қондиришга имкон берадиган бўш вақт билан таъминланиши давр тақозоси деган маъно келиб чиқади. Бу билан «Яшаш учун кечикма» қиссаси камчиликлардан холи экан-да, деган таассурот туғилмаслиги керак. Қиссанинг ютуқ ва камчиликлари тўғрисида ёзувчи Худойберди Тўхтабоевнинг «Прозамизнинг ёрқин уфқлари» ва ёш танқидчи Мансур Тенглашевнинг «Шундай яшар одатда одам...» мақолаларида ўринли мулоҳазалар билдирилган. Айни чоқда уларда айрим баҳсли фикрлар борлигини айтиб ўтиш керак. Хусусан, М. Тенглашев: Абдумалик инсон сифатида барча кучли ва ожиз томонлари билан ишонарли тасвирланган, деган фикрни ўртага ташлайди. Тўғри, ёзувчида шунга интилиш бор, аммо қаҳрамон характери-ни психологик далиллашда муаллифнинг изланишлари ҳар доим муваффақиятли якунланган деб айтиш қийин. Абдумалик, шунингдек Нурилла характери таҳлилида ёзувчи баёнчиликка йўл қўйган, меҳнат машаққатлари туфайли қаҳрамон қалбида юз бераётган зиддиятли туйғулар олишувини етарли даражада изчиллик ва теранлик билан ёритмаган ўринлар учрайди. Чўл, яйлов шароитида кун кечириш учун ҳатто оддий шароитлар йўқлигига, меҳнат машаққатларига, борингки, жафо чекканига қарамай, Абдумалик ҳеч қачон иккиланмайди, ички дунёсида ҳолат ўзгаришлари рўй бермайди.

Ҳозирги ёшлар қиссачилигига хос муҳим фазилатлардан бири шундаки, уларда инсон ҳаёти яхлит, бир бутун ҳолда тасвирланмоқда, ҳаётининг конфликтлар муҳим ахлоқий-маънавий масалаларга боғланиб кетмоқда. «Қудуқ тепасидаги ой» қиссаси конфликтга қаҳрамонларнинг амалий фаолияти билан жамиятимизнинг ғоявий-маънавий идеаллари ўртасидаги мулоқот асос қилиб олинган. Гаффор Ҳотамов Ҳақимбек характери орқали янги давр руҳига, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI пленумидан кейин қарор топаётган давр талабига зид келиб қолган хусусиятларни қаламга олади, халқнинг орзу-умидларига лоқайдлик, халқ идеалларига беписанд қараш инсонни фожиага етаклашини кўрсатади. Ҳақимбекнинг характер хусусиятлари, ички дунёси у яшаётган муҳитга мос равишда тасвирланади, хатти-ҳаракатидаги ўзгаришлар кўпинча ўша муҳитда содир бўлаётган воқеалар ривожидан келтириб чиқарилади. Профессор Очил Тоғаевнинг «Ҳалоллик сотилмайди» мақоласида таъкидланганидек, ёзувчи Ҳақимбек тушиб қолган давранинг ижтимоий-маънавий оқибатларини ҳаққоний тасвирлайди ва шу тасвирга руҳий дунёемизни бойтадиган, сабоқ бўладиган маъноларни узвий сингдириб юборади. Бироқ мунаққид Ҳақимбекнинг ҳалол меҳнатдан воз кечиб, нопоклик, ҳаромхўрлик йўлига киришининг биринчи сабабини колхоз раиси Зобитов билан боғлайдики, бунга қўшилиш қийин. Кишининг ўзида мойиллик бўлмаса, уни нопок йўлга тортиш қийин. Демак, аслида пул, мол-дунё олдида тиз чўкиш, виждон давъатига қулоқ осмаслик Ҳақимбекнинг шахс сифатида емирилишига, инқирозга, маънавий мағлубиятга олиб келади.

Ҳалол меҳнатни улуғлаш, меҳнатсиз роҳатни кўзловчи худбин, мешчан одамларга мурасасизлик, эзгу мақсадлар тантанаси учун кураш — ҳозирги қиссаларда миллий характернинг бош хусусияти сифатида тасвирланмоқда. Шунга қарамай, меҳнат моҳияти юзаки тадқиқ этилаётган, қаҳрамонлар характери мавҳум бўлиб қолаётган қиссалар ҳам учраб туради. Уларнинг конфликтини ё ясама асосга қурилади ёки шунчаки меҳнат можаросидан нарига ўтмайди. Баъзи қиссаларда мавзу ўта жўн, сийқа, ахборот тарзида баён этилмоқда. Муаллифлар бундай ҳолларда қаҳрамонларнинг меҳнат фаолияти тадқиқига севги можаролари билан боғлиқ воқеаларни, ёки, аксинча, қаҳрамоннинг шахсий-интим ҳаётига унинг меҳнат шижоатини тавсифловчи эпизодларни «илова» қилиш билан ўзларини оқламоқчи бўладилар. Бундай нуқсонлар кейинги йилларда бошловчи, ёш қаламкашлар маҳсулларидagina эмас, балки анча тажрибали, гоҳо истеъдодли ёзувчиларимиз ижодида ҳам учрай бошлагани ташвишли бир ҳолдир. Ёш қаламкаш Ёқут Раҳимованинг «Кўришгунча, хайр!», Самар Нуровнинг «Раис», Неъмат Ёқубовнинг «Ҳазина султони» қиссалари фикримизнинг далили бўла олади. «Кўришгунча, хайр!» қиссаси, унга ёзилган сўзбошида айтилганидек, «адабиётимизда кам ишланган ишчилар мавзуини ёритилишига бағишланган», кейинги қиссаларда бўлса пахтакор меҳнати қаламга олинган. Ниҳоятда олижаноб ният! Хўш, муаллифларимиз ишчилар ёки пахтакорлар ҳаёти тасвирдан замона учун зарур муаммолар чиқаришга эриша олганми, меҳнат кишилари тасвири фикримизни теранлаштириб, туйғуларимизни бойтадимми? Бу саволга жавоб бериш учун мазкур қиссаларни қисқача таҳлил этишга тўғри келади.

Ёқут Раҳимованинг қиссасида меҳнатни тавсифлашга бағишланган қатор-қатор эпизодлар бор, ёғ-экстракция заводидаги иш шароитини кўрсатиш учун «фузатенкер», «биттер-сепаратор», «центрифуга» ва шу сингари қатор терминлар қўлланилган. Уларнинг маъносини англаш учун китобхон маҳсус луғат қидириб қолиши турган гап. Аммо асарда ишлаб чиқариш жараёнларининг қаҳрамонлар маънавий дунёсига ўтказётган таъсири ёритилмаган, қаҳрамонларнинг ўзи эмас, иш жараёни биринчи планга чиқиб қолган. Ваҳоланки, Ф. Энгельс айтганидек, «шахсни характерлаш учун унинг нима қилаётганини кўрсатиш оз, бунинг учун унинг ишини қандай қилаётганини ҳам кўрсатиш керак». Муаллиф меҳнат кишиси характерини яратишда йўл қўйган камчилигини севги можаролари тавсифи билан «тўлдиришга» ҳаракат қилади. Аммо бунда ҳам изчиллик йўқ, Хусан — Гули — Мирҳаб муносабатлари баёнида кетма-кет мантиқий зиддиятларга йўл қўйилади. Гарчи Гули ҳаёли, пок бир қиз сифатида қаламга олинса-да, унинг хатти-ҳаракатлари енгилтак қизларни эслатади. Қиз Мирҳабни севишига қарамай, ҳадеб Хусанни қўмсайверади: у лоқайдлик қилганида «юраги вайрон бўлади», «қандайдир ҳаяжонга» тушади. Хуллас, шу тариха «ишчилар мавзусига» бағишланган асарнинг ярмидан кўпини тутуруқсиз икир-чикирлар баёни эгаллаган. Замонавий ўзбек ишчиси қиёфаси, ишлаб чиқариш муаммолари ўзининг бадий ифодасини топмаган. Қаҳрамонларнинг меҳнат фаолиятлари билан интим ҳаёти тасвирида уйғунликка эришилмаган. Муаллифнинг ишчилар ҳаётини чуқур ўрганмаганлиги, муҳим ҳаётининг материални бадий ўзлаштиришда маҳорати етишмаганлиги кўриниб турибди.

Характер яратишда халқимизнинг асосий бойлиги, миллий ифтихори ва интернационал бурчи — пахтачилик муаммоларини таҳлил этиш катта роль

ўйнайди. Пахтакор меҳнати мазмунида содир бўлаётган ўзгаришлар деҳқонларимизнинг ҳаёт тарзига катта таъсир ўтказмоқда, натижада миллий характерда янгиликлар жароғи тезлашмоқда. Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг XVI ва кейинги пленумлари бу жароғига янги сифат ўзгаришлари киритди. Бироқ, афсуски, ёзувчиларимиз пахтакор меҳнати тасвирида ҳар доим ҳам замон билан баравар қадам ташлаётдилар, деб айтишимиз қийин. Айрим қиссаларда қаҳрамон бажарган ишлар жуда жўн, юзаки ёритилганини кўраемиз. Ваҳоланки, қаҳрамоннинг ишлари негизда турган омиллар уйғун ёритилсагина характер таъсир кучига эга бўлади. Реалистик сўз санъатининг шу талабини унутиш натижасида қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракатлари, фаолиятини ёрқин очиб кўриш мумкин бўлган ҳолатлар четлаб ўтилади. «Раис» қиссасида меҳнат машаққатлари, шу туфайли қаҳрамон қалбида рўй бераётган ўзгаришлар муаллиф эътиборидан четда қолган. Персонажларнинг фаолияти ҳаёт мантиғидан келиб чиққан ҳолда далилланмайди, пахтакор меҳнати ниҳоятда осон, енгил иш сифатида тасвирланади. Тўғри, баъзи ўринларда пахтакор касбининг чигалликлари тўғрисида мулоҳазалар билдирилади. Масалан, Мамажон: «Сочни оқартириш эмас, тутдай тўкиб юборади бу оппоқ пахтакорнинг қора меҳнати», дейди. Аммо бу хулоса қаҳрамонлар тақдирдан келиб чиқмайди, меҳнат тасвирига сингдириб юборилмайди. Пахтакор меҳнатини бундай бир томонлама кўрсатиш ҳаётини материални чуқур билмаслик ва қишлоқ кишиси изланишларини қалб тўғғени, дард билан қаламга олмаслик натижасидир.

«Ҳазина султони» қиссаси муаллифи Неъмат Ёқубов таниқли журналист ва тажрибали ёзувчиларимиздан ҳисобланади. У республика далаларини кўп кезган, бўлғуси қаҳрамонлари билан яқиндан суҳбатлашган, бинобарин, пахтакор меҳнатининг машаққатларини яхши билади. Қиссага ҳаётда катта қаҳрамонлик кўрсатган, меҳнатсевар пахтакор Исомиддин Арабовнинг фаолияти асос қилиб олинган. Бироқ, шунга қарамай, ёзувчи танлаган ҳаётини материални бадиий ўзлаштиришда муваффақиятга эришолган, деб айтиш қийин. Неъмат Ёқубов қаҳрамонидаги фидойиликни, меҳнатсеварликни улуғлайман деб гоҳо ортиқча муболағаларга йўл қўяди. Масалан, Арабов ёшлик вақтларида бир кунда беш юз қирқ икки кило пахта тергани, яна бир ўринда эса инвалидликка қарамай, беш гектар ернинг ғўзасини қўлда чеканка қилиб чиққани айтилади. Ҳолбуки, чеканкани машина тез ва соз бажаришига Арабовнинг ўзи гувоҳ бўлади. Шундай экан, нега у чеканкани қўлда ўтказишга қарор берди? Ахир, саратон иссиғида ғўзанинг орасига киришнинг ўзи мушкул иш — иссиқ ҳовурдан одамнинг нафаси қайтиб кетади. Боринги, шундай бўлган тақдирда ҳам бу ҳолат қаҳрамон ички дунёсидаги зиддиятли ўйлар орқали психологик асосланмоғи керак эди. Қиссадаги даштда янги ер очиб, пахта етиштириш билан боғлиқ эпизодларда ҳам юзакилик мавжуд. Шунга қарамай, танқидчиликда мазкур қисса ҳақида ортиқча мақтовлар айтилди. Хусусан, Нурмуҳаммад Холлиевнинг мулоҳазаларида мақтовга мойиллик сезилади. Мунаққид ёзувчи «Исомиддин Арабов образида... руҳи соғлом одамнинг маънавий бой қиёфасини гавдалантиради», «ҳаётимизда учрайдиган айрим иллатларни дадил очиб ташлайди» каби тавсифларни келтиради-ю, конфликт, характер ривожига йўл қўйилган мантиқий зиддиятлар, асосланмаган ҳолатларни эътибордан четда қолдиради. Қисса таҳлилида мана шулар ҳақида кенгроқ фикр юритилганида мунаққиднинг фикрлари ёзувчи учунгина эмас, «бошқалар учун ҳам қимматли бўларди». Зеро, танқидчиликда бағрикенглик, меҳрибонлик билан бир қаторда талабчанлик, принципиаллик ҳам зарур фазилат ҳисобланади.

Ҳозирги қиссаларга хос муҳим бир хусусиятлар шундан иборатки, меҳнат кишининг касб-кори доираси кенгайиб кетди. Илгарилари кўпинча ишчи, деҳқон, пахтакор ҳаёти тадқиқ этилган бўлса, эндиликда зиёлилар турмушини ёритишга ҳам катта эътибор берилмоқда. Райком секретари (Ўлмас Умарбеков «Дамир Усмоновнинг икки баҳори»), раҳбар ходим (Мурод Муҳаммад Дўст «Истеъфо», Ўктам Усмонов «Қисмат»), журналист (Фарҳод Мусаёнов «Душанба, нонуштадан сўнг», Турғун Пулат «Ичкуёв»), студент, иқтисодчи (Эркин Аъзамов «Отойининг туғилган йили», «Жавоб»), ношир (Зоҳир Аълам «Илк баҳор кунлари»), олим (Ғаффор Ҳотамов «Қайтиш», Суннатилла Анорбоев «Умр») — мана кейинги йилларда яратилган қиссалардаги қаҳрамонларнинг унча тўла бўлмаган рўйхати. Бу асарларнинг кўпчилигида меҳнат ва инсон маънавий ҳаёти узвий боғлиқликда тасвирланмоқда. Қаҳрамоннинг меҳнат фаолияти тасвирида муҳим ҳаётини муаммолар, ахлоқий-маънавий масалалар кўтариб чиқилмоқда.

Ҳалол меҳнатни улуғлаш, меҳнатсиз роҳатни кўзловчи худбин, мешчан одамларга муросасизлик, энг эзгу, олижаноб, инсоний мақсадлар тантанаси учун кураш ҳозирги қиссаларда характернинг бош хусусияти сифатида талқин этилмоқда. «Отойининг туғилган йили»даги Аскар, «Қайтиш»даги Акрам характерида, уларнинг ўй-фикрлари, хатти-ҳаракатларида, фаолиятида, ҳаётини

муаммоларни ҳал қилишга ёндашувида бу хусусият ёрқин сезилади. Гарчи бу асарлар меҳнат мавзуини тадқиқ этиш жиҳатидан турлича савияда ёзилган бўлса-да, уларда замон нафаси уфуриб туради. Характерлар конкрет тарихий шароитга боғлаб кўрсатилади.

Асқар ҳам, Акрам ҳам ҳаётда актив позицияда турувчи, турмушга жамият, эл-юрт манфаатлари, ҳалоллик ва поклик нуқтаи назаридан ёндашувчи қаҳрамонлардир. Улар илм-фан, жамият ривожига ижобий таъсир этадиган, ижодкорга чинакам маънавий қониқиш бахш этадиган меҳнат тарафдорларидир. Уларнинг тақдири билан танишар эканмиз, нопоклик, ифлослик, қабоҳат билан муросасозлик қилиш мумкин эмаслигини, ҳатто муросасозлик тўғрисидаги фикрнинг ўзи ҳам жиноят эканлигини чуқур ҳис қиламиз. Шуниси диққатга сазоворки, ҳар иккала асарда ҳам бу фикр декларатив тарзда эмас, балки жонли характерлар орқали юзага чиқарилади.

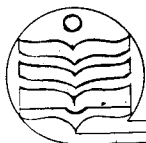
Асқар ўзи яшаётган муҳит билан чамбарчас алоқада тасвирланади. Чаласавод домла Аҳмадхонов, ҳеч кимга қарши чиқмайдиган, ҳушомадгўй Муҳиддин, чўпон отасининг қўйлари ҳисобига ўқиётган ичиқора Жовли, ҳаёт мазмунини ташқи ялтироқликдан иборат деб биладиган ичи пўк Матлуба, Акбарова сингари мешчанлик ботқоғига бота бошлаган қизлар, билимли, ҳалол домла Убайдуллаев, қалб гўзал туйғуларга бой Рахшона — буларнинг ҳаммаси Асқар яшаётган муҳитни характерлайдиган образлар. Уларнинг асл қиёфаси, маънавий дунёси меҳнатга муносабатда намоён бўлади ва манфий ёки мусбат қутбларга ажралади.

«Қайтиш»да ҳам худди шундай ҳолатни кузатамиз. Бир томондан, Акрамнинг жуда муҳим масалани илмий тадқиқ этиши, лекин унинг устозини кўролмайдиган ҳасадгўй, нопок одамлар томонидан диссертациянинг йўққа чиқарилиши яхшилик билан ёмонлик, эзгулик ва ёвузлик, ҳалоллик билан нопоклик ўртасидаги курашни кескинлаштиради. Иккинчи томондан, севгида ҳам Акрамнинг омади келмайди — сотувчи бўлиб ишлайдиган севгилиси Хосиятнинг номуסי маънавий тубан кимсалар томонидан топталади. Гаффор Ҳотамов Хосият фожиасининг илдиэларини яхши очади. Қиз табиатидаги энгилтаклик, меҳнатсиз шон-шухрат, роҳат-фароғатга интилиш илллати уни тубанлик кўчасига етаклайди. Хосиятнинг қалб изтироблари, руҳий олами яхши очилган. Ёзувчи мўмай даромад, ҳаром йўл билан топилган бойлик маънавий қашшоқликка, фожиага олиб келишини тўғри кўрсатади.

Шу тариқа ҳозирги қиссаларда ҳаётнинг муҳим муаммолари, ахлоқий-маънавий масалаларига катта эътибор берилмоқда. Адибларимиз совет кишисининг граждонлик позициясини шакллантириш, китобхонни курашчанлик, ижтимоий фаоллик руҳида тарбиялаш мақсадида қалам тебратмоқдалар. Энг яхши қиссаларнинг ижобий қаҳрамони халқ равнақи йўлида коммунистик эътиқод асосида меҳнат қиладилар, турли иллатларга қарши кураш жараёнида чиниқиб, руҳан бойиб борадилар.

Меҳнат мавзуидаги қиссаларда йўл қўйилаётган схематизм («Қайтиш»да Хосиятнинг аварияга «учратилиши» йўли билан севги линиясидаги конфликтнинг очилиши), меҳнат машаққатлари билан боғлиқ зиддиятларни охирига етказмаслик («Қайтиш»да Акрамнинг илмий фаолиятига доир масалаларнинг эътибордан четда қолиб кетиши), ҳаётини конфликтлар танлай билмаслик, меҳнат тасвиридан катта ижтимоий маъно чиқара олмаслик («Ҳазина султони», «Раис»), характерлар таҳлилида мантиқий узилишларга, баёнчиликка, китобийликка йўл қўйиш каби тўлақонли характер яратишга халақит бераётган камчиликлар изланишлар жараёнида аста-секин бартараф этилмоқда.

Юқорида кўриб чиқилган қиссалар таҳлилидан шу нарса маълум бўладики, ёзувчи меҳнат кишиси ҳаётини замон билан, кўпчиликни тўлқинлантираётган масалалар билан узвий боғлиқ ҳолда тасвирлаган тақдирдагина муваффақиятга эришиши мумкин.

Наим Каримов

«НА ОЛТИН, НА ЖАВОҲИР ЭДИМ...»

ИЖОД ВА БУЛОҚ сўзлари муштарак тушунчалар эмас. Аммо улар бир-бирлари билан қовушиб, ягона ҳилқатни — сирли мавжлар ва сеҳрли тўлқинлар ҳилқатини вужудга келтиради. Назаримда, шунинг учун ҳам Ойбек қаламкаш дўстларини таваллуд айёми билан муборакбод этар экан, «Ижод булоғингиз ҳамиша қайнаб турсин», дейишни ёқтирар эди.

Ўзбек халқининг ардоқли шоирларидан бири Миртемирнинг ижод булоғи жўш уришдан тўхтаганига қарийб ўн йил бўлди. Аммо бу булоқ ҳали узоқ даврлар мобайнида бизни ўзининг нуқра мавжлари ва фараҳбахш шабадаси билан поклаб ва шаффофлаб туради.

...У Қоратоғ этакларида, кўҳна Туркистон бағридаги Иқон қишлоғида туғилди. Қишлоқ ўртасида баланд, кўламли тепа бор. Ундан олис Туркистон, сервиқор Яссавий мақбараси аён кўринади. Бир пайтлар теграси айланма кўрғондан иборат бўлган ана шу тепалиқдан туриб, Чингиз ё қалмоқ қўшинларининг ҳаракатини кузатганлар. Миртемирнинг еттинчи бобосига қадар шу тепалиқда посбонлик қилган. Қишлоқдаги хўжалиқнинг икки тармоғи — деҳқончилик билан чорвачилик ҳам улар учун бегона бўлмаган...

Миртемир ўз қишлоғида атиги ўн бир йил яшади. Сўнг Тошкентга келиб, дастлаб Алмаий номидаги мактабда, кейин Ўзбек эрлар билим юртида таълим ва тарбия олди. Шу даврдан бошлаб унинг қарийб бутун ҳаёти Тошкентда кечди. Лекин Қоратоғ этакларидаги кўклам тошқинларидан лабларини ҳўллаб олувчи сойлар, қизғиш қирлар ва чексиз сайхонлар, онда-сонда бир-бир учрайдиган музбулоқлар, тошқинлардан пайдо бўлгувчи кўллар унинг хотирасидан ўчмади. Аксинча, шоир ана шу ўлканинг бокира табиатини, кишиларининг айни пайтда ҳам дағал, ҳам майин феълини, қадоқли кўлларини, юрак дардларини куйлаш жараёнида ўз овозини, ўз мавзуини, ўз қаҳрамонларини, ўз шеъриятининг халқона руҳини топди. У кези-кези билан қишлоққа бориб, болалик ва ёшлик хотираларини янгилаб, Тошбу ва Паттилар билан қайта-қайта учрашиб, уларнинг машаққатли ҳаётлари ва тақдирлари билан яқиндан ошно бўлди; уларни шеъриятимизнинг шоҳсупасига — Кўканлар, темирчи Жўралар, Зайнаблар, Жонтемирлар, уста Ғиёсларнинг аҳил даврасига олиб кирди.

Шоир зоти одатда ўз туйғулари, кечинмалари, ўз қалбининг манзараларини ифодалайди. Миртемир ижодида ҳам қалб замзамаларини тасвирловчи шеърлар оз эмас. Лекин у кўпроқ халқ ҳаётининг манзараларини, халқ қалбининг тўлқинларини чизди. Унинг ижоди халқ ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ. Унинг асарлари бениҳоя халқчил ва содда. У ўз ижоди билан ўзбек шеъриятида Некрасов аъналарининг, ўзбек демократик ва маърифатпарварлик адабиёти аъналарининг ривож топишига, шеъриятимизнинг халқ ҳаёти билан чамбарчас алоқа ўрнатишига муносиб ҳисса қўшди.

Миртемир ўз тенгдошларидан ҳаётни ўзгача кўриш, идрок этиш ва акс эттириш услуби билан ажралади. У оддий халқ ҳаётини, заҳматкаш кишилар дилини яхши билади. Шу кишиларнинг руҳий ва маънавий оламини тасвирлаш орқали даврнинг ғоявий бойлигини, мураккаблигини гавдалантиради. Миртемир

содда кишиларнинг ҳаёти ва руҳиятини, халқ удумлари ва анъаналарини, тили ва фольклорини нозик ҳис этади. У халқ эртаклари, мақол ва маталлари, қочирмаларидан ўзига хос нафосат билан фойдаланади. Унинг тили бошқа тенгдошларига нисбатан халқ тилига яқин. У ҳатто шева доирасида қолиб, ҳали адабий тил хазинасига келиб қўшилмаган сўз ва ифодаларни ҳам ўз асарларининг бадийий тўқимасига дадил олиб киради.

Миртемирнинг беқиёс бадийий оламини худди шу фазилатлар белгилаб келади.

Шоир асарларини варақлар экансиз, бениҳоя оддий, жасорат ва қаҳрамонликка даъводан холи кишилар силсиласи кўз олдингизда саф тортади. Улар қандайдир ғайритабiiй фазилатлари билан шоирнинг диққат-эътиборини қозонмайди. Аксинча, улар оддий меҳнат кишиларигина холос. Лекин Миртемир халқ характерининг зарраларини кўради, улар тимсолида халқ образини чизади.

Шоир асарларида тасвирланган кишилар — Ленин замонаси туфайли диллари чароғон бўлган, ўзлари эса ҳаётни фаровон этаётган сиймолардир. Шоир ана шундай сиймолар ҳақида сўзлаб: «Ҳа, дунёнинг кўрки инсон-да, инсон!» деб ҳайқиради. Уларни куйлайди, улар дилига «зиё тўқмиш» замонни ардоқлайди. Худди шу ҳол Миртемир ижодининг етакчи фазилатини ташкил этади.

Шеър Миртемир учун бениҳоя муқаддас тушунча. «Шеър дегани — юрак дегани, тўлқин дегани, ҳаяжон дегани, тимсол дегани, тимсолларда фикр юришти дегани!» деб ёзган эди у. Шунинг учун ҳам шоир қалби оша ўтмаган, унинг титроқ торларидан янграб отилмаган ҳаётii масалалар, жумбоқлар, дарду изтироблар, завку нашидалар китобхонни тўлқинлантирмайди. У тоғ қояларига урилиб, қудратли акс-садо бермаган овоздек етим бўлиб қолади. Шеър Миртемир наздида тошқин самимияти билангина эмас, «ўз мавзуининг тугилмаганлиги, мазмуннинг бадавлатлиги ва беғуборлиги» билан ҳам учқур қанотга эга бўлади. Миртемирнинг «Ленин жилмайиши», «Қорақалпоқ дафтари» каби шеърii туркумларига, «Излаганим», «Ёдгорлик» каби тўпламларига кирган энг яхши шеърлар буни тасдиқлайди.

Шоир фақат интим лирикасида эмас, балки оташин гражданлик ғоялари билан йўғрилган шеърларида ҳам ўз қалбининг тўлқинларини ифода этди. Аниқроғи, бундай шеърларда ҳам шоир дилининг пўртанаси ўзининг нуқра мавжларини сочиб, янгроқ нидоларини таратиб туради. Тошқин самимияти билан китобхонни мафтун этувчи бундай шеърларда мазмуннинг бадавлатлиги қанчалик аён бўлса, унинг шаффоф туйғулар шалоласида «чайиб олингани» ҳам шунчалик ҳақиқатдир. Бошқача айтганда, ҳозирги даврнинг катта ғоялари Миртемир шеъриятига унинг қалби оша, янада бойиған ва бадийий қувват олган ҳолда кириб келади.

Ҳар қандай шоир ҳамиша изланишда, ўқиш ва ўрганиш иқлимида яшаши керак. Миртемир ва унинг тенгдошлари ижод бўсағасига кириб келган кезлари ўзбек бадийий маданияти ҳали жаҳон адабиётининг шоҳона асарлари билан бойимаган эди. Бугун Ойбек, Ҳамид Олимжон, Шайхзода, Зулфия, Асқад Мухтор, Туроб Тўла, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов каби билимдон санъаткорлар туфайли жаҳон адабиётининг, шунингдек қардош халқлар адабиётининг аксар дурдоналари ўзбек маданиятининг мулки бўлиб қолди. Езувчиларимиз учун ўрганиш ва озиқланиш имкониятлари кенгайди. Адабиётимизни янги уфқларга кўтариш учун янги шароитлар вужудга келди. Миртемир ана шундай ажойиб ижодий имкониятларни яратиш, ўз халқининг хазинасини бошқа халқлар маданияти намуналари билан бойитишдек муқаддас ишга ҳам улкан ҳисса қўшди. Бугун биз Руставели ва Насимий, Пушкин ва Лермонтов, Крилов ва Некрасов, Гейне ва Тагор, Абай ва Бердак, Нозим Ҳикмат ва Пабло Неруда сингари ўнлаб классик санъаткорларнинг энг яхши асарларини Миртемир таржимасида ўқиймиз. Унинг аксар таржималари маданий ҳаётимизда унутилмас воқеа бўлди. Агар Миртемир фақат таржимон бўлган тақдирда ҳам у маданиятимиз тарихида бир умрга қолган бўларди. Адабиётимиз бахтига, у таржимонлик санъати билангина чекланмай, бадийий ижоднинг доvonларини ҳам бетиним эгаллаб борди. Натижада у, Комил Яшин айтганидек, айқин дарёдай ҳаётбахш шеърияти билан Совет Ўзбекистонининг шеърii йилномасини яратган забардаст адибларимиздан бирига айланди.

Миртемир ижодининг уфқи бениҳоя кенг. Эллик йилдан мўлроқ ижодий ҳаётii мобайнида у шеъриятнинг барча жанрлари ва услубii йўналишларида қалам тебратди. Унга сарбаст шеърнинг тошқин ҳарорати ва дилрабо қўшиқнинг ажиб латофати ҳам, бармоқнинг не-не жилғалари ва жилвалари ҳам бегона эмас. Бугун ёшлар ижодида кенг ўрин олган оқ шеър ҳам унинг ижодий тажрибасидан аллақачон ўтган. У ўзининг шаклан ранг-баранг шеърii ижодида шу куннинг, шу замоннинг, шу халқнинг қайноқ нафасини акс эттирди.

КУНЛАРНИНГ БИРИНДА тўрт дарвеш олис сафарга чиқибди. Улар кун буйи йўл юриб, ниҳоят, бир манзилга келиб тунабдилар. Тун яримлаганда, улардан бирининг уйқуси қочиб, қўғирчоқ ясабди. Сўнг яна уйқу оғушига кетибди. Иккинчи

дарвеш уйғониб қараса, бежиримгина бир қўғирчоқ турган эмиш. Тикувчилик касб-кори бўлган бу дарвеш унга либос тикибди. Учинчи дарвеш эса турли тақинчоклар ясабди. Ниҳоят, тўртинчи дарвеш уйғонганда кўркам либоси ва безаклари билан товланиб қулинг ўргилсин бир қўғирчоқ турган экан. Ҳайратга тушган дарвеш табиатдан унга жон ато этишни сўраб ёлворибди. Хуллас, чор дарвешнинг мўъжизакор меҳнати ва хоҳиши билан гўзал бир париваш пайдо бўлибди.

Миртемир бу ривоятни тез-тез эслаб, шеърга ҳам жон бағишлаш зарурлигини, усиз «шеърий» мўъжизанинг вужудга келмаслигини қайта-қайта таъкидлар эди. У ўзининг энг яхши шеърларида янги бўёқ ва тимсоллар топибгина қолмай, уларга жон бағишлай билар, уларга ўз қалбининг залворли зарбларини бера олар эди.

Бундан бир неча йил муқаддам танқидчи Салоҳиддин Мамажонов: «Агар сиз олим бўлсангиз-у, Миртемир ижодини текширишга киришсангиз, нималар ҳақида ёзган бўлардингиз?» деб шоирга мурожаат этган. «Мен сизнинг ўрнингизда бўлсам, ўзак темаларга — давр темаларига қайси даражада алоқадорлигим ва ифода этаётганим ҳақида ёзган бўлардим», дея жавоб берган эди шоир.

Чиндан ҳам, Миртемир ҳозирги даврнинг ғоявий ва маънавий бойлигини инкишоф этувчи, унинг мураккаблигини кўрсатувчи, теран қатламларга назар ташловчи шоирдир. У бундай ўзак мавзуларга бағишланган шеърларга ҳам усталик билан қон ва жон берган. Уларни шеърий плакат савиясидан бадиий таҳлил ва талқин даражасига олиб чиққан.

ТАБИАТ — бизни қуршаган муҳит. Аммо наздимда осмонўпар бинолар, заводларнинг кўкка бўй чўзган мўрконлари, ҳатто байрамона безалган хиёбонлар ҳам ҳали табиат манзаралари эмас. Кишилар табиат оғушини қўмсаганларида катта шахарларнинг бундай бекатларидан четга чиқиб, шаффоф кенглик сурури билан нафас олишни орзу қиладилар. Бинобарин, табиат кишилар руҳини, қалбини, борлигини поклаб, уларга янги куч, янги мадад, янги илҳом беради.

Миртемирнинг болалик ва ёшлик йиллари кечган ливий кенгликка ёввойи ва хонаки ҳайвонлар яшар, янтоқ ва ёвшан каби шоир дилига яқин ўт-ўланлар ўсар, улар узра шамол ҳам, шабада ҳам эмас, балки миртемирона эпкин куйлаб ўтар эди. Ана шу табиатнинг сеҳрли бағрида ўсган шоир шу табиатга хос тантилик ва жўмардликни симирибгина қолмай, айна пайтда унинг ўзига хос лаҳжасини, мусиқасини, нафасини ўзбек шеъриятига олиб кирди. Олиб кирдигина эмас, балки ана шу лаҳжа, ана шу мусиқа, ана шу олам унинг шоир сифатидаги ўзига хослигини белгилаб берди. Шунинг учун ҳам унинг шеърлари на Ғафур Ғулом, на Ҳамид Олимжоннинг асарларига ўхшайди.

**Босириқ тушдай босиб келур саратон,
Томирлар ҳам увишар,
Туш бошланмай, еллар саёқ, саргардон,
Олов тўкиб қувишар.**

Бу — ўзбек саратони, Туркистон саратони. Шоир ҳаво тандирдек қизиб бергач, қушларни ҳам соя ахтаришга мажбур этган саратон лавҳаларини чизиб, ниҳоят, ёзади:

**Қуёш бу пайт кўк тоқида ловулар,
Дала лим-лим экинзор,
Оловли ел панжасида шовулар...
Ғўза чилпир пахтакор...**

Бу шеърда ўзбек пахтакорининг афсонавий қаҳрамонларга монанд қабартма образи, қиёфаси чизилади, унинг чинакам қаҳрамонликка эш меҳнати шарафланади. Аммо бизнинг бу шеърда эътиборимизни қозонган нарса «ғўза чилпир пахтакор» иборасидир. Назаримда, ўзбек шеъриятида бу сўзни фақат Миртемир айтган. Бу фақат Миртемир айтиши мумкин бўлган сўз бўлса ажаб эмас.

Миртемир ўз юртининг табиати ва кишиларини тасвирлаш асносида ўзбек шеъриятининг тилини беқиёс даражада бойитди. Афсуски, олимларимиз ва мунаққидларимиз ҳали бундай муҳим ва амалий аҳамиятга молик масалаларни ўрганишга журъат этмаяптилар.

Бундан қарийб қирқ йил илгари Пўлат Мўмин болалар учун «Алла ва Жалла» деган эртак ёзиб, уни Миртемирдан ўқиб беришни сўраган. Эртақда эчки боласи ҳам тасвирланган бўлиб, шоир уни эчкича деб номлаган экан. Шунда Миртемир ётиғи билан Пўлат Мўминга айтган экан: «Пўлатжон, бундан кейин, эчкича деган сўзни ишлатманг, халқимизда уни улоқ дейилади», деб. Туроб Тўла эса Некрасовнинг «Размышление у парадного подъезда» деган машҳур шеърини таржима қилганида, домланинг шеър сарлавҳасини «Маҳкама эшиги олдидаги ўйлар» деб

тузатгани маълум. Адабиётшунос Маҳмудали Юнусовнинг кузатишича, «Россияда ким яхши яшайди» дostonидаги топонимлар, ҳозир истеъмолда бўлмаган рус қишлоқларининг номлари Миртемир таржимасида ўзининг фавқулодда оригинал ва ўзбекона талқинини топан... Миртемир ана шу тарзда «маҳкама» ва «улоқ» каби сўзларни қаерда истифода этишни яхши билар ва ўз шогирдларини шунга ўргатар эди.

Назаримда, шоир табиатга қанчалик яқин бўлса, ҳаётга, халққа, кишилар қалбига ҳам шунчалик яқин бўлади, шу табиатдаги ранглар ва манзаралар тасвири орқали ҳаётнинг бойлигини, гўзаллигини, абадий сурурини куйлайди.

Миртемир ўзининг севикли устози Ойбекка аталган мисраларида «Шеър — ҳикмат дарёси, сеҳр дарёси», деб ёзган эди. У ўзининг бутун ижоди билан, чўнг шоирлик кучи ва меҳнати билан ана шу асов дарёни жиловлашга интилди, ундан қониб-қониб ичишни, унинг бир тўлқини бўлиб, чўлу биёбонларни сероб этишни орзу қилди.

Бугун унинг қўшиқлари ана шу улкан дарёнинг бир жилғаси бўлиб оқмоқда. Унинг учқур мисралари бу дарё устида парвоз қилмоқда. Ленин замонасининг нури ва сурури билан йўғрилган бу қўшиқлар, бу мисраларнинг ўзи ҳам ҳикмат жилғасига, сеҳр жилғасига айланиб бормоқда.

Катта ва олис йўл турли босқичлардан, довлардан иборат бўлади. Миртемир босиб ўтган йўл ҳам бундан истисно эмас. Агар унинг дастлабки ижодидоги қайнарбулоқдек тошқин сочмаларида бепоёнлик ва жўшқинлик ҳукмрон бўлган бўлса, урушдан кейинги лирикасида эпиклик ва кенглик биринчи ўринга чиқади. 60-йилларда авж олган патетика кейинчалик ўйчанлик, сокинлик, собитликка ўз ўрнини берди. Бу сифатлар, бу ранглар тарихий даврлар тақозоси билан ўзгариб ва турланиб турди.

Чинакам санъаткор ўзининг ҳар бир асарида истеъдоднинг янги бир қирраси билан намоён бўлади. Бу қиррада шу санъаткорнинг кечаги бадий тажрибаси ҳам, бугунги изланишларию уларнинг эртанги, йўналиши ҳам ёғду сочиб туради. Ўзбек назмида беқиёс ҳодиса бўлган Миртемирнинг сўнги шеърий китоблари худди шу жиҳатдан бениҳоя муҳимдир.

Шоирнинг оққуш қўшиғи ўлароқ пайдо бўлган шеърий тўпламлари «Излаганим» ва «Ёдгорлик» деб аталган. 1972—1977 йиллар мобайнида ёзилган шеърлардан иборат бу тўпламларда халқнинг фидокор ва фидойи фарзандлари билан, садоқат, меҳр ва олижанобликнинг тимсоли бўлмиш кишилар билан танишамиз, гўзаллиқнинг ранго-ранг ва жозибали кўринишлари билан юзма-юз келамиз. Бу гўзал кишилар ва ҳодисалар билан учрашиб, шоирнинг чиндан ҳам «йўл юрсада мўл юриб, хаёл суриб, оҳ уриб... чўлдан, сойлардан, ўтиб, овлоқ жойлардан ўтиб», висол излаганига ва бу «тенгсиз висол» унга «бахт мисол» жилмайганига ишонч ҳосил қиламиз.

Биз мазкур китобларда янги сўз ва ранг, висол ва тимсол излаб, бадий камолатнинг янги босқичига кўтарилган шоирни кўрамиз.

Катта ҳаёт ва ижод йўлини босиб ўтган шоирнинг ортда қолган довларига назар ташлаши табиий. Борди-ю, бу йўл халқнинг, юртнинг босиб ўтган йўли билан уйғун бўлса, унга назар ташлаш жоизгина эмас, зарур ҳам бўлиб қолади. Миртемирнинг янги шеърлари битилган даврга мамлакатимиз ҳаётидаги икки тарихий сана — ўзбек жумҳуриятининг ярим асрлик ва фашизм устидан эришилган зафарнинг ўттиз йиллик шодиёналари тўғри келган. Миртемирнинг аксар шеърларида шонли йўлнинг ана шу икки сана билан боғлиқ лавҳалари жонланган.

Ўзбек халқининг мураккаб тарихий йўли сўнги қирқ йил ичида турли шоирлар томонидан поэтик мужассамлантирилди. Ойбек, Фафур Фулом ва Абдулҳамид Мажидий қаламига мансуб «Ўзбекнома»дан Эркин Воҳидов ва Абдулла Ориповнинг шу мавзудаги асарларига қадар турли шеърий дурдоналар вужудга келди. Миртемирнинг «Ўзбек йўли», «Мен туғилган тупроқ» каби шеърлари ҳам ана шу дурдоналар сафидан муносиб ўрин эгаллайди. Лирик қаҳрамон образи бу силсиладаги асарларда одатда кўринмай, муайян хислатларга эга бўлмай келарди. Миртемирнинг «Мен туғилган тупроқ» шеърида эса минг йиллик тарихга эга халқнинг образи аввало лирик қаҳрамон билан узвий алоқада зуҳур бўлади. Кайхисрав қиличидан жабр кўрган, Чингиз ўқидан учган, оқ подшо тўпидан пароканда бўлган халқ унинг ота-боболари образида ўзининг бадий талқинига эришса, боболар узидан бориб, муқаддас тупроқни оёқ ости қилган душманга қарши курашган ва бу тупроқдан олтин ундираётган кишилар шоирнинг лирик «мен»и орқали гавдаланади. Кайхисрав, Чингиз ва оқ подшолар халқимиз бошига тушган оғир замонларнинг тимсоли ўлароқ кўринса, лирик қаҳрамон ва унинг аждодлари образида эрксевар, меҳнатқаш, куюнчак халқнинг тимсоли акс этади.

Миртемирнинг «Норбуви», «Тошбу», «Паттининг ҳасратлари» шеърларидаги қаҳрамонлар уруш келтирган фалокатларнинг, уруш даври аёлларининг тимсоли

бўлиб кўринса, қатор шеърларида лирик қаҳрамоннинг изтиробли кечинмалари оша кўринган она образи пиравардида у туғилиб ўсган қишлоқнинг, бу қишлоқ эса ўз навбатида улуғ мамлакатимизнинг тимсолларига айланади.

Миртемир шеърятининг бош қаҳрамони — оддий халқ вакиллари. Улар бирор ғайритабиий фаолият ёки фазилатларини намойиш этмайдилар. Аммо шоир уларнинг турмуш тарзлари учун характерли бўлган оддий ҳодисаларнинг поэтик моҳиятини очишга, шу ҳодисалар тасвири орқали давримизнинг маънавий бойлигини, кишиларимизнинг руҳий гўзаллигини акс эттиришга эришади. Миртемирнинг «Ача», «Норбуви», «Тошбу», «Паттининг ҳасратлари» шеърлари ана шу силсиладаги асарлардан. Бу шеърлар халқ ҳаёти манзараларини ҳаққоний тасвирлашда Миртемир шеърятини қанчалик теран реалистик руҳ касб этганини, унинг ижоди учун хос бўлган халқчиллик янги босқичга кўтарилганини кўрсата олади.

Агар биз «Овунчоқ» ва «Норбуви» шеърларида уруш туфайли ёр бағрига тўймаган, аммо «мўйлови ҳам, чой тутуши ҳам» оталарига ўхшаган фарзандларни вояга етказган ишқ ва вафонинг жонли тимсолларини кўрсак, «Паттининг ҳасратлари»да урушнинг ўтли панжалари фарзанд кўришдек инсоний бахтига чанг солган кампир билан танишамиз. Кўшни ҳовлидаги гўдакларнинг хархашаси туфайли беҳос жаранглаган шапалоқ ёки чирқираб қолган чақалоқ ҳар сафар Патти юрагидаги жароҳатни янгилаб туради. Тўйга сал қолганида, унинг суйган йигити: «Кута олсанг — кутгин», деб фронтга жўнаган. Шундан буён у Паттининг кўз олдидан кетмайди. У келиб қолади, деган умид билан Патти ҳар йили унга атаб энгил-бош тикади. Ҳали ҳам ўзининг кўйида юрган ошиқларга рад жавобини беради. Бироқ «ўксик армонлар» — туғилмаган, аммо номлари Патти кўнглида ардоқланган болажонлар ўнгида ҳам, тушида ҳам унга тинчлик бермайди.

**Агар келса эди суйганим Уроқ,
Бугунгидай сал ҳам қилмасдим сўроқ,
Майли чўлоқ, майиб ё майли чандиқ,
Келса бас, тўй бошлаб очардик сандиқ...**

Бу мисралардаги ички нур билан йўғрилган Уроқ-сўроқ-чўлоқ қофияси, қандайдир сир ва умид учқунлари билан товланувчи с товушлари ҳамда аччиқ изтироб билан чинқирувчи ч товушларининг тизмаси Паттининг руҳий ҳолатини ёрқин ифодалашга сафарбар этилади. Миртемир қаҳрамоннинг мураккаб ички оламини очишда шеърини нутқнинг бой ва ранг-баранг имкониятларини ишга солади. Ҳассос санъаткор маҳорати билан очилган Паттининг ҳасратлари пиравардида урушга, ёвузликка, шумликка қарши кўтарилган исён бўлиб жаранглайди.

Шоир созиға безовта илҳом берган «эртакдай эзгу, булоқ янглиғ пок» аёллардан яна бири билан «Тошбу» шеърида танишамиз. Ёри жангга жўнагач, ўн жувонга бош бўлиб, ўзи учун ҳам, эри учун ҳам тер тўккан Тошбунинг иродасига на қорахат, на ним қаҳат чанг солади. У икки боласи билан далада қаттол жанг олиб боради. Толеи бор экан, ўпкасида мошдек ўқ билан ва тирсақдан кесилган қўл билан жанггоҳдан ёри қайтади. Ойбекнинг «Раиса» ва К. Симоновнинг «Мени кутгил» шеърларига ҳамоҳанг бўлган бу асарда Миртемир ёр ва диёр олдидаги инсоний бурчига содиқ қолган аёлни шарафлайди.

МИРТЕМИР, ўз табиатига кўра, ниҳоятда таъсирчан эди. Унинг шоирона дили фараҳбахш дақиқалар, учрашувлар ва кашфиётлардан қанчалик тўлқинга келса, ҳаётдаги нохуш ҳоллардан ҳам шунчалик жароҳат оларди. Унинг дили куртакдек ҳаммиша бўртиб ва яллиғланиб турар, шунинг учун ҳам бу куртак ҳатто шабададан ё ҳаёт олиб, гул ёзар, ёинки газак олиб, қовжирар эди. Шунинг учун ҳам унинг аксар шеърлари ана шу шикаста дил торларини чертган воқеалар ва ҳодисалар тасвиридир.

1962 йил бўлса керак, шоир бир гуруҳ қаламқаш ўртоқлари билан Фарғона водийсида бўлиб, ижодий учрашувлар ўтказди ҳамда сафар чоғида турли-туман кишилар билан кутилмаган ҳолларда танишди. Ана шу сафар иштирокчиларидан бири бу ҳақда шундай ҳикоя қилади:

«Уша илк баҳор кўнларида Марғилонда бўлдик. Торкўча муюлишида бетига дока тутган, атлас қўйлакли қиз ногаҳон рўпарадан чиқиб қолди. Бир қиё боқиб, ҳовлига ўзини олди. Бу тасодифдан ҳамроҳлар нимагадир энгил кулдик, қизни машҳур адиб Абдулла Қодирий таърифлаган, бир кўришда Отабекни ошиқи беқарор қилган Кумушга қиёс қилдик.

Кейин Миртемирнинг хеҳраси жиддий, ҳатто маънос тус олди. У дилида қизга ачинар, қимдангир дарғазаб эди шекилли. У ҳеч нима демади, ён дафтариға нималарнидир ёзиб қўйди...»

«Бетига дока тутган» ана шу қиз билан тасодифий учрашув шоир қалбининг торларини жаранглатиб юборди. У неча-неча гурунгларда бўлмасин, қанча-қанча қишлоқ ва районларни кўрмасин, ўша учрашув таассуротлари хаёлидан кўтарилмай, секин-аста шеърий шаклга кира бошлади. Бундай пайтларда у теварак-атрофда рўй бераётган воқеаларни кўрмас, ёр-дўстларининг суҳбатларини эшитмас, қандайдир кимсасиз оролда яшаган Робинзондек якка ва ёлғиз ҳис этиб қоларди ўзини...

Бояги хотира муаллифи ўзи гувоҳ бўлган ўша, Ҳамид Олимжон айтмоқчи, илҳомий ҳолни бундай таърифлайди:

«...Миртемирни ҳамон пардали қиз ҳақидаги ҳис-туйғу бўшатмаган, у тинч дарёдек жимиб қолган эди. Гоҳо ўзини гурунгдан ҳоли тортиб кетарди. Хаёл оғушида жим юрар, ногоҳ тўхтар, қўлини чўзиб, бўшлиққа ниманидир ёзар, уларни гўё ўчириб ташлаб, қайта ёзар, аллақерларга вергуллар, нуқталар кўяр, яна ўчириб, яна ёзарди.

Унинг бу ҳолати синашта бўлмаган кишилар учун кулгили эди.

— Домла ўзи билан банд, шеър етиляпти, — деди Жалолхон.¹

— Шу шеър битадию Миртемир акам тилга киради, — деди Саид Аҳмад».

Бу лавҳада Миртемирнинг шеър дардига чалинган ҳолати мухтасар ифодаланган. Чиндан ҳам, шундай лаҳзаларда у ўз хаёлига келган сатрларни худди қоғозга ёзгандек тек турган ҳолда бўшлиққа ёзар, ўчираб, қайта ёзар, ҳатто нуқта ва ундовларни ҳам кескин ҳаракатлар билан ўз жойига кўяр эди. Биз, унинг теварагидаги «киприклар» ҳам бундай ҳолларнинг кўп гувоҳи бўлардик.

«Пардалик» шеъри ана шу тарзда туғилди. Бу шеър ўзининг қатор ғоявий мотивлари билан «Биби Марям»ни эслатади. Ҳар иккала шеърда шоирнинг мислсиз гўзаллик қаршисидаги лол ҳолати, бу гўзалликдан уйғонган ва ўт олган муқаддас туйғулари мужассамланган. Аммо «Пардалик» шеърида ҳайрат билан бирга надомат оҳанги ҳам жаранглаб туради:

**...Ҳа, сен безаксиз ҳам шундоқ сулувсан,
Сен баҳорги тушсан, булоқда сувсан,
Бундақа чиройга арзир чўксанг тиз...
Сен ўзинг одамзод кўрки-безаги,**

**Фақат, нетай, ҳануз, кўркинг пардалик,
Салом берар бўлсам олмасдинг алиқ,
Эй, олтин водийнинг жаннат чечаги!**

Шоирнинг «Шуълалар қўйнида» номли сарбаст шеърларидан тузилган тўплами унга ўз даврида катта шухрат келтирган эди. Орадан бир қанча йиллар ўтиб, Миртемир ижодида сарбаст ўрнини бармоқ эгаллагани ва унинг шеърларига хийла сокин туйғу ва кечинмалар кириб келганида, китобхонлардан бири шоирга мактуб йўллаб, «Қани ўша ҳайқириқлар?!» деб таъна қилган экан. Агар Миртемирнинг бутун ижодий йўлини кузатсак, ана шу ҳайқирик; ҳаётга фаол аралашиб тамойили ҳеч қачон тарк этмаганини кўраемиз. Шу пафос ушбу шеърда ҳам ўтли сўзлар билан балқиб туради.

Миртемирни дўстлар даврасидан ҳоли тортишга мажбур этган нарса пардали қиз билан учрашув оқибати ўлароқ уйғонган кечинмалар бўлиб, улар мазкур шеърдаги ҳарорат ва асов туйғулар ғалаёнида ўз ифодасини топган. Ҳаёт фактлари Миртемирнинг «ижодий» декчасида ана шу тарзда бадиий фактларга айланган.

Шоир ижодхонаси билан боғлиқ масалалар устида сўз борар экан, ҳурматли журналхонни бир кичик нуқта билан ҳам ошно этишни истар эдим. Миртемирнинг ёзув столида бир неча қаламдонлар бўлиб, уларда учи найзадек ўткир очилган ўнлаб қаламлар турарди. Шоир одатда шу қаламлар билан оддий ёзув қоғозига кўпинча эски имлода, баъзан эса ҳозирги ўзбек алифбосида шеър ёзар эди. Унинг илҳомини қитиқлаган туйғулар аксар ҳолларда қоғозга қофиясиз, оқ шеър тарзида тўкилар, сўнгра у сайқалланар, қофия, туроқ ва бўлак шеърий либосларга эга бўлар эди. Аммо ўша қораламаларнинг ўзидаёқ бўлажак шеърнинг такрорланмас нафаси уфуриб турарди. Миртемир баъзан турли давраларда ўз шеърларининг сочма нусхаларини ҳам ўқир ва улар тингловчилар қалбига етиб борар эди. Шоир ана шундай сочма нусхаларнинг бири — «Сажда эмас» шеърининг қораламаси Абдулла Қаҳҳорга айниқса манзур бўлганини ғурур билан эслаб турар эди.

Миртемир ҳали сиёҳи қуримаган шеърини газета ё журналга элтгач ҳам уни безовталик ҳисси тарк этмас эди. Бу ҳақда «Совет Ўзбекистони» редакциясининг ходимлари бундай эслайдилар:

¹Жалол Машрабий

«У газетамиз саҳифаларида босилган кичик бир шеър устида ҳам кўп меҳнат қилар ва бу меҳнат асар редакцияга келтирилган кунгача, ундан кейин ҳам то газета саҳифасини кўргунча, босилиб тарқалгунча ҳам давом этаверарди. Баъзан оқшомда, баъзан эрта тонгда телефон жиринглаб қолар, шоир, албатта, шеър хусусида сўз очар, унинг бирор-бир сатрига таҳрир киритарди. Баъзан — у турли мураккаб чизиқлар тортилган ёзувни машинка учун ўқиб берар, устидан яна бир бор кўриб келиш учун муҳаррирдан рухсат сўраб, олиб кетарди. Эртаси яна таҳрир тўла қоғозни кўтариб кириб келарди. Шеър саҳифага қўйилган тонгда у ҳозир нозир эди. Уша кун у редакциядан корректорлар билан бирга кетарди. Газета саҳифасида шеъри босилган шоир яна тинчимас, тонгданоқ етиб келар, бирор бир вергуль ёки тушиб қолган бирор бир нуқта учун озор чекаётганини кўриб турардик. Унинг қўлёмаларигина эмас, шоир ўз қўли билан қирқиб олиб қўйган газета саҳифаларини кўздан кечирар эканмиз, биз ана шу нуқта ва вергулнинг қалам билан тузатиб қўйилганини кўрардик».

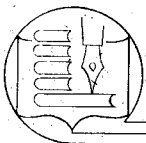
Миртемир архивида ўша газеталардан қирқиб олинган шеърлар ҳамон меҳр билан сақланиб келади. Бу қирқма газеталарнинг ҳошиясида ё бирор тушириб қолдирилган вергул, ё ўринсиз қўйилган нуқта ёхуд ножўя алмаштирилган сўзлар қайд этиб қўйилган. Шоир китобларининг назорат нусхалари ҳам шундай. У ҳар бир сўз, ҳар бир нуқтанинг ўз ғоявий нияти билан уйғун бўлмаётган ҳолларига нисбатан катта талабчанлик билан қараган.

Мен Миртемир шеърларини унинг оғзидан кўп эшитганман: хонаки суҳбатларда, йиғилишлар ва тантанали маросимларда ҳам. Унинг шеърлари энг яхши артистлар ижросида ҳам кўп янраган. Лекин унинг ўзичалик ўринлатиб, жаранглатиб, ҳар бир гўзал сатрдаги туйғу ва фикр чўғини ёндириб ўқиган киши бўлмаган. Биз, мунаққидлар, ҳали Миртемир шеърятини ҳис қилганимиз, унинг маҳоратини ўрганганимиз, унинг истеъдоди қадрига етганимиз йўқ. Назаримда, унинг шеърга қўйган талаблари, шеърни ўқиш оҳанглари, шеърни ёзиш сабабларини ўрганибгина Миртемирнинг бадиий оламини, унинг шеърини санъати сирларини инкишоф этишимиз мумкин.

ШОИР болалик йилларини хотирлаб, кўҳна Туркистон тупроғида кўклам тошқинларидан ҳосил бўлган Кўк қўл, Етим қўл, Теран қўл каби қирғоқлари қамиш ва чакалак билан қопланган кўллар бўлганини айтган эди. У олтимиш ёшга тўлганида бир гуруҳ қаламкаш дўстлари ва шогирдлари билан ана шу кўллар ўлкасида бўлди. Аммо энди шоир ёшлигининг гувоҳи бўлган кўллар ҳам, қамиш ва чакалаклар ҳам, ўрдак ва тустовуқлар ҳам йўқ эди у ерда. Кекса диёрда янги ҳаёт аломатлари ҳукмрон эди. Уша унутилмас кунлар Туркистон ўз фарзандининг таваллуд кунини ғурур ва сурур билан нишонлади. Навбат маҳаллий колхоз раисига келганида, у дастлаб Миртемирга кўркам бир отни ва шу колхоз тасарруфидаги бир булоқни армуғон этди, сўнгра шу исмсиз булоққа ном беришини сўради. Шоир бу гўзал рамзий совғани қабул қилиб, уни ўша заҳотиёқ, ўйлаб ҳам нетмай, Суюк булоқ деб атади. У эртасига бояги армуғонни миниб, ўша булоқ бошига бориши керак эди. Аммо у боролмади. Эртасига наҳор билан унинг юбилейига тараддуд кўриляётганда Тошкентга қайтдик.

Лекин у ўзини, назаримда, ҳаёлан ўша булоқ қошида, эҳтимол, соҳилида мажнунтол ўсган Суюк булоқ қошида кўрарди. У хасталик кезларида ёзган бир шеърда «Мажнунтол тагига ўтқазинг мени...» деб васиятомуз равишда илтимос қилган ва, эҳтимол, ўша Суюк булоқ бошидаги рамзий ва хаёлий мажнунтолни кўзда тутган эди.

Суюк булоқ... Миртемир шеърятининг ўзи биз учун, унинг шеършунос ва заршунос халқи учун суюкли булоқлардан бири эмасмикан?! Агар сиз ҳам, муҳтарам журналхон, шу фикрга шерик бўлсангиз, бу шеърят булоғининг киши руҳига малҳам бўлишига ишонсангиз керак.

Умид учқунлари

«Булоқ кўз очди» тўпламига шеърлари кирган кўпчилик ёш шоирларнинг ўқувчига айтадиган муҳим гапи, маълум даражада ўз овози бор. Масалан, Нурилла Остонов шеърларида Ватанга муҳаббат туйғулари, Одил Хотамовнинг лавҳа-шеърларидаги табиат манзаралари ўзига хос чизилгани билан ажралиб туради. Манзура Эгамбердиева тўпламдаги бошқа шоирларга нисбатан ишқ ҳақида баланд пардаларда сўзлайди. Шу билан бирга, у кундалик ҳаётнинг оддий воқеаларидан муҳим ҳулосалар чиқара олиши билан ҳам эътиборга сазовор. Зафар Комилов эса табиат ва жамият ҳодисалари ҳақида бошқа тенгдошларига нисбатан соддароқ ва самимий тарзда мушоҳада юритади. Абдукарим Ислон уруш ва тинчлик мавзусини бадийий бўёқларда яхши талқин қила олган. Ғулум Фатҳиддин, Зулфия Бобоевалар ўз шеърларида ҳаёт воқеаларига зийрак нигоҳ билан назар солишга ҳаракат қиладилар. Мақсуд Бекжоннинг мўъжаз шеърларида (гарчи уларнинг кўпида тақлид излари яққол сезилса-да) лирик қаҳрамоннинг оний фикр ва туйғулари ифодаланади. Албатта, тўпламдаги Ҳабиба Абдулҳакимова, Анора Пардабоева, Саодат Донабоева шеърлари кўпроқ назмбозлик намуналарига ўхшаб қолганини ҳам айтиш керак. Бунинг боиси уларнинг ўқувчига тақдим қиладиган салмоқли фикрлари йўқлигидир. Бу ҳол эса мазкур шоирларнинг ўз нуқтаи-назарлари борлигини, деб ўйлатиб қўяди. Ахир шоирликнинг бошланиши ҳам ҳаётга ўз нуқтаи-назари билан ёндашиш дегани эмасми?

«Булоқ кўз очди». Ғафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1985.

Бу ижодкорларнинг ҳар бири шу пайтгача эллик-олтмиштадан шеърларини эълон қилиб улгуришган. Уларнинг изланишларида истеъдод учқунлари сал-пал кўзга ташланади, деса бўлади. Аммо бу шоирлар ҳозирча ўз ижодий қиёфасини топа олмаганлар. Маълумки, ҳар бир шеърда шоирнинг маънавий дунёси маълум даражада акс этмаган шеърларни эълон қилишга ошиқмаслик зарур эди. Ўқувчи учун муҳими — сизнинг шеърларингизда юксак бадийлик билан намоён бўлган ўз сўзингиздир. Ўқувчи ижодингиз орқали сиз билан мулоқотда бўлишга интилади.

Ёш шоирлардан Шокир Бек ва Дилшод Шамсиевнинг изланишлари ҳам ҳали мақтовга сазовор эмас.

Дилшод Шамсиев изланишларида туйғуларнинг анча яланғоч ифодасига дуч

келамиз. Хусусан, «Рақс» шеърисида эҳтирос анча жўн тасвирланган:

Кўлларим белинга,
айланар бошим,
Сув бўлиб оқаман
бошдан оёққа.
Бир қарич наридан
порлар қуёшим,
Энтиккан вужудим
тушар титроққа.

Бу ерда, аввало шуни таъкидлаш зарурки, шоир қандай кечинмалар ҳақида ёзиш кераг-у, қандай туйғулар ҳақида сукут сақлаши лозим. Ута интим туйғулари билан ҳам ўқувчиларни хабардор қилиш зарур деб ҳисоблаган ижодкордан фойдали фикр кутиш беҳуда. Тўплам авторларидан бири Шокир Бек «Муҳаббатдан ўлмаган ҳеч ким», деб ёзади шеърларидан бирида. Унга Абдулла Ориповнинг «Мен қўрқаман севиб қолишдан» мисраси эпиграф қилиб олингани янада қизиқ! Афтидан, Шокир Абдулла Орипов шеърининг моҳиятини тушунмаган ва умуман у ҳаётга жиддий нигоҳ билан назар ташлай олмаган кўринади. Акс ҳолда у:

Кўксимизни қилурлар
нишон
Зарбалари бўлса-да
кескин.
Бу дунёда ҳеч вақт,
ҳеч қачон
Муҳаббатдан ўлмаган
ҳеч ким! —

деб хитоб қилмаган бўларди.

Лекин, гапнинг очиги, юқоридики биз шеърларини қисман таҳлил қилган ёш шоирларнинг асосий камчилиги фикрсизликдир. Ҳаётдан олган завқлари, теран ва самимий мушоҳадалари, гўзал туйғуларини шеърга солмаган ҳар қандай ижодкор ўқувчи меҳрига сазовор бўла олмайди.

Шу нуқтаи назардан

тўпламдаги аксари ёш ижодкорларнинг изланишларида умид учқунлари мавжудлигини сезамиз. Уларнинг ўқувчига айтадиган ўз сўзлари бор. Зулфия Бобоева шеърларида маънавий бойликнинг ўзи чинакам бахтли бўлиш учун кифоя эмаслиги, бунинг учун инсон жисмонан ҳам мукамалликка эришуви лозимлиги таъкидланади.

**Хасталик нуқсонмас
Деган янглишар,
Маънавий бой бўлса
Инсон олами, —**

деб ёзади у шеърларидан бирида.

Биз руҳ ҳақида кўп гапирамиз-у, аммо руҳнинг пойдорлиги танамизга (бу қанчалик кўпол, ғайритабиий эшитилмасин), соғлигимизга боғлиқ эканини гўё нутамиз. Соғлом танда — соғ ақл, деган нақлга ишонамиз-у, носоғлом вужудда руҳ ҳам озод, эркин бўла олмаслигини, у қадар юксала олмаслигини ўйламаймиз. Ҳолбуки, бу исбот талаб этмайдиган ҳақиқатдир. Зулфия Бобоева эса буни яхши билади, шунга интилади:

**Бир умрга яшайман
наҳот,
Ўзлимда кемтиклик
сезиб!
Қушлар кўкда
қоқаркан қанот,
Майсазорда юраркан
кезиб...**

Зулфия Бобоева шеърларида анча очиқ кўринган мукамаллик йўлидаги интижилиш Мақсуд Бекжон шеърларида образли тарзда акс этади. Ёш шоир бир шеърда қоронғи хонада тимирилганини ненидир ахтараётган кимса ҳақида шундай дейди:

**Бечоранинг кўзлари
қоронғиликка
Шундай
кўниккандики, эслай олмади
Ёруғликининг
зарурлигини.**

Мажозий маънода бу шеърни номукамалликка кўникиб қолган кимса учун камолот тушунчаси бегона деб тушуниш ҳам мумкин. Масалан, қоронғиликка, яъни номукамалликка кўникиб қолган одам уришаётган икки бегонани

ажратиб қўйишга ҳаракат қилмайди, ўзи ноҳақ камситилса ёки жазоланса ҳам, тушкунликка бериладимию, аммо ноҳақликка қарши курашиш лозимлигини тушуниб етмайди. Одатдаги тинч тарзни бузмасликни афзал билади. Бундай кимсалар ҳаётимизда анчагина топилади.

Умуман, бошловчи шоирнинг ўқувчига айтмоқчи бўлган фикрининг салмоқли бўлиши мақтовга сазоворку-я, аммо унинг бадиий ифодаси ҳақида ҳам жиддий ўйлаб кўриш керак. Гап шундаки, кўпчиликдан бошқачароқ фикрлайдиган, ҳаёт ҳодисаларининг моҳиятини бошқаларга нисбатан теранроқ тушунадиган одамлар кўп. Зулфия Бобоева, Мақсуд Бекжон, Ғулум Фатҳиддин, Нурилла Остонов, Одил Ҳотам каби ёш шоирларда ана шу имконнинг маълум даражада мавжудлиги уларнинг эртасига умид билан қарашга ундайди. Хусусан, Одил Ҳотамнинг «Кечки майсалар», Нурилла Остоновнинг «Тун шаҳар устига лангар ташлади» деб бошланувчи, Ғулум Фатҳиддиннинг «Энг содда кашфиёт» каби шеърлари умидимизга асос беради...

Тўпламдаги ижоди анча шаклланиб қолган, иқтидорли ёш шоирлар Абдукарим Исломо, Зафар Комилов ва Манзура Эгамбердиева ижодларидаги умумий хусусиятлардан бири шуки, уларнинг шеърларида, бошқа тенгдошларига нисбатан фикр ва туйғу, шакл ва мазмун бир-бирини тўлдириб келади. Масалан, Манзура Эгамбердиеванинг «Халқ йўлида» шеъри шундай бошланади:

**Йўлларингда гирён
бўлсайдим,
Бўйларингда қурбон
бўлсайдим,
Фироқингда ўртанди
жоним,
Келгунингча омон
бўлсайдим.**

Бу ерда биргина «бўлсайдим» сўзининг ўзидаёқ ушалмаган орзу, қалбни ўртаётган армон яхши ифодаланган...

Кўринадики, тўпламга ҳар хил савиядага ёш шоирларнинг ижоди жамланган. Лекин қувонарлиси шундаки, булар орасида шеърля-

тимизнинг эртанги кунини ишонса бўладиган иқтидорлилари ҳам бор. Улар эндигина ўзларини танита бошладилар. Демак, келажакда улар гўзал шеърлари билан шеърятга бўлган чанқоғимизни қондира оладилар, деб ишонамиз. Зеро, булоқ эндигина кўз очди...

Шаҳобиддин ОДИЛОВ

Кичкинтойлар олами

Махмуд Муродов. «Боғча бола». Гафур Ғулум номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. Тошкент — 1985.

Махмуд Муродов кичик ёшдаги болалар учун асарлар яратишдек шарафли ишга баҳоли қудрат ҳисса қўшиб келаётган фидойи адиблардан. Ёзувчининг «Боғча бола» китобига кирган ҳикоя ва эртақларининг шакли ихчам, услуби содда. Адиб уларда кичкинтойлар ҳаётидан олинган оддий воқеалар тасвиридан умумлашма хулосалар чиқаришга, шу орқали китобхонни ранг-баранг олам ва инсоний муносабатлар билан таништиришга интилади.

«Кимнинг ойсиси зўр» ҳикояси сюжети Каримжон, Олимжон ва Баҳодирлар ўртасидаги баҳс асосига қурилган. Баҳс улар учун ўйин, шу билан бирга, ўзларини қизиқтирган жумбоқларнинг мағзини чақиш воситаси.

Ёзувчи ана шу баҳс-ўйин тасвири орқали жамиятимизнинг инсонпарварлик моҳиятини олади.

Баҳснинг бош сабабчиси — Баҳодир деган бола. Олимжоннинг онаси уни даволаб оёққа турғизган. Шу сабабли Олимжон ўзининг онасини дунёдаги энг зўр инсон деб мактанади. Каримжон ҳам бўш келмайди. Олимжоннинг онаси даволовчи врач бўлса, унинг онаси дори тайёрловчи — фармацевт. Каримжоннинг тушунишича, агар фармацевтлар дори тайёрламаса, беморларни, жумладан, Баҳодирни даволаш ҳақида гап бўлмас эди. Баҳодирнинг назарида эса, уларнинг ҳар иккисининг гапида жон бор. Аммо булар ҳали кимнинг онаси энг кучли деган баҳсга тўла жавоб эмас.

Баҳодирнинг онаси — тўқувчи. У ҳам ўз онасини ҳаммадан кучли деб ўйлайди. Жажжи китобхон эса янада кенгроқ хулосага келади. У турли соҳада ишлайдиган кишилар меҳнати одамлар фаровонлигига қаратилиши, шу туфайли меҳнат — шоншараф иши эканлиги, бошқача айтганда, бир киши ҳамма учун, ҳамма бир киши учун шiori ҳаётимиз моҳиятини ташкил этиши ҳақида элементар тарзда бўлса-да, тасаввур ҳосил қилади.

Авторнинг эркин ва содда баёни, ширали тили ўқувчида асар воқеаларига ишонч ва қизиқиш туғдиради.

Тўпламдаги «Каска», «Бахтини топган Баҳринисо», «Ким энг яхши?», «Салом, Қўёш бобо!», «Жонли сурат» каби ҳикоя ва эртаклар ҳам ёзувчининг болалар билан жиддий масалалар юзасидан «суҳбат»лашишга моҳирлигини кўрсатади.

«Боғча бола» ҳикояси кичикинтойларнинг кундалик ҳаётдан олиб ёзилган. Асар қаҳрамони Шукуржон китобхонга мустақил ювиниш, кийиниш ва овқатланишни билмайдиган бола сифатида таништирилади. Адиб ҳикояда жажжи қаҳрамоннинг боғчага боргандан кейин одатдаги турмуш тарзининг ўзгариши ҳолатларини қаламга олади, унинг атрофдагиларга муносабати тасвиридан тарбиявий хулоса чиқаради. Табиийки, уй шароитига ўрганган бола боғчада — коллектив ичида анча қийинчиликларга дуч келади. Ёзувчи бу қийинчиликлар тасвирига ба-

тафсил тўхтаб ўтирмасдан, уларнинг қаҳрамонга таъсирини бир-икки чизгида беришга муваффақ бўлган. Зеро, кўпсўзлик ҳар қандай асар табиатига зиддир. Муҳими шундаки, муаллиф қаҳрамон характерининг ўзгаришига асос бўладиган деталларни топа олган. Боғчадаги болалар ўз-ўзини уддалай олмагани учун Шукуржон устидан куладилар. Улар уни ўринсиз камситганларида Шукуржон ҳам ўчакишиши мумкин эди. Аммо у боғча опасининг ғамхўрлиги, ширин муомаласи туфайли ўртоқлари тўғри танбеҳ беришаётганини тушуниб этади.

Маҳмуд Муродов ҳикояларининг ўзига хос хусусиятларидан яна бири асар ғоясини «кўргазмали» тарзда акс эттирилишидир. Ёзувчи қаҳрамонлар ҳаётига оид мураккаб зиддиятлар тўқиб ўтирмайди. Акснча, ҳаммага тушунарли оддий воқеалар тасвиридан муҳим тарбиявий маъно келтириб чиқаради. «Доғ», «Хўп бўлади», «Велосипед» ҳикоялари сюжети қаҳрамонларнинг ўз-ўзини фош қилиш асосига қурилган.

«Доғ»да Анваржон қўлини ювмасдан дастурхонга артиб ўз ирқитлигини, «Хўп бўлади»да Усмонжон акаси билан суҳбат чоғида одобсизлигини, «Велосипед»да кўча-кўйда ҳеч кимни менсимай юрадиган бола бобоси олдида ўсал бўлади.

Айрим болалар характеридagi иллатларни кўрсатувчи «Икки хил ёрдам», «У билан ўйнамайман» ҳикояларининг танқидий руҳи янада кескин. Адиб уларда кичик қаҳрамонлар хатти-ҳаракатидаги яхши ва ёмон томонларни таққослаш йўлидан боради. Муҳими шундаки, китобхон қаҳрамонлардан қай бирининг хатти-ҳаракати тўғри-ю, қайси бириники нотўғрилигини ортиқча изоҳларсиз тушуниб этади.

«Икки хил ёрдам»да тасвирланишича, кўчада кетаётган икки ўртоқнинг бири йўловчи аёлга тўрхалтасидан картошкаси тушганини айтиб ўтиб кетади. Иккинчиси эса ҳеч нарса демасдан картошкани ердан олиб, аёлнинг тўрхалтасига солиб қўяди. Ёзувчи шу тарзда икки ўртоқнинг хатти-ҳаракатини бир-бирига солиштирар экан, хулоса чиқаришни ўқувчининг ўзига ҳавола этади.

«Боғча бола» тўпламига кирган асарни ҳикоялар Маҳмуд Муродов кичик болаларнинг ёш хусусиятларини яхши билишини кўрсатади. Аммо ёзувчи қаҳрамонларнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини ҳижжалаб тушунтирган, яхшининг яхшилиги-ю, ёмоннинг ёмонлигини шунчаки изоҳлаган «Энг маза жой», «Боши хумдай бола», «Хира», «Дадамнинг хати», «Қирқилмаган варақ», «Қайнар хумча ва машинажон», «Қодиржонгина ўтирарди» каби ҳикоя ва эртаклари тўплам савиясига муносиб эмаслигини ҳам айтиб ўтиш керак.

«Энг маза жой»да ҳикоя қилинишича, кичик қаҳрамоннинг бобоси билан буви-сини ҳамма яхши кўради. «Бобом,— дейди қаҳрамон,— Октябрь революциясида милтиқ ушлаб жанг қилган, ундан кейин босмачиларга қарши курашган эканлар». Шундан кейин бобонинг қаерда неча йил ишлаганию байрамларда кўчага неча орден тақиб чиқиши каби маълумотлар хабар тарзида айтилади.

Ҳикоядан маълум бўлишича, бувининг хизматлари ҳам кам эмас экан. Буви кўпчиликини ўқитган. Шогирдларидан хатлар келиб туради ва ҳоказо. Ёзувчининг ана шундай узун «кириш сўзи»дан кейин бобо ва буви олдиларида ўтириш неваралар учун қувонч бағишлашни таъкидлайди. Қаҳрамонларга бундай ортиқча характеристика берилиши бадий жиҳатдан ўзини оқламаган. Бу йўл билан кексаларга хурмат уйғотиб бўлмайди. Бунинг учун қуруқ характеристика эмас, амалий фаолият тасвири зарур. Чунки кичик китобхон табиатан ишонувчан бўлиб, у заиф асар билан яхши асарни мустақил ажратишга қўйналади.

Кичик ёшдаги болалар учун асар яратиш ниҳоятда масъулятлидир. Бунни юракдан ҳис қилиб қалам турган ёзувчигина муваффақият қозона олади.

Маҳмуд Муродов «Боғча бола» китобидаги энг яхши ҳикоялари мисолида орттирган тажрибасини янада чуқурлаштира боради, деб умид қиламиз.

Сафо МАТЖОНОВ,
Мамасоли ЖУМАОЕВ,
филология фанлари
кандидатлар.

Қаҳрамон билан учрашув

Айрим очеркларга ўхшатма

Биз ўтирган такси асфальт йўлдан елдек учиб борарди. Ҳали-замон юз берадиган учрашувни ўйлаганимиз сари ҳаяжонимиз ошиб, қалбимиз тўлқинларди, кўнглимиз аллақандай ғурурли туйғуларга лиммо-лим эди.

— Етиб келдик, — деди шеригим. Шофёр машинага тормоз берди. Биз машинадан тушиб, шофёрга кира ҳақини бироз ортиғи билан тўладик-да, кўчанинг чап тарафига йўл олдик. Эни йигирма олти метрли кенг кўчани кесиб ўтарканмиз, пештоқиға «Сартарошхона» деган лавҳа осилган бинога кўзимиз тушди. Бино олдида бир зум тўхтаб қолдик. Юракларимиз гуп-гуп ура бошлади. Ҳаяжонимиз чексиз эди. Ҳазил гапми, ахир биз ҳозир бутун шаҳарга донғи кетган моҳир сартарош Назар ака Бозоров билан учрашамиз!

Сартарошхона эшигини очишимиз билан эгниларига оқ халат кийиб олишган уч сартарош ва соч олдириш, соқол қирдиришдек фараҳли лаҳзаларни кутиб ўтирган бир неча мижозга кўзимиз тушди. Сартарошларнинг нариги чеккадагиси бир мижознинг соқолини қирар, қолган икки сартарош эса, негадир, бир-бири билан гаплашиб ўтиришар эди. Биз сартарошларга салом бердик. Бекор ўтирган сартарошлар дарҳол ўринларидан туришиб, соч-соқолларингизни қириб қўяйлик, деган мазмунда ўз ихтиёрларидеги креслога таклиф қилишди. Биз бу ерга соч-соқол қирдириш учун келмаганимизни, мухбир эканлигимизни, донгдор сартарош Назар ака Бозоров билан учрашиш ниятида бу ерга ташриф буюрганимизни айтдик. Ҳалиги икки сартарош чеккадаги ҳамкасбларига имо қилишди. Назар ака бизга табассум билан боқиб:

— Келинлар, меҳмонлар, — деди. У шу сўзларни айта туриб, соқоли қирилган мижознинг юзига иссиқ сочикни босди-да, пульверизатордан вишиллантиб атир сепди. Сўнгра мулойимлик билан бизни бўш стулларга таклиф этди:

— Қани, ўтиринлар. Ҳозир, бир минут...

Биз бу ерга келмасимиздан олдин Назар акани барваста қоматли, полвонсифат забардаст одам бўлса керак, деб ўйлаган эдик. Ваҳоланки, у кичик жусса-ли, жиккаккина одам экан. Демак, эл-юртда донг таратиш, меҳнатда қаҳрамонлик кўрсатиш учун барваста қоматли бўлиш ҳам шарт эмас экан, дея ўйлادик ичимизда.

— Ҳўш, уахонлар, келинлар, — деди Назар ака, ҳозиргина совунлаб ювган қўлини сочикқа артиб бўлиб, биз билан сўрашар экан, — соғ-саломат юрибсизларми?

Биз бу ерга келишдан кузатган мақсадимизни айтдик. Шу орада ҳозиргина соқолини қирдириш шарафига муяссар бўлган мижоз Назар ака Бозоровга раҳмат айтиб чиқиб кетди. Навбат кутаётганлардан бири моҳир сартарош ихтиёридаги креслога ўтирди. Назар ака унга: «Ҳозир, бир минут», — деди-да, биз билан суҳбатини давом эттирди. Назар ака, ўзининг айтишича, сартарошлик касбига жуда ёшлиқдан қизиққан экан. Маҳалладаги сартарошхонага чиқиб, соатлаб ўтириб қолар, кекса усталарнинг мижозлар билан бўладиган муомалаларини, соч-соқол қириш бобидаги санъатларини тинмай кузатар экан. Ана шу мўтабар касбга бўлган меҳр-муҳаббат уни бир минут ҳам тинч қўймабди, тунлари тушида ҳам кимларнингдир соқол-мўйловини қириб чиқадиغان бўлибди. Ниҳоят, ажойиб кунларнинг бирида унинг орзуси ушалибди. Атоқли устанинг устара ушлаганига яқинда ўттиз йил тўлар экан..

— Назар ака, меҳнатдаги зафарларингизнинг сирини нимада? — деб сўради шеригим эл-юртда танилган машхур сартарошдан.

— Менда ҳеч қандай сир йўқ, — деди у камтарлик билан. — Ўз касбига меҳр қўйган ҳар бири киши шундай муваффақиятга эришиши, халқ орасида катта обрўга эга бўлиши мумкин...

Биз Назар аканинг содиқ мижозларидан бири бўлмиш Абдуқодир Сарим-

соқовни суҳбатга тортдик. У бизга шундай деди:

— Мен салкам ўн йилдан буён шу ўстага соч олдираман. Назар ака мижозлар билан жуда яхши муомалада бўлади-лар, машина ва устараларни доимо тоза, ўткир тутадилар. Соч олиб бўлганларидан кейин қўлларига бошқа бир ойна олиб, бошнинг орқа қисмини, бўйиннинг устара ва қайчи теккан қисмини мижознинг ўзига кўрсатиб: «Қалай, ёқадими?» — деб сўрайдилар. Менимча, бу иш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Мен баъзан соч олдиришга келганимда Назар ака ишда йўқ бўлсалар, соч-соқолим ҳар қанча ўсиб, елкамга ёки, айтайлик, белимга тушиб кетган бўлса ҳам, индамай қайтиб кетавераман...

Биз ажойиб қалб, мустаҳкам ирода эгаси, ғоятда меҳнатсевар сартарошга:

— Назар ака, ўзингиз ҳақингизда, иш услубингиз хусусида сўзлаб берсангиз, — деб мурожаат этдик.

— Узим ҳақимда нима ҳам дейишим мумкин, — дея уялинқираб сўз бошлади эл муҳаббатини қозонган сартарош.

— Мен тиниб-тинчимайдиган одамман. Иш вақтимдан унумли фойдаланаман. Ҳар куни ўрта ҳисоб билан қирқэллик мижознинг ҳожатини чиқараман. Онда-сонда мижозларнинг келиши камайиб қолса, дарҳол қайроқ ёки қайишда устара чархлашга тушаман. Бу билан вақтдан ютаман... Сартарошлик — улўф, фахрли касб. Лекин унинг ўзига хос қийин жиҳатлари ҳам бор. Ўзларингизга маълум, кўпчилик билан ишлаймиз. Бугунги мижоз — кечаги мижоз эмас, унинг диди ўсиб кетган. Даврдан орқада қолмаслик учун биз ҳам ўз устимизда

ишлаймиз. Сартарошликка оид қўлланмаларни кўп ўқийман... Яна, ўзларингизга маълум, ҳар кимнинг кайфияти ҳар хил бўлади. Айрим мижозлар хушчақчақ, яхши кайфиятда ташриф буюришади. Айрим мижозлар эса, бу ерга хафа ҳолда кириб келадилар. Ана шундай пайтларда мен фақат қўлларимни ишлатиш билангина чекланиб қолмасдан, лабларимни ҳам, тилимни ҳам ишга соламан, яъни мижозимга қизиқ-қизиқ ҳикоялар, лати-фалар айтиб бериб, уни кулишга, ҳеч бўлмаганда илжайишга мажбур қиламан. Мижозларни қитиқлаб бўлса ҳам кулдириш биз сартарошларнинг шарафли бурчимиздир.

Биз Назар ака Бозоровнинг сўзларини мароқ билан тингладик. Кетишга ҳозирланиб ўрнимиздан турган эдик, машҳур уста такаллуф билан бир қўлини кўкрагига қўйиб, иккинчи қўли билан кресло-ни кўрсатиб:

— Утиринглар, соч-соқолингизни қириб қўяй, — деди.

Унинг бу сўзи сахий боғбоннинг ўз боғидаги мевалардан татиб кўришга таклиф қилганидек туюлди бизга. Вақтимиз зиклигини айтиб, меҳнатда қаҳрамонлик кўрсатаётган қўли гул уста билан хайрлашдик. Атоқли сартарош Назар ака Бозоров бизни эшиккача кузатиб қўйиб, тез-тез келиб туринглар, деб тайинлади. Кўчага чиқиб биронта такси ўтиб қолишини кутиб турар эканмиз, Назар ака Бозоровдек олижаноб, хушфёъл, мижозпарвар, меҳнатсевар кишиларимиз борлигидан, ўзимизнинг эса шундай улўф кишиларга замондош эканлигимиздан фахрландик. Узимизча Назар ака Бозоровни афсонавий қаҳрамонларга қиёслагимиз, тенглаштиргимиз келди.

Абдували Қутбиддинов

Анонимкачи хусусида Маяковскийга мактуб

Сиз дилда яшайсиз.
У — ертўлада.

Захлаган юраги, йирингли кўзи,
Чаёндай нигоҳи гажак судралар.
Балчиқранг столда тўрт буклаб пинҳон,
Сизга юбормоқда оқ қурбақалар.

Тимсоҳ терисини ёпиниб ҳар тун,
Чангак панжасини очади шодон.

Захарли қуртларни ўпаркан айтар:
— Сиз жигар қонини ичурсиз
тамом.

Негадир одамлар кўп кулаётир,
Қорни тўқ, ғами йўқ, ишлайди,
аммо,
Ичим таталайди қувнаса улар,
Гўё яқинлашар менга интиҳо.

О, йўқ кулбамни топгунларича
Вабо тарқатурман, қоғоз вабосин.
Деворга ёвишган калтакесакдай,
Бадбашара этгум улар дунёсин...

Вишиллаб нуқтани тугатар мамнун,
Тирноғи учидан заҳар сизади.
Тулки нусха узун бурнини сузиб,
«Тепла»га ажойиб хатлар ёзади.

Чўчиб тушдингиз-а,
«Ҳаммом»га кириб
Покиза бўлмаган, ўша, ҳа, ўша.
Танидингиз, қаллоб —
Бир челақ ахлат
Олиб келиб тўккан «озода» ўша.

Қўлингиз асабий титради кескин —
Совуқ маузерга чўзилди шартта.
Сизни ўрамоқда машъум соялар,
Қани отинг тезроқ, ўқ нега битта:

Сиз дилда яшайсиз,
У — ертўлада.

Тантана қилади баъзида баттол,

Кеча қаҳ-қаҳини эшитиб турдим.
Қандайдир конвертга арини солиб,
Почта қутисига ташлади, кўрдим.

Кимни чақар экан булғаб номини.
Нафратим аланга олгани маҳал,
Исковуч ит каби ёнимга келди
Ҳиринглаб, жилпанглаб бошлади
суҳбат.

Деди: — Ҳой, йигитча, дорилфунунда
Диплом ёқлагансиз, ҳа, яшанг, балли.
Тўғриси айтинг, бирор домлага
«Совға-салом» қилганмисиз, ақалли...

Дилингни ковлайди, тили белкурак
Ботиб кетар учи этга, энгакка.
Тўр ўрар мисоли манфур ўргимчак,
Тишлагиси қелар фақат юракдан.

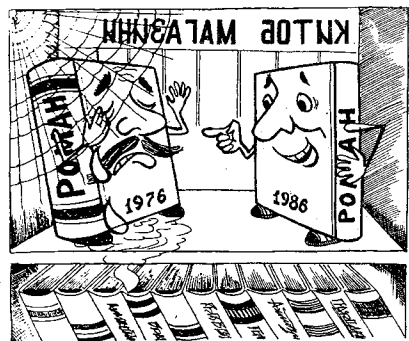
Сиз дилда яшайсиз.
У — ертўлада.

Давр олға босар коммуна томон,
Муҳташам иморат кўтармоқдамиз.
Залварли қадамлар остидан баъзан
Тешиқ топиб, омон қолар ғаламис.

Бадбин ниятларин кемйриб яшар,
Илон уясидан ошайди овқат.
«Қуриллаб-қуриллаб» осилар кунга,
Билмас, ҳалок бўлар қурбақасифат.

Сиз дилда яшайсиз.
У — ертўлада.

РАССОМ ТАБАССУМИ

— 60 минг нусхада чиққан эдим,
ун йилдан буён харидоримни кутаман.
— Укинма, энди сандақаларни
чиқаришмайди.

Сўзсиз сурат

Рассом Рауф АҲМЕДОВ.

КПСС XXVII СЪЕЗДИ ҚАРОРЛАРИ — ҲАЁТГА!	
Ҳамид Фулом. Партия ва халқ хизматида	3
Абдулла Орипов. Бурилишлар даври	5
Ҳафиз Абдусаматов. Ҳаётийлик йўлида	6
БЕШ ЙИЛЛИК ЗАРЪЛАРИ	
Жуманиёз Жабборов. Тонг сўзи	9
Абдулхай Носиров. Сиз яратган дунё	10
ШЕЪРИЯТ	
Асқад Мухтор. Дол қоя. Достон	13
Саъдулла Ҳаким. Шохлардаги юлдузлар	107
Аҳмад Тошхўжаев. Сирли излар	117
НАСР	
Одил Еқубов. Оққушлар, оппоқ қушлар. Роман. Давоми	27
Илхом Ҳасанов. Яйдоқ далада. Ҳикоя	111
БУЛОҚ КУЗ ОЧДИ	
Раҳмон Кўчқоров. Она. Ҳикоя	119
ДАФТАРЛАРДА ҚОЛГАН САТРЛАР	
Юсуф Шомансур. Товуслар чўмилар шеърий чашмамда	122
ҲИКОЯЛАР ҲАЗИНАСИ	
Нодар Думбадзе. Қон	127
ПУШКИНХОНЛИК	
А. С. Пушкин. Овидийга	133
С. Л. Абрамович. Шоирнинг сўнгги кунлари	136
БОЛАЛАР ДУНЕСИ	
Тинчлик рамзи — қаптарлар. Мушоира	140
ЯНГИ ТАРЖИМАЛАР	
Марк Твен. Овсар Вильсон	146
БАРҲАЁТ СИЙМОЛАР	
Мажид Ҳасанов. Халққа бахшида умр	161
ЕЧИМИНИ КУТАЁТГАН МУАММОЛАР	
Зиёвуддин Акрамов, Асом Рафиқов. Орол мадад сўрайди	166
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ» АНКЕТАСИ	
Дилдаги гаплар. Туроб Тўла, Тоҳир Малик	178
ЖАҲОН ТАРАҚҚИЙПАРВАР АДАБИЕТИДАН	
Фэн Цицай. Найнов аёл ва унинг пак-пакана эри. Ҳикоя	182
АДАБИЙ ТАНҚИД	
Бобохон Шарипов. Меҳнат тасвири ва маъно	190
МАҲОРАТ МАКТАБИ	
Наим Каримов. «На олтин, на жавоҳир эдим...»	195
ТАҚРИЗЛАР	
Шаҳобиддин Одилов. Умид учқунлари	202
Сафо Матжонов, Мамасоли Жумабоев. Кичкинтойлар олами	203
ГУЛҲАЙЧИ	
Оқилжон Ҳусанов. Қахрамон билан учрашув	205
Абдували Кутбиддинов. Анонимкачи ҳусусида Маяковскийга хат	206

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
 [Звезда Востока]
 № 6

Орган Союза писателей Узбекской ССР

Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства ЦК КП Узбекистана Ташкент — 1986

Рассом **Х. Лутфуллаев**. Техник редактор **М. Аҳмедов**. Корректор **А. Ҳайдаров**.

Редакцияга келган бир босма тобоқчада бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди. Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт.

Теришга берилди 31.03.86 й. Босишга рухсат этилди 06.05.86 й. Қоғоз формати 70×108¹/₁₆. Р-08741. Фотонабор. Офсет босма усули. Физ. листи 13. Шартли босма листи 18,55. Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 166134. Заказ 3452.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмаҳонаси. Тошкент — П. Ленин проспекти 41.

© «Шарқ юлдузи», 1986.

Ғафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.